

**ΓΕΩΠΟΝΙΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΑΓΡΟΤΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ & ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ
ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΓΕΩΡΓΙΚΩΝ ΕΦΑΡΜΟΓΩΝ, ΑΓΡΟΤΙΚΩΝ
ΣΥΣΤΗΜΑΤΩΝ & ΑΓΡΟΤΙΚΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ**

Διδακτορική Διατριβή

Βιωματική - Συμμετοχική Μάθηση: η εμπειρία των Ομάδων Συζήτησης
Κτηνοτροφών στην Περιφερειακή Ενότητα Καρδίτσας

Ελένη Κ. Ζαρόκωστα

Γεωπόνος Γ.Π.Α. MSc

Επιβλέπων Καθηγητής:

Αλέξανδρος Κουτσούρης, Καθηγητής Γ.Π.Α.

Συμβουλευτική Επιτροπή:

Αλέξανδρος Κουτσούρης, Καθηγητής Γ.Π.Α.

Αφροδίτη Παπαδάκη Κλαυδιανού, Ομότιμη Καθηγήτρια Α.Π.Θ.

Αναστάσιος Μιχαηλίδης, Αναπληρωτής Καθηγητής Α.Π.Θ.

Αθήνα, 2021

**ΓΕΩΠΟΝΙΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΑΓΡΟΤΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ & ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ
ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΓΕΩΡΓΙΚΩΝ ΕΦΑΡΜΟΓΩΝ, ΑΓΡΟΤΙΚΩΝ
ΣΥΣΤΗΜΑΤΩΝ & ΑΓΡΟΤΙΚΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ**

Διδακτορική Διατριβή

Βιωματική - Συμμετοχική Μάθηση: η εμπειρία των Ομάδων Συζήτησης
Κτηνοτροφών στην Περιφερειακή Ενότητα Καρδίτσας

Experiential Participatory Learning: the case of Sheep- breeders'
Discussion Groups in Karditsa, Greece

Ελένη Κ. Ζαρόκωστα

Γεωπόνος Γ.Π.Α. MSc

Εξεταστική Επιτροπή

Κουτσούρης Αλέξανδρος, Καθηγητής Γ.Π.Α. (Επιβλέπων)

Παπαδάκη-Κλαυδιανού Αφροδίτη, Ομότιμη Καθηγήτρια Α.Π.Θ.

Μιχαηλίδης Αναστάσιος, Αναπληρωτής Καθηγητής Α.Π.Θ.

Γούσιος Δημήτριος, Καθηγητής Α.Π.Θ.

Παπαδόπουλος Απόστολος, Καθηγητής Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο

Παπαδομιχελάκης Γεώργιος, Αναπληρωτής Καθηγητής Γ.Π.Α.

Παρταλίδου Μαρία, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Α.Π.Θ.

Βιωματική - Συμμετοχική Μάθηση: η εμπειρία των Ομάδων Συζήτησης Κτηνοτροφών στην Περιφερειακή Ενότητα Καρδίτσας

*Τμήμα Αγροτικής Οικονομίας και Ανάπτυξης
Εργαστήριο Γεωργικών Εφαρμογών, Αγροτικών Συστημάτων και Αγροτικής Κοινωνιολογίας*

Περίληψη

Η παρούσα διατριβή διερεύνησε την υλοποίηση Ομάδων Συζήτησης Κτηνοτρόφων (ΟΣ) στο Νομό Καρδίτσας και εξέτασε τις προϋποθέσεις και τις προοπτικές ενσωμάτωσης των βιωματικών, συμμετοχικών διαδικασιών μάθησης στο Ελληνικό Σύστημα Γεωργικής Γνώσης και Καινοτομίας (AKIS). Εστίασε στην παραγωγή γνώσης που επιφέρει βελτιώσεις στην κτηνοτροφική εκμετάλλευση, τροφοδοτώντας την εμπλοκή των συμμετεχόντων κτηνοτρόφων στον εντοπισμό και την αντιμετώπιση των μαθησιακών τους αναγκών, και, επίσης, στη βελτίωση καθαυτής της διευκόλυνσης της συμμετοχικής διαδικασίας και της συστημικής ικανότητας για ουσιαστική αλληλεπίδραση στη βάση επίτευξης κοινών σκοπών.

Η έρευνα υιοθέτησε τη μεθοδολογία της έρευνας-δράσης, αξιοποιώντας ποιοτικές και ποσοτικές μεθόδους διερεύνησης. Ολοκληρώθηκε σε οχτώ στάδια με τη συλλογή των στοιχείων να εκτείνεται σε δραστηριότητες ενσωματωμένες τόσο στις ΟΣ όσο και σε δράσεις που τις πλαισίωσαν και συνεισέφεραν στη γνώση της διαδικασίας διευκόλυνσης. Οι τελευταίες αυτές δράσεις αφορούν σε δύο τοποθετήσεις της ερευνήτριας - διευκολύντριας των ΟΣ σε φορείς του AKIS στην Ιρλανδία στο πλαίσιο του προγράμματος Erasmus+, τη συμμετοχή της σε εκπαιδεύσεις CECRA και ευρωπαϊκά έργα, καθώς και στο σεμινάριο για υποψήφιους διδάκτορες που πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο του συνεδρίου IFSA 2018. Η εμπιστευσιμότητα της έρευνας διασφαλίστηκε με αξιοποίηση πολλαπλών τεχνικών. Η ανάλυση των ποιοτικών δεδομένων βασίστηκε στη συνεχή συγκριτική μέθοδο της θεμελιωμένης θεωρίας και ειδικότερα στην κonstrουκτιβιστική εκδοχή της. Η ποσοτική διερεύνηση αξιοποίησε τέσσερα δομημένα ερωτηματολόγια για την ποσοτική απεικόνιση των απόψεων και στάσεων των δικαιούχων κτηνοτρόφων του Μέτρου «Νέοι Γεωργοί» που συμμετείχαν στις ΟΣ. Τα αποτελέσματα που προέκυψαν αντιπαραβλήθηκαν με τα αντίστοιχα των δικαιούχων κτηνοτρόφων στο Ν. Καρδίτσας που παρακολούθησαν την καθιερωμένη εκπαίδευση διάρκειας 150 ωρών που παρέχει ο ΕΛΓΟ-ΔΗΜΗΤΡΑ στο πλαίσιο του εν λόγω Μέτρου του ΠΑΑ.

Στη διάρκεια της έρευνας δημιουργήθηκαν τέσσερις ΟΣ και πραγματοποιήθηκαν 44 συναντήσεις σε διάστημα 2,5 χρόνων, διασφαλίζοντας το βιωματικό και συμμετοχικό τους χαρακτήρα. Τα αποτελέσματα υποδεικνύουν ότι η ένταξη των κτηνοτρόφων σε ΟΣ προϋποθέτει μια «κρίσιμη μάζα» κοινωνικού δεσμευτικού κεφαλαίου, η οποία αποτυπώνεται

στις αλληλεπιδράσεις τους με τα άτομα που συνιστούν τα προσωπικά τους δίκτυα (micro-AKIS). Ακολούθως, η διατήρηση της συμμετοχής τους και η συνέχιση των εργασιών των ΟΣ απαιτεί τη διατήρηση του κινήτρου τους για νέα γνώση, που διευκολύνεται, εφόσον επιτυγχάνεται η διασφάλιση αξιόπιστων διαύλων επικοινωνίας με την επιστημονική κοινότητα.

Συνολικά η παρέμβαση παρήγαγε αποτελέσματα σε πολλαπλά επίπεδα, υποδεικνύοντας τις κατευθύνσεις στις οποίες μπορούν να παραχθούν οφέλη από την εφαρμογή των ΟΣ σε μεγαλύτερη κλίμακα. Σε ατομικό επίπεδο τα μέλη των ΟΣ ενεπλάκησαν σε μάθηση απλού, διπλού και τριπλού βρόγχου, περιόρισαν την εσωστρέφειά τους και βελτίωσαν την ικανότητά τους για υιοθέτηση καινοτομιών, ενδυναμώνοντας και επεκτείνοντας αμφίπλευρα τις δικτυώσεις τους. Σε επίπεδο ομάδας τα μέλη έμαθαν να συνεργάζονται, να κεφαλαιοποιούν τη γνώση τους και να διαμορφώνουν τους όρους συμμετοχής τους στη μαθησιακή διαδικασία. Σε συστημικό επίπεδο οι ΟΣ αποτέλεσαν πεδίο για τη δημιουργία διαύλων επικοινωνίας στο AKIS και παράλληλα η δυναμική των ΟΣ αποτέλεσε προπομπό για τις εκπαιδεύσεις του προτύπου CECRA για γεωργικούς συμβούλους που εισήγαγε το Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών.

Όσον αφορά στη διευκόλυνση, η έρευνα ανέδειξε τη σημασία της μεθοδολογικής επάρκειας αλλά και της συναδελφικής αλληλεπίδρασης και μάθησης στην ενδυνάμωση των συμβούλων-διευκολυντών. Επίσης, ανέδειξε τη σημασία της αυτεπίγνωσης και της γνώσης που προκύπτει από την εμπειρία των σχέσεων, οι οποίες αποτελούν την εμπειρική βάση για την αφομοίωση των συμμετοχικών αρχών, την ανάπτυξη της γνώσης της διευκόλυνσης και την πραγμάτωση του ρόλου του διευκολυντή.

Εντέλει, τα πλεονεκτήματα και οι ευκαιρίες που η διάδοση της διευκολυνόμενης συμμετοχικής μάθησης μπορεί στις παρούσες συνθήκες να συνεισφέρει στο Ελληνικό AKIS, συναρτώνται πρωτίστως από τη συνέργεια δύο παραμέτρων: αφενός την έμπρακτη αναγνώριση από τις ηγεσίες των φορέων του AKIS των ελλειμμάτων και των προβληματικών περιοχών που η υφιστάμενη διαμόρφωση των σχέσεων και οργάνωση των δράσεων δεν αρκεί για να αντιμετωπίσει και, αφετέρου, τη γνώση των διαδικασιών διευκόλυνσης που σημαντικοί φορείς εγκαίρως θα συσσωρεύσουν, θα ενσωματώσουν και αξιόπιστα θα θέσουν σε εφαρμογή.

Επιστημονική Περιοχή: Σύστημα Γεωργικής Γνώσης και Καινοτομίας (AKIS)

Λέξεις Κλειδιά: Συμμετοχικές προσεγγίσεις γεωργικών εφαρμογών, γεωργική εκπαίδευση, νέοι γεωργοί, εκπαίδευση γεωργικών συμβούλων CECRA, micro-AKIS, συν-δημιουργία γνώσης, διευκολυντής/ διαμεσολαβητής γνώσης και καινοτομίας, μάθηση ομότιμων (συναδελφική μάθηση), παροχή συμβουλών, έρευνα δράση, Ιρλανδία, Ελλάδα.

Experiential Participatory Learning: the case of Sheep-breeders' Discussion Groups in Karditsa, Greece

*Dep of Agricultural Economics and Rural Development
Lab Agricultural Extension, Rural Systems and Rural Sociology*

Abstract

This doctoral thesis explored the implementation of Farmer Discussion Groups (DG) in the area of Karditsa Prefecture along with the prospect and the requirements for the integration of experiential, participatory learning approaches in the national Agricultural Knowledge and Innovation System (AKIS). The intervention focuses on the production of knowledge that generates improvements at farms and the mobilization of the DG-members to be actively engaged in dealing with their learning needs. Additionally, it focuses on the facilitation process itself, aiming at improving the systemic capacity for meaningful interactions among participants with common objectives.

The thesis is an action research investigation, employing qualitative and quantitative methods of data analysis. The data were collected throughout eight stages, including activities integrated into the function of the DGs as well as activities framing them and contributing to the generation of knowledge about the facilitation of participatory processes. The later activities concern two Erasmus+ placements of the researcher-facilitator of the DGs in the University College Dublin and Teagasc, Ireland, as well as her participation in CECRA training for trainers and rural advisors, European projects, and the IFSA 2018 seminar for PhD candidates. The trustworthiness of the action research was ensured through multiple techniques, such as triangulation and familiarization with participants. The qualitative data were analyzed using the constant comparison approach of constructivist grounded theory. The quantitative data were collected through four surveys. The quantitative analysis aimed at the exploration of the views and attitudes of the Young Farmers who become members of the DG, and particularly, in comparison with the corresponding data of their colleagues who preferred to attend the standard training offered by ELGO Demeter.

In the course of this exploration, four DG were formed and 44 meetings were held in a period of 2.5 years, during which the first concern was to ensure the participatory and experiential character of the intervention. The results indicate that a “critical mass” of social bonding capital -which is reflected in the interactions of farmers with the individuals who constitute their personal micro-AKIS- is a precondition for their participation in a DG. Then, maintaining members' incentives for new knowledge is the critical precondition for the continuation of the DGs' work, which is crucially facilitated when reliable communication channels with the scientific community are achieved.

The intervention generated results at multiple levels, indicating that greater benefits can be produced in the case of its implementation on a large scale. At the individual level, the members of the DGs were involved in single, double and triple- loop learning. In parallel, they limited their temptation to look inwards and improved their ability to introduce innovations in farms by nurturing ambidextrous networks. At the group level, the members learned to collaborate with each other by co-creating their terms of participation in the learning process and capitalizing on the knowledge they gained. At the systemic level, DGs created space for communication among the AKIS actors and paved the way for the introduction of the Certificate for European Consultants in Rural Areas- CECRA in the national AKIS by the Agricultural University of Athens.

As regards the facilitation process, the research highlights the importance of facilitators' methodological competence along with the collegial cooperation in strengthening facilitators' ability to play their role in participatory processes. Furthermore, it shows that self-awareness and the knowledge produced through building meaningful relationships with others are the experiential bedrock for the assimilation of the participatory principles, the successful integration of methodological knowledge in participatory processes and the effective accomplishment of the role of facilitators.

Finally, the research concludes with the benefits and opportunities that the dissemination of facilitated participatory learning processes can contribute to the national AKIS, under the current circumstances. However, it highlights that such development predominately depends on two factors: First, the ability of the AKIS actors to recognize shortcomings and problematic areas that the current functioning and configuration of relationships is not enough to deal with; and, second, the knowledge of participatory processes that important AKIS actors will be willing to accumulate, mobilize and reliably put into implementation.

Scientific area: Agricultural Knowledge and Innovation System (AKIS)

Key-words: Participatory extension approaches, agricultural education, CECRA participatory training for rural advisors, micro-AKIS, young farmers, knowledge co-creation, knowledge and innovation broker/ facilitator, peer-to-peer learning, consultation, action research, Ireland, Greece.

Ευχαριστίες

Πολλοί άνθρωποι με βοήθησαν και ελπίζω να γνωρίζουν ήδη πόσο σημαντική υπήρξε η βοήθειά τους και πόσο τους ευγνωμονώ. Πρώτα από όλους, τα μέλη των Ομάδων Συζήτησης, που ήταν φίλοι και συνεργάτες σε αυτήν την περιπέτεια. Ιδιαίτερα, η εμπιστοσύνη των κτηνοτρόφων που συγκρότησαν την πρώτη Ομάδα Συζήτησης μου έδωσε δύναμη να ξεπεράσω πολλές προκλήσεις κατόπιν. Ο Δημήτρης Αργυράκης και ο Θανάσης Χόντος, προϊστάμενος του Κέντρου Γενετικής Βελτίωσης Αγροτικών Ζώων Καρδίτσας ήταν πολύτιμοι συμπαραστάτες εξαρχής, συμμετείχαν στις εργασίες της πρώτης Ομάδας και, μαζί με τον Γιώργο Κορομπίλια, προϊστάμενο του ΚΕΓΕ, διευκόλυναν καταλυτικά την επικοινωνία μου με την κοινότητα των κτηνοτρόφων Καρδίτσας.

Οι καθηγητές Γεώργιος Ζέρβας και Ιωσήφ Μπιζέλης ήταν σταθεροί υποστηρικτές της προσπάθειάς μου, συνεισφέροντας τις γνώσεις τους και συμμετέχοντας οι ίδιοι σε συναντήσεις των Ομάδων. Ο καθηγητής Κωνσταντίνος Τσιμπούκας αφιέρωσε πολύτιμο χρόνο στις συζητήσεις μας, ενώ ο Γιάννης Περήφανος και ο καθηγητής Γεώργιος Παπαδόπουλος βοήθησαν καθοριστικά στη στατιστική επεξεργασία των ευρημάτων. Ο καθηγητής Αλέξανδρος Κουτσούρης που επέβλεψε τη διατριβή, όπως και η αναπληρώτρια καθηγήτρια Μαρία Παρταλίδου και μέλη της εξεταστικής επιτροπής συνέβαλλαν με τις συμβουλές και τις επιστημονικές τους. Συγχρόνως, πηγή έμπνευσης και θετικών βιωμάτων αποτέλεσαν οι εκπαιδευτές και οι συνάδελφοί μου στις εκπαιδεύσεις CECRA. Ιδιαίτερα, ο Pablo Asensio και ο Jochen Curtle και οι αγαπημένοι φίλοι Darja και Igor με την εμπιστοσύνη και τη φιλία τους μου έδωσαν μεγάλη χαρά και αυτοπεποίθηση.

Η Monica Gorman, ο Jim Kinsela, ο Pdraig Wims, οι συμφοιτητές μου στο University College Dublin, ο Frank Hynes, ο Michael Gottstein, ο Hugh Mahon, ο Tom Kelly, ο James, ο Mark, ο Jim, η Aisling... όλα τα στελέχη του Teagasc, που με συμπεριέλαβαν στις δραστηριοτητές τους και άνοιξαν δρόμους στην αναζήτησή μου, ήταν πολύτιμοι καθοδηγητές στα ταξίδια μου στην Ιρλανδία. Η Ελένη, ο Κωσταντίνος, η Τάνια, ο Bernard, ο Aidan, οι καινούργιοι φίλοι, οι συνοδοιπόροι που νοιάστηκαν θα έχουν πάντα μια θέση στην καρδιά μου. Και ακόμη, οι φίλοι εδώ που ανέχτηκαν τις αγωνίες μου και τις μακριές εξαφανίσεις μου για έρευνα, η Πέγκυ και η Φωτεινή που μοιραστήκαμε το ίδιο άγχος.

Κανέναν δεν θα ευχαριστούσα σήμερα αν η οικογένειά μου εξαρχής δεν με υποστήριζε υλικά και ηθικά. Και αν σήμερα κάποιος άλλος σε ανάλογη προσπάθεια ζητούσε τη γνώμη μου, δεν θα είχα τίποτα πιο ουσιαστικό να απαντήσω από τη συμβουλή του αδελφού μου: «κάνε αυτό που θες και μη δίνεις σημασία, εγώ πιστεύω σε εσένα».

Αφιερώνω αυτήν την εργασία στην μητέρα μου, Ευγενία, όσο μεγαλώνω συνειδητοποιώ ότι υπήρξε πάντα η ηρωίδα μου.

Με την άδειά μου, η παρούσα εργασία ελέγχθηκε από την Εξεταστική Επιτροπή με το λογισμικό ανίχνευσης λογοκλοπής που διαθέτει το ΓΠΑ και διασταυρώθηκε η εγκυρότητα και η πρωτοτυπία της.

Το έργο αυτό διατίθεται με άδεια Creative Commons Αναφορά (CC BY)

Περιεχόμενα

ΕΙΣΑΓΩΓΗ	1
Σκοπός και ερευνητικά ερωτήματα	9
Διάρθρωση της διατριβής	14
ΠΡΩΤΟ ΜΕΡΟΣ: ΕΝΝΟΙΟΛΟΓΙΚΟ-ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ	15
Κεφάλαιο 1	15
Γνώση και συμμετοχικές προσεγγίσεις μάθησης.....	15
1.1 Η γνώση	15
1.2 Μοντέλα επικοινωνίας και συμμετοχικές προσεγγίσεις μάθησης	16
1.2.1 Η διευκόλυνση και οι διευκολυντές - διαμεσολαβητές γνώσης.....	18
1.2.2 Κριτική επί των συμμετοχικών προσεγγίσεων	21
1.3 Η μάθηση	22
ΔΕΥΤΕΡΟ ΜΕΡΟΣ: ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ	26
Κεφάλαιο 2: Μεθοδολογικός σχεδιασμός	26
2.1 Μεθοδολογικό πλαίσιο	26
2.1.1 Η έρευνα -δράση.....	26
2.2 Ερευνητικός σχεδιασμός.....	28
2.2.1. Η συμμετοχή των κτηνοτρόφων στην έρευνα	33
2.2.3 Ο ρόλος της ερευνήτριας -διευκολύντριας των ΟΣ.....	34
2.3. Ποιοτική διερεύνηση	35
2.3.1. Συλλογή στοιχείων ποιοτικής διερεύνησης.....	35
2.3.2 Ανάλυση και ερμηνεία των ποιοτικών δεδομένων.....	41
2.3.3 Το πλαίσιο αξιολόγησης της ποιοτικής έρευνας	44
2.3.4 Τεχνικές διασφάλισης της ποιότητας	48
2.4 Ποσοτική διερεύνηση των ΟΣ-ΕΛΓΟ	50
2.4.1 Συλλογή ποσοτικών δεδομένων.....	50
2.4.2 Εργαλεία μέτρησης	53
2.4.3 Αξιοπιστία και εγκυρότητα εργαλείων μέτρησης.....	53
2.4.4 Στατιστική ανάλυση των δεδομένων	56
2.4.5 Περιορισμοί της ποσοτικής διερεύνησης της επίδρασης των ΟΣ.....	58
ΤΡΙΤΟ ΜΕΡΟΣ: ΣΤΑΔΙΑ ΚΑΙ ΠΟΡΕΙΑ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ	59
Κεφάλαιο 3	59
Στάδιο 1^ο- Αρχικός σχεδιασμός έρευνας	59
3.1 Ανίχνευση τοπίου.....	59

3.3. Σχεδιάζοντας το επόμενο βήμα.....	61
Συμπεράσματα.....	62
Κεφάλαιο 4.....	63
Στάδιο 2 ^ο - Μελέτη παραδειγμάτων συμμετοχικής – βιωματικής μάθησης	63
4.1 Συμμετοχική παρατήρηση ΟΣ.....	63
4.2.1 Η αλληλεπίδραση με τους συμβούλους του Teagasc	65
4.3 Η θεωρητική εκπαίδευση στο UCD.....	67
Συμπεράσματα.....	70
Κεφάλαιο 5.....	71
Στάδιο 3 ^ο : Αναζήτηση συνεργασίας.....	71
5.1 Η συμμετοχή στο έργο Agrispin	71
5.2 Δράσεις προσέγγισης κτηνοτρόφων και φορέων	72
Συμπεράσματα.....	74
Κεφάλαιο 6.....	76
Στάδιο 4 ^ο : Υλοποίηση των εργασιών της ΟΣ-1	76
6.1 Το προφίλ των συμμετεχόντων κτηνοτρόφων και των εκμεταλλεύσεών τους.....	76
6.3 Η διαδικασία διευκόλυνσης.....	79
6.4 Αλληλεπιδράσεις	82
6.5 Συμμετοχή – Κίνητρα και οφέλη	84
Συμπεράσματα.....	85
Κεφάλαιο 7.....	88
Στάδιο 5: Διευκολύνοντας τις πιλοτικές ΟΣ-ΕΛΓΟ.....	88
7.1 Οι δικαιούχοι του Προγράμματος «Νέοι Γεωργοί» και η συγκρότηση ΟΣ-ΕΛΓΟ.....	89
7.2 Ποιοτική διερεύνηση της υλοποίησης των ΟΣ-ΕΛΓΟ	90
7.2.1 Οι νέοι κτηνοτρόφοι και τα κίνητρα δραστηριοποίησής τους.....	90
7.2.2 Έναρξη κτηνοτροφικής δραστηριότητας - Οι κτηνοτροφικές εκμεταλλεύσεις	92
7.2.3 Ύποστηρικτικές δομές και δίκτυα	95
7.2.4 Στρατηγικές πρόσβασης σε γνώση.....	102
7.2.5 Κίνδυνοι, αβεβαιότητες και στρατηγικές επιβίωσης.....	102
7.2.6 Αλληλοεπιδρώντας στο πλαίσιο των ΟΣ - Η διαδικασία διευκόλυνσης.....	105
7.2.7 Αναζητώντας γνώσεις και ικανότητες - Η εμπλοκή στην μαθησιακή διαδικασία.....	109
7.2.8 Απαντώντας τα ερευνητικά ερωτήματα -ερώτημα 1 ^ο	120
7.2.9 Απαντώντας τα ερευνητικά ερωτήματα -ερώτημα 2 ^ο	123
7.3 Αποτελέσματα ποσοτικής διερεύνησης	126

7.3.1 Αποτελέσματα δημοσκοπικής διερεύνησης των εκπαιδύσεων	126
7.3.2 Αποτελέσματα έρευνας πάνελ.....	130
7.3.4 Διερεύνηση της επίδρασης των ΟΣ στις γνώσεις, στάσεις και πρακτικές των εκπαιδευόμενων.....	137
7.3.5 Τελική αξιολόγηση -Συγκριτικά στοιχεία των δύο εκπαιδευτικών προσεγγίσεων.....	151
7.3.6 Απαντώντας τα ερευνητικά ερωτήματα - ερώτημα 3 ^ο , 4 ^ο , 5 ^ο , 6 ^ο , 7 ^ο , 8 ^ο , 9 ^ο	155
7.4 Ανακεφαλαίωση -η οργανωσιακή διάσταση υλοποίησης των ΟΣ.....	162
Συμπεράσματα.....	166
Κεφάλαιο 8.....	169
Στάδιο 6: Διερεύνηση της ενσωμάτωσης των ΟΣ στην Ιρλανδία.....	169
8.1. Παράγοντες που επηρεάζουν την ένταξη των Ιρλανδών κτηνοτρόφων στις ΟΣ.....	170
8.2 Δημιουργία ΟΣ -- παράγοντες που επηρεάζουν τη λειτουργία ΟΣ	171
8.3 Οι ανάγκες του διευκολυντή και η διασφάλιση της ικανότητας διευκόλυνσης... ..	175
8.4 Επίδραση του ΚΤ program στις ΟΣ.....	177
Συμπεράσματα.....	178
Κεφάλαιο 9.....	181
Στάδιο 7ο: Αποτίμηση και προοπτική ενσωμάτωσης των ΟΣ στο Ελληνικό ΑΚΙΣ	181
9.1 Αποτίμηση των ΟΣ - Προβλήματα και οφέλη	181
9.2 Προσδοκίες και όροι λειτουργίας ενιαίας ΟΣ.....	182
9.3 Η επίδραση των ΟΣ στους κτηνοτρόφους μετά τη λήξη των εργασιών των ΟΣ.....	183
Συμπεράσματα.....	184
Κεφάλαιο 10.....	185
Στάδιο 8: Δράσεις πρόσκτησης και μετάδοσης γνώσης και δόμησης ικανοτήτων στη διευκόλυνση	185
10.1 Η επίδραση της CECRA TTT.....	185
10.2 Η εμπειρία του ΑΚΙΣ	186
10.3 Θεωρήσεις του έργου της διευκόλυνσης	187
10.4 Πρώτη αποτίμηση των εκπαιδύσεων CECRA ΓΠΑ από εκπαιδευόμενους	190
Συμπεράσματα.....	190
ΤΕΤΑΡΤΟ ΜΕΡΟΣ: ΑΝΑΣΚΟΠΗΣΗ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ	192
Κεφάλαιο 11.....	192
11.1 Η πολλαπλή επίδραση των ΟΣ.....	192
11.2 Η γνώση της διευκόλυνσης.....	193
11.3 Απαντώντας τα ερευνητικά ερωτήματα- ερώτημα 10 ^ο	194
11.4 Επίλογος.....	197
Σύνοψη συμπερασμάτων-προτάσεων	198

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	200
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ.....	208

Συντομογραφίες

AKIS	Agricultural Knowledge and Information System - Γεωργικό Σύστημα Γνώσης και Καινοτομίας
FFS	Farmer Field School
CECRA	Certificate for European Consultants in Rural Areas
IFSA	International Farming Systems Association
Teagasc	Αρχή για την Αγροτική Ανάπτυξη και τα Τρόφιμα της Ιρλανδίας
ΓΕ	Γεωργικές Εφαρμογές
ΓΠΑ	Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών
ΔΑΟΚ	Διεύθυνση Αγροτικής Οικονομίας και Κτηνιατρικής
Δ/Ε	Διευκολύντρια των ΟΣ της παρούσας έρευνας
ΕΛΓΟ	Ελληνικός Γεωργικός Οργανισμός «ΔΗΜΗΤΡΑ»
E-ΚΕΓΕ	Εκπαίδευση 150 ωρών που παρέχεται στους δικαιούχους του Προγράμματος Νέοι Γεωργοί στα τοπικά Κέντρα «Δήμητρα» του ΕΛΓΟ
ΚΕ.Γ.Ε.	Κέντρο Γεωργικής Εκπαίδευσης - Κέντρο «Δήμητρα» του ΕΛΓΟ
ΟΣ	Ομάδα(ες) Συζήτησης
ΟΣ-1	Η πρώτη Ομάδα Συζήτησης που σχηματίστηκε στην Καρδίτσα με ελεύθερη συμμετοχή κτηνοτρόφων
ΟΣ-ΕΛΓΟ	Πιλοτική Ομάδα Συζήτησης με συμμετέχοντες δικαιούχους του Προγράμματος «Νέοι Γεωργοί»
ΟΣΣ	Ομάδες Συζήτησης Συμβούλων
ΠΝΓ	Πρόγραμμα «Νέοι Γεωργοί» (ΠΑΑ)
ΥΠΑΑΤ	Υπουργείο Αγροτικής Ανάπτυξης και Τροφίμων
ΠΑΑ	Πρόγραμμα Αγροτικής Ανάπτυξης

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ ΠΙΝΑΚΩΝ

Πίνακας 1: Στάδια και εστίαση ερευνητικού σχεδιασμού	32
Πίνακας 2: Η συμμετοχή των κτηνοτρόφων στις ΟΣ	33
Πίνακας 3: Συμμετοχή και θέματα συζήτησης στην ΟΣ-1	78
Πίνακας 4: Κτηνοτρόφοι -δικαιούχοι προγράμματος «Νέοι Γεωργοί» Ν. Καρδίτσας	88
Πίνακας 5: Διάρθρωση των κοπαδιών των μελών των ΟΣ	126
Πίνακας 6: Διαρθρωτικά στοιχεία των εκμεταλλεύσεων των μελών των ΟΣ -ΕΛΓΟ	127
Πίνακας 7: Θεματολογία συναντήσεων πιλοτικών ΟΣ- ΕΛΓΟ	131
Πίνακας 8: Αξιολόγηση θεματολογίας και περιεχομένου των συζητήσεων των ΟΣ	133
Πίνακας 9: Αξιολόγηση διαδικασίας διευκόλυνσης	135
Πίνακας 10: Πρόσκτηση- βελτίωση των γνώσεων των συμμετεχόντων σε κάθε συνάντηση ΟΣ	136
Πίνακας 11: Αξιολόγηση του επιπέδου γνώσεων των εκπαιδευομένων στις ΟΣ στην έναρξη και τη λήξη της εκπαίδευσης	138
Πίνακας 12: Συχνότητες ερώτησης 1: Για να κρίνετε την παραγωγικότητά σε γάλα μιας προβατίνας πρέπει να γνωρίζετε...»	138
Πίνακας 13: Ερώτηση 1: Παράμετροι και έλεγχος Wilcoxon	139
Πίνακας 14: Συχνότητες ερώτησης 2: «Ποιοι τύποι μαστών (εικόνες) είναι ακατάλληλοι για μηχανική άμελξη;»	139
Πίνακας 15: Παράμετροι και Wilcoxon Signed Ranks Test ερώτησης 2	139
Πίνακας 16: Συχνότητες ερώτησης 3: «Η φέτα παρασκευάζεται με γάλα φυλής...»	139
Πίνακας 17: Παράμετροι και έλεγχος Wilcoxon Signed Ranks Test - ερώτηση 3	140
Πίνακας 18: Συχνότητες ερώτησης 4: «Σε μια εγκυμοσύνη, ποιος γονέας...»	140
Πίνακας 19: Παράμετροι και έλεγχος Wilcoxon Signed Ranks Test - ερώτηση 4	140
Πίνακας 20: Συχνότητες ερώτησης 5: «Ποιοι από τους παρακάτω παράγοντες...»	141
Πίνακας 21: Παράμετροι και έλεγχος Wilcoxon Signed Ranks Test - ερώτηση 5	141
Πίνακας 22: Συχνότητες ερώτησης 6:«Η ημερήσια γαλακτοπαραγωγή...»	141

Πίνακας 23: Παράμετροι και έλεγχος Wilcoxon Signed Ranks Test - ερώτηση 6	142
Πίνακας 24: Συχνότητες ερώτησης 7: «Οι περισσότεροι θάνατοι αρνιών...»	142
Πίνακας 25: Παράμετροι και έλεγχος Wilcoxon Signed Ranks Test - ερώτηση 7	142
Πίνακας 26: Συχνότητες ερώτησης 8: «Πότε είναι αυξημένες οι διατροφικές ανάγκες των προβατίνων;»	142
Πίνακας 27: Παράμετροι και έλεγχος Wilcoxon Signed Ranks Test - ερώτηση 8	143
Πίνακας 28: Συχνότητες ερώτησης 9: «Η έλλειψη χονδροειδών ζωοτροφών ...»	143
Πίνακας 29: Παράμετροι και έλεγχος Wilcoxon Signed Ranks Test - ερώτηση 9	144
Πίνακας 30: Συχνότητες ερώτησης 10:«Προϋπόθεση για την εξασφάλιση άριστων συνθηκών διαβίωσης και υγιεινής στο στάβλο είναι:...»	144
Πίνακας 31: Παράμετροι και έλεγχος Wilcoxon Signed Ranks Test - ερώτηση 10	144
Πίνακας 32: Συχνότητες ερώτησης 11:« Ποια από τα παρακάτω μέτρα βοηθούν στον έλεγχο και την πρόληψη των αποβολών»	145
Πίνακας 33: Παράμετροι και έλεγχος Wilcoxon Signed Ranks Test - ερώτηση 11	145
Πίνακας 34: Συχνότητες ερώτησης 12: Ποια μέτρα πρόληψης λαμβάνονται για τον περιορισμό της τρομάδους νόσου των προβάτων (scrapie);»	145
Πίνακας 35: Παράμετροι και έλεγχος Wilcoxon Signed Ranks Test - ερώτηση 12	146
Πίνακας 36: Διαφοροποίηση των εφαρμοζόμενων πρακτικών ανά τομέα διαχείρισης στην έναρξη και την λήξη των εργασιών των πιλοτικών ΟΣ	148
Πίνακας 37: Στάσεις των εκπαιδευόμενων στις ΟΣ στην έναρξη και την λήξη της εκπαίδευσης	150
Πίνακας 38: Παράμετροι του γνωστικού αποτελέσματος των εκπαιδύσεων	151
Πίνακας 39: Παράμετροι στοιχείων αλληλεπίδρασης των εκπαιδευομένων στις ΟΣ και E_ΚΕΓΕ	153
Πίνακας 40: Παράμετροι της ενεργού συμμετοχής των εκπαιδευόμενων	154

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ ΔΙΑΓΡΑΜΜΑΤΩΝ

Διάγραμμα 1: Το μοντέλο συν-δημιουργίας της γνώσης στην έρευνα-δράση	27
Διάγραμμα 2: Ερευνητικός σχεδιασμός	29
Διάγραμμα 3: Δράσεις περιόδου 2013-2016	39
Διάγραμμα 4: Δράσεις περιόδου 2017-2019	40
Διάγραμμα 5: Διάρθρωση των φορέων AKIS στην Ελλάδα	69
Διάγραμμα 6: Διάρθρωση των φορέων AKIS στην Ιρλανδία	69
Διάγραμμα 7: Στοιχεία που συνθέτουν τις επαγγελματικές εμπειρίες των μελών των ΟΣ	122
Διάγραμμα 8: Ανάγκες και προσβάσεις σε γνώσεις - γνωστικές διαδικασίες στις ΟΣ	125

“Sapere Aude!”

I. Kant

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η μετάβαση σε μια περισσότερο βιώσιμη και συγχρόνως ανταγωνιστική αγροτική παραγωγή αποτελεί αίτημα και πρόκληση των σύγχρονων κοινωνιών (IAASTD, 2009). Σε αυτά καλούνται να ανταποκριθούν τα συστήματα των Γεωργικών Εφαρμογών παγκοσμίως, διερευνώντας και διευκολύνοντας τις διαδικασίες λήψης απόφασης των παραγωγών για την υιοθέτηση καινοτομιών στις εκμεταλεύσεις τους. Η ανάγκη κατανόησης της διαδικασίας λήψης απόφασης και των παραγόντων που τη διαμορφώνουν αποτέλεσε την απαρχή για την εισαγωγή της έννοιας των γεωργικών/ αγροτικών συστημάτων στις Γεωργικές Εφαρμογές.

Τα γεωργικά/ αγροτικά συστήματα μετέβαλλαν τον τρόπο που γίνεται κατανοητή η αγροτική εκμετάλλευση, καθώς αναγνώρισαν τη σημασία και ενσωμάτωσαν τις επιδράσεις του συγκεκριμένου αγροοικολογικού και κοινωνικο-οικονομικού περιβάλλοντος μέσα στο οποίο δραστηριοποιείται, προκειμένου οι ανάγκες της να διερευνηθούν και να ικανοποιηθούν. Έτσι, ένα αγροτικό σύστημα προκύπτει από ένα συγκερασμό υλικών και κοινωνικών συνθηκών και γίνεται αντιληπτό ως μια “αναδυόμενη ιδιότητα” που αφορά σε συγκεκριμένους αγρότες στο περιβάλλον δραστηριοποίησής τους (Darnhofer et al 2012: 20). Τα αγροτικά συστήματα είναι ενσωματωμένα σε μεγαλύτερα συστήματα, υποδεικνύοντας τη σημασία του ευρύτερου πλαισίου στη διαδικασία λήψης απόφασης των παραγωγών. Για παράδειγμα, μια αγροτική εκμετάλλευση αποτελεί ένα σύστημα, που χαρακτηρίζεται από συγκεκριμένα κοινωνικο-οικονομικά δεδομένα, το οποίο δέχεται και ασκεί επιρροές στο ευρύτερο σύστημα της τοπικής αγροτικής κοινότητας στο οποίο είναι ενσωματωμένο. Κύριο χαρακτηριστικό των συστημάτων είναι ότι οι διασυνδέσεις των συγκεκριμένων στοιχείων που τα απαρτίζουν και η δυναμική που κάθε σύστημα αναπτύσσει, αλληλεπιδρώντας με το περιβάλλον του, δεν μπορούν να καθοριστούν προκαταβολικά. Επιπλέον, η συνολική επίδοση ενός συστήματος καθορίζεται αποφασιστικά από τις διασυνδέσεις παρά από τις μεμονωμένες επιδόσεις των στοιχείων που το συναποτελούν (ο.π.). Τα χαρακτηριστικά αυτά, τελικά, προσδίδουν στα συστήματα πολυπλοκότητα.

Η βιωσιμότητα των αγροτικών συστημάτων αποτελεί, επίσης, μια σύνθετη και ασαφώς προσδιοριζόμενη έννοια που αντανακλά σε πολύπλοκα προβλήματα, τα οποία δεν επιδέχονται μιας μοναδικής, καλής ή κακής λύσης. Ποικίλες λύσεις αναδύονται σε διαφορετικά περιβάλλοντα, ενσωματωμένες στις αλληλεπιδράσεις των εμπλεκόμενων και ενίοτε συγκρουόμενων ομάδων ενδιαφερόμενων (Wals 2015).

Η αποδοχή της ποικιλότητας των αντιλήψεων και η ανάγκη κατανόησης της πολυπλοκότητας των αγροτικών συστημάτων επέδρασαν καταλυτικά, μεταβάλλοντας τις αντιλήψεις για τους περιορισμούς και τις δυνατότητες της γεωργίας και, επίσης, για το ρόλο των παραγωγών,

αναγνωρίζοντάς τους ως διαχειριστές και συντονιστές των αγρο-οικολογικών διαδικασιών (Duveskog 2013). Επίσης, αποτέλεσαν οδηγό για την αμφισβήτηση των γραμμικών («από τα πάνω προς τα κάτω») μοντέλων μεταφοράς της τεχνολογίας (Transfer of Technology/ ToT), τα οποία χαρακτηρίζονται από μια αντίληψη κάθετης διάχυσης των καινοτομιών από τους ερευνητικούς οργανισμούς, στις (κάθε μορφής) υπηρεσίες Γεωργικών Εφαρμογών (ΓΕ) και τελικά στους παραγωγούς (Cristovao et al. 2012). Σημαντική παράμετρο της αμφισβήτησης αυτής αποτέλεσε η παραδοχή ότι η αγροτική έρευνα και οι γεωργικές εφαρμογές απέχουν από την εδραιωμένη θεώρησή τους ως «*σύνολα συστηματικών και ορθολογικών δράσεων*» (Scoones and Thompson 1994, Duveskog 2013:14), τα οποία παράγουν τεχνολογίες που ανταποκρίνονται επαρκώς στο πολυποίκιλο και πολύπλοκο περιβάλλον δραστηριοποίησης ιδιαίτερα των μικρομεσαίων γεωργικών εκμεταλλεύσεων.

Συνεπώς, η παραδοσιακή μορφή υποστήριξης των παραγωγών, που είναι προσηλωμένη αποκλειστικά στην οικονομική ανταγωνιστικότητα και την μεγιστοποίηση της παραγωγής μέσω της διάχυσης κυρίως τεχνολογικών καινοτομιών, δεν καλύπτει επαρκώς την ανάγκη για προσαρμογή του τρόπου διαχείρισης των αγροτικών νοικοκυριών (ιδίως) στις σύγχρονες απαιτήσεις (Duveskog 2013). Σύμφωνα με τον Leeuwis (2004) η αξιοποίηση γεωργικών καινοτομιών εξαρτάται από παράγοντες που υπερβαίνουν την εκμετάλλευση. Επίσης, η πρόσβαση σε προσοδοφόρες αγορές υπερβαίνει τις δυνατότητες κάθε μικρομεσαίας εκμετάλλευσης, γεγονός που επιβάλλει τη συνεργασία και τον υψηλού επιπέδου συντονισμό των παραγωγών.

Η αμφισβήτηση των γραμμικών μοντέλων ToT οδήγησε στην ανάδυση νέων προσεγγίσεων και μοντέλων επικοινωνίας και την αλλαγή υποδείγματος στο πεδίο των ΓΕ. Οι νέες προσεγγίσεις λαμβάνουν υπόψη τόσο την πολυπλοκότητα των αγροτικών συστημάτων όσο και την ποικιλότητα/ποικιλομορφία των αντιλήψεων των δρώντων. Συνεπώς, αναπόδραστα σε ένα δημοκρατικό περιβάλλον, είναι περισσότερο συμμετοχικές, εμπλέκοντας τα ενδιαφερόμενα μέρη σε κοινές- συμμετοχικές μαθησιακές διαδικασίες (Darnhofer οπ.π.) και καθιστώντας σαφή την αναγκαιότητα του διαλόγου (Chambers 1993, Scoones and Thompson 1994). Ιδιαίτερα στις διαδικασίες μάθησης που εμπλέκουν από κοινού τους επιστήμονες και τους αγρότες, η αναγκαιότητα του διαλόγου αναγνωρίζεται από τα περισσότερα θεωρητικά μοντέλα και την πλειονότητα των παρεμβάσεων που αποσκοπούν στη βιώσιμη αγροτική ανάπτυξη (Packham et al. 2007, Konstantidelli et al. 2018).

Η ανάδυση των συμμετοχικών προσεγγίσεων συνυφάνθηκε με τη διεύρυνση του Γεωργικού Συστήματος Γνώσης (AKS) και την ανάδειξη της έννοιας του Συστήματος Γεωργικής Γνώσης και Πληροφορίας/ Καινοτομίας (AKIS) (Klerkx and Leeuwis 2009b). Το AKS αντιστοιχεί σε ένα σύνολο δρώντων, που περιλαμβάνει ερευνητές, συμβούλους και εκπαιδευτές, οι οποίοι εργάζονται για την παραγωγή (ερευνητικά ιδρύματα) και διάδοση της γνώσης (ΓΕ και

γεωργική/ αγροτική εκπαίδευση), εστιάζοντας στις ανάγκες των γεωργών (Rudman 2010). Αυτόν τον ορισμό συμπληρώνει το AKIS, αφενός προσδίδοντας έμφαση στις διαδικασίες παραγωγής, διάχυσης και αξιοποίησης της γνώσης και, αφετέρου, διευρύνοντας τα όρια του συστήματος, για να συμπεριλάβει άτομα και φορείς που δραστηριοποιούνται πέρα από τους τομείς της έρευνας, της εκπαίδευσης και των συμβουλευτικών υπηρεσιών (EU SCAR 2012), στον ευρύτερο πρωτογενή, δευτερογενή και τριτογενή τομέα (Prager et al. 2017).

Στις συμμετοχικές προσεγγίσεις καίριος είναι ο ρόλος της επικοινωνίας - η οποία γίνεται αντιληπτή ως μια στρατηγική ανταλλαγής νοημάτων που εκτυλίσσεται σε περιβάλλον διαλόγου (Leeuwis 2004) και επιτρέπει την κατανόηση και τη συνδιαμόρφωση του σχεδιασμού (και) της μεταβολής που επιδιώκεται για την αντιμετώπιση μιας συγκεκριμένης προβληματικής κατάστασης. Σύμφωνα με τον Leeuwis (ο.π.) το περιβάλλον εφαρμογής μιας συμμετοχικής παρέμβασης και η δημιουργία κοινωνικών ερεισμάτων στην εξέλιξη της έχει καθοριστική σημασία για το αποτέλεσμά της. Ωστόσο, αυτό ακριβώς είναι που τελικά δεν ευνοεί την υιοθέτηση αυτούσιων ή παρόμοιων λύσεων σε 'παρόμοια' προβληματικές συνθήκες, καθώς τα βιώματα των συμμετεχόντων, τα οποία καθιστούν δυνατή τη δημιουργία ερεισμάτων, κάθε φορά διαφέρουν. Συνεπώς η μεταφερσιμότητα των λύσεων από το γεωργικό σύστημα στο οποίο δημιουργήθηκαν σε κάποιο άλλο δεν αποτελεί στόχευση των συμμετοχικών προσεγγίσεων. Αντίθετα, είναι δυνατή η υιοθέτηση διαδικασιών μάθησης και διαπραγμάτευσης και η προσαρμογή των κοινωνικών, οργανωτικών και τεχνικών διευθετήσεών τους από το ένα σύστημα στο άλλο (ο.π.).

Γενικότερα, είναι αποδεκτό ότι η συμπερίληψη πολλών δρώντων σε κοινές διαδικασίες, επιτρέπει την αναγνώριση των ρητών και άρρητων παραγόντων που διαμορφώνουν τον τρόπο αλληλεπίδρασής τους (Darnhofer et al. 2012). Ως αποτέλεσμα, οι συμμετοχικές διαδικασίες μπορούν να ευνοήσουν τη συμπαραγωγή νέας γνώσης και παράλληλα να φέρουν στο προσκήνιο και να διαχειριστούν τις υπάρχουσες σχέσεις ισχύος. Εντούτοις, θα ήταν λάθος να θεωρηθεί ότι η επιτυχής έκβαση των συμμετοχικών παρεμβάσεων μπορεί να διασφαλιστεί. Αντίθετα, πολλές συμμετοχικές παρεμβάσεις, αντί να επιλύουν, εντείνουν τις ήδη προβληματικές καταστάσεις (Turnhout et al. 2010, 2020) που φέρνουν στο προσκήνιο.

Οι συμμετοχικές προσεγγίσεις επικεντρώνονται στον αγρότη ως φορέα γνώσης και καλών πρακτικών (Chambers 1993) και θέτουν ως προτεραιότητα τη δόμηση της ικανότητάς του να διαχειρίζεται και να επιλύει προβλήματα. Αυτό συχνά επιτυγχάνεται με την ενσωμάτωση της μαθησιακής διαδικασίας στην πρακτική της εργασίας στην εκμετάλλευση και τη συμμετοχή των γεωργών στις διαδικασίες αναζήτησης και εφαρμογής λύσεων, που ανακύπτουν από το συνδυασμό τεχνικών, κοινωνικών και οικονομικών στοιχείων (Friis-Hansen 2004). Ευρέως διαδεδομένες συμμετοχικές μεθοδολογίες, όπως τα Farmer Field Schools (FFSs) και οι Ομάδες Συζήτησης Αγροτών (ΟΣ) (Discussion Groups), βασίζονται στη διευκόλυνση διαδικασιών

αλληλεπιδραστικής, πρακτικής/βιωματικής μάθησης, οι οποίες γενικότερα διέπονται από τις αρχές της ανδραγωγικής (andragogy) (Knowless 1984) και την πρωταρχική της αντίληψη ότι η εκπαίδευση ενηλίκων βελτιστοποιείται όταν ο εκπαιδευόμενος αναλαμβάνει ο ίδιος τον έλεγχο της μαθησιακής διαδικασίας.

Ειδικότερα, τόσο η μεθοδολογία των FFSs όσο και των ΟΣ βασίζονται στην εμπειρική/βιωματική μάθηση (μάθηση μέσα από την πράξη), περιλαμβάνοντας τη συγκρότηση ομάδων παραγωγών με κοινά ενδιαφέροντα που συνεργάζονται σε τακτική βάση για να διερευνήσουν τρόπους διαχείρισης συγκεκριμένων προβληματικών καταστάσεων και τις αιτίες που τις διαμορφώνουν. Στόχος τους είναι η αφομοίωση της γνώσης σε μακροπρόθεσμη βάση, για το λόγο αυτό οι δραστηριότητες βασίζονται στην παρατήρηση, την παρακολούθηση και στην πρακτική ανακάλυψη των στοιχείων που συνθέτουν τη γνώση. Ιδιαίτερα στα FFSs απώτερο σκοπό αποτελεί η ενδυνάμωση της τοπικής κοινότητας, η οποία υλοποιείται με την ενίσχυση της συμμετοχής των παραγωγών στις διαδικασίες λήψης αποφάσεων. Η ενδυνάμωση αποσκοπεί στη διαμόρφωση ζήτησης από τους παραγωγούς για γνώσεις και υπηρεσίες που ανταποκρίνονται στις ανάγκες τους. Για αυτόν τον λόγο, η διαδικασία της μάθησης εξελίσσεται μεταξύ των μελών (μάθηση ομότιμων), εστιάζοντας στους τρόπους που οι ίδιοι αντιμετωπίζουν κάθε ζήτημα (έμφαση στην τοπική καινοτομία) παρά στην εφαρμογή νέων τεχνολογιών ή συστάσεων από ειδικούς (Duveskog 2013).

Ως εκ τούτου, στις μεθοδολογίες αυτές η έμφαση δίνεται στο στοιχείο της αυτοκαθοδήγησης (Pontius et al. 2002), ουσιαστικά μετασχηματίζοντας τον ρόλο του εκπαιδευτή και υποκαθιστώντας τον με αυτόν του διευκολυντή. Κύριο χαρακτηριστικό της συμπεριφοράς του διευκολυντή είναι η αποφυγή παροχής έτοιμων λύσεων στους συμμετέχοντες σε όλη τη διαδικασία διερεύνησης των ζητημάτων που τους απασχολούν (Braun et al. 2000). Ο διευκολυντής δεν διδάσκει, συνεπώς δεν έχει εκπαιδευτικό ρόλο, αλλά καθοδηγεί και υποστηρίζει τους συμμετέχοντες, ώστε να συναινέσουν στις διαδικασίες που απαιτούνται για την αντιμετώπιση των προβλημάτων τους, αναλαμβάνοντας οι ίδιοι την ευθύνη της μαθησιακής τους διαδικασίας. Στα FFSs οι ίδιοι οι γεωργοί συχνά αποτελούν ιδανικούς υποψήφιους για το ρόλο του διευκολυντή (ο.π.), γεγονός που υποδεικνύει ότι ο ρόλος αυτός δεν προαπαιτεί ειδικές γνώσεις. Εφόσον οι συμμετέχοντες παραγωγοί κρίνουν σκόπιμο, ειδικοί επιστήμονες μπορεί περιστασιακά να συμμετέχουν σε συναντήσεις τους, προκειμένου να συνεισφέρουν εξειδικευμένες γνώσεις. Σε αυτήν τη βάση συγκροτούνται δομημένες αλληλεπιδραστικές δραστηριότητες που αποτελούν κατάλληλο υπόβαθρο για διαρκή καινοτομία (Gallagher 2003) και συμβάλουν στην ενδυνάμωση και την ευημερία των αγροτών (Friis- Hansen and Duveskog 2011).

Πιο πρόσφατα, αυτή η έμφαση στον παραγωγό και η ανάγκη να διερευνηθούν διεξοδικότερα οι αλληλεπιδράσεις και οι ανάγκες του για συμβουλευτικές υπηρεσίες οδήγησε στην ανάπτυξη

της έννοιας του αγροτικού μικροσυστήματος (micro-AKIS¹) ως ένα σύστημα γνώσης που δομούν οι παραγωγοί σε προσωπική βάση. Στο micro-AKIS περιλαμβάνονται άτομα και οργανισμοί με τους οποίους οι παραγωγοί ανταλλάσσουν πληροφορίες και εμπειρίες, καθώς και οι διαδικασίες που επιτρέπουν το μετασχηματισμό των εμπειριών αυτών σε καινοτόμες δράσεις (Cofré-Bravo et al. 2020, Sutherland et al. 2018). Το micro-AKIS επεκτείνει το εύρος των ΓΕ, που πλέον καλύπτουν τόσο το μέγα-σύμπαν των εθνικών και υπερεθνικών συστημάτων γνώσης και καινοτομίας όσο και το μικρο-σύμπαν, στο οποίο αναδύονται οι αλληλεπιδράσεις των μεμονωμένων παραγωγών.

Εντούτοις, η έννοια της πολυπλοκότητας παραμένει κομβική σε καθένα από αυτά τα συστήματα, καθώς αφενός τα χαρακτηρίζει και, αφετέρου, αξιοποιείται για την κατανόηση των κοινωνικών φαινομένων που διαλαμβάνονται σε αυτά. Σύμφωνα με τη θεωρία των κοινωνικών συστημάτων, η πολυπλοκότητα κατανοείται ως το όριο μεταξύ δύο συστημάτων (Luhmann 1995). Το όριο αυτό σηματοδοτεί τη σύνδεση που υπάρχει μεταξύ των στοιχείων που βρίσκονται στη μια μεριά ενός συστήματος, σύνδεση η οποία δεν υφίσταται στην άλλη μεριά του ορίου. Η πολυπλοκότητα ενός κοινωνικού συστήματος υποδηλώνει έλλειψη πληροφορίας, που είναι απαραίτητη για την επικοινωνία και την ανάπτυξη κατανόησης μεταξύ των αλληλοεπιδρώντων μερών. Η έλλειψη πληροφορίας παρεμποδίζει το σύστημα από την πληρέστερη παρατήρηση του περιβάλλοντός του αλλά συνάμα και του εαυτού του, καθώς επενεργεί στο περιβάλλον του.

Ωστόσο, λαμβάνοντας υπόψη ότι κάθε επικοινωνία αποτελεί μια επιλογή από οτιδήποτε θα μπορούσε να επικοινωνηθεί (ο.π.), υπάρχει η δυνατότητα περιορισμού της πολυπλοκότητας μέσω της επιλεκτικότητας, δηλαδή μιας διαδικασίας επιλογής από ένα σύνολο δυνατοτήτων. Έτσι, ένα σύστημα (για παράδειγμα ένας ερευνητικός /συμβουλευτικός οργανισμός) καθίσταται λιγότερο πολύπλοκο από το περιβάλλον του, επιλέγοντας και ουσιαστικά συγκροτώντας τον εαυτό του από τα ασυγκρότητα στοιχεία που συνιστούν την εξωτερική πολυπλοκότητα, τα οποία ενσωματώνει, δημιουργώντας εσωτερικές δομές².

Οι δομές οδηγούν σε μείωση της πολυπλοκότητας, οριοθετώντας και ουσιαστικά περιορίζοντας τις δυνατότητες του συστήματος. Οι δομές είναι από την φύση τους επιλεκτικές και καθοδηγούν περαιτέρω τις επιλογές του συστήματος (Seidl & Mormann, 2015). Για παράδειγμα, ένας οργανισμός επιλέγει συγκεκριμένους σκοπούς και στόχους, οι οποίοι στη συνέχεια καθορίζουν τις επιλογές για τα μέσα επίτευξής τους. Συγχρόνως, όμως, η εσωτερική πολυπλοκότητα αυξάνει, σε βαθμό που εξαρτάται από τις διαδικασίες μάθησης που κάθε οργανισμός υιοθετεί (Kjaerbeck & Holmström 2007) και τον τρόπο με τον οποίο επεξεργάζεται

¹ <https://ec.europa.eu/eip/agriculture/en/find-connect/projects/agrilink-agricultural-knowledge-linking-farmers>

² Παράδειγμα δομών αποτελούν οι διάφορες γενικεύσεις αναμενόμενων συμπεριφορών (Seidl & Mormann, 2015).

τις παρατηρήσεις του για το περιβάλλον του. Έτσι, σε ευρύτερο πλαίσιο, ένας οργανισμός μπορεί να κατανοηθεί ως ένα δίκτυο που ανταλλάσσει και αξιοποιεί πληροφορίες και γνώσεις, προκειμένου να παράγει δράσεις (Leeuwis 2004). Το γεγονός αυτό καθιστά την επικοινωνία και τη διαχείριση της γνώσης κρίσιμες παραμέτρους για την ακεραιότητα ενός συστήματος, καθώς παρά το προφανές όφελος, η επιλεκτικότητα ενέχει τον κίνδυνο λαθεμένων επιλογών (Luhmann 1995).

Ταυτόχρονα, ο διαφορετικός βαθμός πολυπλοκότητας μεταξύ ενός συστήματος και του περιβάλλοντός του (εξωτερική πολυπλοκότητα) συνεπάγεται ότι ο (όποιος) συγχρονισμός τους είναι επιτεύξιμος μόνο μέσα από τον αυτο-έλεγχο και τον αναστοχασμό³ της διαδικασίας επιλογής (ο.π.). Η διαπίστωση αυτή αναδεικνύει τη γνωστική διάσταση των ζώντων συστημάτων και, συνάμα, τη δυνατότητα πραγματοποίησης αλλαγών τόσο στο σύστημα όσο και στο περιβάλλον του. Οι αλλαγές μπορούν να προκύψουν από την επαναλαμβανόμενη αλληλεπίδραση συστήματος- περιβάλλοντος που οδηγεί στη «δομική τους αντιστοιχία ή ζεύξη» (Maturana & Varela, 1984, Leeuwis 2004:300). Η γνωστική λειτουργία ενός οργανισμού είναι από τη φύση της μια αυτοποιητική διαδικασία⁴, καθώς αφορά σε «πραγματική (επαγωγική) δράση» (ο.π.) εντός ενός πλαισίου αλληλεπιδράσεων που ο ίδιος ο οργανισμός έχει καθορίσει για τη διατήρησή του. Αυτό σημαίνει ότι η γνώση που μπορούν να έχουν τα αυτοποιητικά συστήματα -συμπεριλαμβανομένων των ανθρώπων- για το περιβάλλον τους κατανοείται πληρέστερα στη βάση της εσωτερικής τους συγκρότησης παρά ως «αναπαράσταση εξωτερικών γεγονότων» (ο.π.).

Ωστόσο, ο αναστοχασμός αποτελεί επισφαλή διαδικασία τόσο σε ατομικό όσο και σε (κοινωνικό) συστημικό επίπεδο: ο ανθρώπινος νους είναι «λειτουργικά κλειστός», επειδή κάθε νέος στοχασμός χτίζεται πάνω στους προηγούμενους (Luhmann 1984: 346). Επίσης, κάθε νέα επικοινωνία δομείται πάνω στα συμφραζόμενα προηγούμενων επικοινωνιών. Ως αποτέλεσμα, τόσο οι άνθρωποι όσο και τα συστήματα έχουν την τάση να ερμηνεύουν τον κόσμο στη βάση νοηματοδοτήσεων που προϋπάρχουν. Αυτό συνεπάγεται τη μεγάλη δυσκολία, αν όχι την «*τυφλότητα*», που συχνά παρουσιάζουν οι άνθρωποι και τα συστήματα όταν καλούνται να λάβουν υπόψη τους νέες θεάσεις του κόσμου που τους περιβάλλει (Leeuwis 2004). Η δυσκολία αυτή απορρέει από τον αυτοποιητικό χαρακτήρα των συστημάτων και εξηγεί γενικότερα την

---

3 Η έννοια του αναστοχασμού αφορά στην «επαναλαμβανόμενη επιστροφή» (Lynch 2000, Beers et al. 2017:244) σε όσα έχουν ήδη συμβεί. Σύμφωνα με τους Beers et al. (ο.π.), η αναστοχαστικότητα μπορεί να θεωρηθεί ως ανθρώπινη κατάσταση, οπότε αφορά στον τρόπο που ένας άνθρωπος, ή ένα κοινωνικό σύστημα επενεργεί και μεταβάλλεται μέσα στο, επίσης, μεταβαλλόμενο περιβάλλον του. Ακόμη, μπορεί να θεωρηθεί ως μια ανθρώπινη αρετή, οπότε αφορά στην ικανότητα να αναπτύσσει κανείς επίγνωση για τους δεσμούς που τον συνδέουν με το περιβάλλον του και τους τρόπους που οι δεσμοί αυτοί μεταβάλλονται. Υπό αυτήν την θεώρηση η αναστοχαστικότητα αφορά στον «εκ προθέσεως στοχασμό» (ο.π.).

⁴ Οι αυτοποιητικές διαδικασίες χαρακτηρίζουν τα αυτοποιητικά συστήματα, τα οποία έχουν την ιδιότητα της συνεχούς αυτό-οργάνωσης και αναπαραγωγής του εαυτού τους, προκειμένου να διατηρούνται σε δυναμική ισορροπία με το σύστημα που τα περιβάλλει.

περιορισμένη ικανότητα προσαρμογής των συστημάτων στο περιβάλλον τους (Van Twist and Schaap 1991 στο Leeuwis 2004). Συνάμα υποδεικνύει τα σημεία εστίασης των προσπαθειών για τη διάρρηξη των εμποδίων που ενυπάρχουν στις διαδικασίες μάθησης και προσαρμογής των συστημάτων.

Σε αυτό το πλαίσιο, η πρόκληση για τον περιορισμό της πολυπλοκότητας συνεπάγεται την κινητοποίηση της γνώσης και τη διευκόλυνση των ανταλλαγών εντός των συστημάτων. Στο έργο αυτό καλούνται να ανταποκριθούν άτομα ή οργανισμοί που χαρακτηρίζονται ως διαμεσολαβητές /διευκολυντές γνώσης. Η διαμεσολάβηση της γνώσης εστιάζει «στην ανθρώπινη δύναμη» που διενεργεί την μεταφορά της γνώσης, καθώς πρόκειται για μια

δυναμική δραστηριότητα η οποία υπερβαίνει τη συνηθισμένη αντίληψη της μεταφοράς ως ένα σύνολο δραστηριοτήτων που συμβάλλουν στη μεταφορά πληροφορίας από μια πηγή σε έναν δέκτη. Η διαμεσολάβηση εστιάζει στην αναγνώριση και στη συγκέντρωση ανθρώπων με κοινό ενδιαφέρον για κάποιο θέμα, που μπορούν να βοηθήσουν ο ένας τον άλλον, ώστε να αναπτύξουν εμπειρισματομένους λύσεις. Συμβάλλει στη δόμηση σχέσεων και δικτύσεων για το διαμοιρασμό ερευνητικών δεδομένων και ιδεών και την ενθάρρυνση νέων εγχειρημάτων (Canadian Health Services Research Foundation 2003).

Οι θετικές προοπτικές που εμπεριέχουν τα συμμετοχικά εγχειρήματα και οι διαδικασίες διευκόλυνσής τους αποτελούν ευκαιρία διασύνδεσης για το Ελληνικό AKIS, που κατ' εξοχήν χαρακτηρίζεται από την απουσία ενός οργανωμένου συστήματος γεωργικών εφαρμογών, αποσπασματικότητα, εξαιρετικά αδύναμη διασύνδεση των φορέων του (Koutsouris 2014) και αναποτελεσματικότητα (Konstantidelli et al. 2018). Παρ' όλα αυτά, στο Ελληνικό πεδίο των συμβουλευτικών υπηρεσιών οι συμμετοχικές παρεμβάσεις είναι ανύπαρκτες ή χωρίς αντίκτυπο. Η κυριαρχία του γραμμικού μοντέλου ToT είναι αναμφισβήτητη (Koutsouris 2018), γεγονός που έχει οδηγήσει στην επικράτηση μιας ομοιογενούς κουλτούρας υλοποίησης των προγραμμάτων γεωργικής εκπαίδευσης, κατάρτισης και συμβουλευτικής. Συγχρόνως, έρευνες καταδεικνύουν την αδυναμία των προγραμμάτων αυτών να ανταποκριθούν στις ανάγκες των γεωργών/αγροτών τόσο ως προς το περιεχόμενο και τη διάρκεια όσο και ως προς τη μεθοδολογία τους (Alexopoulos et al. 2010, Rigou and Koutsouris 2011, Χαρατσάρη 2011). Το γεγονός αυτό καθιστά εύλογη τη δυσαρέσκεια των Ελλήνων παραγωγών, οι οποίοι διάκεινται αρνητικά έναντι των γεωπόνων των δημόσιων φορέων, θεωρώντας ότι δεν εξυπηρετούν τα συμφέροντά τους και κατά βάση ενεργούν γραφειοκρατικά (Kaberis and Koutsouris 2012, Charatsari and Lioutas 2019). Επίσης, εξηγεί τη γενικότερη απροθυμία συμμετοχής τους σε παρεμβάσεις των δημοσίων φορέων (Charatsari et al. 2011).

Παράλληλα, διαπιστώνεται το αίτημα υλοποίησης εκπαιδευτικών προγραμμάτων που λαμβάνουν υπόψη τις πραγματικές συνθήκες της γεωργικής εκμετάλλευσης και αξιοποιούν

πρακτικούς τρόπους προσέγγισης των εκπαιδευτικών στόχων. Η ζήτηση αυτών των υπηρεσιών περιλαμβάνει ακόμη και την καταβολή χρηματικής αμοιβής για τις προσφερόμενες υπηρεσίες (ο.π.). Παρόλα αυτά, οι γεωπόνοι που στελεχώνουν τους φορείς δεν φαίνεται να είναι επαρκώς εξοπλισμένοι για να ανταπεξέλθουν στις προϋποθέσεις που συνεπάγεται η υλοποίηση συμμετοχικών, βιωματικών παρεμβάσεων (Papasprou and Koutsouris 2018).

Σε αυτό το εδραιωμένο τοπίο άρχισε το 2013 να σχεδιάζεται η παρούσα εργασία, ως μια προσπάθεια επαναπροσέγγισης του εκπαιδευτικού/ συμβουλευτικού έργου στη βάση των συμμετοχικών, βιωματικών προσεγγίσεων. Η αρχική ιδέα αφορούσε στο σχεδιασμό και την υλοποίηση ενός Εμπειρικού Σχολείου για κτηνοτρόφους- δικαιούχους του Προγράμματος Αγροτικής Ανάπτυξης (ΠΑΑ) 2014-2020 «Εγκατάσταση Νέων Γεωργών» (ΠΝΓ) που υλοποιούσε ο ΕΛΓΟ -Δήμητρα στη βάση των FFSs. Πολύ νωρίς, ωστόσο, η έρευνα αποστασιοποιήθηκε από την ορολογία των FFSs, υιοθετώντας την ορολογία και τις πρακτικές των Ομάδων Συζήτησης αλλά εμμένοντας πάντα στις αρχές της βιωματικής συμμετοχικής μάθησης.

Το αποτέλεσμα ήταν η δημιουργία τεσσάρων ΟΣ κτηνοτρόφων και η ουσιαστική λειτουργία των τριών εξ αυτών: Η πρώτη ΟΣ δημιουργήθηκε τον Αύγουστο 2015 και λειτούργησε με ελεύθερη συμμετοχή κτηνοτρόφων της ευρύτερης περιοχής της Καρδίτσας, πραγματοποιώντας μηνιαίες συναντήσεις μέχρι τον Μάρτιο 2017. Κατόπιν, τον Νοέμβριο 2016 σχηματίστηκαν δύο ΟΣ (ΟΣ- ΕΛΓΟ) με μέλη δικαιούχους του ΠΝΓ, οι οποίες υλοποιήθηκαν στο πλαίσιο δύο πιλοτικών προγραμμάτων του ΕΛΓΟ. Οι εργασίες των δύο αυτών ομάδων εξελίχθηκαν ταυτόχρονα και ολοκληρώθηκαν τον Ιούλιο 2017. Η τέταρτη ομάδα (κοινή- ΟΣ) σχηματίστηκε από μέλη των προαναφερόμενων τριών ομάδων τον Νοέμβριο 2017 και ήταν βραχύβια, καθώς οι εργασίες της έληξαν τον Ιανουάριο 2018.

Παράλληλα, την περίοδο Ιουνίου- Σεπτεμβρίου 2015 υλοποιήθηκε από τον ΕΛΓΟ η εκπαιδευτική- ερευνητική παρέμβαση των Σχολείων Αγρού, στη βάση της προσέγγισης των FFSs (Χαρατσάρη 2015). Η παρέμβαση υλοποίησε δύο Σχολεία Αγρού, ένα για βαμβακοπαραγωγούς και ένα για ορυζοπαραγωγούς στη Θεσσαλία και τη Μακεδονία αντίστοιχα. Κύριο χαρακτηριστικό των Σχολείων Αγρού αποτέλεσε η εισαγωγή τριών καινοτομιών/ προσαρμογών στην μεθοδολογία των FFSs. Η πρώτη προσαρμογή αφορούσε στη χρησιμοποίηση μιας ομάδας τριών ειδικών γεωπόνων ως εκπαιδευτών «σε κάθε εκπαιδευτική συνάντηση», προκειμένου να αντιμετωπιστεί ενδεχόμενη «ανεπάρκεια γνώσεων», (ο.π.:28). Η δεύτερη προσαρμογή αφορούσε στον «ελεύθερο εκπαιδευτή», ο οποίος μετακινούνταν στον αγρό, προκειμένου να συλλέξει «υλικό για επίδειξη και διδασκαλία» (ο.π.:122). Η τρίτη προσαρμογή αφορούσε στην «ενσωμάτωση στην ομάδα των εκπαιδευτών ενός τουλάχιστον γεωπόνου με επαρκή γνώση του πεδίου της γεωργικής εκπαίδευσης», οποίος ανέλαβε το ρόλο του διευκολυντή. Καθήκον των διευκολυντών ήταν αφενός «να παρακινήσουν την ενεργό

συμμετοχή και αφετέρου να βοηθήσουν τους εκπαιδευτές να αντιληφθούν και να διορθώσουν προβλήματα που σχετίζονται με την εκπαιδευτική διαδικασία» (οπ.π.:28). Η παρακίνηση της συμμετοχής των παραγωγών στη μαθησιακή διαδικασία επιχειρήθηκε με «συνεχή υποβολή ερωτήσεων από τους εκπαιδευτές» (οπ.π.:116). Οι συναντήσεις έγιναν σε προεπιλεγμένους αγρούς από τους εκπαιδευτές βάσει της γνώσης που είχαν για την περιοχή και των μαθησιακών ερεθισμάτων που πρόσφεραν. Η θεματολογία, επίσης, προαποφασιζόταν από τους εκπαιδευτές και τους διευκολυντές στο στάδιο σχεδιασμού των συναντήσεων.

Οι προσαρμογές που υιοθέτησαν τα Σχολεία Αγρού αποσκοπούσαν στην ευκολότερη και αποτελεσματικότερη διεξαγωγή των συναντήσεων (οπ.π.), διασφαλίζοντας τη δομή της εκπαιδευτικής διαδικασίας σε απρόβλεπτο περιβάλλον, ωστόσο, η συνάφειά τους με τις συμμετοχικές αρχές είναι προβληματική. Κυρίως, η έμφαση στη συνεισφορά πολλών εκπαιδευτών σε κάθε συνάντηση θέτει υπό αμφισβήτηση τη δημιουργία πραγματικών ευκαιριών αλληλεπίδρασης μεταξύ των παραγωγών και, τελικά, υποδεικνύει διαδικασίες μετάδοσης παρά ανταλλαγής γνώσης ή μάθησης ομότιμων. Στην ίδια αντινομία παραπέμπει η χρησιμοποίηση περισσότερων του ενός διευκολυντών, των οποίων η σκοπιμότητα και ο τρόπος αλληλεπίδρασης δεν προσδιορίστηκε. Επίσης, βάσει των καθηκόντων των διευκολυντών, διαφαίνεται ότι η διευκόλυνση κατανοήθηκε ως μια διαδικασία βελτιώσεων που εξελίσσεται μεταξύ ειδικών με έναυσμα τις ανάγκες των παραγωγών: Οι διευκολυντές ως επιστήμονες, ειδικοί στην εκπαίδευση ενηλίκων παρεμβάλλονται στη σχέση εκπαιδευτών- εκπαιδευόμενων, ώστε οι εκπαιδευτές – που είναι ειδικοί του τεχνικού πεδίου- να αποκτήσουν (επί)γνωση των τρόπων μετάδοσης της γνώσης και να βελτιώσουν την αποτελεσματικότητά τους ως εκπαιδευτές. Η κατανόηση αυτή, ωστόσο, συσκοτίζει το ρόλο που παίζει ο διευκολυντής στη συμμετοχική διαδικασία και παράλληλα διαιωνίζει τον παραδοσιακό ρόλο του εκπαιδευτικού, καθώς απέχει πολύ από την εστίαση στους παραγωγούς και την ενθάρρυνση της αλληλεπίδρασής και αυτενέργειά τους, που αποτελούν τον πυρήνα των FFSs και των συμμετοχικών προσεγγίσεων εν γένει.

Σκοπός και ερευνητικά ερωτήματα

Στην παρούσα έρευνα η διασφάλιση του βιωματικού και συμμετοχικού χαρακτήρα της εκπαιδευτικής/ συμβουλευτικής παρέμβασης και η σύγκρισή της με την παραδοσιακή εκπαιδευτική διαδικασία αποτέλεσαν πρωταρχικούς στόχους. Σύμφωνα με τον αρχικό σχεδιασμό, η παρέμβαση αποσκοπούσε στην εξέταση της επίδρασης του Εμπειρικού Σχολείου στο γνωστικό επίπεδο, τις ικανότητες, τις στάσεις και τις πρακτικές των συμμετεχόντων κτηνοτρόφων. Στη συνέχεια, τα αποτελέσματα θα συγκρίνονταν με τα αντίστοιχα αποτελέσματα της καθιερωμένης εκπαίδευσης 150 ωρών που παρέχει ο ΕΛΓΟ ΔΗΜΗΤΡΑ, ο

οποίος είναι ο αρμόδιος φορέας υλοποίησης της σχετικής δράσης (Δράση 1.1.1: Δράσεις κατάρτισης δεξιοτήτων για νέους γεωργούς και μικρές γεωργικές εκμεταλλεύσεις) του εθνικού Προγράμματος Αγροτικής Ανάπτυξης (ΠΑΑ). Η εκπαίδευση των 150 ωρών αποτελεί την αιχμή των εκπαιδεύσεων που προσφέρονται στους αγρότες που εντάσσονται στο ΠΝΓ. Ωστόσο, στην πορεία ο ερευνητικός σχεδιασμός άλλαξε, λαμβάνοντας υπόψη ότι:

α. Η μεθοδική ανασκόπηση της βιβλιογραφίας οδήγησε στη συνειδητοποίηση ελλείμματος μεθοδολογικής γνώσης, που ήταν απαραίτητη για την υλοποίηση της συμμετοχικής παρέμβασης. Το γεγονός αυτό έστρεψε την προσοχή στη διερεύνηση προγραμμάτων που υλοποιούνταν στο εξωτερικό και οδηγούσαν στην απόκτηση σχετικής γνώσης και εμπειρίας (βλ.: Αρχικός σχεδιασμός έρευνας, σελ. 59).

Συγχρόνως, η ανασκόπηση της βιβλιογραφίας ανέδειξε τις Ομάδες Συζήτησης (ΟΣ) ως εναλλακτική συμμετοχική παρέμβαση. Οι ΟΣ αποτελούν ένα δυναμικό εργαλείο στην εργαλειοθήκη των υπηρεσιών Γεωργικών Εφαρμογών πολλών χωρών, το οποίο αξιοποιούν για την ενίσχυση της βιωσιμότητας και ανταγωνιστικότητας των εκμεταλλεύσεων. Στην Ιρλανδία έρευνες υποδείκνυαν ότι η συμμετοχή στις ΟΣ είχε σημαντική επίδραση τόσο στην υιοθέτηση τεχνολογιών όσο και στο γεωργικό εισόδημα και για αυτό ενθαρρύνονταν με χρηματική ενίσχυση (Hennessy and Heanue 2012, Lapple et al. 2012). Οι ΟΣ υλοποιούν την ίδια βασική ιδέα με τα FFSs - την μάθηση ομοτίμων στο πεδίο - και η λειτουργία τους εδράζεται στην αρχή της συμμετοχής που διενεργείται εντός διευκολυνόμενου πλαισίου, όπου ο διευκολυντής έχει ρόλο ουσιαστικό και κρίσιμο.

Το αποτέλεσμα της διερεύνησης για την πρόσκτηση γνώσης και εμπειρίας ανέδειξε την ευκαιρία για τρίμηνη θεωρητική εκπαίδευση και παρακολούθηση εκ του σύνεγγυς συμμετοχικών συμβουλευτικών διαδικασιών μέσω της συμμετοχής μου στο πρόγραμμα Erasmus+. Η συμμετοχή (τοποθέτηση) περιλάμβανε φοίτηση στο University College Dublin (UCD) και παρακολούθηση δραστηριοτήτων της αρμόδιας Αρχής για την Αγροτική Ανάπτυξη και τα Τρόφιμα στην Ιρλανδία (Teagasc) και οδήγησε στην άντληση γνώσεων που κατόπιν αξιοποιήθηκαν για την υλοποίηση της παρέμβασης.

β. Η έναρξη της επιτόπιας έρευνας ήταν άρρηκτα συνδεδεμένη με το πρόγραμμα εκπαιδεύσεων του ΕΛΓΟ ΔΗΜΗΤΡΑ, που καθυστέρησε σημαντικά (τελικά η εκπαίδευση των δικαιούχων του προγράμματος «Νέοι Γεωργοί» έτους 2014 διεξήχθη το 2017). Ως αποτέλεσμα, ο χρόνος δεν επαρκούσε για την ολοκλήρωση της ερευνητικής διαδικασίας με ικανό αριθμό εκπαιδευόμενων που θα επέτρεπε την εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων στη βάση της ποσοτικής σύγκρισης των δύο εκπαιδευτικών διαδικασιών. Επιπλέον, η διερεύνηση στο πλαίσιο ενός αληθούς πειραματικού σχεδιασμού προϋπέθετε την ύπαρξη ομάδων ελέγχου με ανάλογα χαρακτηριστικά με τους εκπαιδευόμενους που όμως δεν θα συμμετείχαν σε κάποια

εκπαιδευτική διαδικασία. Αυτό δεν ήταν δυνατόν, επειδή αφενός όλοι οι δικαιούχοι του προγράμματος έπρεπε να εκπαιδευτούν και, αφετέρου, επειδή δεν ήταν εφικτή σε εύλογο χρόνο η πρόσβαση σε βάσεις δεδομένων με στοιχεία κτηνοτρόφων και των εκμεταλλεύσεών τους εκτός του προγράμματος, προκειμένου να δημιουργηθούν συγκρίσιμες ομάδες ελέγχου, λόγω προστασίας των προσωπικών τους δεδομένων. Τα δεδομένα αυτά καθιστούσαν την αναπροσαρμογή των στόχων της έρευνας και του ερευνητικού σχεδιασμού αναπόφευκτη.

Το επόμενο βήμα ήταν ο ανασχεδιασμός και η αναζήτηση κτηνοτρόφων πρόθυμων να συμμετάσχουν στην παρέμβαση εκτός του πλαισίου του ΠΝΓ. Σκοπός ήταν να διατηρηθεί η δυναμική για την υλοποίηση της παρέμβασης που είχε δημιουργήσει η συμμετοχή μου στο Erasmus+ και να αποφευχθεί η εδραίωση μιας κατάστασης αναμονής που πρακτικά θα σήμαινε το πάγωμα της έρευνας. Παράλληλα, υιοθετήθηκε πλήρως η ορολογία των ΟΣ, γεγονός που τελικά οδήγησε σε αναδιατύπωση του θέματος της διατριβής, ωστόσο, χωρίς να μεταβάλλεται οποιοδήποτε καθοριστικό στοιχείο του χαρακτήρα της παρέμβασης.

Ο νέος σχεδιασμός έδωσε έμφαση στη διασφάλιση του συμμετοχικού και βιωματικού χαρακτήρα των ΟΣ στη βάση κριτηρίων και στην επιβεβαίωσή τους με την αξιοποίηση ποιοτικών και ποσοτικών μεθόδων ανάλυσης δεδομένων. Αυτό είχε ιδιαίτερη σημασία, επειδή η παρέμβαση αποσκοπούσε στη διερεύνηση της μαθησιακής διαδικασίας των ΟΣ με την προοπτική ενσωμάτωσης των συμμετοχικών διαδικασιών στο Ελληνικό ΑΚΙΣ και απώτερο σκοπό τον καλύτερο συντονισμό των φορέων του. Συνεπώς, η μη διασφάλιση της συμμετοχικότητας θα αμφισβητούσε τόσο τον σκοπό όσο και τον πυρήνα της παρέμβασης. Έτσι, στην πορεία της παρέμβασης επιδιώχθηκε η εμπλοκή όσο το δυνατόν περισσότερων τοπικών φορέων σχετικών με τη φύση της παρέμβασης. Ιδιαίτερα στη διάρκεια των συναντήσεων επιδιώχθηκε η ενεργός συμμετοχή όλων των μελών των ΟΣ στη διαδικασία μάθησης, εστιάζοντας καταρχάς στη διερεύνηση των προβλημάτων και των αναγκών τους, όπως οι ίδιοι τα οριοθετούσαν και τα έθεταν, και εν συνεχεία:

- στη βελτίωση της ικανότητάς τους για λήψη αποφάσεων σε θέματα οργάνωσης και διαχείρισης εκμεταλλεύσεων,
- στην ενδυνάμωση της ενεργούς συμμετοχής τους, ώστε να επιτυγχάνεται καλύτερη αντιστοίχιση προσφοράς και ζήτησης της γνώσης
- στην κινητοποίηση και ενίσχυση των δικτύων που επέκτειναν το στρατηγικό τους χώρο⁵, προσφέροντάς τους περισσότερες επιλογές και ευκαιρίες μάθησης,
- στην κατανόηση της συμμετοχικής διαδικασίας μάθησης, και τη διατύπωση ενός πλαισίου βελτιώσεων για την περαιτέρω αξιοποίησή της.

---

⁵ Ο στρατηγικός χώρος αντιστοιχεί στο εύρος των επιλογών και των ευκαιριών των ενδιαφερομένων για την ανεύρεση λύσεων (Geerling-Eiff et al. 2013).

Η παρούσα έρευνα-δράση είχε ως στόχο την αλλαγή του τρόπου δράσης - και άρα και του τρόπου σκέψης – των συμμετεχόντων και για αυτό δεν περιορίστηκε στα όρια της κτηνοτροφικής εκμετάλλευσης. Αντίθετα, επεκτάθηκε για να συμπεριλάβει ποικίλες δράσεις και δίκτυα, τα οποία αντιπροσώπευαν τις προσβάσεις των συμμετεχόντων σε γνώσεις και πληροφόρηση και τις ευκαιρίες για πρόσκτηση και βελτίωση ικανοτήτων. Αυτό ίσχυσε ιδιαίτερα σε ό,τι αφορά στη διευκόλυνση, συμπεριλαμβάνοντας δράσεις που αποσκοπούσαν στη δόμηση τόσο της ατομικής μου ικανότητας ως διευκολύντριας όσο και της συστημικής ικανότητας για την υλοποίηση συμμετοχικών διαδικασιών (για παράδειγμα, η οργάνωση και υλοποίηση των εκπαιδεύσεων για γεωργικούς συμβούλους/ εκπαιδευτές CECRA⁶ στο Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών). Οι δράσεις αυτές αποτελούν ουσιαστικές παραμέτρους για τη διάδοση των ΟΣ και των συμμετοχικών προσεγγίσεων και συνέβαλλαν στα συμπεράσματα της έρευνας.

Σταθεροί στόχοι σε όλη τη διάρκεια της έρευνας ήταν η ενίσχυση των δικτύων γνώσης και η επίτευξη συνεργασίας και συντονισμού υψηλού επιπέδου. Η διαδικασία και ο βαθμός επίτευξής της είχε ιδιαίτερο ενδιαφέρον στο πλαίσιο μιας προοπτικής για δραστηριοποίηση του Γεωπονικού Πανεπιστημίου Αθηνών στην παροχή συμβουλευτικών υπηρεσιών.

Ωστόσο, οι στόχοι αυτοί είναι εγκάρσιοι, αφορούν σε όλους τους δρώντες που διαρθρώνουν το AKIS. Ιδιαίτερα, αφορούν στους παραγωγούς και τις ενώσεις τους, καθώς αυτοί πρώτοι μπορούν να ωφεληθούν από την καλύτερη αντιστοίχιση μεταξύ ζήτησης και προσφοράς της γνώσης και τη συμμετοχικότητα της παρέμβασης. Αφορούν, επίσης, στους συμβουλευτικούς και εκπαιδευτικούς φορείς που δραστηριοποιούνται στη γεωργική/αγροτική εκπαίδευση και έρευνα, προεξέχοντας του ΕΛΓΟ, προκειμένου να προσανατολίσουν τη συμβουλευτική και εκπαιδευτική τους πρακτική στις συμμετοχικές προσεγγίσεις και να τροφοδοτήσουν την έρευνα με ερεθίσματα που απαντούν άμεσα στις ανάγκες των αγροτών. Η συμβολή στη διάδοση των συμμετοχικών προσεγγίσεων και τη μετάβαση σε ένα περισσότερο λειτουργικό και αποτελεσματικό AKIS σε τοπική και εθνική βάση επιδιώχθηκε με την πεποίθηση ότι μια καλή προσπάθεια είναι συμπεριληπτική και επιφυλάσσει σε όλους τη δυνατότητα βελτιώσεων.

Η θεώρηση αυτή συμφωνεί με τη συστημική προσέγγιση για την καινοτομία που αναδύεται μέσα από εκτεταμένα δίκτυα εμπλεκόμενων ως απότοκο αλληλεπιδραστικών, παράλληλα εξελισσόμενων διαδικασιών (Smits and Kuhlmann 2004), τα οποία επιφέρουν πολλαπλές αλλαγές σε τεχνολογικό, οικονομικό, κοινωνικό και θεσμικό επίπεδο (Lamprinou et al. 2012, Klerkx et al. 2012, World Bank 2006). Προϋπόθεση για την επίτευξη των αλλαγών αυτών

---

⁶ Η πιστοποίηση CECRA αφορά σε ένα εκπαιδευτικό πρόγραμμα ανάπτυξης δεξιοτήτων που στοχεύει στη μεθοδολογική επάρκεια των συμβούλων και απευθύνεται σε συμβούλους του αγροτικού χώρου, αποσκοπώντας στη δημιουργία ενός ενιαίου προτύπου δεξιοτήτων στην Ευρώπη.
<https://www.eufra.eu/index.php/activities/cecra/99-what-is-cecra>

αποτελεί ο συνδυασμός ποικίλων πηγών γνώσης για την ανάπτυξη συγκεκριμένων λύσεων (Hall 2007, Stevens and Letty 2014, Spielman 2005) και αυτό υπήρξε το πρωταρχικό μέλημα σε κάθε βήμα αυτής της παρέμβασης.

Σε αυτό το πλαίσιο επιδιώχθηκε να απαντηθεί το κεντρικό ερευνητικό της ερώτημα, που αφορά στην ενσωμάτωση των συμμετοχικών διαδικασιών μάθησης στο Ελληνικό AKIS, με σκοπό να συμβάλουν στη συνεργασία των φορέων του, την παραγωγή και διάχυση της γνώσης και την βιωσιμότητα των αγροτικών εκμεταλλεύσεων. Το ερώτημα αυτό αναλύεται ως εξής:

A. Ερωτήματα ποιοτικής διερεύνησης

1. Ποια στοιχεία συνθέτουν τις επαγγελματικές εμπειρίες των μελών των πιλοτικών ΟΣ;
2. Πώς καλύφθηκαν οι ανάγκες των συμμετεχόντων κτηνοτρόφων στις πιλοτικές ΟΣ για γνώση και ποιοι παράγοντες επέδρασαν στη μαθησιακή διαδικασία;

B. Ερωτήματα ποσοτικής διερεύνησης

3. Πώς αξιολόγησαν τα μέλη των πιλοτικών ΟΣ τη θεματολογία, τη μαθησιακή διαδικασία και το γνωστικό αποτέλεσμα της συμμετοχής τους σε κάθε συνάντηση;
4. Πώς διαμορφώθηκαν οι γνώσεις, στάσεις και πρακτικές των συμμετεχόντων στις ΟΣ σε θέματα διαχείρισης των εκμεταλλεύσεών τους στην έναρξη και τη λήξη της εκπαίδευσης;
5. Πώς διαφοροποιήθηκαν οι εκπαιδευόμενοι στις ΟΣ και την E-KEΓΕ με κριτήριο την πρόσβασή τους σε γνώσεις, την αλληλεπίδρασή τους με ομότιμους, εκπαιδευτές και ειδικούς επιστήμονες και τη συνολική τους συναισθηματική εμπειρία;
6. Πώς αξιολόγησαν οι εκπαιδευόμενοι στις ΟΣ και την E-KEΓΕ τη δυνατότητα έκφρασης (διαφορετικής) γνώμης στις δύο εκπαιδεύσεις;
7. Ποια η σχέση μεταξύ της συμμετοχής των κτηνοτρόφων στις δύο εκπαιδευτικές διαδικασίες και της πρόθεσής τους για ανταλλαγή απόψεων και συνεργασία με συναδέλφους τους;
8. Ποια η σχέση της συμμετοχής των κτηνοτρόφων στις εκπαιδεύσεις και της πρόθεσής τους να συμμετέχουν και να επιτρέπουν επισκέψεις τρίτων στις εκμεταλλεύσεις τους;

Γ. Ερωτήματα μεικτής διερεύνησης

9. Ποιοι παράγοντες επέδρασαν στη διαδικασία διευκόλυνσης της συμμετοχικής μάθησης και πώς υλοποιήθηκαν οι βασικές αρχές της βιωματικής - συμμετοχικής μάθησης;
10. Πώς οι συμμετοχικές διαδικασίες μάθησης, και ειδικότερα οι ΟΣ, συνέβαλαν στη διάδοση της γνώσης, τη συνεργασία και την ενίσχυση των συνεργειών των φορέων του AKIS και ποια η προοπτική της συμβολής τους στο μέλλον;

Διάρθρωση της διατριβής

Η διατριβή δεν ακολουθεί την «τυπική δομή» μιας διδακτορικής έρευνας. Αντίθετα, η διάρθρωσή της έχει επηρεαστεί από την έρευνα-δράση, που αποτέλεσε το μεθοδολογικό της πλαίσιο.

Σύμφωνα με αυτό, οι ΟΣ κατανοήθηκαν ως αποτέλεσμα δυναμικών διαδικασιών, το περιεχόμενο των οποίων ήταν παράγωγο των αλληλεπιδράσεων και των ικανοτήτων των εμπλεκόμενων. Για τον λόγο αυτό, στο **πρώτο μέρος**, το οποίο αφορά στο εννοιολογικό πλαίσιο της έρευνας, αποτυπώθηκαν οι βασικές έννοιες που νοηματοδοτούν και προσδιορίζουν τις πρακτικές των ΟΣ, χωρίς αναφορά στις ΟΣ καθαυτές. Σκοπός ήταν να καταστεί δυνατή η κατανόηση των επιλογών που έγιναν σε κάθε στάδιο της διαδικασίας σχηματισμού λειτουργίας των ΟΣ και οι στοχεύσεις που επιδιώχθηκαν, καθώς οι έννοιες αυτές αποτέλεσαν οδηγό για την «επανεφεύρεση» των ΟΣ από όλους τους εμπλεκόμενους «εδώ και τώρα».

Στο **δεύτερο μέρος** αναπτύχθηκε το μεθοδολογικό πλαίσιο και οι διαδικασίες συλλογής και ανάλυσης των ποιοτικών δεδομένων. Έγινε, επίσης, διεξοδική αναφορά στη διασφάλιση της ποιότητας στην ποιοτική έρευνα, συμπεριλαμβάνοντας τους τρόπους με τους οποίους επιδιώχθηκε η αξιοπιστία και η εγκυρότητα της παρούσας έρευνας.

Η έρευνα-δράση ολοκληρώθηκε σε οχτώ στάδια, που περιλαμβάνονται στο **τρίτο μέρος** της διατριβής. Κάθε στάδιο αντιστοιχεί σε ένα κεφάλαιο, στο οποίο αναλύονται οι δράσεις και τα αποτελέσματά τους, που συνδέουν οργανικά τα στάδια. Καθώς η έρευνα-δράση απορρίπτει το διαχωρισμό θεωρίας και πράξης, γνώσεις για τις ΟΣ που συγκεντρώθηκαν στην πορεία της έρευνας ενσωματώθηκαν στα αντίστοιχα στάδια και σε αναστοχασμούς των δράσεων, με την προσδοκία ότι έτσι θα διευκολυνθεί η παρακολούθηση και η κατανόησή της.

Καθένα από αυτά τα οχτώ κεφάλαια καταλήγει σε συμπεράσματα, στα οποία ενσωματώθηκαν οι απαντήσεις των ερευνητικών ερωτημάτων, εφόσον αποτελούσαν μέρος των συμπερασμάτων του συγκεκριμένου σταδίου. Με την τακτική αυτή επιδιώχθηκε η αποφυγή επαναλήψεων. Αυτό, ωστόσο, δεν ήταν εύκολα εφικτό επειδή, αποσκοπώντας στη διασφάλιση της εμπιστευσιμότητας, η έρευνα επεδίωξε τη διασφάλιση των συμπερασμάτων μέσα από διαφορετικές πηγές και δράσεις. Επιπλέον, η ερευνητική διαδικασία αποτύπωσε συμπεράσματα που προέκυψαν από παρατηρήσεις και σκέψεις που ωρίμασαν στην πορεία και συχνά σε διαφορετικά στάδια της έρευνας.

Το **τέταρτο μέρος** της έρευνας περιλαμβάνει ένα προτεινόμενο πλαίσιο για τη διάδοση και εδραίωση της συμμετοχικής μάθησης στη χώρα μας. Επίσης, περιλαμβάνει σύνοψη των κυριότερων συμπερασμάτων που προέκυψαν από τις συμμετοχικές διαδικασίες μάθησης που διερευνήθηκαν στην πορεία της διατριβής.

ΠΡΩΤΟ ΜΕΡΟΣ: ΕΝΝΟΙΟΛΟΓΙΚΟ-ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

Κεφάλαιο 1

Γνώση και συμμετοχικές προσεγγίσεις μάθησης

1.1 Η γνώση

Η γνώση ορίζεται ως το ευμετάβλητο μίγμα των πλαισιωμένων εμπειριών⁷, των αξιών, των συμφραζόμενων πληροφοριών και της επιστημονικής κατανόησης και εμπάθυνσης, το οποίο παρέχει το νοηματικό πλαίσιο για την αξιολόγηση και την ενσωμάτωση νεότερων εμπειριών και πληροφοριών στο σώμα της υπάρχουσας γνώσης (Davenport and Prusak 1998). Η γνώση είναι αναπόσπαστο μέρος της ανθρώπινης πολυπλοκότητας, θεμελιώνεται στις αξίες και τις δεσμεύσεις του γνώστη (Nonaka et al. 2001, Mariussen and Virkkala 2013), είναι προϊόν της διάνοιάς του και εκεί βρίσκει την εφαρμογή της. Η γνώση συνδέεται άρρηκτα με τη δράση και σε αυτό το στοιχείο εντοπίζεται η μεγάλη της σπουδαιότητα. Η γνώση οδηγεί στη λήψη αιτιολογημένων αποφάσεων που με την σειρά τους μπορούν να αφορούν στην υιοθέτηση αλλαγών στην παραγωγική διαδικασία και στην αλλαγή στάσης και συμπεριφοράς έναντι συγκεκριμένων θεμάτων. Η γνώση, σύμφωνα με τους Davenport and Prusak (1998), αξιολογείται στη βάση των αποφάσεων και των δράσεων στις οποίες οδηγεί.

Η γνώση διαφοροποιείται από τα δεδομένα και τις πληροφορίες. Αυτά μετατρέπονται σε γνώση με διαδικασίες σύγκρισης (σε ποιο βαθμό διαφοροποιούνται οι πληροφορίες στη συγκεκριμένη περίπτωση συγκρινόμενες με αντίστοιχες σε άλλες γνωστές περιπτώσεις;), μελέτης των συνεπειών (ποια η επίδραση των πληροφοριών στις αποφάσεις και τις δράσεις που αναλαμβάνονται;), σύνδεσης (με ποιον τρόπο συνδέονται με άλλες περιπτώσεις;) και συζήτησης (ποια η γνώμη των άλλων ανθρώπων για τις πληροφορίες που λαμβάνονται;) (Davenport and Prusak 1998). Σε οργανωσιακό επίπεδο η υπάρχουσα γνώση εμπεριέχεται στα διάφορα μέσα καταγραφής αλλά επίσης στην ενσωματωμένη γνώση, στις οργανωσιακές ρουτίνες, τις διαδικασίες, τις πρακτικές και τους κανόνες που τα μέλη κάθε οργανισμού ακολουθούν.

Η γνώση είναι είτε ρητή (κωδικοποιημένη γνώση που εύκολα μπορεί να δηλωθεί και να τεκμηριωθεί) είτε άρρητη (γνώση που αποκτάται μέσω της εμπειρίας και της πρακτικής) (Curry and Kirwan 2014, Sutherland 2017). Το κλειδί για τη μάθηση έγκειται στη δόμηση και τη μεταξύ τους σχέση (Mariussen and Virkkala 2013:104), η οποία είναι ρευστή, καθώς η

---

⁷ Η πλαισιωμένη εμπειρία (framed experience) προκύπτει ως αποτέλεσμα τόσο των προσωπικών εμπειριών όσο της συλλογικής μνήμης και των αντικειμενοποιημένων πρακτικών που κατά κανόνα συνδέουμε με την έννοια του πολιτισμού. (Featherstone and Lash 1999: 118)

μετατροπή από την μια μορφή στην άλλη είναι διαρκής. Σύμφωνα με τους Nonaka and Takeuchi (1995) η μετατροπή της γνώσης από τη μια μορφή στην άλλη ακολουθεί τέσσερις διαδικασίες: την κοινωνικοποίηση, την εξωτερίκευση/επικοινωνία, το συνδυασμό διαδικασιών και την εσωτερίκευση. Με τη διαδικασία της κοινωνικοποίησης το άτομο εκτίθεται ενεργά σε ένα περιβάλλον, εμπλουτίζοντας τις εμπειρίες του και έτσι δημιουργείται άρρητη γνώση. Εφόσον η άρρητη γνώση με κάποιον τρόπο εξωτερικευθεί (π.χ. με τη συζήτηση) τότε μετατρέπεται σε ρητή γνώση. Ακόμη περισσότερο, αν η ρητή γνώση περισσότερων ανθρώπων ενσωματωθεί και συστηματοποιηθεί στη βάση συνδυασμού δραστηριοτήτων τότε δημιουργείται νέα ρητή γνώση. Τα εκπαιδευτικά συστήματα αποσκοπούν στο συνδυασμό και την ενσωμάτωση ρητής γνώσης. Από την άλλη, η εσωτερίκευση της ρητής γνώσης οδηγεί σε άρρητη γνώση υψηλότερης τάξης, όπως συμβαίνει στις περιπτώσεις εφαρμογής νέας γνώσης.

Οι Bennet and Bennet (2008) αναγνωρίζουν ότι η άρρητη γνώση αξιοποιείται καλύτερα όταν το άτομο έχει μεγαλύτερη πρόσβαση στο ασυνείδητο. Η πρόσβαση αυτή μπορεί να επιτευχθεί με εξωτερική ενεργοποίηση (για παράδειγμα, όπως συμβαίνει όταν κάποιος συμμετέχει σε συζητήσεις), εσωτερικό διάλογο, και ανάπτυξη ευαισθησίας (nurturing) στην άρρητη γνώση (όπως επιτυγχάνεται, για παράδειγμα, με το διαλογισμό).

1.2 Μοντέλα επικοινωνίας και συμμετοχικές προσεγγίσεις μάθησης

Η γνώση αποτελεί πολύτιμο πόρο για κάθε ανθρώπινη δραστηριότητα. Ιδιαίτερα στα αγροτικά συστήματα, η γνώση συνδέεται με την αυξημένη ανταγωνιστικότητα των γεωργικών εκμεταλλεύσεων, καθώς αποτελεί παράγοντα βελτίωσης της παραγωγικότητας (EC 2008, Bjerke 2016).

Γενικά, διακρίνονται δύο διαδικασίες πρόσκτησης της γνώσης: η μεταφορά γνώσης και η ανταλλαγή γνώσης, η οποία λαμβάνει χώρα μεταξύ ατόμων και /ή ομάδων, εκ των οποίων κανένα/καμία δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι κατέχει το πλεονέκτημα της γνώσης (Manning 2013). Η μεταφορά της γνώσης, από την άλλη, προϋποθέτει την αποδοχή της ύπαρξης κάποιου που επιθυμεί να αποκτήσει και κάποιου που προσφέρει γνώση. Η σχέση του λήπτη και του παρόχου είναι ασύμμετρη, καθώς φέρει τον αναζητούντα στην ευάλωτη θέση να επικοινωνήσει ελλείψεις και αδυναμίες του (Levin and Cross 2004). Οι όροι της διάδρασης μεταξύ του ατόμου που επιθυμεί και του ατόμου που παρέχει τη γνώση έχουν οδηγήσει στην ανάπτυξη μοντέλων επικοινωνίας που υπηρετούν αντίστοιχες στρατηγικές για την απόκτησή της. Η βασική τους κατηγοριοποίηση περιλαμβάνει (RELU 2007, Manning 2013):

- Το γραμμικό μοντέλο ή μοντέλο μεταφοράς τεχνολογίας, στο οποίο η ροή της γνώσης είναι μονής κατεύθυνσης και ο λήπτης υιοθετεί ρόλο παθητικό.

- Το μοντέλο της ανάδρασης, στο οποίο η επικοινωνία εμπλουτίζεται, καθώς ο λήπτης ανατροφοδοτεί τον πάροχο για τα αποτελέσματα αλλά όχι και για τη διαδικασία παραγωγής της γνώσης.
- Το συνεργατικό μοντέλο, το οποίο προϋποθέτει επικοινωνία διπλής κατεύθυνσης μεταξύ παρόχου και λήπτη και μια περισσότερο ισότιμη συνεργασία.
- Το μοντέλο της από κοινού παραγωγής της γνώσης, στο οποίο οι ρόλοι παραγωγού/παρόχου της γνώσης και του λήπτη/ τελικού χρήστη καταρρέουν και όλοι οι συμμετέχοντες θεωρούνται τόσο παραγωγοί όσο και χρήστες της γνώσης.

Το μοντέλο της από κοινού παραγωγής της γνώσης αντιστοιχεί στις συμμετοχικές προσεγγίσεις των γεωργικών εφαρμογών (Padel et al. 2011), οι οποίες διέπονται από μια φιλοσοφία διαλόγου. Μέσω αυτής γίνονται αντιληπτές οι έννοιες της επικοινωνίας, του σχεδιασμού και της επιδιωκόμενης μεταβολής που εξυπηρετεί η απόκτηση της γνώσης (Leeuwis 2004).

Οι συμμετοχικές προσεγγίσεις διαφοροποιούνται όσον αφορά στον τρόπο που εκλαμβάνουν την έννοια της συμμετοχής και, επίσης, στη θεωρητική τους δόμηση και πρακτική (Cornwall 2008, Pretty 1995). Η συμμετοχή γενικά εκλαμβάνεται ως μια συλλογική πράξη που αποσκοπεί στην επίτευξη κάποιου σκοπού. Απότοκο των συμμετοχικών διαδικασιών είναι η ενδυνάμωση των συμμετεχόντων, που αφορά σε μια προοδευτική μαθησιακή διαδικασία που τους καθιστά ολοένα και περισσότερο ικανούς να αναλαμβάνουν πρωτοβουλίες προς το κοινό συμφέρον. Ιδιαίτερη σημασία για την πραγμάτωση της συμμετοχής και της ενδυνάμωσης έχουν οι συμπεριφορές και οι στάσεις που υιοθετούν οι εμπλεκόμενοι, ιδιαίτερα όσοι αναλαμβάνουν να διευκολύνουν τη συμμετοχική μάθηση. Η αποδοχή και ο σεβασμός στις απόψεις και τις εμπειρίες των συμμετεχόντων και η αποστασιοποίηση από συμπεριφορές που υπονοούν «εγώ ξέρω καλύτερα» και γενικότερα του διδακτισμού είναι συμπεριφορές συμβατές με τις αρχές της συμμετοχικής προσέγγισης⁸.

Οι βασικές αρχές της συμμετοχικής προσέγγισης για την πρόσκτηση της γνώσης προσδιορίζονται από τον Pretty (1995) ως εξής:

- Οι συμμετοχικές διαδικασίες εστιάζουν σταθερά στη συσσωρευτική μάθηση όλων των συμμετεχόντων, συμπεριλαμβανομένων των 'εκπαιδευτών'.
- Υπάρχουν πολλαπλές περιγραφές των φαινομένων - κάθε άτομο ή ομάδα φέρει τις δικές της προκαταλήψεις με τις οποίες ερμηνεύει τον κόσμο. Καθένας είναι διαφορετικός αλλά οι διαφορετικές κοσμοθεωρίες μπορούν να αλληλοσυμπληρώνονται. Για το λόγο αυτό, η αναζήτηση των πολλαπλών προοπτικών και της διαφορετικότητας αποτελεί βασικό σκοπό μιας συμμετοχικής διαδικασίας μάθησης.

⁸ <http://www.fao.org/3/ad424e/ad424e03.htm>

- Η πολυπλοκότητα του κόσμου αποκαλύπτεται μέσα από τη συλλογική ανάλυση και τη διάδραση. Οι «μίξεις» των εμπλεκόμενων στη συμμετοχική έρευνα μπορεί να αφορούν σε άτομα από διαφορετικούς επιστημονικούς κλάδους είτε από διαφορετικούς τομείς δραστηριοτήτων είτε να αποτελούν εξωτερικούς (π.χ. ερευνητές) ή εσωτερικούς δρώντες (τοπική κοινωνία).
- Οι δράσεις είναι προσαρμοσμένες στο συγκεκριμένο πλαίσιο και η ανάπτυξη του αισθήματος ιδιοκτησίας της συμμετοχικής διαδικασίας από τους συμμετέχοντες ενθαρρύνεται.
- Η συμμετοχική μεθοδολογία αποσκοπεί στη βελτίωση των συνθηκών μέσα από το μετασχηματισμό καθιερωμένων διαδικασιών. Οι συμμετέχοντες ενθαρρύνονται να σκέφτονται τον εαυτό τους ως διευκολυντές της μάθησης των συναδέλφων τους.
- Η συμμετοχική διαδικασία θέτει στη συζήτηση το ενδεχόμενο της πραγματοποίησης αλλαγών. Η συζήτηση μεταβάλλει τις πεποιθήσεις των συμμετεχόντων και την ετοιμότητά τους για αιτιολογημένη ανάληψη δράσης. Οι επιζητούμενες αλλαγές καθορίζονται μέσα από διαλογικές διαδικασίες από κοινού ανάλυσης που οδηγούν σε βελτιώσεις και κινητοποιούν για την περαιτέρω εφαρμογή τους.

1.2.1 Η διευκόλυνση και οι διευκολυντές - διαμεσολαβητές γνώσης

Η μετάβαση από το ένα μοντέλο επικοινωνίας στο άλλο συνοδεύεται από αντίστοιχες μεταβολές στον τρόπο που γίνεται αντιληπτός ο ρόλος των γεωργικών συμβούλων (Gorman 2018). Ιδιαίτερα η μετάβαση προς τις συμμετοχικές προσεγγίσεις αναδεικνύει τους συμβούλους σε ρόλο διευκολυντών - διαμεσολαβητών⁹ για την πρόσκτηση της γνώσης. Το γεγονός αυτό προϋποθέτει τόσο την ικανότητα των συμβούλων και των φορέων τους να διευκολύνουν διαδικασίες μάθησης μεταξύ ομότιμων (Cristónão et al. 2012; Manning 2013) όσο και διαδικασίες διασύνδεσης και μεταφορά της γνώσης μεταξύ διαφορετικών χώρων.

Με γενικούς όρους, οι διαμεσολαβητές γνώσης είναι άτομα ή οργανισμοί που διευκολύνουν τη δημιουργία, το διαμοιρασμό και την καλύτερη αξιοποίηση της γνώσης (Sverrisson 2001, Meyer 2010). Ο Meyer (2010: 122) αντιλαμβάνεται τη διευκόλυνση ως μια διαδικασία που εξελίσσεται στα όρια δύο ή περισσότερων κόσμων και «δανείζεται» την έννοια των «περιφερειών πρακτικής»¹⁰ (peripheries of practices) από τις κοινότητες πρακτικής (communities of practices - CoP) για να δώσει έμφαση στη «διπλή περιφερειακότητα» που βιώνουν οι διευκολυντές, ενεργώντας κάθε φορά στο όριο δύο διαφορετικών περιοχών της γνώσης ή της πρακτικής. Επισημαίνει, επίσης, το κόστος που επωμίζονται οι διευκολυντές,

⁹ Οι όροι διευκόλυνση και διαμεσολάβηση χρησιμοποιούνται ως ταυτόσημοι, καθώς επίσης και οι αντίστοιχες διαδικασίες.

¹⁰ Οι περιφέρειες πρακτικής αποτελούν όρο που περιγράφει τους πολλαπλούς, ποικίλους και περισσότερο ή λιγότερο συμπεριληπτικούς τρόπους πραγμάτωσης της συμμετοχής στις κοινότητες πρακτικής (Lave and Wenger 1991).

δρώντας στο περιθώριο πολλαπλών κόσμων και ιδιαίτερα όταν συνυπάρχουν συνθήκες έλλειψης υποστήριξης και κατάλληλης εκπαίδευσης.

Η ανταπόκριση των διευκολυντών στο ρόλο τους, συνεπώς, συναρτάται από την «διαπεριφερειακότητα», την ικανότητά τους δηλαδή να ανατέμνουν και να συνδέουν διαφορετικούς χώρους, καθώς δραστηριοποιούνται εντός των πεδίων διαφορετικών ομάδων συμφερόντων (ο.π.). Προϋπόθεση για την υποστήριξη αυτού του ρόλου αποτελεί η αξιοπιστία του συμβούλου και του φορέα του και η ανάπτυξη εμπιστοσύνης μεταξύ των εμπλεκόμενων μερών (Gorman 2018). Ο ρόλος αυτός περιλαμβάνει τη διαπραγμάτευση διαμέσου των πλαισίων διαφορετικών ιεραρχιών (Eidt et al. 2020) και την υπερκέραση των εμποδίων της συμμετοχής.

Οι Coutts et al. (2005:34) εντοπίζουν τη βασική ιδέα που διέπει τη λειτουργία της διευκόλυνσης στην παραδοχή ότι οι ομάδες συμφερόντων του αγροδιατροφικού τομέα υπηρετούνται καλύτερα όταν έχουν τη δυνατότητα να λειτουργήσουν εντός ενός «διευκολυνόμενου πλαισίου». Εντός αυτού του πλαισίου είναι σε θέση να προσδιορίσουν τα προβλήματα και τις ευκαιρίες τους και να αναζητήσουν τους τρόπους ανταπόκρισής τους σε αυτές. Έτσι, η διευκόλυνση αφορά στην ανάληψη της ιδιοκτησίας και της ευθύνης της δράσης και, επίσης, στην κατανόηση ότι «οι άνθρωποι που βρίσκονται σε μια συγκεκριμένη κατάσταση είναι αυτοί που μπορούν καλύτερα από κάθε άλλον να κατανοήσουν και να ενεργήσουν για τη διευθέτησή της» (ο.π.).

Οι Berta et al. (2015) διακρίνουν τρία συστατικά στοιχεία στη διαδικασία της διευκόλυνσης ομάδων:

1. το ρόλο του διευκολυντή και τις δραστηριότητες που αντιστοιχούν σε αυτόν,
2. τη διαδικασία διευκόλυνσης και
3. το αποτέλεσμα της διευκόλυνσης.

Οι κύριες δραστηριότητες του διευκολυντή περιλαμβάνουν το στοχασμό για τη φύση των προβλημάτων και τις αλλαγές που απαιτούνται, την υποστήριξη των μελών σύμφωνα με τις ανάγκες τους και τη δημιουργία ευνοϊκού κλίματος για αλλαγές. Καθοριστικά στοιχεία της διαδικασίας διευκόλυνσης είναι η αποτελεσματική επικοινωνία, η διάδραση στην επίλυση των προβλημάτων και η σφυρηλάτηση δεσμών.

Οι Berta et al. (ο.π.), αντλώντας από το χώρο των υπηρεσιών υγείας, νοηματοδοτούν τη διευκόλυνση ως μηχανισμό κοινωνικής ενσωμάτωσης, διακρίνοντας τρία επίπεδα εστίασης της ασκούμενης επιρροής: Σε ατομικό επίπεδο οι αλλαγές αφορούν στον τρόπο σκέψης ή στον τρόπο εργασίας. Σε επίπεδο ομάδας οι αλλαγές εντοπίζονται στον τρόπο συνεργασίας των ατόμων. Σε επίπεδο οργανισμού, ο διευκολυντής συμβάλλει στη δημιουργία μετα-ρουτίνων

που καθορίζουν την ικανότητα του οργανισμού να ενσωματώνει νέα γνώση, να προσαρμόζεται και να βελτιώνει τις επιδόσεις του.

Η διευκόλυνση πυροδοτεί την οργανωσιακή μάθηση ενεργοποιώντας μικρο-διαδικασίες που κεφαλαιοποιούν τη γνώση και δομούν την ικανότητα αφομοίωσης γνώσεων ενός οργανισμού τόσο από εσωτερικές όσο και εξωτερικές πηγές. Αυτό συμβαίνει με την πραγματοποίηση μιας μετα-διαδικασίας που περιλαμβάνει αρχικά την εκπαίδευση με στόχο τη βελτίωση της ικανότητας της ομάδας να αντιλαμβάνεται μια συγκεκριμένη περιοχή που χρήζει βελτίωσης. Σε δεύτερη φάση η διευκόλυνση συμβάλλει στην ανάπτυξη ιδεών, τον καθορισμό κοινών στόχων και την επιλογή λύσης μεταξύ εναλλακτικών. Σε τρίτη φάση βοηθά στη διατήρηση των αλλαγών, αναγνωρίζοντας και διασφαλίζοντάς τις απαραίτητες εφαρμογές, τους πόρους και την εδραίωση μηχανισμών αξιολόγησης.

Γενικότερα, οι Ward et al. (2009), Sheate and Partidario (2010) και Bornbaum et al. (2015) κωδικοποιούν τις δραστηριότητες των διαμεσολαβητών γνώσης σε τρεις κατηγορίες:

- α. Στη διαχείριση της γνώσης, η οποία περιλαμβάνει δραστηριότητες που αφορούν στην ερμηνεία, τη δημιουργία, τη διάδοση και την εφαρμογή της γνώσης,
- β. Στη σύνδεση και την ανταλλαγή που περιλαμβάνουν δραστηριότητες που αποσκοπούν στη δόμηση σχέσεων και την ενεργό εμπλοκή των ομάδων των ενδιαφερομένων,
- γ. Στη δόμηση ικανοτήτων, η οποία αποσκοπεί στη βελτίωση της κατανόησης και την ανάπτυξη των ικανοτήτων αξιολόγησης και εφαρμογής της γνώσης, καθώς και στην ανάπτυξη μεγαλύτερου βαθμού αυτάρκειας.

Επίσης, σύμφωνα με τους Sheate and Partidario (2010) η επιτυχία των διαδικασιών διαμεσολάβησης εξαρτάται από έναν αριθμό προϋποθέσεων. Αυτές περιλαμβάνουν την εμπλοκή στη διαδικασία μιας κρίσιμης μάζας ενδιαφερόμενων μερών, την επάρκεια των πόρων, του χρόνου και του χώρου που επιτρέπει τη δημιουργία ευνοϊκών συνθηκών για ανταλλαγές και, ακόμη, τη δεκτικότητα των εμπλεκόμενων σε εξωγενείς επιρροές. Σύμφωνα με τον Wenger (1998) η διευκόλυνση προϋποθέτει επαρκή νομιμοποίηση, προκειμένου να ασκηθεί επιρροή που θα συντελέσει στην ανάπτυξη μιας πρακτικής, να κινητοποιηθεί το ενδιαφέρον και να διευθετηθούν συγκρουόμενα συμφέροντα.

Οι προϋποθέσεις, ωστόσο, παραπέμπουν σε δυσκολίες εφαρμογής. Πράγματι, οι συνθήκες διεξαγωγής της διαμεσολάβησης δεν είναι πάντα ευνοϊκές ούτε η πραγμάτωση του ρόλου του διευκολυντή από τους γεωργικούς συμβούλους ανέφελη. Οι σύμβουλοι που εμπλέκονται σε συμμετοχικές παρεμβάσεις συχνά ταλαντεύονται ανάμεσα στην ενδυνάμωση της συνεργασίας με τους αγρότες και την «καπιταλιστική πραγματικότητα» των αγροτικών επιχειρήσεων (Murray 2000, Mahon et al. 2010:106). Η πρώτη, εν αντιθέσει με τη δεύτερη απαιτεί διάθεση

χρόνου και ενέργειας σε δραστηριότητες των οποίων ο στόχος δεν προσδιορίζεται εξαρχής, το αποτέλεσμά τους δεν είναι εύκολα μετρήσιμο και, επιπλέον, συχνά δεν ζητούνται από τους αγρότες. Οι Mullen *et al.* (2000) αναγνωρίζουν την αντινομία που προκύπτει από τις θεωρήσεις του συμβουλευτικού έργου μέσα από το γραμμικό και το συμμετοχικό μοντέλο, καθώς η μεταφορά τεχνολογίας στοχεύει σε «περισσότερο μηχανιστικές αλλαγές σε επίπεδο εκμεταλλεύσεων, ενώ οι περισσότεροι σύνθετες αλλαγές απαιτούν ένα επίπεδο εκπαίδευσης [των συμβούλων] που αποκτάται μέσω τεχνικών της εκπαίδευσης ενηλίκων» (Mahon *et al.* 2010:106.). Στη βάση αυτή, οι Mahon *et al.* (οπ.π) επαναφέρουν μια σειρά ζητημάτων (βλ. Pretty 1995) όσον αφορά το βαθμό που οι επαγγελματίες σύμβουλοι ενστερνίζονται ή απλά συμμορφώνονται με την εφαρμογή των συμμετοχικών διαδικασιών, αδιακρίτως αν η συμπεριφορά τους προέρχεται από το φόβο υπονόμευσης του επαγγελματικού τους κύρους, την αντίληψή τους περί της αξίας της γνώμης/ γνώσης των αγροτών ή κατά πόσο πιστεύουν πως οι αγρότες διεκδικούν ρόλο στη συμμετοχική διαδικασία ή, αντίθετα, ενδιαφέρονται μόνο για μετρήσιμα αποτελέσματα και επιδοτήσεις.

1.2.2 Κριτική επί των συμμετοχικών προσεγγίσεων

Η συμπερίληψη των μικρής δυναμικότητας παραγωγών σε πρωτοβουλίες που αποσκοπούν στη βιώσιμη ανάπτυξη και την ευημερία των αγροτικών περιοχών έχει δημιουργήσει σημαντικές προσδοκίες (Eidt *et al.* 2020, Chambers 1994). Ωστόσο, οι προσδοκίες αυτές συχνά δεν ευοδώνονται.

Σύμφωνα με τους Coutts *et al.* (2005) η βαθιά κατανόηση και συνεχής υποστήριξη των αγροτών στη βάση των αρχών της συμμετοχικής προσέγγισης αποτελεί προϋπόθεση, ώστε η υλοποίηση των πρωτοβουλιών αυτών να μην καταλήγει να αφορά απλά και μόνο στην υιοθέτηση νέων τεχνολογιών. Από την άλλη, ο Leeuwis (2000) εστιάζει στην εγγενή αδυναμία των συμμετοχικών προσεγγίσεων να δώσουν λύσεις σε θέματα που αφορούν σε συγκρούσεις και την πάλη για επικράτηση, αδυναμία που ενδεχομένως συσκοτίζει τη σύνθετη πραγματικότητα του πεδίου εφαρμογής τους (Mahon *et al.* 2010). Επιπλέον, οι Neef and Neubert (2011) επισημαίνουν μια νοοτροπία που αντιλαμβάνεται τη συμμετοχή με όρους ποσοτικούς, η οποία καλλιεργεί την πεποίθηση ότι όσο μεγαλύτερη είναι η συμμετοχή που επιτυγχάνεται τόσο καλύτερα (Eidt *et al.* 2020).

Η κριτική των συμμετοχικών προσεγγίσεων στον αγροτικό τομέα εστιάζει ιδιαίτερα σε θέματα διαχείρισης της εξουσίας και των άκαμπτων ιεραρχικών δομών, καθώς και στους πολύπλοκους γραφειοκρατικούς μηχανισμούς που τις συντηρούν (Cooke and Kothari 2001). Το αποτέλεσμα της δράσης των δομών αυτών συχνά είναι η παραγωγή ασυμμετριών όσον αφορά στη συμμετοχή των μικρών αγροτών σε σχέση με άλλες ομάδες συμφερόντων. Ως αποτέλεσμα, οι

προκλήσεις των συμμετοχικών παρεμβάσεων διευρύνονται για να συμπεριλάβουν την ενδυνάμωση της συμμετοχής των μικρών παραγωγών αλλά και τη «δημιουργία εγρήγορσης» μεταξύ των ισχυρών εταίρων (π.χ. μη κυβερνητικών οργανισμών) που καθορίζουν το πλαίσιο υλοποίησης των παρεμβάσεων, προσανατολίζοντας στην πρακτική αντιμετώπιση των ασυμμετριών, την υποστήριξη των αδύναμων ομάδων και την αποφυγή ταύτισης των επιδιώξεών τους με τις επιδιώξεις αυτών που κατέχουν θέσεις εξουσίας (Eidt et al. 2020:21).

1.3 Η μάθηση

Η μετάβαση από το γραμμικό μοντέλο μεταφοράς τεχνολογίας στις συμμετοχικές προσεγγίσεις έχει μεταβάλλει το πεδίο δραστηριοποίησης των συμβούλων, δημιουργώντας νέες συνθήκες και προκλήσεις στον τομέα της εκπαίδευσης (Gorman 2018). Η έμφαση πλέον δίνεται στις διαδικασίες μάθησης που λαμβάνουν υπόψη τις κοινωνικές αλληλεπιδράσεις και τις εμπειρίες των συμμετεχόντων και βασίζονται στο στοχασμό.

Η βιωματική μάθηση αφορά σε μια διαδικασία μετασχηματισμού της εμπειρίας σε γνώση με επίκεντρο τους ίδιους τους εκπαιδευόμενους (Torkington 1996). Η βιωματική μάθηση συμβάλλει στη βελτίωση της κριτικής ικανότητας των εμπλεκομένων και στη λήψη αιτιολογημένων αποφάσεων και, παράλληλα, ενθαρρύνει τη συνεργασία και τη συμμετοχική δράση (Cranton 1994, Percy 2005).

Η βιωματική μάθηση περιλαμβάνει εμπειρίες πρώτης και δεύτερης τάξης, στοχασμό και διάλογο (Percy 1995). Οι εμπειρίες πρώτης τάξης είναι οι αυθεντικές αλλά ατελείς εμπειρίες που έχει βιώσει ή βιώνει το άτομο, έχουν άρρητο χαρακτήρα και διαρκή επίδραση. Αποτελούν το «σκληρό πυρήνα» της προσωπικής, εμπειρικής του γνώσης, καθώς, μέσω αυτών, το άτομο επιδιώκει μια ολιστική θεώρηση των φαινομένων, η οποία του επιτρέπει να νοηματοδοτεί τον κόσμο του (Attorps 2006, Malinen 2000). Ο ατελής χαρακτήρας των εμπειριών αυτών απορρέει είτε από τη μερική κατανόηση είτε από την ατελή γνώση των φαινομένων. Από την άλλη, οι εμπειρίες δεύτερης τάξης, που αναδύονται όταν το άτομο ‘αναβιώνει’ και επανεξετάζει τις αποκτημένες εμπειρίες και γνώσεις του, μπορούν να δημιουργήσουν «ρωγμές» στο «σκληρό πυρήνα» της γνώσης που κατέχει. Έτσι μπορούν να οδηγήσουν σε μάθηση που περιλαμβάνει την τροποποίηση προηγούμενων νοητικών κατασκευών και την επανασύνδεση με το αυθεντικό νόημα της εμπειρίας (Malinen 2000, Percy 2005).

Στην εμπειρική μάθηση ο στοχασμός συμπληρώνει τη δράση (Kolb 1984). Διακρίνονται διαφορετικά επίπεδα στοχασμού¹¹ (Mezirow 1991, King and Kitchener 1994, Percy 2005) και

---

¹¹ Για παράδειγμα οι King and Kitchener (1994) διακρίνουν μια κλιμάκωση των επιπέδων στοχασμού μεταξύ της απόλυτης βεβαιότητας για την υπάρχουσα γνώση, που αντιστοιχεί στην απουσία στοχαστικότητας, και την ικανότητα στοχαστικής κρίσης στην βάση ορθολογικής διερεύνησης των δεδομένων.

τα υψηλότερα (π.χ. ο κριτικός στοχασμός) καθιστούν την μετασηματιστική μάθηση, την ενδυνάμωση και την χειραφέτηση περισσότερο πιθανή. Σύμφωνα με τον Mezirow (1996) η εμπλοκή του ατόμου σε διαδικασίες κριτικού στοχασμού ενισχύει την ικανότητά του να διαπραγματεύεται τις επιδιώξεις, τις αξίες και τις ερμηνείες του για τον κόσμο αντί να δέχεται αυτές των άλλων ανθρώπων. Ο Mezirow (1991) διακρίνει μεταξύ στοχασμού και κριτικού στοχασμού, δεδομένου ότι ο πρώτος αφορά σε υποθέσεις για το «περιεχόμενο ή τη διαδικασία επίλυσης ενός προβλήματος», ενώ ο δεύτερος στην «αξιολόγηση των προϋποθέσεων που ορίζουν το πρόβλημα και καθιστούν προβληματική μια δεδομένη κατάσταση» (Matsuo and Matsuo, 2017:6). Η διάκριση αυτή συνδέει το στοχασμό και τον κριτικό στοχασμό με τους τύπους μάθησης και συγκεκριμένα με την μάθηση απλού και διπλού βρόγχου αντίστοιχα.

Η μάθηση απλού βρόγχου είναι η μέθοδος της δοκιμής και του σφάλματος. Το άτομο δρα σε ένα προϋπάρχον πλαίσιο αξιών και αρχών (Bos et al.2012), αποσκοπώντας σε περιορισμένες αλλαγές, προκειμένου να επιτευχθεί ένα αποτέλεσμα που σε προηγούμενη προσπάθεια είχε επιτευχθεί μερικώς ή καθόλου. Όταν αυτός ο τύπος μάθησης αποτυγχάνει, η μάθηση διπλού βρόγχου έρχεται να αμφισβητήσει όχι μόνο τη στρατηγική αλλά και τις αξίες και τις κοσμοθεωρίες, καθώς και τους σκοπούς που καθοδηγούν τη δράση (Landini et al. 2017), αποσκοπώντας πλέον στην αλλαγή του υπάρχοντος «πλαισίου αναφοράς» (Bos et al. 2012:399). Η αμφισβήτηση που ενυπάρχει στη μάθηση διπλού βρόγχου ωθεί το άτομο σε μια δημιουργική διαδικασία, «σκεπτόμενο εκτός πλαισίου», η οποία μπορεί να οδηγήσει σε απρόβλεπτα αποτελέσματα (Andersen 2004, Wu and Looi 2012 στο Landini et al. 2017: 162). Συγχρόνως, το άτομο, καθώς αμφισβητεί τις ίδιες τις αξίες του και όσα το καθορίζουν, θέτει τελικά σε αμφισβήτηση το ίδιο του τον εαυτό.

Ο Atherton (1999) αναγνωρίζει διαφορετικούς βαθμούς προσωπικής αντίστασης στη μαθησιακή διαδικασία τόσο όταν το άτομο αυξάνει τις γνώσεις του (additive learning) όσο - και κυρίως- όταν η απόκτηση της νέας γνώσης απαιτεί την αντικατάσταση μέρους των γνώσεων ή των ικανοτήτων που έχουν ήδη αποκτηθεί (suppletive learning). Το «στοιχείο της απώλειας» (Atherton 1999: 77) και μια αίσθηση γνωστικής σύγχυσης είναι αναμενόμενα, καθώς η παλιά γνώση αμφισβητείται, οπότε η μάθηση βιώνεται πρωταρχικά ως μια διαδικασία απομάθησης (unlearning) (Grisold et al. 2017).

Στο πεδίο των Γεωργικών Εφαρμογών η αμφισβήτηση του εαυτού ως αποτέλεσμα της μάθησης διπλού βρόγχου επεξηγεί τη σύνδεση της ταυτότητας των συμβούλων με τις ακολουθούμενες πρακτικές τους (Landini et al. 2017). Επίσης, οι τύποι μάθησης συμβάλλουν στην κατανόηση της αλλαγής των μοντέλων των ΓΕ αλλά και την αντίσταση και την αμυντική συμπεριφορά στη διαδικασία της μετάβασης από τα ιεραρχικά- γραμμικά μοντέλα διάδοσης της γνώσης προς τα οριζόντια και συμμετοχικά.

Επιπλέον, οι μελετητές διακρίνουν έναν τρίτο τύπο μάθησης, την μάθηση τριπλού βρόγχου, μια μετα-γνωστική διαδικασία βάσει της οποίας το άτομο αναστοχάζεται την ίδια τη διαδικασία της μάθησης και τα κίνητρα εμπλοκής του σε αυτήν και, έτσι, ενισχύει συνολικά και σε ευρύτερο πλαίσιο την ικανότητά του να μαθαίνει. Η μάθηση τριπλού βρόγχου ενθαρρύνει τις αλλαγές σε θεσμικό επίπεδο, οι οποίες συχνά είναι απαραίτητες για την εδραίωση των αλλαγών στο «πλαίσιο αναφοράς», το οποίο επηρεάζεται ισχυρά από τις θεσμικές αλλαγές. Για το λόγο αυτό η μάθηση διπλού και τριπλού βρόγχου επιδρούν συμπληρωματικά στην επίτευξη των αλλαγών (Pahl-Wostl 2009, Bos et al. 2013).

Σε κάθε τύπο μάθησης ο στοχασμός καθιστά το άτομο ικανό να κατανοήσει και να εξάγει συμπεράσματα για μια κατάσταση, να ανταποκριθεί σε ερωτήματα, να συνδεθεί κοινωνικά και ως εκ τούτου να βελτιώσει τις γνώσεις του και την ικανότητά του να μαθαίνει (Akella 2010, Wilson and Lee 1989). Παράλληλα, ο διάλογος θέτει σε δοκιμασία τις πεποιθήσεις και τις ερμηνείες του για τον κόσμο, καθώς του επιτρέπει να εξετάσει τα δεδομένα, προκειμένου να πετύχει τη «συναινετική επικύρωση» της «βέλτιστης απόφασης», η οποία ισχύει μέχρι νέα στοιχεία ή επιχειρήματα να έρθουν και να την ανατρέψουν (Mezirow, 1996:65). Ο διάλογος προϋποθέτει πνεύμα καλής θέλησης, που θέτει υπό προσωρινή αναστολή την προσωπική θέαση των πραγμάτων, αφήνοντας περιθώριο στη φιλία να αναπτυχθεί (Malinen 2000) και δημιουργώντας ευκαιρίες κοινωνικής μάθησης.

Στη θεωρία της κοινωνικής μάθησης, ωστόσο, το σημείο εστίασης μετατοπίζεται από το άτομο στην ομάδα και η μάθηση νοείται ως μια διαδραστική διαδικασία διαμοιρασμού και αναδόμησης της γνώσης (Landini et al. 2017, Seather 2010). Η διαδικασία αυτή περιλαμβάνει «τον αναστοχασμό των εμπειριών, των σκέψεων και των αξιών, την αναζήτηση μιας ολιστικής θεώρησης των πραγμάτων, την ενσωμάτωση κλιμάκων και γνωστικών αντικειμένων και μια διαδικασία διαπραγμάτευσης και συνεργασίας για την αντιμετώπιση των συγκρούσεων» (Landini 2017: 162, βλ. και Axelsson et al. 2013).

Ιδιαίτερα η μάθηση ομότιμων ή συναδελφική μάθηση ορίζεται ως η πρόσκτηση γνώσης και ικανοτήτων μέσω της ενεργού υποστήριξης από άτομα ίδιου κύρους (Topping 2005). Ωστόσο, ο ορισμός του ομότιμου δεν είναι πάντα εύκολος, καθώς άπτεται των ταυτοτήτων του ατόμου. Ασφαλέστερα η συναδελφικότητα συνάγεται από την αντίληψη του ίδιου του ατόμου για το ποιον θεωρεί ομότιμό του (Hamunen 2014). Κύρια πλεονεκτήματα της συναδελφικής μάθησης είναι η μεγαλύτερη αποτελεσματικότητα με όρους κόστους, καθώς η μάθηση από συναδέλφους είναι ταχύτερη και η πυροδότηση νέων ιδεών εκτενέστερη σε σχέση με την παραδοσιακή διδασκαλία. Επίσης, η μάθηση μεταξύ συναδέλφων βελτιώνει την ποιότητα της επικοινωνίας, τονώνει την αυτοπεποίθηση και γενικότερα ενδυναμώνει τους συμμετέχοντες (Hamunen 2014, Topping 2005).

Παρ' όλα αυτά η μάθηση από ειδικούς δεν απορρίπτεται, όμως πλέον δεν θεωρείται και η μόνη αξιόπιστη οδός για την απόκτηση γνώσης. Σε κάθε περίπτωση, η ουσιαστική μάθηση συνδέεται με την ουσιαστική εμπλοκή του συμμετέχοντα στη μαθησιακή διαδικασία (Barlow 2020). Η έννοια της 'εμπλοκής' στις θεωρίες μάθησης είναι ευρεία (Eliyahu et al. 2018), όμως ένας γενικός ορισμός της αφορά σε ένα αντικειμενικό, παρατηρήσιμο γεγονός ή μια συμπεριφορά που παρουσιάζει ο εκπαιδευόμενος στη διάρκεια της μαθησιακής διαδικασίας και υποδεικνύει την ποιότητα της συμμετοχής του ή την επένδυσή του σε αυτήν (Barlow 2020, Montenegro 2017, Reeve 2012). Εν τέλει, η αυξημένη δυνατότητα εμπλοκής των συμμετεχόντων στις συμμετοχικές διαδικασίες και η αποδόμηση της παραδοσιακής αντίληψης της εκπαίδευσης υποδεικνύουν ότι η μάθηση μέσω της εμπειρίας και του στοχασμού μπορεί να είναι παραγωγική (Landini et al. 2017).

ΔΕΥΤΕΡΟ ΜΕΡΟΣ: ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ

Κεφάλαιο 2: Μεθοδολογικός σχεδιασμός

2.1 Μεθοδολογικό πλαίσιο

2.1.1 Η έρευνα -δράση

Η έρευνα-δράση αποτελεί μια πολυ-παραδειγματική μεθοδολογία, στην οποία ο ερευνητής ενσωματώνεται στο υπό μελέτη πεδίο, αποσκοπώντας όχι μόνο στην κατανόηση και την ερμηνεία του κόσμου αλλά, κατά βάση, στην αλλαγή του. Σύμφωνα με τον ορισμό των Kemmis and McTaggart (1988, στο Cohen 2008: 387):

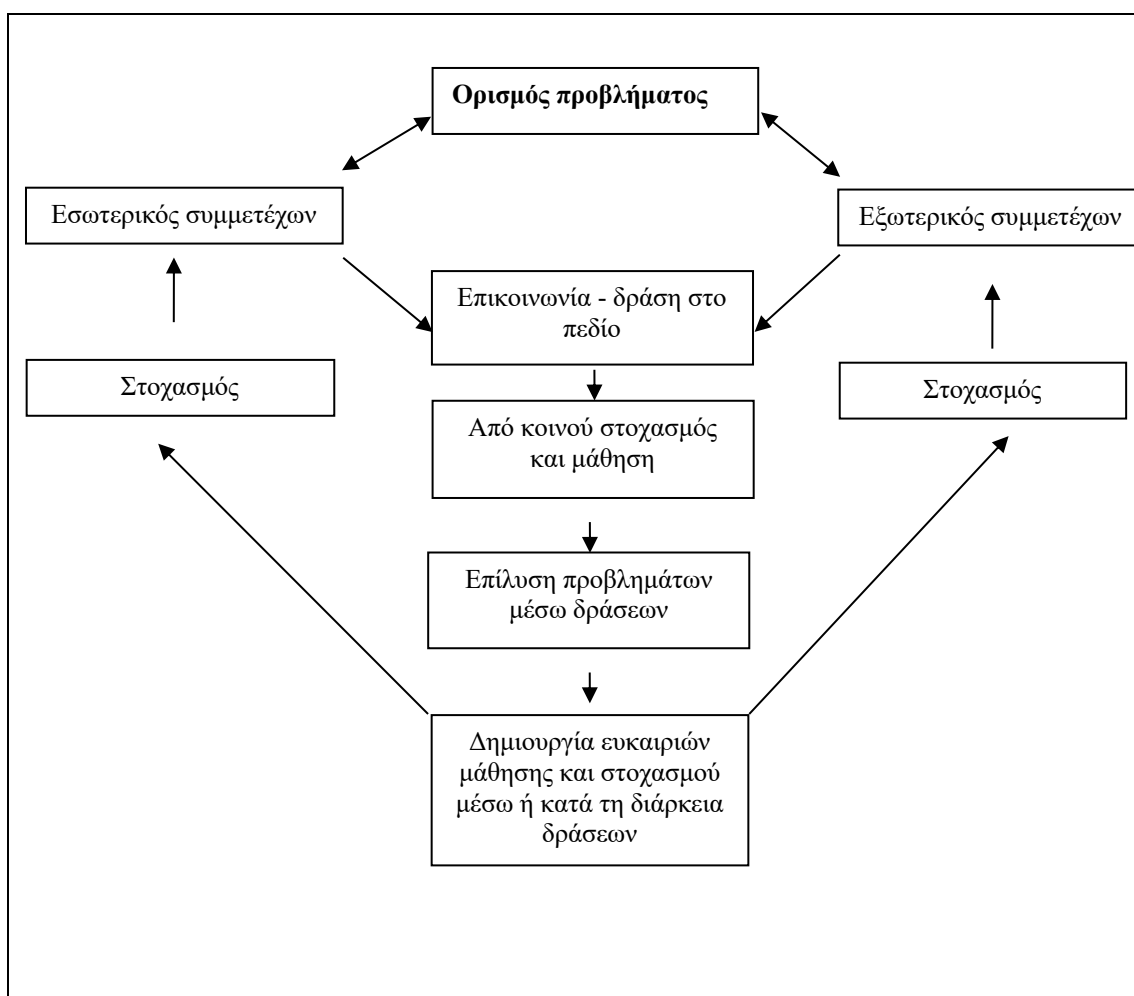
Η έρευνα-δράση είναι μια μορφή συλλογικής αυτοστοχαστικής διερεύνησης που διεξάγουν οι συμμετέχοντες σε κοινωνικά περιβάλλοντα για να βελτιώσουν τη λογική και τη δικαιοσύνη των κοινωνικών ή εκπαιδευτικών τους πρακτικών, καθώς και για να κατανοήσουν καλύτερα τις πρακτικές τους και τις συνθήκες, στο πλαίσιο των οποίων οι πρακτικές αυτές εφαρμόζονται.

Η έρευνα-δράση συνδέεται άμεσα με τη Γενική Θεωρία των Συστημάτων και τη φιλοσοφία του πραγματισμού του Dewey (Greenwood and Levin 2007), σύμφωνα με την οποία η επιστημονική σκέψη αποτελεί εγγενή ικανότητα των ανθρώπων, από την καλλιέργειά της οποίας όλες οι κοινωνίες μπορούν να επωφεληθούν. Η έρευνα-δράση αποσκοπεί «στην ενίσχυση και συνεχή βελτίωση της ικανότητας των εμπλεκόμενων μελών ενός οργανισμού ή μιας κοινότητας να ελέγχουν αποφασιστικά τους όρους διαβίωσής τους μέσα σε ένα δικαιότερο και περισσότερο βιώσιμο περιβάλλον δραστηριοποίησης» (Greenwood and Levin 2007: 5). Υποστηρίζει την απόρριψη του διαχωρισμού θεωρίας και δράσης, εμμένοντας στην παραγωγή αιτιολογημένης γνώσης που συνεισφέρει στην κατανόηση του κοινωνικού γίνεσθαι και των διαδικασιών μεταβολής του. Η γνώση μπορεί να προέλθει από πρακτικούς συλλογισμούς που αναδύονται και δοκιμάζονται μέσα από την εμπλοκή των συμμετεχόντων σε δράσεις. Η έρευνα-δράση επιτρέπει τη διερεύνηση προβλημάτων εντός του συγκεκριμένου πλαισίου τους με ισότιμη συνεργασία του ερευνητή και των ενδιαφερόμενων μελών.

Η έρευνα-δράση περιλαμβάνει τη δραστηριοποίηση δύο τύπων εμπλεκόμενων: Από τη μια μεριά είναι οι εσωτερικοί συμμετέχοντες (οι κτηνοτρόφοι στην παρούσα εργασία) οι οποίοι «κατέχουν» το πρόβλημα και συνιστούν μια ομάδα ανομοιογενή και ετεροβαρή. Από την άλλη είναι οι εξωτερικοί συμμετέχοντες, (για παράδειγμα, οι ερευνητές - ειδικοί επιστήμονες) που επιδιώκουν να διευκολύνουν τη μαθησιακή διαδικασία και να συνεισφέρουν στον επιστημονικό διάλογο. Όλοι οι εμπλεκόμενοι συνεισφέρουν στον καθορισμό της συγκεκριμένης προβληματικής κατάστασης, που δίνει το έναυσμα για την εκκίνηση

διαδικασιών μάθησης και στοχασμού. Η επικοινωνία εσωτερικών- εξωτερικών συμμετεχόντων στο πεδίο δράσης συμβάλει στην κατανόηση που θα επιτρέψει την ανάδειξη λύσεων και παράλληλα δημιουργεί νέες εμπειρίες που τροφοδοτούν τη διαδικασία δόμησης νοημάτων και (κριτικού) στοχασμού. Η διαδικασία αυτή εξακολουθεί σε διαδοχικούς κύκλους μάθησης (Διάγραμμα 1), στη διάρκεια των οποίων ο ευέλικτος χαρακτήρας της έρευνας-δράσης επιτρέπει στους συμμετέχοντες να κινηθούν εκτός προκαθορισμένων διαδικασιών και κανονιστικών προτύπων (Carson and Sumara 1997 στο Τσώλης και Κατσαρού 2019).

Διάγραμμα 1: Το μοντέλο συν-δημιουργίας της γνώσης στην έρευνα-δράση

Πηγή: Greenwood and Levin (2007)

Κρίσιμη σημασία για τη συνέχιση των κύκλων μάθησης έχει η οργάνωση πεδίων μάθησης κοινού ενδιαφέροντος και η εδραίωση διάυλων επικοινωνίας που διευκολύνουν την αλληλεπίδραση και τη δημιουργία μιας προοπτικής στοχασμού μεταξύ των συμμετεχόντων. Οι στόχοι αυτοί εξυπηρετούνται με την πρόνοια του ερευνητή για τη δημιουργία ενός «χώρου εμπιστοσύνης» που επιτρέπει την απρόσκοπτη επικοινωνία των συμμετεχόντων. Η ευθύνη του ερευνητή περατώνεται με την ενθάρρυνση των εσωτερικών συμμετεχόντων, ώστε να αναλάβουν τον πλήρη έλεγχο και την ευθύνη της μαθησιακής τους διαδικασίας.

Η βασική αντίληψη στην έρευνα-δράση είναι ο συνδυασμός της πρακτικής επίλυσης απτών προβληματικών καταστάσεων και της παραγωγής επιστημονικής γνώσης. Ωστόσο, η ισορροπία μεταξύ αυτών των δύο επιδιώξεων συχνά αποτελεί πρόκληση, καθώς η προσήλωση στην επίτευξη πρακτικών βελτιώσεων και ο σταθερός προσανατολισμός στην εξυπηρέτηση των σκοπών των εμπλεκομένων, ενδεχομένως υπονομεύουν τόσο τη χρήση όσο και την παραγωγή θεωρητικών αποτελεσμάτων (Baskerville 1999, Goldkuhl et al. 2020). Η παρενέργεια αυτή σε πρακτικό επίπεδο ενδέχεται να καθιστά τα αποτελέσματα της έρευνας-δράσης μη μεταβιβάσιμα σε καταστάσεις διαφορετικές από αυτές στις οποίες αναδύθηκαν. Επιπλέον, η προσήλωση αυτή ενδέχεται να λειτουργεί ως πρόφαση μιας «ακαταστασίας» και έλλειψης σαφήνειας στις διαδικασίες συλλογής στοιχείων που υποσκάπτει την εμπειρική αυστηρότητα της έρευνας (Eden and Huxham 1996, Davison et al. 2004, Goldkuhl et al. 2020).

Τα επιχειρήματα αυτά συνθέτουν τον πυρήνα της κριτικής για έλλειψη συστηματικότητας, (Cohen 2008, Bryman 2017), που έχει υποστεί η έρευνα – δράση σε ακαδημαϊκό επίπεδο. Παρά την κριτική, ωστόσο, υποστηρίζεται από ερευνητές που αναγνωρίζουν ότι *«αντί να επιβάλλει στους ανθρώπους λύσεις σε προβλήματα εκ των προτέρων καθορισμένα, εμμένει στη συμμετοχή τους στη διαδικασία διάγνωσης και λύσης...»* (Bryman 2017: 423), αποκαλύπτοντας και αξιοποιώντας τη σιωπηρή γνώση που ενυπάρχει στις πρακτικές τους. Συνεπώς, καθώς οι συμμετέχοντες αλληλοεπιδρούν, προάγουν τόσο τη δική τους μάθηση όσο και των άλλων και για αυτό το λόγο η έρευνα-δράση μπορεί να θεωρηθεί ως εκπαιδευτική έρευνα (Bryman 2017).

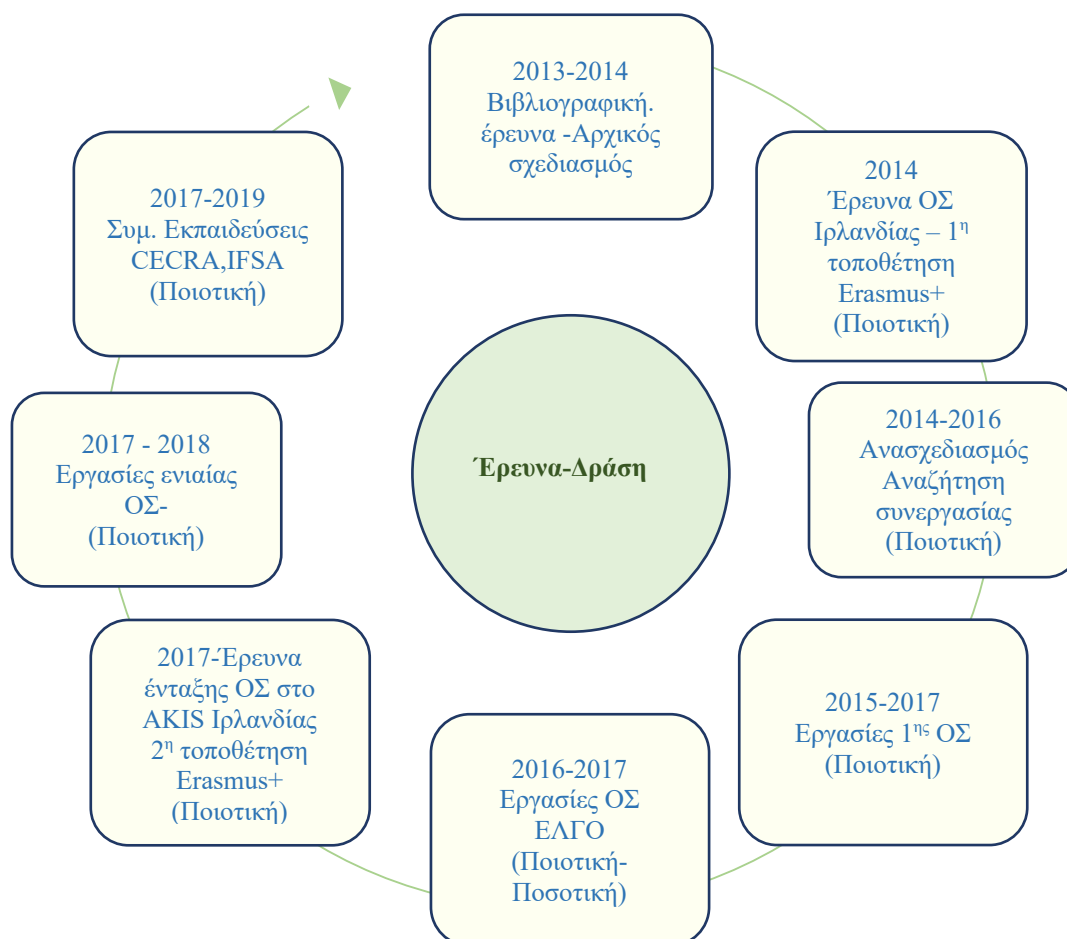
2.2 Ερευνητικός σχεδιασμός

Ο ερευνητικός σχεδιασμός γενικότερα αφορά στο σύνολο των διαδικασιών (μεθόδων) που χρησιμοποιήθηκαν για τη συλλογή και ανάλυση των στοιχείων με τα οποία επιχειρήθηκε η διερεύνηση των ερευνητικών ερωτημάτων. Η παρούσα έρευνα υιοθέτησε μεικτές μεθόδους που ενσωματώθηκαν στο κεντρικό μεθοδολογικό πλαίσιο της έρευνας-δράσης.

Οι συνδυασμοί ποσοτικών και ποιοτικών μεθόδων είναι ισχυροί, επειδή αναχαιτίζουν τους περιορισμούς που εμφανίζονται όταν αυτές οι μέθοδοι επιλέγονται μεμονωμένα (Creswell and Creswell 2018). Το γεγονός αυτό τους καθιστά πρόσφορη επιλογή για την καλύτερη κατανόηση του βιώματος των συμμετεχόντων, των επιμέρους διαδικασιών που ακολουθήθηκαν στη διάρκεια της έρευνας και των παραγόντων που επέδρασαν σε αυτές. Έτσι, δεδομένου ότι δεν υπήρχε εμπειρία υλοποίησης συμμετοχικών παρεμβάσεων στον Ελληνικό αγροτικό χώρο, ο συνδυασμός των μεθόδων επιλέχθηκε για να εξυπηρετήσει αφενός την ανάδυση θεωρητικών σχημάτων και αφετέρου την ανάδειξη κριτηρίων και τον έλεγχο πιστότητας της συμμετοχικής διαδικασίας που ακολουθήθηκε. Συνέπεια των επιλογών αυτών, καθώς και του πιλοτικού χαρακτήρα και της τοπικής κλίμακας υλοποίησης της δράσης ήταν η

αξιοποίηση ποιοτικών μεθόδων σε κάθε στάδιο της έρευνας, ενώ ποσοτικές αξιοποιήθηκαν στο στάδιο της κύριας εφαρμογής της εκπαιδευτικής παρέμβασης (Διάγραμμα 2).

Διάγραμμα 2: Ερευνητικός σχεδιασμός

Όσον αφορά στην επιλογή της έρευνας-δράσης ως «μεθοδολογικής ομπρέλας», αυτή υπαγορεύτηκε από το σκοπό και τη φύση της παρέμβασης, στο επίκεντρο της οποίας ήταν η διαδικασία διευκόλυνσης των ΟΣ, δηλαδή, μια συστηματική διαδικασία ανάπτυξης ικανοτήτων και γνώσεων, η οποία περιλάμβανε δράσεις που στόχευαν σε δύο κατευθύνσεις: Αφενός στην παραγωγή γνώσης που επιφέρει βελτιώσεις στην κτηνοτροφική εκμετάλλευση, τροφοδοτώντας τη συνεχιζόμενη εμπλοκή των μελών για τον εντοπισμό και την αντιμετώπιση των πραγματικών μαθησιακών τους αναγκών και, αφετέρου, στη βελτίωση της διαδικασίας διευκόλυνσης καθαυτής. Η επίτευξη των προσδοκώμενων βελτιώσεων προϋπέθετε την ισότιμη συνεργασία εξωτερικών και εσωτερικών συμμετεχόντων στο σχεδιασμό, την εφαρμογή/

δράση, την παρατήρηση και την αξιολόγηση/ αναστοχασμό των αποτελεσμάτων. Το τελευταίο βήμα έπρεπε να παρέχει τη δυνατότητα τροποποιήσεων του αρχικού σχεδιασμού σε επόμενο κύκλο μάθησης (Cohen 2008), στον οποίο η τροποποιητική παρέμβαση θα ελεγχόταν.

Αυτή η αλληλουχία, περιγράφει την τυπική διαδικασία σχεδιασμού, δράσης, αναστοχασμού και αξιολόγησης της έρευνας- δράσης (Lewin 1948), η οποία προάγει τη γνώση δημιουργώντας στους συμμετέχοντες την προοπτική μιας πορείας αυτοβελτίωσης. Συγχρόνως, η σπειροειδής εξέλιξη της έρευνας-δράσης προσδίδει ευελιξία στην ερευνητική διαδικασία, καθώς δημιουργεί ευκαιρίες για αναθεωρήσεις της ακολουθούμενης στρατηγικής και των πρακτικών των εμπλεκόμενων σύμφωνα με τις ανάγκες τους. Αυτή η προοπτική και συνάμα αναδρομική διάσταση που χαρακτηρίζει την έρευνα-δράση την κατέστησαν ιδανική επιλογή για την επίτευξη των σκοπών της διατριβής.

Παράλληλα, προκειμένου να ενισχυθεί η αυστηρότητά της, υιοθετήθηκε για την ανάλυση των ποιοτικών δεδομένων η στρατηγική της θεμελιωμένης θεωρίας. Η θεμελιωμένη θεωρία αποτελεί μεθοδολογία και συνάμα μέθοδο ανάλυσης δεδομένων (Bakker 2019), η οποία, εστιάζοντας σε μια συγκεκριμένη περιοχή έρευνας, αποσκοπεί στην αποκάλυψη του βασικού προβλήματος και των ενδεχόμενων τρόπων επίλυσής του (Hernandez 2009). Δίνοντας «προτεραιότητα στα δεδομένα και το πεδίο μελέτης έναντι των θεωρητικών υποθέσεων», αποσκοπεί στην «ανακάλυψη» των θεωριών που αναδύονται από αυτό (Flick 2017:159). Απορρίπτει την αναγκαιότητα στατιστικά αντιπροσωπευτικών δειγμάτων και εστιάζει στους συμμετέχοντες που είναι σημαντικοί για το θέμα της έρευνας, στοχεύοντας στην αύξηση της πολυπλοκότητας με τη συμπερίληψη του πλαισίου, πάρα στη διάσπασή της σε μεταβλητές και την απομείωσή της (Creswell 2016).

Η θεμελιωμένη θεωρία είναι μια «θεωρία διαδικασίας», που *«εξηγεί σε ένα ευρύ εννοιολογικό επίπεδο μια διαδικασία, μια ενέργεια, ή μια αλληλεπίδραση σχετικά με κάποιο σημαντικό θέμα»* (οπ.π.: 424). Σύμφωνα με τους Strauss and Corbin (1998) *«μια διαδικασία στην έρευνα θεμελιωμένης θεωρίας είναι μια σειρά ενεργειών και αλληλεπιδράσεων ανάμεσα στους ανθρώπους και τα γεγονότα που αναφέρονται σε κάποιο θέμα»*. Σε αυτά τα θέματα οι ερευνητές, αξιοποιώντας ένα καθορισμένο σύστημα κωδικοποίησης *«μπορούν να απομονώσουν και να αναγνωρίσουν ενέργειες και αλληλεπιδράσεις, τις οποίες ονομάζουν κατηγορίες»* (Creswell 2016: 432). Ο σχηματισμός των κατηγοριών καθοδηγεί τη μετάβαση από τα εμπειρικά δεδομένα στην ανάδυση των θεωρητικών εννοιών. Με τον τρόπο αυτό, η ενσωμάτωση της θεμελιωμένης θεωρίας σε έναν ερευνητικό σχεδιασμό έρευνας-δράσης μπορεί να συντελέσει στην υπέρβαση των περιορισμών του πλαισίου και του τοπικού χαρακτήρα των ευρημάτων και να οδηγήσει στην παραγωγή θεωρίας μέσου βεληνεκούς (Goldkuhl et al. 2020, Τσιώλης και Κατσαρού 2019). Τα παραπάνω υποδεικνύουν, πέρα από ισχυρή συμβατότητα της θεμελιωμένης θεωρίας με την έρευνα- δράση, την εναρμόνιση της φύσης και των σκοπών της

με αυτούς της παρούσας ποιοτικής διερεύνησης, την κατανόηση – δηλαδή- μιας συστηματικής διαδικασίας μάθησης που οδηγεί σε αλλαγές και την αποτύπωση ενός θεωρητικού αλλά εφαρμόσιμου πλαισίου βελτιώσεων.

Παράλληλα, η ποσοτική διερεύνηση επιλέχθηκε για την απεικόνιση των απόψεων και των στάσεων των εκπαιδευόμενων όσον αφορά στη μαθησιακή διαδικασία και διενεργήθηκε με τέσσερα δομημένα ερωτηματολόγια. Ειδικότερα οι συμμετέχοντες στις πιλοτικές ΟΣ-ΕΛΓΟ καθ' όλη τη διάρκεια πραγματοποίησης των συναντήσεων συμπλήρωναν στο τέλος κάθε συνάντησης ερωτηματολόγιο που αποσκοπούσε στην αποτύπωση της εμπειρίας τους από τη διαδικασία διευκόλυνσης, το βαθμό ικανοποίησής τους, το κλίμα που επικράτησε και τυχόν νέα θέματα προς συζήτηση που ανέδειξε η εκπαιδευτική διαδικασία. Επίσης, στην έναρξη και την λήξη των πιλοτικών ΟΣ διενεργήθηκε διερεύνηση των γνώσεων, πρακτικών και στάσεων που ακολουθούσαν οι συμμετέχοντες σε σχέση με τη διαχείριση των εκμεταλλεύσεών τους. Τέλος, οι εκπαιδευόμενοι που συμμετείχαν τόσο στις ΟΣ όσο και στην καθιερωμένη εκπαίδευση στο τοπικό Κέντρο «Δήμητρα» συμμετείχαν σε έρευνα αξιολόγησης των εκπαιδευτικών διαδικασιών και της επίδρασης που είχε η συμμετοχή τους σε αυτές τις εκπαιδεύσεις (βλ. Στάδιο 5, σελ. 88).

Συνολικά η ερευνητική διαδικασία περιλάμβανε δράσεις που εκτυλίχθηκαν σε οχτώ στάδια. Κάθε στάδιο προσδιοριζόταν από δράσεις με κοινά χαρακτηριστικά και στόχευση, όπως, για παράδειγμα, η ανάπτυξη γνώσεων και δεξιοτήτων διευκόλυνσης, η αναζήτηση συνεργασιών ή η δημιουργία και υλοποίηση συναντήσεων ΟΣ. Κάθε δράση προετοίμαζε την επόμενη μετάβαση και η επενέργειά της συνέβαλλε στην έκβαση δράσεων των άλλων σταδίων. Αυτή η οργανική σύνδεση αντικατοπτρίζεται στο γεγονός ότι ορισμένα στάδια επικαλύπτονται χρονικά, περιλαμβάνοντας δράσεις που εξελίχθηκαν παράλληλα στη διάρκεια μεγαλύτερων χρονικών περιόδων (Πίνακας 1).

Πίνακας 1: Στάδια και εστίαση ερευνητικού σχεδιασμού

Στάδια	Εστίαση δράσεων	Αποτέλεσμα και ανατροφοδότηση επόμενου σταδίου
Στάδιο 1°: Οκτ. 2013 -Αύγ. 2014	Βιβλιογραφική ανασκόπηση και αρχικός σχεδιασμός για τη δημιουργία Εμπειρικού Σχολείου (Έρευνα και σχεδιασμός)	Συνειδητοποίηση ελλειμμάτων μεθοδολογικής γνώσης. Αξιοποίηση του προγράμματος Erasmus+.
Στάδιο 2° : Αυγ. - Νοεμ 2014	Διερεύνηση των ΟΣ στην Ιρλανδία - 1η συμμετοχή στο Πρόγραμμα Erasmus – (Παρατήρηση/ Έρευνα)	Ενσωμάτωση γνώσης- Ανασχεδιασμός έρευνας
Στάδιο 3° : Νοεμ 2014 -Σεπτ. 2016	Αναζήτηση συνεργασιών με κτηνοτρόφους και φορείς ΑΚΙΣ (Έρευνα)	Δημιουργία ΟΣ-1
Στάδιο 4°: Σεπτ. 2015 -Μαρ. 2017	Εξοικείωση με το πεδίο, διάγνωση αναγκών (Εφαρμογή και διαμορφωτική αξιολόγηση) -Υλοποίηση εργασιών ΟΣ-1	Απόκτηση εμπειρίας και γνώσης στο πεδίο και ικανοτήτων στη διευκόλυνση
Στάδιο 5°: Δεκ. 2016-13 Ιουλ. 2017	Κύρια ερευνητική φάση - Υλοποίηση των πιλοτικών ΟΣ-ΕΛΓΟ- Σύγκριση εκπαιδευτικών διαδικασιών (Εφαρμογή και διαμορφωτική αξιολόγηση ¹²)	Συνειδητοποίηση χασμάτων στον συντονισμό του ΑΚΙΣ. Αναζήτηση παραδειγμάτων ενσωμάτωσης των ΟΣ στο ΑΚΙΣ της Ιρλανδίας - 2η συμμετοχή Erasmus+
Στάδιο 6°: Ιουλ 2017 - Σεπτ. 2017	Διερεύνηση των παραμέτρων ενσωμάτωσης των ΟΣ στο ΑΚΙΣ της Ιρλανδίας - (Παρατήρηση/Έρευνα)	Διαπίστωση συστημικών προϋποθέσεων για την ενσωμάτωση των ΟΣ σε ένα σύστημα γεωργικών εφαρμογών
Στάδιο 7°: Νοεμ 2017 -Ιαν. 2018	Δημιουργία κοινής ΟΣ για αυτοδύναμη ενσωμάτωση των ΟΣ στο ΑΚΙΣ (Σχεδιασμός, εφαρμογή, διαμορφωτική αξιολόγηση)	Αξιολόγηση των αποτελεσμάτων υλοποίησης των ΟΣ και της δυνατότητας ενσωμάτωσής τους στο Ελληνικό ΑΚΙΣ
Στάδιο 8°: Ιαν. 2017 -Δεκ. 2019	Συμμετοχικές εκπαιδεύσεις CECRA, Συνέδριο IFSA 2018. Αλληλοεπίδραση με ερευνητές, εκπαιδευτές και συμβούλους (Εφαρμογή- Έρευνα)	Εμβάθυνση στις διαδικασίες διευκόλυνσης, κατανόηση των επιρροών σε ατομικό και συστημικό επίπεδο

¹² Η διαμορφωτική αξιολόγηση αφορά σε μια διαδικασία αξιολόγησης που εξελίσσεται παράλληλα με την (εκπαιδευτική) διαδικασία μάθησης. Περιλαμβάνει τη συλλογή στοιχείων για τη μάθηση των συμμετεχόντων και αποσκοπεί στην τροποποίηση και την καλύτερη οργάνωση της επόμενης μαθησιακής διαδικασίας (Van De Walle et al. 2013), αξιοποιώντας την ανατροφοδότηση που παρέχεται από τους συμμετέχοντες (Cauley and McMillan 2010).

2.2.1. Η συμμετοχή των κτηνοτρόφων στην έρευνα

Οι ΟΣ συγκροτήθηκαν και λειτούργησαν στο Νομό Καρδίτσας την περίοδο 2015-2018. Σχηματίστηκαν τέσσερις ομάδες (Πίνακας 2): Στην πρώτη, ΟΣ-1, η συμμετοχή μελών της τοπικής κτηνοτροφικής κοινότητας ήταν ελεύθερη και συνεπώς ο αριθμός τους σε κάθε συνάντηση κυμαινόταν. Ωστόσο, εξ αρχής δημιουργήθηκε ένας πυρήνας εννέα κτηνοτρόφων που συμμετείχαν στην πλειονότητα των συναντήσεων μαζί με συναδέλφους τους που παρευρίσκονταν περιστασιακά. Κατόπιν, συγκροτήθηκαν οι δύο πιλοτικές ομάδες ΟΣ-ΕΛΓΟ στο πλαίσιο της υποχρεωτικής εκπαίδευσης των δικαιούχων του ΠΝΓ έτους 2014, στις οποίες συμμετείχαν 23 δικαιούχοι. Οι εργασίες τους ξεκίνησαν την 14^η Δεκεμβρίου 2016 και ολοκληρώθηκαν τον Ιούλιο 2017. Η τέταρτη ΟΣ σχηματίστηκε από μέλη των προγενέστερων ΟΣ και τερμάτισε τις εργασίες της μετά από δύο μόλις συναντήσεις.

Πίνακας 2: Η συμμετοχή των κτηνοτρόφων στις ΟΣ

	ΟΣ-1	ΟΣ-ΕΛΓΟ-α	ΟΣ-ΕΛΓΟ-β	Κοινή Ομάδα
Συγκρότηση	Αύγουστος 2015	Νοέμβριος 2016		Νοέμβριος 2017
Αριθμός κτηνοτρόφων	Κυμαινόμενος (πυρήνας 9 ατόμων)	12 δικαιούχοι ΠΝΓ	11 δικαιούχοι ΠΝΓ	16 μέλη προηγούμενων ΟΣ
Εξωτερικοί δρώντες	Φορείς τοπικού ΑΚΙΣ	Μέλη ΔΕΠ, εκπαιδευτές		-
Χαρακτηριστικά Συμμετοχής	Ανοικτή ομάδα Εθελοντική/ελεύθερη επιλογή	Κλειστή ομάδα Εθελοντική/ υποχρεωτική επιλογή		Κλειστή ομάδα Εθελοντική/ελεύθερη επιλογή
Συναντήσεις	17	15 κάθε ομάδα (5 κοινές)		2
Λήξη	Μάρτιος 2017	Ιούλιος 2017		Ιανουάριος 2018

Σχεδόν παράλληλα με τη λειτουργία των ΟΣ-ΕΛΓΟ διεξήχθησαν από τον ΕΛΓΟ οι καθιερωμένες εκπαιδεύσεις διάρκειας 150 για τους δικαιούχους του ΠΝΓ σε όλη τη χώρα. Στο Ν. Καρδίτσας σε αυτές συμμετείχαν 21 προβατοτρόφοι δικαιούχοι του ΠΝΓ που επέλεξαν να μην ενταχθούν στις ΟΣ. Ωστόσο, και αυτοί συμμετείχαν στην έρευνα, καθώς συμπλήρωσαν ερωτηματολόγιο αξιολόγησης της εκπαίδευσης που παρακολούθησαν.

Όλοι οι συμμετέχοντες είχαν εκ των προτέρων ενημέρωση για κάθε δράση που συμμετείχαν και σε κάθε περίπτωση γινόταν σαφές ότι η μη συμμετοχή ή η αποχώρησή τους αποτελούσε επιλογή τους οποιαδήποτε στιγμή. Η συγκατάθεση για ηχογράφηση των συζητήσεων και λήψη φωτογραφιών ζητούνταν στην αρχή κάθε συνάντησης με αναφορά στον τρόπο χρήσης τους. Οι σκοποί της έρευνας και τα προσδοκώμενα οφέλη για κάθε ομάδα συμμετεχόντων, περιλαμβανομένης της ερευνήτριας, αναφέρονταν σε κάθε ευκαιρία, ώστε να είναι σε όλους σαφείς.

2.2.3 Ο ρόλος της ερευνήτριας -διευκολύντριας των ΟΣ

Στην ποιοτική έρευνα ο ρόλος των ερευνητών είναι οργανικός, ενέχοντας τον κίνδυνο η υποκειμενικότητα των θέσεων τους να θέσει υπό αμφισβήτηση την ερμηνεία των ευρημάτων τους (Brink 1993) και να βλάψει την εμπιστευσιμότητα των στοιχείων. Αυτό που βλέπουν και καταγράφουν οι ερευνητές είναι αποτέλεσμα της θέσης που κατέχουν στην ομάδα των συμμετεχόντων (αν είναι εξωτερικοί ή εσωτερικοί συμμετέχοντες), του κύρους που τους αναγνωρίζεται και του αναμενόμενου ρόλου τους. Η μεροληψία εκ μέρους των ερευνητών μπορεί να αφορά στην επιλεκτικότητα παρατήρησης και καταγραφής κάποιων στοιχείων έναντι άλλων και, επίσης, στην τάση τους για παρατήρηση και ερμηνεία των συμβάντων μέσα από το δικό τους πρίσμα αξιών (ο.π.).

Στην παρούσα έρευνα ο κίνδυνος αυτός ήταν εντονότερος, λόγω της κρίσιμότητας του ρόλου μου ως διευκολύντριας-ερευνήτριας (Δ-Ε) στην οργάνωση, διευκόλυνση και αξιολόγησή των ΟΣ. Ως ερευνήτρια ήμουν εξωτερική εισηγήτρια της παρέμβασης και βασικός φορέας αλλαγής. Ως διευκολύντρια αποτελούσα κρίσιμο παράγοντα της συμπεριληπτικότητας της παρέμβασης. Ο ρόλος μου στο δίκτυο των εμπλεκομένων στις ΟΣ ταυτίστηκε με αυτόν του «ελεύθερου παίκτη» (free actor), ο οποίος ενεργεί με πρωτοβουλία του για να εξασφαλίσει, κατά το δυνατόν, την καλή λειτουργία του δικτύου. Ο ρόλος αυτός απαιτήσε γνώση, κατανόηση των συνθηκών, ανάληψη των απαιτούμενων πρωτοβουλιών και χώρο για την ανάπτυξη των δράσεων εκτός των καθιερωμένων (Wielinga et al. 2008). Οι γνώσεις και οι ικανότητες δεν προϋπήρχαν αλλά δομήθηκαν και δοκιμάστηκαν στην εξέλιξη της έρευνας. Επίσης, ο χώρος έπρεπε να δημιουργηθεί, και στο βαθμό που αυτό συνέβαινε υπήρχε πρόοδος και διάχυση των συμμετοχικών διαδικασιών.

Λαμβάνοντας υπόψη τα παραπάνω, η υποκειμενικότητα της έρευνας κατανοήθηκε υπό το πρίσμα της κονστρουκτιβιστικής θεώρησης και διασφαλίστηκε με το συνδυασμό της έρευνας-δράσης με τη θεμελιωμένη θεωρία. Στο πλαίσιο τους εφαρμόστηκε συνδυασμός πολλαπλών τεχνικών, ώστε να πληρούνται τα κριτήρια εγκυρότητας που συνάδουν με τους σκοπούς και τον τύπο της έρευνας(βλ. σελ. 48: Τεχνικές διασφάλισης της ποιότητας).

2.3. Ποιοτική διερεύνηση

2.3.1. Συλλογή στοιχείων ποιοτικής διερεύνησης

«Οτιδήποτε χαρακτηρίζεται ως στοιχείο απορρέει από τη σκοπιμότητα επίτευξης ενός στόχου» (Charmaz 2006: 16). Στο πλαίσιο της εκπλήρωσης των στόχων της έρευνας, η συλλογή των στοιχείων εκτείνεται σε δραστηριότητες ενσωματωμένες τόσο σε αυτές καθαυτές τις ΟΣ όσο και σε δράσεις που τις πλαισίωσαν. Συνολικά, αξιοποιούνται στοιχεία από:

1. Επαφές με κτηνοτρόφους και τοπικούς φορείς που αποσκοπούσαν είτε στην κινητοποίησή τους και τη συμμετοχή τους στις ΟΣ είτε στη διάδοση του εγχειρήματος σε ενδιαφερόμενους να συμμετάσχουν. Σε αυτούς περιλαμβάνονταν το ΚΕΓΕ Καρδίτσας, το Γραφείο Αγροτικής Οικονομίας Λεωνιδίου, η Αναπτυξιακή Καρδίτσας, το Κέντρο Γενετικής Βελτίωσης Αγροτικών Ζώων Καρδίτσας, μεμονωμένοι κτηνοτρόφοι καθώς και κτηνοτροφικοί συνεταιρισμοί και σύλλογοι στους Ν. Καρδίτσας, Αττικής, Αχαΐας και Αρκαδίας. Από τις επαφές αυτές κρατήθηκαν σημειώσεις.
2. Συναντήσεις τεσσάρων ΟΣ (συνολικά 44 συναντήσεις, εκ των οποίων 5 κοινές) και επίσης οι συνεντεύξεις - ανοικτές συζητήσεις και τηλεφωνικές συνομιλίες με τους κτηνοτρόφους που φιλοξένησαν τις συναντήσεις αλλά και μέλη, πριν και μετά τη διεξαγωγή των συναντήσεων των ΟΣ. Όλες οι συναντήσεις και μεγάλο μέρος των συνεντεύξεων ηχογραφήθηκαν, ενώ παρατηρήσεις από το πεδίο και σημειώσεις από συνομιλίες καταγράφηκαν στο ημερολόγιο της έρευνας.
3. Επαφές με φορείς του ΑΚΙΣ σε τοπικό και εθνικό επίπεδο που αποσκοπούσαν κυρίως σε πληροφόρηση και άντληση γνώσεων για τεχνικά και διαδικαστικά θέματα που απασχόλησαν τις ΟΣ. Σε αυτούς συμπεριλαμβάνονταν η Διεύθυνση Αγροτικής Οικονομίας και Κτηνιατρικής (ΔΑΟΚ) Καρδίτσας, υπηρεσίες του Υπουργείου Αγροτικής Ανάπτυξης & Τροφίμων (ΥΠΑΑΤ), η Ειδική Υπηρεσία Διαχείρισης του ΠΑΑ και Τμήματα του Γεωπονικού Πανεπιστημίου Αθηνών και του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας. Τα στοιχεία αυτά καταγράφηκαν στο ημερολόγιο της έρευνας.
4. Δύο τοποθετήσεις σε φορείς του ΑΚΙΣ της Ιρλανδίας στο πλαίσιο του προγράμματος ανταλλαγών φοιτητών Erasmus+. Η πρώτη τοποθέτηση (2014), η οποία αποσκοπούσε στην εξοικείωσή μου με την διαδικασία διευκόλυνσης, περιλαμβάνει παρατηρήσεις και αναστοχασμούς από την παρακολούθηση μαθημάτων στο University College Dublin (UCD) και από δράσεις της Αρχής για την Αγροτική Έρευνα, Κατάρτιση και Ανάπτυξη (Teagasc) που έλαβαν χώρα σε όλη την Ιρλανδία. Τα στοιχεία αυτά αποτελούν καταγραφές του ημερολογίου της έρευνας.

Η δεύτερη τοποθέτηση στον Teagasc (2017), η οποία αποσκοπούσε στη διερεύνηση των παραμέτρων ενσωμάτωσης των ΟΣ στο ΑΚΙΣ της Ιρλανδίας, περιλαμβάνει ηχογραφημένες

ατομικές συνεντεύξεις και συζητήσεις σε ομάδες εστίασης με στελέχη του Teagasc και, επίσης ανοικτές ατομικές και ομαδικές συζητήσεις με κτηνοτρόφους και ΟΣ. Αξιοποιήθηκαν δεδομένα από τέσσερις ομάδες εστίασης (που πραγματοποιήθηκαν στα γραφεία του Teagasc στις περιοχές Athenry, Thurles, Tullamore, Wexford με τη συμμετοχή 3-5 συμβούλων), δύο ΟΣ και 26 συνεντεύξεις ειδικών, συμβούλων και στελεχών του Teagasc, καθώς και κτηνοτρόφων.

5. Συμμετοχή ως εκπαιδευόμενη στην εκπαίδευση εκπαιδευτών του προτύπου πιστοποίησης Ευρωπαϊκών συμβούλων CECRA TTT (Train The Trainer)¹³. Κρατήθηκαν σημειώσεις και, επίσης, ορισμένες συζητήσεις που αφορούσαν σε επιλεγμένα θέματα διευκόλυνσης ηχογραφήθηκαν με την άδεια των συμμετεχόντων.
6. Συμμετοχή ως εκπαιδύτρια σε δύο σεμινάρια διάρκειας τεσσάρων ωρών έκαστο με θέμα τη «Διευκόλυνση Ομάδων Συζήτησης» στην Αθήνα (ΓΠΑ, 29-11-2017) και την Θεσσαλονίκη (γραφεία ΕΛΓΟ, 7-12-2017). Εκπαιδεύτηκαν συνολικά 23 στελέχη του ΕΛΓΟ. Αξιοποιήθηκαν συμμετοχικές τεχνικές προκειμένου, αφενός οι συμμετέχοντες να εξοικειωθούν με τις διαδικασίες διευκόλυνσης ομάδων και, αφετέρου, να διερευνηθούν οι απόψεις τους για τον ρόλο των συμβούλων, των εκπαιδευτών και των ερευνητών στο AKIS και την προοπτική υιοθέτησης των ΟΣ ως εκπαιδευτικού και συμβουλευτικού εργαλείου. Με την σύμφωνη γνώμη των συμμετεχόντων οι συζητήσεις αυτές ηχογραφήθηκαν.
7. Συμμετοχή στο «Σεμινάριο Συστημικής Σκέψης για υποψήφιους διδάκτορες» που οργανώθηκε στο πλαίσιο του συνεδρίου του International Farming System Association (IFSA), 1-5 Ιουλίου 2018. Η εκπαίδευση περιλάμβανε θεωρητικές γνώσεις και συνεργασία ερευνητών σε έρευνα. Κρατήθηκαν σημειώσεις που αφορούσαν σε παρατηρήσεις και αναστοχασμό για τις διαδικασίες διευκόλυνσης ομάδων εργασίας ομοτίμων.
8. Εκπαιδύσεις CECRA που διεξήγαγε το ΓΠΑ, στην οργάνωση και την υλοποίηση των οποίων συμμετείχα. Οι εκπαιδύσεις αφορούσαν στην Εκπαίδευση και Πιστοποίηση στελεχών του ΕΛΓΟ - Δήμητρα και Λειτουργών Τμήματος Γεωργίας Κύπρου^{14, 15} και διενεργήθηκαν το διάστημα Οκτωβρίου- Δεκεμβρίου 2019. Κρατήθηκαν σημειώσεις και επίσης, με την άδεια των εκπαιδευομένων ηχογραφήθηκαν αποσπάσματα συζητήσεων που αφορούσαν κυρίως στην αξιολόγηση της συμμετοχικής εκπαιδευτικής διαδικασίας.
9. Διαδικασίες διευκόλυνσης στο πλαίσιο των Ευρωπαϊκών έργων AgriSpin και Sufisa. Σε ό,τι αφορά στο AgriSpin περιλαμβάνονται αναστοχασμοί παρατηρήσεων συμμετοχικών

---

¹³ Το CECRA TTT είναι ένα εντατικό πρόγραμμα εκπαίδευσης των εκπαιδευτών στις μεθόδους και στη δόμηση συμμετοχικών συμβουλευτικών διαδικασιών που πραγματοποιείται σε τρεις εκπαιδευτικούς γύρους σε διάστημα ενός έτους. Αποσκοπεί στην μεθοδολογική επάρκεια των εκπαιδευτών που αναλαμβάνουν την εκπαίδευση και την προετοιμασία των γεωργικών συμβούλων για την πιστοποίηση CECRA. Βλ. https://www.eufiras.eu/images/CECRA/CECRA_TTT_2017_Invitation.pdf

¹⁴ <https://www2.aua.gr/el/info/erga-cecra>

¹⁵ https://publications.gov.cy/assets/user/publications/2020/2020_191/HTML/26-27/

διαδικασιών στις οποίες συμμετείχα ως μέλος ομάδων εργασίας. Όσον αφορά στο Sufisa περιλαμβάνονται στοιχεία από τη συμμετοχή μου ως διευκολύντρια σε συνάντηση εργασίας στον Νομό Καρδίτσας.

Οι δράσεις 5, 6, 7, 8 και 9 δεν συνδέονται άμεσα με τις ΟΣ της Καρδίτσας, ωστόσο, συνεισέφεραν ένα απόθεμα εμπειριών διευκόλυνσης από ποικίλα μικρο-περιβάλλοντα στα οποία εξελίσσονταν συμμετοχικές διαδικασίες. Αυτές συνέβαλλαν στην κατανόηση της επίδρασης του περιβάλλοντος «χώρου» και στο θεωρητικό κορεσμό των κατηγοριών που προέκυψαν από την ανάλυση των ΟΣ σε σχέση με τη διευκόλυνση της συμμετοχικής διαδικασίας. Συνεπώς, αντλώντας από στοιχεία και εμπειρίες σε ποικίλα περιβάλλοντα επιχειρήθηκε η εμβάθυνση των παραμέτρων που διέπουν τη διευκόλυνση των συμμετοχικών διαδικασιών και των όρων ενσωμάτωσή τους στο Ελληνικό AKIS. Τα διαγράμματα 3 και 4 απεικονίζουν την χρονική εξέλιξη των πρωτοβουλιών για την προσέγγιση φορέων και κτηνοτρόφων και των συμμετοχικών και εκπαιδευτικών δράσεων.

Το σημαντικότερο μέρος των συζητήσεων και των συνεντεύξεων που ηχογραφήθηκαν, μετά από ακρόαση, μεταγράφηκε και κωδικοποιήθηκε. Συγκεκριμένα, εξαιρέθηκαν τεχνικές πληροφορίες, καθώς και πληροφορίες που δεν σχετίζονταν άμεσα ή επαναλαμβάνονταν (καταγράφονταν, ωστόσο επιγραμματικά). Σύμφωνα με τον Strauss (1987) είναι

πολύ λογικό να μεταγραφούν μόνο όσα απαιτούνται από το ερευνητικό ερώτημα. Πρώτον, η ακριβής μεταγραφή των δεδομένων απαιτεί χρόνο και ενέργεια που θα μπορούσατε σε άλλη περίπτωση να αφιερώσετε στην ερμηνεία των δεδομένων. Δεύτερον, μερικές φορές το μήνυμα και το νόημα αυτών που μεταγράφηκαν καλύπτονται αντί να αποκαλύπτονται και υπάρχει ασάφεια των παραγομένων πρωτοκόλλων (Flick 2017: 432).

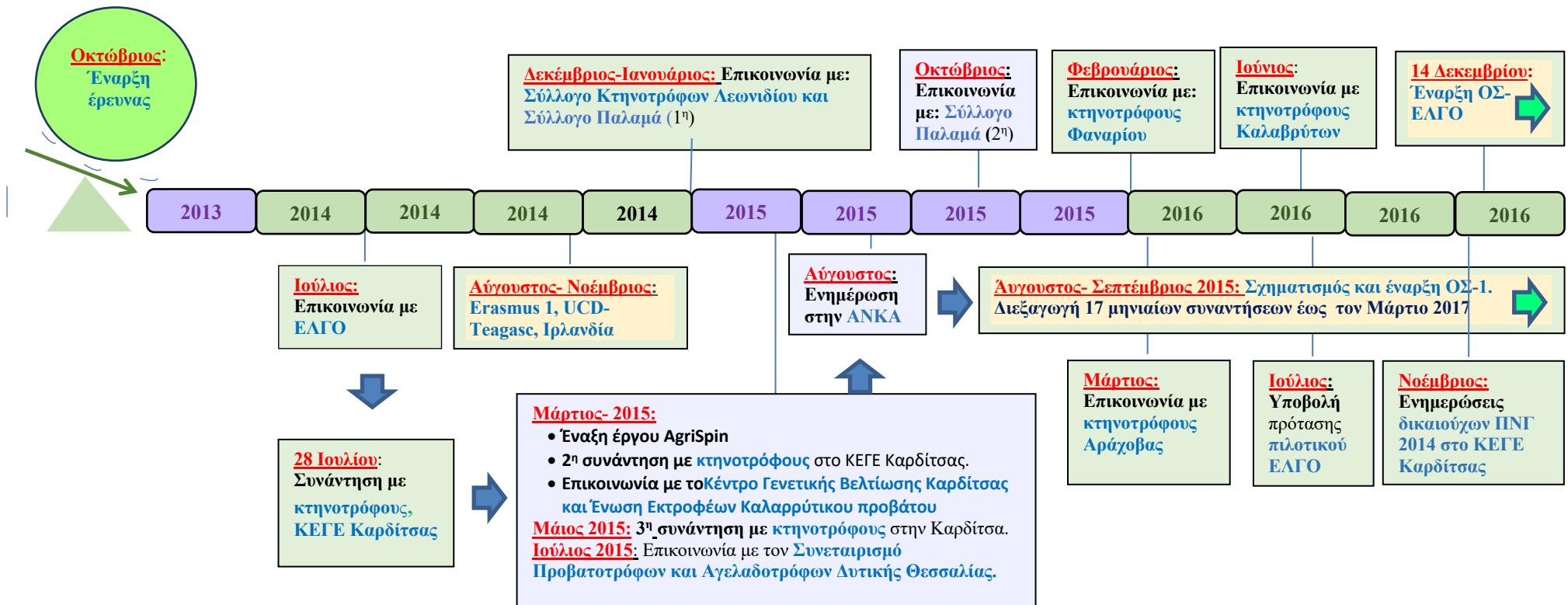
Για την ανάλυση των δεδομένων ακολουθήθηκε η ανοικτή (incident by incident), επιλεκτική και θεωρητική κωδικοποίηση (Charmaz 2006) χωρίς χρήση ηλεκτρονικών εργαλείων. Οι κωδικοί που αναφέρονται στο κείμενο επεξηγούνται ως εξής:

- Τα προθέματα ΟΣ1, ΚΤ αφορούν σε συναντήσεις με κτηνοτρόφους της πρώτης ομάδα ΟΣ-1.
- Τα προθέματα Κ και Α αντιστοιχούν σε κοινές συναντήσεις στο ΚΕΓΕ και συναντήσεις σε εκμεταλλεύσεις που φιλοξενήθηκαν από τους αντίστοιχους νέους κτηνοτρόφους.
  - Για παράδειγμα ο κωδικός Α5 αφορά στον συγκεκριμένο νέο κτηνοτρόφο, στην συνάντηση στην εκμετάλλευσή του και την ηχογραφημένη συζήτηση που διεξήχθη εκεί. Τα μικρότερα τμήματα στα οποία χωρίστηκε το μεταγραμμένο κείμενο κάθε ηχογράφησης κωδικοποιήθηκαν ως αύξοντες αριθμοί μπροστά από τον κωδικό κάθε συνάντησης. Για παράδειγμα, ο κωδικός 7_Α5 αντιστοιχεί στο έβδομο τμήμα του μεταγραμμένου κειμένου της ηχογράφησης στην εκμετάλλευση του κτηνοτρόφου με κωδικό Α5. Επισημαίνεται ότι ο συγκεκριμένος κωδικός δεν αντιστοιχεί σε λόγια

του κτηνοτρόφου A5 αλλά συμμετέχοντα (συγκεκριμένα του A6) στην συνάντηση που φιλοξενήθηκε στην εκμετάλλευση A5.

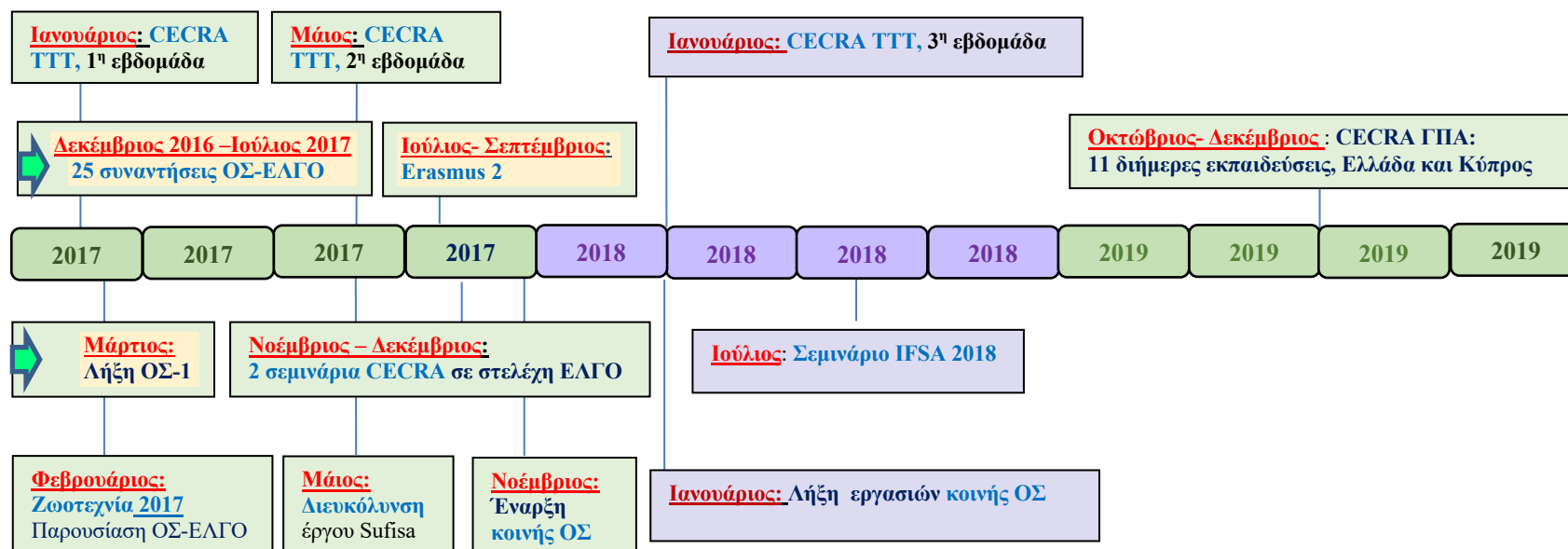
- Το πρόθεμα E αντιστοιχεί σε επισκέπτες ή ειδικούς που συμμετείχαν σε συναντήσεις.
- Τα προθέματα T, ΣΗΜ και ΣΕΜ αντιστοιχούν σε στοιχεία που προήλθαν από τηλεφωνική συνομιλία, από σημειώσεις πεδίου και σεμινάρια ή εκπαιδεύσεις αντίστοιχα.
- Τα στοιχεία που αφορούν στην έρευνα στην Ιρλανδία επισημαίνονται με τα αρχικά γράμματα της περιοχής που διενεργήθηκε η επικοινωνία και δύο αριθμούς που αντιστοιχούν στον ερωτώμενο και την αρίθμηση των πληροφοριών (π.χ. At για Athenry). Οι ενδείξεις FG, Ad/Sr, F υποδεικνύουν προέλευση από ομάδα εστίασης, σύμβουλο /στέλεχος ή κτηνοτρόφο αντίστοιχα.
- Η κατάληξη KO αντιστοιχεί σε δεδομένα από την συνάντηση της ενιαίας/κοινής ΟΣ.
- Στοιχεία που προήλθαν από τις υπόλοιπες δράσεις (εκπαιδεύσεις CECRA, Ευρωπαϊκά έργα, συνέδριο IFSA) επισημαίνονται με το όνομα της δράσης και αύξοντα αριθμό.

Διάγραμμα 3: Δράσεις περιόδου 2013-2016

Διάγραμμα 4: Δράσεις περιόδου 2017-2019

2.3.2 Ανάλυση και ερμηνεία των ποιοτικών δεδομένων

«Μη σκέφτεσαι, μόνο κοίτα»: Η ρήση του Wittgenstein (Bryant and Charmaz 2007) απηχεί την προσήλωση της θεμελιωμένης θεωρίας στα εμπειρικά στοιχεία και τον προσανατολισμό της στον επαγωγικό συλλογισμό ως γενεσιουργόν αιτίων της γνώσης και της ανάδυσης επιστημονικής θεώρησης των πραγμάτων (Goldkuhl et al. 2020). Σύμφωνα με τον ορισμό της Charmaz (2006: 187) η θεμελιωμένη θεωρία είναι

μια ποιοτική μέθοδος έρευνας που εστιάζει στη δημιουργία εννοιολογικών πλαισίων ή θεωριών μέσω της επαγωγικής ανάλυσης των δεδομένων. Με τον τρόπο αυτό οι αναλυτικές κατηγορίες θεμελιώνονται απευθείας πάνω στα δεδομένα. Η μέθοδος προκρίνει την ανάλυση έναντι της περιγραφής, την ανάδυση νέων κατηγοριοποιήσεων έναντι των προκατασκευασμένων ιδεών και των υπάρχουσών θεωριών, τη συστηματική, εστιασμένη, διαδοχική συλλογή στοιχείων έναντι των μεγάλων αρχικών δειγμάτων. Διακρίνεται από άλλες μεθόδους, επειδή εμπλέκει τον ερευνητή στην ανάλυση των δεδομένων στη διάρκεια της συλλογής τους και αξιοποιεί την ανάλυσή τους προκειμένου να διαμορφώσει περαιτέρω τη διαδικασία συλλογής τους. Με τον τρόπο αυτό στις έρευνες που διενεργούνται στη βάση της θεμελιωμένης θεωρίας η αυστηρή διάκριση μεταξύ της συλλογής δεδομένων και των σταδίων ανάλυσης, που υιοθετεί η παραδοσιακή έρευνα, σκόπιμα διαταράσσεται.

Η ανάλυση και η ερμηνεία των δεδομένων που προορίζονται για την ανάδυση μιας θεμελιωμένης θεωρίας αποτελεί κομβική διαδικασία που αποδίδεται με τον όρο «κωδικοποίηση» (Charmaz 2006:46). Η κωδικοποίηση είναι η απόδοση ‘ετικετών’ σε τμήματα δεδομένων, οι οποίες ταυτόχρονα τα κατηγοριοποιούν και τα συνοψίζουν επιτρέποντας τη σύγκρισή τους με άλλα. Τα τμήματα των δεδομένων μπορεί να είναι λέξεις (κωδικοποίηση word by word), γραμμές (κωδικοποίηση line by line) ή ολόκληρες περίοδοι /παράγραφοι (κωδικοποίηση incident by incident). Η ερμηνεία ενός αποσπάσματος δεδομένων απηχεί την κατανόηση της εσωτερικής τους λογικής και την τοποθέτησή τους σε ένα συγκεκριμένο πλαίσιο (Flick 2017). Οι κωδικοί διατυπώνονται αρχικά όσο το δυνατόν πλησιέστερα στο κείμενο, όμως στη συνέχεια ολοένα και πιο αφηρημένα. Η κωδικοποίηση στη θεμελιωμένη θεωρία περιλαμβάνει τη συνεχή σύγκριση των στοιχείων και τη διατύπωση ερωτημάτων. Συνολικά, πρόκειται για μια ευέλικτη διαδικασία στο πλαίσιο της οποίας, αν κάποιος το επιθυμεί, μπορεί να επιστρέψει οποιαδήποτε στιγμή στα στοιχεία και να δημιουργήσει νέους κωδικούς (Charmaz οπ.π.).

Στη θεμελιωμένη θεωρία η κωδικοποίηση περιλαμβάνει τουλάχιστον δύο φάσεις: τη φάση της ανοιχτής ή αρχικής κωδικοποίησης και τη φάση της εστιασμένης κωδικοποίησης και σε ορισμένες περιπτώσεις μια τρίτη φάση, αυτήν της θεωρητικής κωδικοποίησης. Η αρχική κωδικοποίηση περιλαμβάνει την κατάτμηση των δεδομένων και την μελέτη τους λέξη προς λέξη, γραμμή προς

γραμμή ή τμήμα προς τμήμα. Οι κώδικες αποτυπώνονται είτε με τα λόγια των συμμετεχόντων - κατά προτίμηση - είτε με έννοιες δανεισμένες από την επιστημονική ορολογία. Η εστιασμένη ή επιλεκτική κωδικοποίηση αφορά στη σύγκριση και επιλογή των πλέον χρήσιμων ή συχνότερα χρησιμοποιούμενων αρχικών κωδικών και αποσκοπεί στο «φιλτράρισμα» των νέων κωδικών που προκύπτουν από τα δεδομένα. Αφορά συνεπώς στην απόφαση ποιοι αρχικοί κωδικοί εννοιοδοτούν τα δεδομένα με τον πλέον ολοκληρωμένο και ακριβή τρόπο και συνεπώς μπορούν να επιτρέψουν την ανάδειξη κεντρικών κατηγοριών (Flick 2017).

Επιπλέον, η θεωρητική κωδικοποίηση αντιπροσωπεύει έναν πιο εκλεπτυσμένο τύπο κωδικοποίησης¹⁶ που αναζητεί και αναδεικνύει τις πιθανές σχέσεις που διέπουν τις κεντρικές κατηγορίες. Οι θεωρητικοί κωδικοί, συνεπώς, ενοποιούν τα δεδομένα αντί να τα διασπών και έτσι λειτουργούν με τρόπο αντίστροφο από τους ουσιαστικούς αρχικούς κωδικούς. Σε όλη τη διαδικασία της κωδικοποίησης είναι σημαντική η καταγραφή υπομνημάτων, δηλαδή σημειώσεων με τους αναστοχασμούς των ερευνητών όσον αφορά στους κωδικούς, τις σχέσεις που τους συνδέουν και τα νοήματα και τις ιδέες που αναδύονται μέσα από την ερμηνεία τους.

Τα υπομνήματα συντελούν στην εστίαση σε μια κατηγορία ή σε περιορισμένο αριθμό τους (που όμως έχουν καθοριστικό ρόλο στην πληρέστερη ανάδυση της θεωρίας) και στις διαστάσεις της/τους και δίνουν το έναυσμα για την έναρξη της θεωρητικής δειγματοληψίας (βλ. στη συνέχεια). Μέσω των υπομνημάτων ο ερευνητής θέτει ερωτήματα, στα οποία η θεωρητική δειγματοληψία θα προσπαθήσει να απαντήσει μέσα από τη σκόπιμη αναζήτηση συναφών στοιχείων. Τα στοιχεία αυτά θα βοηθήσουν στη βελτίωση των ιδιοτήτων των βασικών κατηγοριών μέχρι το σημείο κορεσμού τους (Charmaz 2006).

Η έννοια της «θεωρίας» στη θεμελιωμένη θεωρία αντιπροσωπεύει «μια αφηρημένη εξήγηση ή κατανόηση μιας διαδικασίας σχετικά με κάποιο σημαντικό θέμα, που θεμελιώνεται στα δεδομένα» (Creswell 2016:438). Η θεωρητική δειγματοληψία συμβάλει στην ολοκλήρωση της θεωρίας, εστιάζοντας στις κατηγορίες που έχουν προκύψει από την ανάλυση με κριτήριο όχι συγκεκριμένες αναλογίες αλλά τα θεωρητικά ζητήματα που έχουν ανακύψει και την ανάγκη εμβάθυνσής τους. Ο δε κορεσμός των κατηγοριών επιτυγχάνεται όταν η συλλογή νέων στοιχείων δεν συμβάλλει πλέον στην ανάδυση νέων ιδιοτήτων, σηματοδοτώντας, έτσι, την ολοκλήρωση της νέας θεωρίας.

Η έννοια της θεωρητικής δειγματοληψίας είναι κρίσιμη στην έρευνα με βάση τη θεμελιωμένη θεωρία, καθώς αποτελεί το μεγάλο πλεονέκτημά της και επιτρέπει το αρμονικό ταίριασμα της θεωρίας με τα δεδομένα. Επιπλέον, η επιστροφή από τη θεωρία στα δεδομένα και αντιστρόφως, προκειμένου να εξηγηθεί η ανάδυσή αναπάντεχων γεγονότων και να ελεγχθεί η καταλληλότητα και τα όρια των κατηγοριών, εντάσσει τη θεμελιωμένη θεωρία στις απαγωγικές προσεγγίσεις. Ο απαγωγικός συλλογισμός συνεπάγεται «*την εξέταση όλων των πιθανών θεωρητικών εξηγήσεων, το*

---

¹⁶ Η θεωρητική κωδικοποίηση δεν αποτελεί μέρος της κλασικής εκδοχής της θεμελιωμένης θεωρίας (Hernandez 2009).

σχηματισμό υποθέσεων για κάθε πιθανή εξήγηση, τον εμπειρικό τους έλεγχο με την εξέταση των δεδομένων και τη διερεύνηση κάθε πιθανής εξήγησης» (Charmaz 2006: 103-104). Η τοποθέτηση αυτή αποτελεί παραδοχή της κονστρουκτιβιστικής προσέγγισης - όπως επίσης και άλλων νεότερων προσεγγίσεων της κλασσικής θεμελιωμένης θεωρίας (Goldkuhl et al. 2020, Goulding 2017).

Σε σχέση με τη διαδικασία της κωδικοποίησης αυτή καθορίστηκε αρχικά από τους Glasser και Strauss (1967), ωστόσο κατόπιν προτάθηκαν διαφορετικές προσεγγίσεις με κύρια ειδοποιό διαφορά το ρόλο των προκαθορισμένων κατηγοριών (αξονική κωδικοποίηση) στην ανάδυση της θεωρίας. Οι προαναφερόμενοι ιδρυτές της θεμελιωμένης θεωρίας πρότειναν δύο από τις τρεις επικρατούσες εκδοχές της (Creswell 2016). Ο Strauss πρότεινε την εκδοχή του συστηματικού σχεδιασμού, υπερασπιζόμενος τον αυστηρά επαγωγικό της χαρακτήρα (Strauss and Corbin 1998, Corbin and Strauss 2008). Ο Glasser άσκησε κριτική στην προσέγγιση των Strauss and Corbin με εστίαση στην αξονική κωδικοποίηση, θεωρώντας ότι συντελεί στην επιβολή συγκεκριμένης δομής στα δεδομένα παρά στην ανάδυσή της από αυτά. Ο ίδιος πρότεινε την εκδοχή του αναδύμενου σχεδιασμού, θεωρώντας ότι αρκούν τα δεδομένα και απορρίπτοντας την αναγκαστική ανάδυση της θεωρίας από τις κατηγορίες (Glasser, 1992).

Η τρίτη κυρίαρχη εκδοχή, ο κονστρουκτιβιστικός σχεδιασμός προτάθηκε από την Charmaz (2006, 2014), η οποία αντιλαμβάνεται τη διαδικασία κωδικοποίησης ως *«κατασκευή της θεμελιωμένης θεωρίας»*. Σύμφωνα με αυτήν *«ούτε τα δεδομένα ούτε οι θεωρίες ανακαλύπτονται»* αλλά *«εμείς κατασκευάζουμε τις θεμελιωμένες θεωρίες διαμέσου της εμπλοκής και αλληλεπίδρασής μας με τους ανθρώπους, τις προοπτικές και τις ερευνητικές πρακτικές»* Charmaz (2006:10).

Η κονστρουκτιβιστική προσέγγιση υιοθετεί πιο emphatic τις επιρροές της συμβολικής αλληλεπίδρασης του Strauss (Charmaz 2006). Το ρεύμα της συμβολικής αλληλεπίδρασης υποστηρίζει ότι οι άνθρωποι, με την ικανότητά τους να αναστοχάζονται τις πράξεις τους, παράγουν νοήματα, που με την σειρά τους επηρεάζουν τις πράξεις τους. Μέσω της αλληλεπίδρασής τους διαμορφώνουν τους εαυτούς τους και επηρεάζουν τη διαμόρφωση του κόσμου τους. Οι ερευνητές που ακολουθούν την κονστρουκτιβιστική προσέγγιση, συνεπώς, εστιάζουν στον τρόπο που οι συμμετέχοντες βιώνουν ένα φαινόμενο, προσπαθώντας να εξηγήσουν τη σημασία που αυτοί τού αποδίδουν, τα συναισθήματα που τους γεννά και, ευρύτερα, τον τρόπο που το εντάσσουν στο γνωσιακό και αξιακό τους σύστημα.

Ο ρόλος των ερευνητών στη θεμελιωμένη θεωρία και ειδικότερα στην κονστρουκτιβιστική προσέγγιση παραμένει σημαντικός σε όλη την πορεία της έρευνας: Οι ερευνητές αποφασίζουν για τα δεδομένα γνωρίζοντας ότι είναι φορείς των δικών τους εμπειριών, πεποιθήσεων και αξιών, οι οποίες (πρέπει να) αναφέρονται, καθιστώντας έτσι τα όποια συμπεράσματα αναπτύσσονται *«υποδηλωτικά, ελλιπή και ατελή»* (Creswell 2016:430-431). Οι ερευνητές στην κονστρουκτιβιστική προσέγγιση αποφεύγουν τις προκατασκευασμένες κατηγορίες, όπως επίσης τη χρήση ορολογίας ή

περίπλοκων διαγραμμάτων και εννοιολογικών χαρτών. Εν κατακλείδι, η έμφαση δίνεται στην ευελιξία των ερευνητικών στρατηγικών, στη σημασία που έχουν για τους συμμετέχοντες τα φαινόμενα και η συμμετοχή τους σε αυτά και, ακόμη, η φιλοσοφική επέκταση του νοήματός τους.

2.3.3 Το πλαίσιο αξιολόγησης της ποιοτικής έρευνας

Η αξιολόγηση της έρευνας απασχολεί αδιάλειπτα την επιστημονική κοινότητα (Cypress 2017). Οι έννοιες της εγκυρότητας, της αξιοπιστίας και της γενίκευσης αποτελούν τη λυδία λίθο της αξιολόγησης των θετικιστικά προσανατολισμένων ερευνών, που δομούνται στη βάση του αντικειμενισμού. Όμως, οι έννοιες αυτές δεν είναι ανεπιφύλακτα παραδεκτές για την αξιολόγηση των ποιοτικών ερευνών, οι οποίες δομούνται πάνω στις παραδοχές των εμπειρικών πραγματικοτήτων, του υποκειμενισμού και της σχεσιακής οντολογίας.

Οι διαφορές των δύο προσεγγίσεων εκτείνονται πέρα από την επιστημολογία και τη φιλοσοφική τους θεώρηση. Έτσι, όσον αφορά στο μεθοδολογικό σχεδιασμό και τη συλλογή των στοιχείων στον προκαθορισμένο, αυστηρά δομημένο σχεδιασμό της ποσοτικής έρευνας αντιπαραβάλλεται ο ευέλικτος σχεδιασμός της ποιοτικής, που εκτυλίσσεται βήμα προς βήμα, ενώ παράλληλα υπόκειται σε μια διαδικασία επαναξιολόγησης και επαναδιατύπωσης. Επίσης, οι δύο προσεγγίσεις συντελούν στην παραγωγή διαφορετικού τύπου γνώσης: η μεν ποσοτική έρευνα με τις μετρήσεις των φαινομένων, αναζητά την ανάδειξη σχέσεων αιτιότητας, την πρόβλεψη και τη γενίκευση, ενώ η ποιοτική, με τις συνεντεύξεις και τις παρατηρήσεις, αναζητά την αποσαφήνιση, την κατανόηση και την εξαγωγή συμπερασμάτων για τα φαινόμενα αυτά (Golafshani 2003). Ο ρόλος των ερευνητών στη μια και την άλλη προσέγγιση αποτελεί ακόμη ένα σημείο διαφοροποίησης: η επιδίωξη της αποστασιοποίησής τους στη διάρκεια της ερευνητικής διαδικασίας αποτελεί τον κανόνα στην ποσοτική έρευνα, ενώ, αντιθέτως, στην ποιοτική έρευνα, η εμπλοκή των ερευνητών στα φαινόμενα που καταγράφουν είναι δεδομένη, καθώς αποσκοπούν στη διερεύνησή τους στον «πραγματικό κόσμο» (Patton 2001, Golafshani 2003). Ωστόσο, όχι χωρίς τον κίνδυνο επίκρισης για υποκειμενικές ερμηνείες, ο οποίος καθιστά την απαίτηση για αυστηρότητα (rigor) στις ποιοτικές έρευνες ακόμη πιο επιτακτική (Brink 1993, Cypress 2017).

Το ερώτημα όμως είναι πώς επηρεάζουν οι διαφορές μεταξύ των προσεγγίσεων «το είδος της αλήθειας» που παράγουν και αν πράγματι οι οπτικές του κόσμου που αναπαράγουν συμβάλλουν στη γνώση της πραγματικότητας (Marecek 2003, Ίσαρη και Πουρκός 2015). Και επίσης, πώς η αυστηρότητα καθορίζει την ποιότητα μιας έρευνας;

Η έννοια της αυστηρότητας αφορά ουσιαστικά στην «ποιότητα να είναι κανείς λεπτομερής και ακριβής» και στην ποιοτική έρευνα ταυτίζεται με τις έννοιες της εγκυρότητας και της αξιοπιστίας (Cypress 2017: 254, 260). Ωστόσο, οι ερευνητές διχάζονται όσον αφορά στο κατά πόσο οι έννοιες αυτές είναι συμβατές με την ποιοτική έρευνα ή αν πρόκειται για έννοιες που, όντας

κατασκευασμένες για να ανταποκρίνονται στη θετικιστική θέαση των πραγμάτων, υποκρύπτουν προκατάληψη (Davies and Dodd 2002, Cypress 2017).

Οι ερευνητές που ασπάζονται την πρώτη αντίληψη δέχονται ότι η αξιοπιστία και η εγκυρότητα αποτελούν βασικά κριτήρια ποιότητας για όλες τις έρευνες στη βάση της συμβολής τους στην παραγωγή εύλογων και αξιόπιστων εξηγήσεων των φαινομένων (Hammersley 1992, Morse et al. 2002). Η αυστηρότητα έγκειται στην ισχύ του ερευνητικού σχεδιασμού και στην επιλογή κατάλληλων μεθόδων, προκειμένου να απαντηθούν τα ερευνητικά ερωτήματα. Σύμφωνα με αυτούς τους ερευνητές η διασφάλιση της ποιότητας στην ποιοτική έρευνα αφορά σε μια διαδικασία βελτιώσεων που προκύπτει μέσα από την επικέντρωση σε συγκεκριμένα κριτήρια και τεχνικές (Morse et al. 2002, Cypress 2017).

Η έννοια της αξιοπιστίας γενικότερα αφορά στη σταθερότητα αναπαραγωγής ή επανάληψης ενός αποτελέσματος ή μιας παρατήρησης. Όμως, η εφαρμογή της στην ποιοτική έρευνα είναι προβληματική, επειδή αφενός στον πραγματικό κόσμο οι ανθρώπινες αλληλεπιδράσεις δεν είναι στατικές και, αφετέρου, τα φαινόμενα εξελίσσονται εντός του πλαισίου τους χωρίς να χειραγωγούνται από τους ερευνητές. Η αξιοπιστία ως κριτήριο αξιολόγησης της ποσοτικής έρευνας αποσκοπεί στην επεξήγηση. Δεδομένου ότι μια καλή ποιοτική έρευνα αποσκοπεί στην παραγωγή κατανόησης, αυτή η «διάσταση των σκοπών» μεταξύ των δύο μεθοδολογιών καθιστά την αξιοπιστία ακατάλληλη ως κριτήριο αξιολόγησης (Golafshani 2003: 601).

Ωστόσο, η ποιότητα μιας έρευνας οφείλει να αξιολογείται εντός του φιλοσοφικού της παραδείγματος και της μεθοδολογικής της πρακτικής (Ισαρη και Πουρκός 2015). Σε αυτό το πλαίσιο, σύμφωνα με την Cypress (2017), η αξιοπιστία ως κριτήριο ποιότητας μιας ποιοτικής έρευνας προϋποθέτει τη λεπτομερή περιγραφή ολόκληρης της ερευνητικής διαδικασίας. Με τον τρόπο αυτό καθίστανται ορατές οι πρακτικές ανάλυσης των στοιχείων και εξαγωγής συμπερασμάτων που ακολουθήθηκαν, καθώς και οι περιορισμοί στους οποίους υπόκεινται τα ευρήματα.

Παράλληλα, η εγκυρότητα αφορά στην ακρίβεια και την ειλικρίνεια των επιστημονικών αποτελεσμάτων και, συνεπώς, μια έγκυρη έρευνα οφείλει να παρουσιάζει αυτό που πράγματι υπάρχει και είναι ακριβές, όπως ακριβώς ένα έγκυρο όργανο οφείλει να μετρά αυτό που υποτίθεται πως μετρά (Cypress 2017). Η έννοια της εγκυρότητας στην ποιοτική έρευνα είναι ευρεία, χωρίς να υπάρχει ένας μονοσήμαντος και καθολικός ορισμός, αποτελώντας, έτσι, περισσότερο «μια δυναμική κατασκευή, αναπόφευκτα θεμελιωμένη στις διαδικασίες και τους σκοπούς των συγκεκριμένων ερευνητικών μεθοδολογιών» (Golafshani 2003: 602). Σε αντίθετη περίπτωση, όπως παρατηρούν οι Morse et al. (2002), η εφαρμογή κριτηρίων που βρίσκονται εκτός του πυρήνα των ερευνητικών διαδικασιών αποδυναμώνει τις στρατηγικές που χτίζονται σε κάθε φάση του στρατηγικού σχεδιασμού και λειτουργούν ως μηχανισμοί αυτο-επιδιόρθωσης για τη διασφάλιση της ποιότητας της έρευνας. Για το λόγο αυτό, αφενός οι στρατηγικές που διασφαλίζουν την αυστηρότητα της

ποιοτικής έρευνας πρέπει να ενσωματώνονται στην ερευνητική διαδικασία αντί απλώς να ανακοινώνονται στη λήξη της και, αφετέρου, να αναγνωρίζουν τη σημασία που έχει η σύνδεση μεταξύ αξιοπιστίας και εγκυρότητας για τον προσανατολισμό της αναλυτικής διαδικασίας και της έρευνας εν γένει. Σύμφωνα με την Cypress (2017), η αξιοπιστία αποτελεί προϋπόθεση για την επίτευξη της εγκυρότητας, όντας οι δύο αυτές έννοιες αναπόσπαστα συνδεδεμένες και επικαλυπτόμενες.

Από την άλλη μεριά, οι ερευνητές που απορρίπτουν την καθολική χρήση της εγκυρότητας και της αξιοπιστίας, ως όρων εγγενώς προκατειλημμένων, προέταξαν την υποκατάστασή τους από την έννοια της εμπιστευσιμότητας (trustworthiness) (Lincoln and Guba, 1985, Morse et al. 2002, Shenton 2004). Η εμπιστευσιμότητα περιλαμβάνει τέσσερις όψεις, οι οποίες αντιστοιχούν σε ποιότητες, που συναντώνται στην αξιοπιστία και την εγκυρότητα, ως ακολούθως:

α. Η πιστότητα (credibility), η οποία αντιστοιχεί στην εσωτερική εγκυρότητα και αφορά στην εμπιστοσύνη ότι η έρευνα παρέχει μια πραγματική απεικόνιση του φαινομένου. Η πιστότητα υποδηλώνει την αντιστοιχία στους τρόπους που αντιλαμβάνονται τις κοινωνικές κατασκευές οι συμμετέχοντες και οι ερευνητές (Τσιώλης 2014).

β. Η επιβεβαιωσιμότητα ή επαληθευσιμότητα, (confirmability), η οποία αντιστοιχεί στην αντικειμενικότητα και αφορά στο κριτήριο της ουδετερότητας και την ελαχιστοποίηση της επίδρασης του ερευνητή στα δεδομένα. Απορρέει από την πλαισίωση των δεδομένων, ώστε οι ερμηνείες τους να πείθουν ότι προκύπτουν από την πραγματικότητα και δεν είναι προϊόντα των προκαταλήψεων του ερευνητή (Τσιώλης 2014, Ίσαρη και Πουρκός 2015).

γ. Η βασιμότητα (dependability) η οποία αντιστοιχεί στην αξιοπιστία (reliability) της ποσοτικής έρευνας και επιτυγχάνεται με τη λεπτομερή περιγραφή της ερευνητικής διαδικασίας (Ίσαρη και Πουρκός 2015). Σύμφωνα με τον Τσιώλη (2014: 381-382) η βασιμότητα (αναφέρεται ως φερεγγυότητα) «αφορά στον εντοπισμό των αναμενόμενων μεταβολών τόσο στο εξεταζόμενο πεδίο όσο και κατά τη διάρκεια της ερευνητικής διαδικασίας». Η φερεγγυότητα ελέγχεται μέσω των παρατηρούμενων μεταβολών ή των ασυμμετριών μεταξύ των αρχικών κατανοήσεων των ερευνητών και των ευρημάτων στο βαθμό που αποτυπώνονται με τρόπο σαφή και μεταβάλλουν τον ερευνητικό σχεδιασμό.

δ. Η μεταφερσιμότητα (transferability), απηχεί τη δυνατότητα γενίκευσης (εξωτερική εγκυρότητα) με την αξιοποίηση των αποτελεσμάτων σε άλλα περιβάλλοντα και προϋποθέτει λεπτομερή περιγραφή του πεδίου (Shenton 2004, Ίσαρη και Πουρκός 2015).

Για τη διασφάλιση της εμπιστευσιμότητας, οι Guba and Lincoln, (1981, 1989) πρότειναν συγκεκριμένες μεθοδολογικές στρατηγικές και πρότυπα αυθεντικότητας (Morse et al. 2002). Ειδικότερα, στις στρατηγικές που συμβάλουν στη βελτίωση της πιστότητας μιας ποιοτικής έρευνας, περιλαμβάνονται: η χρήση κατάλληλων και αναγνωρίσιμων ερευνητικών μεθόδων, η

τριγωνοποίηση, το αναστοχαστικό ημερολόγιο, η παρατεταμένη εξοικείωση του ερευνητή με το περιβάλλον και την κουλτούρα των συμμετεχόντων, η εξέταση αρνητικής περίπτωσης¹⁷, ο έλεγχος από τους συμμετέχοντες, η ανατροφοδότηση από συναδέλφους και ειδικούς, η εξέταση της διαδικασίας με ομότιμους, η πυκνή περιγραφή της ερευνητικής διαδικασίας και του ερευνητικού πεδίου, η χρήση τεχνικών διασφάλισης της ειλικρίνειας των πληροφοριοδοτών και η εξέταση συναφών ερευνών για την πλαισίωση των ευρημάτων (Shenton 2004, Τσιώλης 2014, Ίσαρη και Πουρκός 2015). Στις στρατηγικές που συμβάλλουν στην επιβεβαιωσιμότητα της έρευνας, όπως και στη βασιμότητα και τη μεταφερσιμότητά της περιλαμβάνονται, επίσης, η εις βάθος περιγραφή των συγκεκριμένων παραγόντων που επηρέασαν την πορεία της και, ακόμη, η αναγνώριση των αδυναμιών και των συνεπειών τους (Shenton 2004, Ίσαρη και Πουρκός 2015).

Σύμφωνα με την Cypress (2017) τα πρότυπα αυτά των Lincoln and Guba (1985) υποδεικνύουν την αναγκαιότητα και την ευκολία που προσφέρει η χρήση καθολικών αρχών εγκυρότητας στην ποιοτική έρευνα. Η ανάγκη νοηματοδότησης των κριτηρίων εγκυρότητας στην ποιοτική έρευνα είναι διαρκής, αποδίδοντας σημαντικό αριθμό μελετών που ανακεφαλαιώνουν τα κριτήρια αξιολόγησης και συμπληρώνουν, επαναδιατυπώνουν και μεταβάλλουν τις τεχνικές διασφάλισης της ποιότητάς της.

2.3.3.1 Η αξιολόγηση της έρευνας- δράσης

Στην έρευνα-δράση η έννοια της πιστότητας αφορά στους απαραίτητους ισχυρισμούς και διαδικασίες που πείθουν κάποιον να εμπιστευθεί τα αποτελέσματα της έρευνας. Οι Greenwood and Levin (2007) διακρίνουν δύο τύπους αξιόπιστης γνώσης: αφενός τη γνώση που έχει εσωτερική αξιοπιστία εντός της ομάδας που την παρήγαγε και αφετέρου την εξωτερική αξιοπιστία, η οποία ορίζεται ως η γνώση που μπορεί να πείσει, ως εύλογη, κάποιον που δεν συμμετείχε στην έρευνα. Η αξιοπιστία της έρευνας-δράσης προκύπτει από την ίδια τη διαδικασία της έρευνας, δηλαδή τις δράσεις που αναλαμβάνονται από τους συμμετέχοντες και τον αναστοχασμό που ενσωματώνουν σε αυτές, το βαθμό που τους ενδυναμώνει και οδηγεί σε αποτελέσματα που επιλύουν το πρόβλημα και, επίσης, από τη λειτουργικότητα των λύσεων που προτείνει.

---

¹⁷ Οι αρνητικές περιπτώσεις δεν υποστηρίζουν τα ευρήματα της έρευνας και με αυτόν τον τρόπο οδηγούν σε μετασχηματισμό του θεωρητικού πλαισίου (Τσιώλης 2014).

2.3.4 Τεχνικές διασφάλισης της ποιότητας

Σύμφωνα με τους Whittemore, Chase and Mandle (2001) και Cypress et al. (2017), ο ερευνητικός σχεδιασμός πρέπει να διαπνέεται από ένα αίσθημα επιφυλακτικότητας και ανασφάλειας. Αυτό δεν θα μπορούσε να ισχύει περισσότερο σε αυτήν την έρευνα, καθώς κάθε επόμενο βήμα έπρεπε να ανακαλυφθεί και αποφάσεις να ληφθούν αναλόγως. Ομάδες συμφερόντων, φορείς και μεμονωμένα άτομα προσεγγίστηκαν και ο χρόνος και τρόπος ανταπόκρισης τους καθόρισε τις επιλογές για την εξέλιξη της έρευνας σε κλίμα μεγάλης αβεβαιότητας.

Προκειμένου να διασφαλιστεί η εγκυρότητα της έρευνας η τεχνική της τριγωνοποίησης υιοθετήθηκε επίμονα. Η τριγωνοποίηση αφορά σε μια προσπάθεια ολιστικής θεώρησης σύνθετων φαινομένων (Cohen et al. 2009) στην οποία διακρίνονται τέσσερις τύποι (Denzin 1989, Flick 2017): η τριγωνοποίηση των δεδομένων και η διερευνητική, η μεθοδολογική και η θεωρητική τριγωνοποίηση. Στο πλαίσιο αυτό, η έρευνα υιοθέτησε μεικτή προσέγγιση συνδυάζοντας διαφορετικές θεωρητικές και μεθοδολογικές προσεγγίσεις και μεθόδους ανάλυσης. Έτσι, όπως προαναφέρθηκε, η ποσοτική διερεύνηση στηρίχθηκε στη χρήση ερωτηματολογίων, ενώ η ποιοτική βασίστηκε στην καταγραφή των ΟΣ, τις συνεντεύξεις, τις παρατηρήσεις στο πεδίο και το αναστοχαστικό ημερολόγιο. Σε ό,τι αφορά στην τριγωνοποίηση των δεδομένων, αυτή προκύπτει από τη χρήση διαφορετικών πηγών δεδομένων και περιλαμβάνει τρεις υπο-τύπους, λαμβάνοντας υπόψη το χρόνο, το χώρο και τα άτομα. Η τριγωνοποίηση των δεδομένων εφαρμόστηκε κατά κόρον, δεδομένου ότι η συμμετοχική διαδικασία μάθησης και η διευκόλυνση μελετήθηκαν σε κάθε συνάντηση των ΟΣ, σε διαφορετικές κτηνοτροφικές εκμεταλλεύσεις, σε ΟΣ στην Ελλάδα και επίσης στην Ιρλανδία (και συνεπώς σε διαφορετικά πολιτισμικά πλαίσια), με συμμετοχή διαφορετικών δρώντων (κτηνοτρόφων, συμβούλων, εκπαιδευτών, διευκολυντών συμμετοχικών διαδικασιών και ερευνητών).

Για την παραγωγή των δεδομένων επιδιώχθηκε η παρατεταμένη εξοικείωση με τους κτηνοτρόφους και το περιβάλλον τους για χρονικό διάστημα που περιλάμβανε τόσο την περίοδο των ενημερώσεων όσο και των συναντήσεων των ομάδων αλλά και μετέπειτα, δεδομένου ότι η επικοινωνία με πολλά μέλη συνεχίστηκε μετά τη λήξη των εργασιών των ΟΣ. Η εξοικείωση αυτή περιλαμβάνει πολλές εκφάνσεις της επαγγελματικής ζωής των κτηνοτρόφων αλλά και σημεία όπου αυτή εισχωρούσε στην οικογενειακή ζωή και το φιλικό περίγυρο και τις αντιλήψεις που διέπουν το σύνολο των σχέσεων.

Η προσέγγιση διαφορετικών ομάδων εμπλεκόμενων συνεισέφερε στην ανατροφοδότηση των σκέψεων και των δράσεων και χρησιμοποιήθηκαν τόσο για επιβεβαίωση όσο και για την έμπνευση νέων. Αυτά καταγράφηκαν σε υπομνήματα και αποτέλεσαν το αναστοχαστικό ημερολόγιο, στο οποίο καταγράφηκαν, επίσης, παρατηρήσεις από το πεδίο και η συλλογιστική των αποφάσεων που καθόρισαν τον προσανατολισμό της έρευνας. Η ανατροφοδότηση από ομότιμους και ειδικούς, επίσης, επιδιώχθηκε σε διαφορετικές περιστάσεις, όπως καταγράφονται αναλυτικά στο χρονοδιάγραμμα της έρευνας. Ιδιαίτερη σημασία είχε η επικοινωνία με εκπαιδευτές και ομοτίμους

στην διάρκεια των εκπαιδεύσεων CECRA και των τοποθετήσεων Erasmus+. Η ανατροφοδότησή τους ήταν καθοδηγητική, εμπνευστική και σε κάθε περίπτωση επικοδομητική.

Σε ό,τι αφορά στη χρησιμότητα της παρούσας έρευνας-δράσης στη διάρκεια της ερευνητικής διαδικασίας υπήρξαν παραδείγματα (βλ. Στάδιο 7^ο, σελ. 181) εσωτερικής αξιοπιστίας, όπως αυτή ορίζεται ως η εμπιστοσύνη στη γνώση που κομίζει η ομάδα στα μέλη της.

Η εσωτερική αξιοπιστία ήταν εξαρχής κρίσιμη: αν τα μέλη της ΟΣ δεν πίστευαν ότι η γνώση που θα προσλάμβαναν ήταν αξιόπιστη και χρήσιμη και αν η εμπιστοσύνη αυτή δεν διατηρούνταν, ο κύκλος των συναντήσεων στους στάβλους θα έκλεινε πολύ γρήγορα. Ωστόσο, σε επίπεδο ομάδας παράχθηκε πολύ γρήγορα εφαρμόσιμη γνώση που επέφερε σταδιακά ορατές αλλαγές, καθώς πολλοί συμμετέχοντες έπαιρναν ιδέες και γνώσεις από τους συναδέλφους τους, τις οποίες εφαρμόζαν στις εκμεταλλεύσεις τους. Επίσης, τα μέλη πήραν γνώσεις από τους ειδικούς που ανταποκρίθηκαν στις διαπιστωμένες ανάγκες τους. Αυτό συνέβη, επειδή μέσα από τις διαδικασίες της παρατήρησης και της συζήτησης η επιστημονική γνώση των ειδικών αναπλαισιώθηκε και υπό μια έννοια «αναδημιουργήθηκε» σε ένα περιβάλλον γνώριμο για τους συμμετέχοντες, αποκτώντας νόημα για αυτούς στις συγκεκριμένες συνθήκες,

Αξιόπιστη γνώση παρήχθη, επίσης, όσον αφορά στη διαδικασία διευκόλυνσης, καθώς οι ΟΣ αποτέλεσαν το πεδίο δόμησης των ικανοτήτων μου στη διευκόλυνση. Η εμπειρία που απέκτησα διευκολύνοντας την ΟΣ-1 αποτέλεσε εφόδιο για τη συμμετοχή μου στην εκπαίδευση εκπαιδευτών CECRA TTT και τα μετέπειτα βήματα της έρευνας. Οι ΟΣ, συνεπώς, αποτέλεσαν αφετηρία και προορισμό των γνώσεων και δεξιοτήτων μου στη διευκόλυνση. Υπό αυτή τη έννοια, και δεδομένης της εμπλοκής μου σε συμμετοχικές εκπαιδεύσεις ως εκπαιδύτρια, οι ΟΣ παρήγαγαν γνώση που κατευθύνθηκε εκτός του κύκλου των μελών της.

Όσον αφορά στην εξωτερική αξιοπιστία, δηλαδή, την εμπιστοσύνη των εξωτερικών δρώντων στη γνώση που παράχθηκε εντός των ΟΣ, στελέχη των φορέων του ΓΠΑ και ΕΛΓΟ που ενεπλάκησαν ενεργά, εξέφρασαν ενδιαφέρον να εντάξουν τις ΟΣ και τις συμμετοχικές διαδικασίες γενικότερα στο σχεδιασμό των εκπαιδευτικών τους προγραμμάτων. Για το λόγο αυτό δραστηριοποιήθηκαν περαιτέρω συμμετέχοντας σε εκπαιδεύσεις συμβούλων για την πιστοποίηση CECRA.

Υπάρχουν, ωστόσο περισσότερα παραδείγματα εξωτερικών δρώντων που πείστηκαν για τη γνώση που παρήγαγαν οι ΟΣ. Οι εξωτερικοί δρώντες που κατ' εξακολούθηση συμμετείχαν στις συναντήσεις της πρώτης ομάδας, με την παρουσία τους επέδειξαν εμπιστοσύνη στη γνώση που παρήγαγε οι ομάδα. Επιπλέον, ειδικός που συμμετείχε σε συναντήσεις των πιλοτικών ΟΣ-ΕΛΓΟ εξέφρασε την θέληση του φορέα του να δραστηριοποιηθεί στην οργάνωση σχολείου κτηνοτρόφων στους στάβλους, ενώ ένας άλλος ερευνητής που επισκέφτηκε τις ΟΣ ανέφερε ότι: «*Εκάθαρα στις ΟΣ [οι εκπαιδευόμενοι] μαθαίνουν με πιο ουσιαστικό τρόπο [σε σχέση με τους εκπαιδευόμενους της Ε-ΚΕΓΕ]*».

2.4 Ποσοτική διερεύνηση των ΟΣ-ΕΛΓΟ

2.4.1 Συλλογή ποσοτικών δεδομένων

Η ποσοτική διερεύνηση των γνώσεων που αποκόμισαν οι εκπαιδευόμενοι, νέοι εκτροφείς προβάτων και των στάσεων τους σε σχέση με τις εκπαιδεύσεις, καθώς και των κτηνοτροφικών πρακτικών που ακολουθούσαν στις εκμεταλλεύσεις τους τα μέλη των πιλοτικών ΟΣ διενεργήθηκε με τη μέθοδο της δημοσκοπήσης, με χρήση τεσσάρων δομημένων ερωτηματολογίων. Συγκεκριμένα:

Α. Οι εκπαιδευόμενοι που συμμετείχαν στις ΟΣ-ΕΛΓΟ και στη καθιερωμένη εκπαίδευση 150 ωρών του ΕΛΓΟ (E_ΚΕΓΕ) κλήθηκαν να συμμετάσχουν σε **έρευνα των δημογραφικών τους στοιχείων, των στοιχείων των εκμεταλλεύσεων τους και των δικτύων στα οποία συμμετείχαν**. Τα στοιχεία αυτά αποτέλεσαν αντικείμενο ενός ερωτηματολογίου (Ερωτηματολόγιο/ Παράρτημα Α), η συμπλήρωση του οποίου επιδιώχθηκε από το σύνολο των εκπαιδευόμενων. Τελικά απαντήθηκε κυρίως από τους συμμετέχοντες στις ΟΣ (21 από συνολικά 23 συμμετέχοντες) και ελάχιστους (6 από 21) συμμετέχοντες στην E_ΚΕΓΕ.

Οι συμμετέχοντες στις ΟΣ απάντησαν στο ερωτηματολόγιο στη διάρκεια επισκέψεών μου στις εκμεταλλεύσεις τους που διενεργήθηκαν προτού αυτοί φιλοξενήσουν συζήτηση της Ομάδας τους. Οι επισκέψεις αυτές αποσκοπούσαν:

- α. στην επιτόπου διερεύνηση της κατάστασης της συγκεκριμένης κτηνοτροφικής μονάδας, τη διάγνωση των αναγκών και την προετοιμασία της συνάντησης,
- β. στην επιβεβαίωση της συναίνεσης του κτηνοτρόφου για την πραγματοποίηση της επίσκεψης και για όσα θα ήθελε να συζητηθούν, ώστε η συζήτηση που θα επακολουθούσε να είναι όσο το δυνατόν πιο ανοικτή και ουσιαστική. Η διάρκεια αυτών των συζητήσεων προετοιμασίας ήταν 1,5- 2,5 ωρών.

Προκειμένου το ερωτηματολόγιο να συμπληρωθεί από τους συμμετέχοντες στην E_ΚΕΓΕ, έγινε συνάντηση στο περιθώριο εκπαίδευσης στο ΚΕΓΕ Καρδίτσας. Τα ερωτηματολόγια μοιράστηκαν στους εν λόγω εκπαιδευόμενους για να συμπληρωθούν επί τόπου, ωστόσο εν τέλει αυτό δεν συνέβη. Ένας λόγος ήταν ότι η προσέλευση των εκπαιδευόμενων δεν συνέπιπτε, γεγονός που οδηγούσε σε επαναλήψεις των εξηγήσεων και των οδηγιών συμπλήρωσης του ερωτηματολογίου, που διασπούσε την προσοχή όσων ήδη το συμπλήρωναν. Επιπλέον, ορισμένοι εκπαιδευόμενοι ήταν ανήσυχοι, πρόθυμοι περισσότερο να αστειευτούν παρά να απαντήσουν, ενώ γυναίκες δικαιούχοι ήταν μεν πρόθυμες να απαντήσουν αλλά δεν γνώριζαν διάφορα στοιχεία της οικογενειακής τους εκμετάλλευσής και έπρεπε να επικοινωνήσουν με τα μέλη της οικογένειάς τους που ουσιαστικά απασχολούνταν στην εκμετάλλευση. Για αυτό ζητήθηκε να συμπληρώσουν το ερωτηματολόγιο στα σπίτια τους και κατόπιν να το επιστρέψουν στο ΚΕΓΕ. Η διενέργεια ατομικών συνεντεύξεων, ανάλογων αυτών που διενεργήθηκαν με τα μέλη των ΟΣ, δεν αποτέλεσε ουσιαστική επιλογή, καθώς οι ενδείξεις για τη διαθεσιμότητα των εν λόγω εκπαιδευόμενων δεν ήταν ευνοϊκές ενώ, επιπλέον, θα

απαιτούσε μη διαθέσιμους πόρους. Τα λίγα ερωτηματολόγια που ελήφθησαν δεν συμπεριελήφθησαν στην έρευνα.

B. Οι εκπαιδευόμενοι εκτροφείς προβάτων που συγκρότησαν τις δύο πιλοτικές ΟΣ συμμετείχαν σε:

B.1) Διαχρονική έρευνα πάνελ σε όλη τη διάρκεια πραγματοποίησης των συναντήσεων - από 14 Δεκεμβρίου 2016 έως 28 Ιουλίου 2017. Στο τέλος κάθε συνάντησης συμπλήρωναν ένα σύντομο ερωτηματολόγιο με ερωτήσεις που αφορούσαν στο βαθμό ικανοποίησής τους από τη μαθησιακή διαδικασία, την άποψή τους για το κλίμα που επικράτησε και την αλληλεπίδρασή τους με την Δ-Ε, καθώς και με τους ειδικούς που κατά διαστήματα εκκλήθηκαν για να παρέχουν στα μέλη των ομάδων εξειδικευμένες γνώσεις (Παράρτημα /Ερωτηματολόγιο Β). Επίσης, γινόταν καταγραφή προτεινόμενων θεμάτων για επόμενη συζήτηση και τυχόν παρατηρήσεων ή σκέψεων που τα μέλη για οποιοδήποτε λόγο δεν ανέφεραν στη διάρκεια της συνάντησης. Ο σκοπός αυτής της διερεύνησης ήταν καταρχάς πρακτικός: εξυπηρετούσε στην άμεση αποτύπωση των διαθέσεων, των στάσεων και των αναγκών της ΟΣ με στόχο τον εντοπισμό ελλειμμάτων στη διαδικασία διευκόλυνσης και στην άμεση αντιμετώπισή τους. Επιπλέον, στην ολοκλήρωση της διαδικασίας οι απαντήσεις αυτές θα πρόσφεραν μια ενδεχομένως περιορισμένου εύρους αλλά περιεκτική αναπαράσταση της εμπειρίας των εκπαιδευόμενων από κάθε συνάντηση των ΟΣ.

B.2) Έρευνα-αξιολόγηση των γνώσεων, στάσεων και πρακτικών των εκπαιδευόμενων στις ΟΣ στην έναρξη και τη λήξη των πιλοτικών ΟΣ όσον αφορά στη διαχείριση των εκμεταλλεύσεών τους. Οι τυχόν μεταβολές στις γνώσεις, τις στάσεις και τις πρακτικές των εκπαιδευόμενων στις ΟΣ διερευνήθηκαν με ερωτηματολόγιο που χορηγήθηκε προς συμπλήρωση, πριν την έναρξη και μετά την ολοκλήρωση των εργασιών των ΟΣ (Ερωτηματολόγιο/Παράρτημα Γ). Αρχικά ζητήθηκε από τα μέλη να χαρακτηρίσουν το επίπεδο των γνώσεων τους σε ζητήματα διαχείρισης των μονάδων τους, επιλέγοντας από την κλίμακα «ανεπαρκές, μέτριο, καλό- πολύ καλό- άριστο». Επίσης, τους ζητήθηκε να βαθμολογήσουν τις γνώσεις τους στην κλίμακα από ένα έως δέκα. Ακολουθώς:

α. Όσον αφορά στις γνώσεις, οι εκπαιδευόμενοι κλήθηκαν να απαντήσουν σε 12 ερωτήσεις που εστίαζαν σε βασικά γνωστικά πεδία για την άσκηση της προβατοτροφίας. Αυτά αφορούσαν στη διατροφή και αναπαραγωγή του κοπαδιού, την υγιεινή της κτηνοτροφικής μονάδας, τη διαχείριση εκτροφής και την ποιότητα των παραγόμενων προϊόντων.

β. Όσον αφορά στις στάσεις, οι ερωτώμενοι κλήθηκαν να δηλώσουν το βαθμό συμφωνίας τους με μια σειρά ενδεικτικών δηλώσεων (12 προτάσεις με επιλογή απόκρισης μεταξύ των «συμφωνώ απολύτως», «συμφωνώ», «ουδέτερος», «διαφωνώ», «διαφωνώ απολύτως»). Αυτές αφορούσαν στην τοποθέτηση ενωτίων, την καταγραφή των αποδόσεων, την παρακολούθηση των οικονομικών στοιχείων, την αναπαραγωγή, την υγιεινή και την πρόληψη ασθενειών.

γ. Όσον αφορά στο βαθμό υιοθέτησης διαφόρων τεχνολογιών και πρακτικών διαχείρισης και οργάνωσης των δραστηριοτήτων τους, οι ερωτώμενοι κλήθηκαν να απαντήσουν εάν είχαν

υιοθετήσει (επιλογή ναι/όχι) 20 πρακτικές διαχείρισης (π.χ. ιδιοπαραγωγή ζωοτροφών, έλεγχος αποδόσεων, κτλ.).

Το ερωτηματολόγιο δόθηκε αρχικά προς συμπλήρωση στους εκπαιδευόμενους στο τέλος της ενημερωτικής συνάντησης της 16^{ης} Νοεμβρίου 2016 στο ΚΕΓΕ. Οι κτηνοτρόφοι που προσήλθαν σχεδόν στο σύνολό τους αποφάσισαν να συμμετέχουν σε ΟΣ. Καθώς οι προβατοτρόφοι που τελικά ακολούθησαν την Ε_ΚΕΓΕ δεν παρευρέθηκαν, δεν συμπλήρωσαν το ερωτηματολόγιο, ούτε υπήρξε καλή ευκαιρία να το συμπληρώσουν στη συνέχεια. Τα μέλη των ΟΣ συμπλήρωσαν ξανά το ερωτηματολόγιο στην τελευταία κοινή τους συνάντηση στο ΚΕΓΕ. Ελήφθησαν τελικά 18 έγκυρα ζεύγη ερωτηματολογίου (από συνολικά 23 μέλη).

Γ. Όλοι οι εκπαιδευόμενοι εκτροφείς προβάτων που συμμετείχαν στις ΟΣ-ΕΛΓΟ και στην Ε_ΚΕΓΕ ως δικαιούχοι του προγράμματος Νέοι Γεωργοί κλήθηκαν να συμμετάσχουν σε έρευνα-αξιολόγηση των δύο εκπαιδευτικών διαδικασιών και αυτο-αξιολόγηση του επιπέδου των γνώσεων και της επίδρασης που είχε η συμμετοχή τους σε αυτές. Η έρευνα αυτή εστίασε στα σημεία διαφοροποίησης των δύο εκπαιδευτικών προσεγγίσεων, στην αποτύπωση του γνωστικού αποτελέσματος σε συγκεκριμένα πεδία που καθορίζουν την διαχειριστική ικανότητα των εκπαιδευομένων (διατροφή, υγιεινή, κλπ.) και στο πρακτικό αποτέλεσμα των πληροφοριών και γνώσεων που αποκτήθηκαν. Ακολούθως, διερευνήθηκαν όψεις της συναισθηματικής εμπειρίας των εκπαιδευομένων στη διάρκεια της συμμετοχής τους στις εκπαιδύσεις, των αλληλεπιδράσεων μεταξύ των συμμετεχόντων και της επίδρασης των εκπαιδευτών - ειδικών επιστημόνων και της Δ-Ε στη μαθησιακή διαδικασία. Διερευνήθηκε, επίσης η επιθυμία των εκπαιδευμένων για μάθηση από ειδικούς και ομοτίμους και η διαθεσιμότητα χρόνου ως κριτήρια της επιλογής τύπου εκπαίδευσης, δεδομένου ότι αυτά τα στοιχεία είχαν αναφερθεί από τους κτηνοτρόφους που συμμετείχαν στην ΟΣ-1 ως κίνητρα και εμπόδια της συμμετοχής τους σε αυτή (βλ. Στάδιο 4, σελ. 76).

Για τους σκοπούς αυτούς χρησιμοποιήθηκε ερωτηματολόγιο, το οποίο χορηγήθηκε σε όλους τους εκπαιδευόμενους και συμπληρώθηκε στο ΚΕΓΕ Καρδίτσας στη λήξη των εκπαιδύσεων. Περιλάμβανε κυρίως κλειστές ερωτήσεις και συγκεκριμένα 17 κοινές ερωτήσεις που μετρήθηκαν στην βάση κλίμακας τύπου Likert (5-βάθμια), εννέα κοινές ερωτήσεις που αξιολογήθηκαν με κλίμακα από 1-10 και 21 ερωτήσεις που απαντήθηκαν είτε θετικά είτε αρνητικά (διχοτομική κλίμακα). Περιελάμβανε επίσης δύο κοινές ανοικτές ερωτήσεις, Από τις διχοτομικές ερωτήσεις, 5 απευθυνθήκαν μόνο στους συμμετέχοντες στις ΟΣ και δύο μόνο στους κτηνοτρόφους που παρακολούθησαν την Ε_ΚΕΓΕ. Το ερωτηματολόγιο απαρτίζουν συνολικά 49 ερωτήσεις (Παράρτημα Δ). Ελήφθησαν 42 έγκυρα ερωτηματολόγια - 21 από κάθε τύπο εκπαίδευσης. Τα έγκυρα ερωτηματολόγια των συμμετεχόντων στις ΟΣ απέδωσαν αριθμό έγκυρων απαντήσεων/ δηλώσεων που κυμάνθηκε από 19 έως 21 απαντήσεις για κάθε στοιχείο του ερωτηματολογίου. Ο αριθμός των έγκυρων απαντήσεων/ δηλώσεων που ελήφθησαν από τους εκπαιδευόμενους της Ε-ΚΕΓΕ κυμάνθηκε από μεταξύ 18 και 21 απαντήσεων/ ερώτησης.

2.4.2 Εργαλεία μέτρησης

Τα εργαλεία μέτρησης που χρησιμοποιήθηκαν για στους σκοπούς της έρευνας επιλέχθηκαν με γνώμονα την προσφορότερη αποτύπωση των υπό διερεύνηση μεταβλητών. Ειδικότερα χρησιμοποιήθηκε ποικιλία κλιμάκων, που περιλαμβάνει ονομαστικές, διατακτικές/ιεραρχικές και διχοτομικές κλίμακες, κλίμακες κατάταξης και κλίμακες πολλαπλής επιλογής, κλίμακες τύπου Likert και αναλογικές κλίμακες μέτρησης.

Η κλίμακα τύπου Likert είναι ευρέως διαδεδομένη, χρησιμοποιούμενη κυρίως για το σχηματισμό απλών δεικτών (Babbie 2011). Τόσο οι κλίμακες όσο και οι δείκτες αποτελούν σύνθετα μέτρα που αναπαριστούν διαστάσεις μιας έννοιας, συνοψίζοντας για καθεμιά ένα αριθμό στοιχείων. Κλίμακες τύπου Likert, καθώς και αναλογικές κλίμακες μέτρησης χρησιμοποιήθηκαν ως επί τω πλείστον στο ερωτηματολόγιο της τελικής αξιολόγησης των δύο τύπων εκπαίδευσης.

Διχοτομικές κλίμακες και κλίμακες πολλαπλής επιλογής χρησιμοποιήθηκαν ιδιαίτερα στο ερωτηματολόγιο 2 που συμπληρώθηκε από τους εκπαιδευόμενους των ΟΣ πριν την έναρξη και μετά τη λήξη της εκπαίδευσής τους. Οι διχοτομικές κλίμακες χρησιμοποιούνται στη μέτρηση υφιστάμενων συμπεριφορών των ερωτώμενων (Ζαφειρόπουλος 2015, Babbie 2011), καθώς τους «αναγκάζουν» να αποκαλύψουν τις πραγματικές τους στάσεις (Cohen et al. 2008). Οι διχοτομικές μεταβλητές είναι εύχρηστες, καθώς μπορούν εύκολα να κωδικοποιηθούν και, επιπλέον, επιτρέπουν τη συλλογή ονομαστικών δεδομένων που εν συνεχεία μπορούν να χρησιμοποιηθούν στο πλαίσιο στατιστικών ελέγχων, όπως ο έλεγχος χ^2 και οι πίνακες συνάφειας (crosstabs). Ωστόσο, δεν θεωρούνται προσφορότερες από τις διατακτικές/ιεραρχικές κλίμακες για τη διερεύνηση σύνθετων ή ευαίσθητων θεμάτων, καθώς μια διχοτομική μεταβλητή ενδέχεται να εμπεριέχει στοιχεία προκατάληψης, δεδομένης μιας εγγενούς προδιάθεσης των ερωτώμενων για συμφωνία παρά για διαφωνία με μια δήλωση (Cohen et al. 2008).

2.4.3 Αξιοπιστία και εγκυρότητα εργαλείων μέτρησης

Η αξιοπιστία αφορά στο βαθμό που ένα ερωτηματολόγιο παράγει αποτελέσματα που μπορούν να επαναληφθούν και είναι απαλλαγμένα από τυχαία σφάλματα, όπως για παράδειγμα σφάλματα που προκύπτουν λόγω χρονικής απόστασης ή κακής διατύπωσης των ερωτήσεων και γενικότερα λόγω της επίδρασης εξωτερικών παραγόντων. Τυχαίο σφάλμα μέτρησης ονομάζεται η διαφορά μεταξύ της παρατηρήσιμης τιμής μιας μεταβλητής που προκύπτει έπειτα από μια μέτρηση και της μέσης τιμής των παρατηρήσιμων τιμών που προκύπτουν έπειτα από ένα σύνολο μετρήσεων (Γαλάνης 2012). Ουσιαστικά η αξιοπιστία ενός ερωτηματολογίου αφορά στις απαντήσεις των συμμετεχόντων και όχι στο ερωτηματολόγιο καθ' αυτό (ο.π.)

Ως εκ τούτου, η αξιοπιστία αποτελεί σημαντικό στοιχείο ποιότητας ενός ερωτηματολογίου (Ουζούνη και Νακάκης 2011). Διαφορετικοί τρόποι ελέγχου της αξιοπιστίας συνδέονται με διαφορετικούς τύπους αξιοπιστίας.

Η αξιοπιστία εσωτερικής συνοχής αφορά στις κλίμακες τύπου Likert και ελέγχεται συνήθως με τη χρήση του συντελεστή α του Cronbach. Η χρήση αυτού του δείκτη δεν περιορίζεται στις κλίμακες τύπου Likert αλλά μπορεί να αξιοποιηθεί και στις περιπτώσεις διχοτομικών και διαστημικών μεταβλητών υπό την προϋπόθεση ότι οι δύο τελευταίες δεν συνυπάρχουν, δεδομένου ότι πρόκειται για συσχετίσεις διαφορετικού τύπου¹⁸. Παρά την ευρεία χρήση του α του Cronbach έχει χαρακτηριστεί ως «περιορισμένης χρησιμότητας» (Sijtsma 2009). Σημαντικό μειονέκτημά του αποτελεί το γεγονός ότι επηρεάζεται από το μέγεθος του δείγματος και επίσης ότι θέτει προϋποθέσεις που, εφόσον παραβιαστούν, οδηγούν σε μεροληψία (Green and Yang 2008).

Εναλλακτικό τρόπο ελέγχου της αξιοπιστίας αποτελεί η μέθοδος ελέγχου και επανελέγχου του ερωτηματολογίου σε εύλογο χρονικό διάστημα, ο οποίος πλεονεκτεί του συντελεστή α του Cronbach ιδιαίτερα στην περίπτωση ερωτηματολογίων με διχοτομικές μεταβλητές (Ζαφειρόπουλος 2015). Ωστόσο, καθώς η μέθοδος αυτή βασίζεται στη συσχέτιση των καταγραφών που λαμβάνονται στους δύο ελέγχους, δεν ενδείκνυται για τη μέτρηση προδιαθέσεων που ενδέχεται να αλλάξουν σε διάστημα κάποιων εβδομάδων (Pallant 2011). Στη συγκεκριμένη έρευνα, ο επανέλεγχος του ερωτηματολογίου τελικής αξιολόγησης (Δ) προϋπέθετε ότι όλοι οι εκπαιδευόμενοι θα έπρεπε να προσεγγιστούν εκ νέου χωρίς πλέον να υπάρχει η ευκολία συγκέντρωσής τους στο ΚΕΓΕ – δεδομένου ότι οι εκπαιδευόμενοι είχαν ολοκληρωθεί. Κυρίως όμως, θα έπρεπε να συμφωνήσουν να διαθέσουν χρόνο τη στιγμή που οι περισσότεροι από αυτούς ήταν απασχολημένοι με τις καλοκαιρινές γεωργικές εργασίες τους. Υπό τις δεδομένες συνθήκες αυτός ο έλεγχος δεν ήταν δυνατός. Για τα ερωτηματολόγια που αφορούν στα δημογραφικά στοιχεία και στη μεταβολή των γνώσεων/ στάσεων και πρακτικών των κτηνοτρόφων η μέτρηση της αξιοπιστίας των μετρήσεων δεν είχε νόημα.

Η εγκυρότητα αφορά στο βαθμό που μια κλίμακα διερευνά το ουσιαστικό νόημα της υπό εξέταση έννοιας ή, με άλλα λόγια, το βαθμό στον οποίο ένα ερευνητικό εργαλείο μετρά αυτό που υποτίθεται ότι μετρά (Babbie 2011, Pallant 2011). Πρακτικά, η εγκυρότητα σημαίνει ότι τα αποτελέσματα της έρευνας είναι «αληθινά και συγκεκριμένα» (Schwandt, 1997, Ίσαρη και Πουρκός 2015). Η εγκυρότητα δεν προσδιορίζεται μονοσήμαντα. Διακρίνονται διάφοροι τύποι της (Cohen et al, 2008), μεταξύ των οποίων η φαινομενική εγκυρότητα και η εγκυρότητα περιεχομένου (που μαζί συνιστούν την υποκειμενική εγκυρότητα), η εγκυρότητα κριτηρίου και η εννοιολογική/δομική εγκυρότητα.

---

¹⁸ Morgan, D. (2015). <https://www.researchgate.net/post/I-know-that-Cronbachs-Alpha-test-is-for-Likert-scale-questions-Which-reliability-test-could-be-used-for-nominal-dichotomous-interval-scales/565c9c1f60614bb1168b458a/citation/download>.

Η εγκυρότητα περιεχομένου εκφράζει κατά πόσο τα στοιχεία ενός ερωτηματολογίου περιγράφουν επαρκώς τις έννοιες που αναπαριστούν το υπό διερεύνηση φαινόμενο (Ζαφειροπουλος 2015). Συνεπώς, ελέγχει την λειτουργικοποίηση των εννοιών σε σχέση με το περιεχόμενό τους και ως εκ τούτου απορρέει από την ακρίβεια της περιγραφής των εννοιών. Η φαινομενική εγκυρότητα εκτιμάται στο πλαίσιο των συμβατικών νοητικών εικόνων που έχουμε για μια έννοια (Babbie 2011). Η εγκυρότητα κριτηρίου αποτελεί μια γενικότερη κατηγορία που προκύπτει από την εγκυρότητα πρόβλεψης και την εγκυρότητα σύμπτωσης-συμφωνίας και προϋποθέτει τη σύγκριση των ερωτηματολογίων με άλλα εργαλεία γνωστής εγκυρότητας, τα οποία λειτουργούν ως κριτήρια. Η εννοιολογική εγκυρότητα αναπαριστά το βαθμό στον οποίο το ερωτηματολόγιο ή μια κλίμακα μετρά τα καθορισμένα χαρακτηριστικά που συνιστούν μια θεωρητική δομή. Η εννοιολογική εγκυρότητα προκύπτει μέσω της εννοιολογικής και στατιστικής συσχέτισης των στοιχείων του ερωτηματολογίου (Ουζούνη και Νακάκης 2011). Προκειμένου να ισχύει, πρέπει αφενός τα στοιχεία του ερωτηματολογίου που μετρούν μια έννοια να εμφανίζουν υψηλό βαθμό συσχέτισης μεταξύ τους, ενώ την ίδια στιγμή τα μέτρα που μετρούν διαφορετικές έννοιες να χαρακτηρίζονται από χαμηλό βαθμό συσχέτισης.

Στην παρούσα εργασία το περιεχόμενο του ερωτηματολογίου τελικής αξιολόγησης των δύο τύπων εκπαίδευσης διαμορφώθηκε λαμβάνοντας υπόψη εμπειρικά δεδομένα που προέκυψαν από τις συζητήσεις με τους κτηνοτρόφους που συμμετείχαν στις συναντήσεις της ΟΣ-1 αλλά και την παρακολούθηση των ΟΣ στην Ιρλανδία και την επαφή με τους συμβούλους του Teagasc. Επίσης, διαμορφώθηκε λαμβάνοντας υπόψη ότι η τελική αξιολόγηση των εκπαιδύσεων εξυπηρετούσε ένα πρακτικό σκοπό: να διακρίνει μεταξύ των εκπαιδευόμενων εκείνους που με αυξημένες πιθανότητες θα είχαν θετική ανταπόκριση στην προοπτική συνέχισης της συμμετοχής τους σε ΟΣ μετά τη λήξη του πιλοτικού προγράμματος και να εντοπίσει κριτήρια για τον καθορισμό της ομάδας-στόχου στην οποία θα μπορούσαν να στοχεύσουν οι ενημερωτικές δράσεις για την εφαρμογή συμμετοχικών παρεμβάσεων στο μέλλον.

Το περιεχόμενο τόσο του ερωτηματολογίου τελικής αξιολόγησης όσο και του ερωτηματολογίου διερεύνησης των διαφορών στις γνώσεις-στάσεις-πρακτικές των μελών των ΟΣ συζητήθηκε με καθηγητές του Γεωπονικού Πανεπιστημίου Αθηνών, ειδικούς στο αντικείμενο της έρευνας, πριν αυτά δοθούν στους εκπαιδευόμενους προς συμπλήρωση. Η εγκυρότητα κριτηρίου ελέγχεται συνολικά με το συνδυασμό διαφορετικών ποιοτικών και ποσοτικών εργαλείων συλλογής δεδομένων, προκειμένου να εξασφαλιστεί η τριγωνοποίησή τους, και συγκεκριμένα με τη διενέργεια ατομικών συνεντεύξεων, την παρατήρηση, την παρακολούθηση και καταγραφή των ομάδων συζήτησης (ταυτόχρονη εγκυρότητα).

Η εγκυρότητα και η αξιοπιστία των μετρήσεων είναι έννοιες ανταγωνιστικές, δεδομένου ότι συχνά η ανάγκη για αξιόπιστες μετρήσεις μειώνει το νοηματικό πλούτο των εννοιών. Σε αυτήν την

περίπτωση η χρησιμότητα αποτελεί τον μόνο ικανό λόγο που δικαιολογεί την απόδοση μιας συγκεκριμένης σημασίας σε μια έννοια (Babbie 2011: 229).

2.4.4 Στατιστική ανάλυση των δεδομένων

Η στατιστική ανάλυση των ερωτηματολογίων έγινε με χρήση του στατιστικού λογισμικού SPSS 23 και περιλαμβάνει περιγραφικές αναλύσεις μεταβλητών και αναλύσεις ζευγών μεταβλητών.

Για τον έλεγχο υποθέσεων αξιοποιήθηκαν μη παραμετρικά κριτήρια λαμβάνοντας υπόψη ότι:

1. Το ερωτηματολόγιο τελικής αξιολόγησης απαντήθηκε από το σύνολο του πληθυσμού των εκτροφέων προβάτων δικαιούχων του ΠΝΓ 2014 στο Ν. Καρδίτσας.
2. Ο πληθυσμός αυτός αποτελεί αντιπροσωπευτικό δείγμα του αντίστοιχου συνόλου σε εθνική κλίμακα και χαρακτηρίζεται από: (α) ηλικία που κυμαίνεται μεταξύ 18-40 ετών κατά την ένταξη στο ΠΝΓ και (β) πρόσφατη έναρξη της επαγγελματικής κτηνοτροφικής δραστηριότητας (εντός ενός έτους πριν την ένταξή τους στο ΠΝΓ).
3. Ο συνολικός πληθυσμός των δικαιούχων προβατοτρόφων στον Ν. Καρδίτσας ήταν μικρός (44). Είκοσι-τρεις και είκοσι-ένας από αυτούς συμμετείχαν στους δύο τύπους εκπαίδευσης – τις ΟΣ και την Ε_ΚΕΓΕ, αντίστοιχα.
4. Οι παραμετρικοί έλεγχοι είναι ισχυρότεροι των μη παραμετρικών - δεδομένου ότι βασίζονται στις πραγματικές τιμές των παρατηρήσεων αντί του πλήθους ή της τάξης (θέσης) κάθε παρατήρησης- ωστόσο οι δεύτεροι ενδείκνυνται όταν η κατανομή είναι άγνωστη και το πλήθος των παρατηρήσεων μικρό, όπως στη συγκεκριμένη περίπτωση.

Στη βάση αυτή, για το ερωτηματολόγιο τελικής αξιολόγησης διενεργήθηκε ο μη παραμετρικός έλεγχος Mann-Whitney και ο έλεγχος χ^2 . Επίσης, για τη στατιστική ανάλυση των ζευγών παρατηρήσεων που αντιστοιχούν στις γνώσεις και τις στάσεις των εκπαιδευόμενων στις ΟΣ πριν και μετά την εκπαίδευση επιλέχθηκε ο μη παραμετρικός έλεγχος Wilcoxon (Wilcoxon Rank Sum test).

Το κριτήριο Mann-Whitney αφορά σε ένα βαθμολογικό έλεγχο «που εξετάζει την υπόθεση ότι το άθροισμα των βαθμών των θέσεων των παρατηρήσεων του ενός δείγματος είναι ίσο με το άθροισμα των βαθμών των θέσεων των παρατηρήσεων του άλλου δείγματος. Εάν η υπόθεση ότι τα αθροίσματα είναι ίσα δεν απορριφθεί, τότε συνεπάγεται ότι η κατανομή των παρατηρήσεων της μιας ομάδας είναι σχεδόν ίδια με την κατανομή της άλλης και ότι οι παρατηρήσεις εμφανίζονται με τυχαίο τρόπο τόσο στη μια όσο και στην άλλη ομάδα. Συνεπώς, η διαφοροποίηση λόγω της κατηγορικής μεταβλητής δεν σχετίζεται με τη συνεχή μεταβλητή» (Μανωλέσσου 2015).

Το κριτήριο Wilcoxon είναι επίσης ένας βαθμολογικός έλεγχος «που εξετάζει την υπόθεση ότι το άθροισμα των βαθμών των αρνητικών διαφορών είναι ίσο με το άθροισμα των βαθμών των θετικών διαφορών που προκύπτουν από τη διαφορά των τιμών των δύο δειγμάτων» (ο.π.).

Ο έλεγχος χ^2 ανεξαρτησίας εξετάζει την ύπαρξη /σύνδεσης μεταξύ δύο κατηγορικών μεταβλητών. Ο έλεγχος χ^2 περιλαμβάνει τη δημιουργία ενός πίνακα συνάφειας, σε κάθε κελί του οποίου απεικονίζεται η συχνότητα ταυτόχρονης εμφάνισης μιας κατηγορίας της μιας μεταβλητής και μιας κατηγορίας της άλλης μεταβλητής, επιτρέποντας την παρατήρηση της κοινής κατανομής των δύο μεταβλητών. Η υπόθεση που ελέγχεται είναι αν οι δύο μεταβλητές είναι ανεξάρτητες μεταξύ τους (υπόθεση H_0) έναντι της εναλλακτικής (H_1) ότι οι μεταβλητές είναι εξαρτημένες. Στην περίπτωση μη ανεξαρτησίας ο έλεγχος ανεξαρτησίας χ^2 δεν υποδεικνύει την ένταση ούτε τη φορά συσχέτισης των μεταβλητών ούτε πολύ περισσότερο αιτιότητα μεταξύ τους. Ένα μέτρο της συνάφειας δύο μεταβλητών στην περίπτωση πινάκων 2X2 αποτελεί ο δείκτης Phi (ή για μεγαλύτερους πίνακες ο δείκτης Cramer's V). Σύμφωνα με τους Pallant (201) και Gravetter and Wallnau (2004) τιμές του δείκτη Phi 0,1 υποδηλώνουν ασθενή συνάφεια, ενώ τιμές περί του 0,3 και 0,5 υποδηλώνουν μέτρια και ισχυρή συνάφεια αντίστοιχα. Στην βιβλιογραφία δεν υπάρχει συμφωνία αντιστοίχισης των τιμών του δείκτη Phi και της έντασης της συνάφειας (π.χ. Akoglu 2018,¹⁹), και συχνά ο δείκτης ερμηνεύεται συναρτήσει του συγκεκριμένου επιστημονικού πεδίου. Πρακτικά, τιμές μέχρι 0,3 υποδεικνύουν ασθενή συνάφεια, ενώ τιμές πλησιέστερα στο ένα (1) ισχυρότερη συνάφεια²⁰.

Ο έλεγχος χ^2 ανεξαρτησίας είναι αξιόπιστος, εφόσον πληρούνται δύο προϋποθέσεις: α. το μέγεθος του δείγματος είναι τετραπλάσιο του πλήθους των κελιών του πίνακα συνάφειας και β. η μικρότερη αναμενόμενη συχνότητα σε κάθε κελί του πίνακα συνάφειας είναι τουλάχιστον 5 ή -κατ' άλλους συγγραφείς - τουλάχιστον 80% των αναμενόμενων συχνοτήτων λαμβάνει τιμή 5 ή μεγαλύτερη (Pallant 2011). Σε περιπτώσεις πινάκων 2X2 στους οποίους οι προϋποθέσεις αυτές παραβιάζεται, αντί του ελέγχου χ^2 χρησιμοποιήθηκε η ακριβής δοκιμασία του Fisher²¹, η οποία στο στατιστικό λογισμικό SPSS αναπαράγεται αυτόματα ως τμήμα των αποτελεσμάτων του ελέγχου χ^2 (οπ.π.).

---

¹⁹ <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC6107969/>

²⁰ Επικοινωνία με τον Καθηγητή Στατιστικής στο ΓΠΑ κ. Γ. Παπαδόπουλο.

²¹ <https://www.researchgate.net/post/Which-method-is-appropriate-for-measuring-the-effect-size-after-applying-Fishers-Exact-Wilcoxon-Signed-Ranks-Test>

2.4.5 Περιορισμοί της ποσοτικής διερεύνησης της επίδρασης των ΟΣ

Η ποσοτική διερεύνηση της λειτουργίας των ΟΣ υπόκειται σε ένα πλαίσιο περιορισμών που αφορούν στην περιοχή έρευνας, τον υποπληθυσμό των δικαιούχων του ΠΝΓ που παρακολούθησαν την καθιερωμένη εκπαίδευση ΕΛΓΟ και την πιλοτική εφαρμογή των ερωτηματολογίων.

Καταρχάς, η επιλογή της περιοχής έρευνας για την υλοποίηση των ΟΣ-ΕΛΓΟ ήταν επακόλουθο της λειτουργίας της προ-υπάρχουσας ΟΣ-1 στην ίδια περιοχή. Ωστόσο, η Καρδίτσα ήταν μια από τις πέντε περιοχές στις οποίες κτηνοτρόφοι και τοπικοί φορείς βολιδοσκοπήθηκαν, προκειμένου να συμμετάσχουν σε ΟΣ²². Κριτήριο επιλογής των περιοχών ήταν η δυνατότητα σειράς επαφών με τοπικούς κτηνοτροφικούς φορείς. Στην Καρδίτσα η δυνατότητα αυτή ήταν αυξημένη την περίοδο που προηγήθηκε του σχηματισμού της ΟΣ-1, λόγω συχνών επισκέψεων για το έργο Agrisrip. Συνεπώς, η δημιουργία της ΟΣ-1 στην Καρδίτσα ήταν αποτέλεσμα συγκυριακής επικέντρωσης των προσπαθειών εκεί, για λόγους που δεν αφορούσαν την περιοχή ή την παρέμβαση καθαυτή.

Από την άλλη, ο Ν. Καρδίτσας αποτέλεσε μια επιλογή που ευνόησε την ποσοτική διερεύνηση ως προς το γεγονός ότι εκεί δραστηριοποιούνταν σημαντικός αλλά όχι πολύ μεγάλος αριθμός προβατοτρόφων δικαιούχων του ΠΝΓ. Αυτό επέτρεψε να σχηματιστούν δύο υποπληθυσμοί με ικανό αριθμό εκπαιδευόμενων, αποφεύγοντας το σκόπελο της επιλεκτικότητας που αναπόφευκτα θα έθετε τυχόν ζήτηση των δικαιούχων για συμμετοχή στις ΟΣ μεγαλύτερη της ικανότητας ανταπόκρισης. Συγχρόνως, ο συνδυασμός ορεινότητας και πεδινότητας της περιοχής έδωσε την ευκαιρία συμπερίληψης κτηνοτρόφων που δραστηριοποιούνταν σε ποικιλία γεωμορφολογικών συνθηκών, που ανταποκρίνεται στο εύρος αυτών που επικρατούν στην χώρα.

Σε ό,τι αφορά στον υπό μελέτη πληθυσμό, η περαιτέρω εξειδίκευση των χαρακτηριστικών του, ώστε να συμπεριληφθούν ιδιότητες που προδιαθέτουν στην υιοθέτηση καινοτομιών, όπως το εύρος των γεωργικών δραστηριοτήτων, τα χαρακτηριστικά των εκμεταλλεύσεων και το εκπαιδευτικό επίπεδο, δεν ήταν δυνατή για τους δικαιούχους που προτίμησαν την E_KEGE. Ο λόγος ήταν ότι αυτά τα στοιχεία δεν συλλέγονται από τον αρμόδιο φορέα ή συλλέγονται σε επίπεδο μη αξιοποιήσιμο για την παρούσα έρευνα.

Η αδυναμία πρόσβασης στα δεδομένα αυτά, ωστόσο, δεν είχε πρακτικό αντίκτυπο στη διερεύνηση της επίδρασης των εκπαιδύσεων, η οποία εκ των πραγμάτων περιοριζόταν, λόγω του συνολικά μικρού αριθμού των εκπαιδευομένων και της πιλοτικής εφαρμογής του ερωτηματολογίου τελικής αξιολόγησης.

---

²² Κτηνοτρόφοι και κτηνοτροφικοί φορείς στους Νομούς Αρκαδίας, Αχαΐας, Αιτωλοακαρνανίας, και Αττικής επίσης προσεγγίστηκαν με σκοπό την συμμετοχή τους σε ΟΣ.

ΤΡΙΤΟ ΜΕΡΟΣ: ΣΤΑΔΙΑ ΚΑΙ ΠΟΡΕΙΑ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Κεφάλαιο 3

Στάδιο 1^ο- Αρχικός σχεδιασμός έρευνας

Το πρώτο στάδιο της έρευνας περιλάμβανε ανασκόπηση της βιβλιογραφίας και τη διενέργεια των πρώτων επαφών με τον ΕΛΓΟ «Δήμητρα» και κτηνοτρόφους για την υλοποίηση του «Εμπειρικού Σχολείου». Στόχος ήταν ο σχεδιασμός της συμμετοχικής παρέμβασης, ο προγραμματισμός και ο καθορισμός συγκεκριμένων δράσεων.

3.1 Ανίχνευση τοπίου

Αρχικά εξετάστηκε η προοπτική συνεργασίας με τον ΕΛΓΟ «Δήμητρα» και η ένταξη του «Εμπειρικού Σχολείου» στις εκπαιδευτικές παρεμβάσεις του Οργανισμού για τους νέους κτηνοτρόφους. Η πρώτη συζήτηση με στέλεχος του ΕΛΓΟ έγινε τον Ιούλιο 2013 σε πολύ θετικό κλίμα. Η διενέργεια των εκπαιδύσεων των κτηνοτρόφων απασχολούσε τον Οργανισμό, όμως η έναρξη του νέου προγράμματος «Νέων Γεωργών» (ΠΝΓ) εκκρεμούσε. Εν αναμονή της σχετικής προκήρυξης ο χρόνος αφιερώθηκε κυρίως στην ανασκόπηση της βιβλιογραφίας για τις συμμετοχικές συμβουλευτικές διαδικασίες.

Η ανασκόπηση της βιβλιογραφίας αφορούσε αρχικά στη μελέτη των υποδειγμάτων των Γεωργικών Εφαρμογών, την ανάδυση του συμμετοχικού υποδείγματος και τη μελέτη συμμετοχικών παραδειγμάτων. Στη συνέχεια εστίασε στην εφαρμογή και την αξιολόγηση των FFSs και των προσαρμογών τους και ιδιαίτερα στην περίπτωση των Stable Farmer Schools (Vaarst et al. 2007), μέσω των οποίων η μεθοδολογία των FFS είχε αρχίσει να εφαρμόζεται από κτηνοτρόφους στον Ευρωπαϊκό αγροτικό χώρο με θετικά αποτελέσματα.

3.2 Εντοπίζοντας γνωσιακά ελλείμματα στη διαδικασία υλοποίησης

Η ανασκόπηση της βιβλιογραφίας οδήγησε σε νέα ερωτήματα και τη συνειδητοποίηση σημαντικών ελλειμμάτων πρακτικής μεθοδολογικής γνώσης και ικανοτήτων απαραίτητων για την υλοποίηση της συμμετοχικής εκπαιδευτικής παρέμβασης.

Αναστοχασμός: Από την θεωρία στην πράξη: Η δημιουργία μιας δομής στο πρότυπο των FFSs περιλάμβανε συγκεκριμένα βήματα. Πρώτα από όλα χρειαζόμουν εκπαιδευόμενους που θα συμφωνούσαν να συμμετάσχουν στην πειραματική διαδικασία. Η πρόσβαση στους εκπαιδευόμενους του ΕΛΓΟ επιδρούσε καθησυχαστικά, όμως, ποια επιχειρήματα θα έπειθαν ορισμένους από αυτούς

να προτιμήσουν τη συμμετοχική εκπαίδευση αντί της καθιερωμένης; Και ποιες ικανότητες και γνώσεις χρειάζονται για να διευκολύνω τη διαδικασία;

Η μεθοδολογία των FFSs μετρούσε ήδη 25 χρόνια εφαρμογών και προσαρμογών σε πολλούς τομείς και είχε πλέον παγκόσμια εξάπλωση. Έρευνες σε αναπτυσσόμενες και αναπτυγμένες χώρες (Vaarst et al. 2007, Mancini et al. 2008, Davis et al. 2012, Friis-Hansen and Duveskog 2011, Van den Berg and Jiggins 2007, Duveskong 2013) υποδείκνυαν τη θετική τους επίδραση στην ικανότητα λήψης απόφασης των γεωργών, ιδιαίτερα για θέματα που αφορούσαν στην ολοκληρωμένη διαχείριση των καλλιεργειών, τον περιορισμό της χρήσης αντιβιοτικών και την περιβαλλοντική διαχείριση πόρων. Η συμμετοχή στα FFSs συνολικά συσχετιζόταν με τη μείωση της φτώχειας και την αύξηση της ευημερίας των αγροτικών πληθυσμών.

Τα FFSs αντλούν το θεωρητικό τους υπόβαθρο από τη θεωρία μάθησης ενηλίκων και τις θεωρίες της εμπειρικής, μετασχηματιστικής μάθησης. Απορρίπτουν την μετωπική διδασκαλία και, αντίθετα, ενσωματώνουν μια διαδικασία διευκόλυνσης της αλληλεπίδρασης μεταξύ ομότιμων με σκοπό την εξεύρεση λύσεων σε απτά προβλήματα. Οι συμμετέχοντες στα FFSs διεξάγουν ομαδικά πειράματα και διενεργούν από κοινού αναλύσεις του αγρο-οικοσυστήματος στο οποίο δραστηριοποιούνται.

Η βιβλιογραφική ανασκόπηση, ανέδειξε επίσης εναλλακτικές μεθοδολογίες, όπως τα Monitor Farms στην Μεγάλη Βρετανία και οι Ομάδες Συζήτησης (ΟΣ) στην Ιρλανδία και τη Νέα Ζηλανδία. Στη Νέα Ζηλανδία οι ΟΣ συναντώνται ως παρέμβαση των Γεωργικών Εφαρμογών (ΓΕ) που ενσωματώνει τις αρχές της συμμετοχικής, βιωματικής μάθησης ήδη από τη δεκαετία του 1950. Η ίδια βασική αντίληψη, συνεπώς, είχε εξελιχθεί σε διαφορετικά περιβάλλοντα, οδηγώντας σε διαφορετικές εφαρμογές και προσαρμογές. Τι ταίριαζε καλύτερα στην Ελληνική περίπτωση;

Επιπλέον, πέρα από τα θεωρητικά σχήματα υπήρχαν μέθοδοι που αγνοούσα και διαδικασίες στις οποίες δεν είχα συμμετάσχει ούτε καν από τη θέση του παρατηρητή. Ως γεωπόνος Ζωικής Παραγωγής είχα αρχικά μια βασική αντίληψη της έννοιας των ΓΕ και της ιστορικής τους εξέλιξης. Προερχόμενη από αγροτική οικογένεια καταλάβαινα τα πλεονεκτήματα της μεταφοράς τεχνολογίας και τα όριά της: η χρήση κάθε τεχνολογίας περιορίζεται από τη δυνατότητα χρήσης της από συγκεκριμένους ανθρώπους σε συγκεκριμένες συνθήκες. Η μεταπτυχιακή μου εργασία για την βιώσιμη τουριστική ανάπτυξη στο πλαίσιο του ΠΜΣ «Ολοκληρωμένη Διαχείριση του Αγροτικού Χώρου» (Τμήμα ΑΟΑ, ΓΠΑ) με είχε εξοικειώσει με τις έννοιες της «εκ των κάτω ανάπτυξης» και της συμμετοχής.

Η συμμετοχή, όμως, θέτει προϋποθέσεις που δεν πληρούνται εύκολα. Η αποτυχία εδραίωσής τους σε συστήματα με αυτοαντίληψη φέρνει στο προσκήνιο την έννοια της παθητικής συμμετοχής- την οποία αντιλαμβανόμουν ως μια κατάσταση στην οποία υποπέτουν τα μέρη που δεν μπορούν να διαπραγματευτούν τους όρους της αλληλεπίδρασής τους με ισχυρότερους συμμετέχοντες στη διάρκεια μιας διαδικασίας αλλά ούτε και να αποχωρήσουν από αυτήν χωρίς να υποστούν βλάβη.

Ως εκπαιδευόμενη ήμουν πάντα μέρος ενός καθηγητο-κεντρικού εκπαιδευτικού συστήματος, στην προοδευτικότερη εκδοχή του οποίου η ανάθεση εργασιών σε ομάδες φοιτητών θεωρούνταν παρέμβαση που ενισχύει τη συμμετοχή. Εργασίες αναθέτονταν σε ανθρώπους που δεν ήξεραν και συχνά δεν κατάφερναν να δουλέψουν μαζί, με τη λογική ότι η συνεργασία θα προκύψει ως πρακτική αναγκαιότητα και ως αποτέλεσμα του ενδιαφέροντος των μελών για την επίτευξη του κοινού σκοπού, χωρίς πρόνοια για τη διαδικασία. Δεν ήταν έτσι.

Στη διάρκεια των μεταπτυχιακών σπουδών η πρώτη εργασία που έκανα ήταν με δύο συναδέλφους. Η μια συνάδελφος είχε καλό μεθοδολογικό υπόβαθρο και δομημένη σκέψη και από τη συνεργασία πήρα γνώσεις, στις οποίες ανέτρεξα όταν έγραφα την μεταπτυχιακή μου διατριβή. Η συνεννόηση με την άλλη συνάδελφο ήταν δύσκολη και ό,τι θυμάμαι από αυτήν είναι η επιμονή της να αναθέτει καθήκοντα και να «διορθώνει» «λάθη» και η ανακούφιση όταν η εργασία ολοκληρώθηκε. Η εργασία ήταν καλή, όχι όμως και η συνεργασία.

Από την εμπειρία μου γνώριζα, συνεπώς, ότι η διαίρεση μιας ευρύτερης ομάδας σε υποομάδες δεν διευκολύνεται αυτομάτως ούτε συνεπάγεται τη συνεργασία – ούτε καν τη θετική αλληλεπίδραση. Πως θα μπορούσε λοιπόν μια ομάδα κτηνοτρόφων να συνεργαστεί για αρκετό χρονικό διάστημα και να παράγει ουσιαστικά αποτελέσματα για κάθε μέλος της; Χρειαζόμουν επιτυχημένα παραδείγματα δομημένης ομαδικής εργασίας από ένα σύστημα ΓΕ που είχε αφομοιώσει το συμμετοχικό υπόδειγμα με επιτυχία!

3.3. Σχεδιάζοντας το επόμενο βήμα

Απαντήσεις στον παραπάνω προβληματισμό και τα ερωτήματα αναζητήθηκαν στην αξιοποίηση του προγράμματος Erasmus+. Υπήρχαν δύο επιλογές: Η πρώτη αφορούσε στην εξοικείωση με τα Stable Farmer Schools (Vaarst et al. 2007), ενώ η δεύτερη περιλάμβανε την εξοικείωση με τις Ομάδες Συζήτησης Κτηνοτροφών σε συνεργασία με τον οργανισμό Teagasc και, παράλληλα, την παρακολούθηση μαθημάτων του μεταπτυχιακού προγράμματος σπουδών «Master in Agricultural Innovation Support»²³ στο University College of Dublin. Προκρίθηκε η δεύτερη επιλογή, καθώς περιλάμβανε τη συμμετοχή σε πολλές δράσεις και συνεπώς ήταν πιο ολοκληρωμένη.

Πριν την έναρξη της τοποθέτησης στην Ιρλανδία επιδιώχθηκε επαφή με κτηνοτρόφους, η οποία πραγματοποιήθηκε τον Ιούλιο 2014 στην Καρδίτσα με τη συνεργασία του τοπικού γραφείου του ΕΛΓΟ Δήμητρα. Κτηνοτρόφοι, δικαιούχοι του τρέχοντος και του παλαιότερου ΠΙΝΓ, κλήθηκαν

²³ Το πρόγραμμα, απότοκο της συνεργασίας μεταξύ UCD και Teagasc, εστιάζει στις ανάγκες των επαγγελματιών που φιλοδοξούν να δραστηριοποιηθούν στην προσφορά συμβουλευτικών και εκπαιδευτικών υπηρεσιών στο δημόσιο και ιδιωτικό τομέα, καθώς και στο χώρο των Μη Κυβερνητικών Οργανώσεων. Βλ. https://www.youtube.com/watch?v=orl3fID7agM&ab_channel=UCDSchoolofAgriculture%26FoodScience & https://sisweb.ucd.ie/usis!/W_HU_MENU.P_PUBLISH?p_tag=PROG&MAJR=D049

τηλεφωνικά να συμμετάσχουν σε ενημέρωση-συζήτηση για τα ζητήματα που τους απασχολούσαν και την προοπτική της συμμετοχής τους στην προτεινόμενη, πειραματική εκπαίδευση. Συμμετείχαν 10 κτηνοτρόφοι από τους οποίους ένας ήταν αρνητικός σε οποιαδήποτε πρωτοβουλία, ενώ οι υπόλοιποι ανταποκρίθηκαν σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό θετικά, θεωρώντας ότι πρόκειται για μια παρέμβαση που αξίζει τουλάχιστον να δοκιμαστεί. Επιπλέον, ένας κτηνοτρόφος παρείχε στοιχεία επικοινωνίας ενός τοπικού γνωμηγήτορα, θεωρώντας βέβαιο ότι θα ήθελε να συμμετάσχει. Η πρώτη συνάντηση με κτηνοτρόφους έκλεισε με την προοπτική ανανέωσης της επικοινωνίας στο τέλος του 2014, αμέσως μετά την ολοκλήρωση της τοποθέτησης Erasmus, και με την προσδοκία έναρξης των εκπαιδεύσεων του ΕΛΓΟ στις αρχές του 2015.

Συμπεράσματα

- Ποικίλες προσαρμογές της βιωματικής, συμμετοχικής μάθησης με εστίαση στη μάθηση μεταξύ συναδέλφων έχουν υλοποιηθεί από αγροτικούς πληθυσμούς ανά τον κόσμο.
- Η υλοποίηση του Εμπειρικού Σχολείου απαιτήσε μεθοδολογική γνώση μη διαθέσιμη στο οικείο περιβάλλον.
- Η διαπίστωση του γνωσιακού ελλείμματος οδήγησε στη μελέτη παραδειγμάτων βιωματικής, συμμετοχικής μάθησης εκ του σύνεγγυς, μετατοπίζοντας την εστίαση της έρευνας από το Εμπειρικό Σχολείο στις Ομάδες Συζήτησης.
- Επόμενο βήμα: η παρατήρηση των ΟΣ κτηνοτρόφων στην Ιρλανδία.

Κεφάλαιο 4

Στάδιο 2^ο- Μελέτη παραδειγμάτων συμμετοχικής – βιωματικής μάθησης

Η συμμετοχή στο πρόγραμμα Erasmus+ αποσκοπούσε στην πρόσκτηση εμπειρίας και γνώσης, με εστίαση στις μεθόδους και την αλληλεπίδραση των διευκολυντών και των μελών των ΟΣ. Παράλληλη επιδίωξη ήταν η διεύρυνση της γνώσης σε ευρύτερα θέματα συμβουλευτικής, επικοινωνίας και διάδοσης των καινοτομιών. Τελικά, το πρόγραμμα της τοποθέτησής μου περιλάμβανε ποικίλες δραστηριότητες που συνέτειναν στην καλύτερη κατανόηση συνολικά του AKIS της Ιρλανδίας. Διακρίνονται δύο περίοδοι δράσεων που αναπτύχθηκαν σε δύο κατευθύνσεις, μια πρακτική που περιλάμβανε τη συμμετοχική παρατήρηση ΟΣ και μια θεωρητική, που περιλάμβανε τη φοίτηση στο UCD.

4.1 Συμμετοχική παρατήρηση ΟΣ

Το πρακτικό μέρος της τοποθέτησής μου στην Ιρλανδία περιλάμβανε συμμετοχή σε εκδηλώσεις-δράσεις που υλοποιούσε ο Teagasc στο πλαίσιο του προγράμματος Better Sheep Farm (BSF). Είχε αρχικά διάρκεια ενός μήνα (25 Αυγούστου έως 21 Σεπτεμβρίου, οπότε το BSF έληγε), ωστόσο, επεκτάθηκε με τη συμπερίληψη επιπλέον δραστηριοτήτων. Ο αρχικός προγραμματισμός προέβλεπε συμμετοχή σε 15 εκδηλώσεις, εννέα από τις οποίες αφορούσαν σε παρακολούθηση Ομάδων Συζήτησης. Οι υπόλοιπες περιλάμβαναν ενημερώσεις κτηνοτρόφων από συμβούλους του Teagasc, επιδείξεις (open days) σε κτηνοτροφικές μονάδες (Better Farms) και σε εγκαταστάσεις του Teagasc, επίσκεψη (day trip) σε φάρμα που είχε διακριθεί στη Μεγάλη Βρετανία για το σύστημα εκτροφής της και συμμετοχή σε διημερίδα επιμόρφωσης συμβούλων του Teagasc (in-house training). Οι εκδηλώσεις αυτές πραγματοποιήθηκαν στις περιοχές Gorey, Carlow, Kilkenny, Clare, Carrick on Shanon, Athenry, Ballinasloe, Waterford, Mullingar, Miltown, Macroom, Mallow. Συχνά η θεματολογία αφορούσε στη χορήγηση φαρμάκων και την αντίσταση στις αντιβιοτικές ουσίες, τη χωλότητα και τους εμβολιασμούς, τη διαχείριση των βοσκοτόπων και την αποτελεσματικότητα της διατροφής, την εκτίμηση και επιλογή γεννητόρων βάσει κριτηρίων ανάλογα με την παραγωγική τους κατεύθυνση.

Η εξέλιξη των ΟΣ στην Ιρλανδία: Οι πρώτες ΟΣ της Ιρλανδίας δημιουργήθηκαν σύμφωνα με το πρότυπο λειτουργίας των ΟΣ της Νέας Ζηλανδίας με πρωτοβουλία κτηνοτρόφων εντατικών συστημάτων γαλακτοπαραγωγής, οι οποίοι αποσκοπούσαν στην υιοθέτηση νέων τεχνολογιών και την αποτελεσματικότερη αντιμετώπιση τεχνικών ζητημάτων. Ο Teagasc υιοθέτησε τις ΟΣ και μαζί το συμμετοχικό υπόδειγμα των ΓΕ στις αρχές τις δεκαετίας του 1980 (Byrne 1997). Το επόμενο βήμα έγινε το 1996, όταν στη βάση απόφασης του οργανισμού για τη διάδοση της μεθοδολογίας των

ΟΣ (στο πλαίσιο της στρατηγικής για τη μεταφορά γνώσης στην Ιρλανδική γεωργία) σύμβουλοι του Teagasc αντάλλαξαν επισκέψεις με Νεοζηλανδούς συναδέλφους τους. Η στρατηγική αυτή αποτέλεσε την απάντηση της Ιρλανδίας στην κατάργηση των Ευρωπαϊκών ποσοτώσεων στην παραγωγή γάλακτος. Με αυτήν η Ιρλανδία προσέβλεπε στη βελτίωση της αποτελεσματικότητας των πρακτικών και την ενίσχυση της ανταγωνιστικότητας του αγροτικού της τομέα. Έκτοτε, η διάδοση των ΟΣ στην Ιρλανδία επεκτάθηκε σε πολλούς τομείς της πρωτογενούς παραγωγής και του αγροτικού χώρου γενικότερα, μη εξαιρουμένης της αγροτικής εκπαίδευσης. Ενδεικτική είναι η στόχευση της χώρας με ορίζοντα το 2025 οι νέοι κτηνοτρόφοι με κατεύθυνση την γαλακτοπαραγωγή να αποκτήσουν προσόντα επιπέδου 7- στόχος υψηλός, δεδομένου ότι επίπεδο προσόντων 8 αντιστοιχεί σε πανεπιστημιακό πτυχίο²⁴.

Η συμμετοχή μου στις ΟΣ συνοδεύονταν με πληροφορίες και συχνά και έντυπο υλικό από τους συμβούλους για την οργάνωση, τη λειτουργία, τους παράγοντες που τις διαφοροποιούν (π.χ. η επίδραση του αριθμού των μελών στη λειτουργικότητα της ομάδας). Αντιστοίχως διαφοροποιείται και η συμπεριφορά του συμβούλου – διευκολυντή, ρίχνοντας το βάρος άλλοτε στην ιδιότητα του συμβούλου και άλλοτε του διευκολυντή. Η παρακολούθηση των ΟΣ και οι συζητήσεις με τους συμβούλους που ακολουθούσαν υποδείκνυαν ότι συχνά στις νέες ομάδες η ιδιότητα του συμβούλου υπερισχύει.

Ωστόσο, στις παλαιότερες ομάδες οι παρεμβάσεις του διευκολυντή στη ροή της συζήτησης μπορούσαν να είναι πράγματι ελάχιστες. Στη μηνιαία συνάντηση μιας ΟΣ στο Kilkenny, που συμπλήρωνε σχεδόν δύο δεκαετίες συναντήσεων και τα μέλη της εντάσσονταν σε όλο το ηλικιακό φάσμα, ήταν εντυπωσιακή η «αναμέτρηση» δύο σχετικά νεαρών κτηνοτρόφων που με πάθος αντάλλασσαν απόψεις υπέρ και κατά της πρακτικής του ευνουχισμού, ενώ τα υπόλοιπα μέλη γύρω τους παρακολουθούσαν με ενδιαφέρον τον έντονο αλλά κόσμιο διάλογο, σχολιάζοντας σποραδικά. Ο διευκολυντής άφησε τη συζήτηση να κυλήσει χωρίς να πάρει θέση υπέρ της μιας ή της άλλης θέσης, νεύοντας και ουσιαστικά παρεμβαίνοντας (λεκτικά) ελάχιστα. Τα επιχειρήματα διατυπώνονταν ξεκάθαρα και η συζήτηση έδειχνε ότι ήταν από όλους κατανοητή. Ο διευκολυντής ήταν από τους πλέον έμπειρους συμβούλους του Teagasc και σεβαστός από τους συναδέλφους του.

Γενικότερα, διαπίστωσα ότι μεταξύ των συμβούλων του Οργανισμού συνυπήρχαν δύο τάσεις σε ό,τι αφορά στη διαδικασία διευκόλυνσης και το ρόλο του διευκολυντή στην εξέλιξη της συζήτησης: Σύμφωνα με τη μια τάση, η ομάδα συζητά αλλά ο σύμβουλος είναι σχετικά παρεμβατικός και παίρνει θέση για το περιεχόμενο της συζήτησης, παρέχοντας επιστημονικά στοιχεία. Σύμφωνα με τη δεύτερη, ο διευκολυντής δεν διατυπώνει γνώμη σε κανένα στάδιο της συζήτησης αλλά επιδιώκει με

²⁴ Το στοιχείο αυτό προέρχεται από αναφορά στελέχους του Teagasc (At_Ad 15) στα συμπεράσματα της Επιτροπής Kildalton Discussion Group Paper For The Food Harvest 2025 Committee. Βλ. επίσης στο: https://www.teagasc.ie/media/website/publications/2015/Teagasc_Food_Harvest_2025_Submission.pdf

διάλογο και μέσω κατάλληλων ερωτημάτων να βοηθήσει τους συμμετέχοντες να αναδείξουν κριτήρια απόφασης και να καταλήξουν σε λογικά συμπεράσματα.

Η γενική άποψη των συμβούλων πάντως ήταν ότι η άρτια τεχνική κατάρτιση του διευκολυντή διευκολύνει τη σχέση του με τους συμμετέχοντες στις ομάδες. Στο ερώτημα αν η ελλιπής γνώση του διευκολυντή για το τεχνικό αντικείμενο είναι καθοριστική για τη λειτουργία της ΟΣ οι απαντήσεις εστίαζαν στην καλή προετοιμασία των συναντήσεων, στην υπευθυνότητα (αναγνώριση της ανεπάρκειας και κινητοποίηση για την κάλυψή της), στη συνέπεια (τήρηση των υποσχέσεων) και κυρίως στην εμπιστοσύνη στη «γνώση της ομάδας» δηλαδή στις γνώσεις όλων των συμμετεχόντων και στη δυναμική που προκύπτει από την αλληλεπίδρασή τους. Εξάλλου, «κανείς δεν τα ξέρει όλα»!

Στη διάρκεια των συζητήσεων οι σύμβουλοι ήταν εξοπλισμένοι με έναν μεταφερόμενο πίνακα παρουσιάσεων που χρησιμοποιούσαν για την οπτικοποίηση στοιχείων του διαλόγου. Ήταν ακριβείς και κατανοητοί στην πληροφορία που μετέδιδαν και είχαν την αυτοπεποίθηση που τους έδινε η υποστήριξη ενός συντονισμένου συστήματος έρευνας και γνώσης, κάνοντας έτσι τη διαδικασία να φαίνεται πολύ εύκολη. Η ετοιμότητά τους να ενισχύουν τα επιχειρήματά τους, σε κάθε περίπτωση, με στοιχεία υπογράμμιζε τον προσανατολισμό του συστήματός τους στην επίτευξη απτών αποτελεσμάτων και την εστίασή του, προκειμένου να μπορεί να παράγει, να αξιολογεί και να αξιοποιεί τα στοιχεία που διέθετε.

Η κατανόηση των αναγκών των κτηνοτρόφων από την πλευρά των συμβούλων ήταν απόλυτη αλλά και ευνόητη δεδομένου ότι οι περισσότεροι σύμβουλοι διατηρούσαν δικές τους μονάδες ή κατάγονταν από κτηνοτροφικές οικογένειες. Η ενασχόληση με την κτηνοτροφία εδώ δεν θεωρούνταν επαγγελματική «κατάντια». Αντίθετα, η σύνδεση με τη γη και η διατήρηση μιας παραγωγικής εκμετάλλευσης ήταν λόγος υπερηφάνειας ακόμη και για κτηνοτρόφους πετυχημένους σε διαφορετικούς επαγγελματικούς τομείς. Για παράδειγμα ο φιλοξενών την προαναφερθείσα συνάντηση ΟΣ ήταν στέλεχος εταιρίας κατασκευής καρδιοχειρουργικών stent και παρόλα αυτά περήφανος συνεχιστής της οικογενειακής φάρμας.

4.2.1 Η αλληλεπίδραση με τους συμβούλους του Teagasc

Οι Ιρλανδοί σύμβουλοι δεν χρειάστηκαν «παρακάλια» για τίποτα. Η διαπροσωπική επικοινωνία χαρακτηριζόταν από προθυμία συμπερίληψης μου στις καθημερινές δραστηριότητες και αλληλεπιδράσεις τους και διάθεση για διάλογο, ώστε να κατανοήσουν τα κίνητρα και τις σκέψεις μου και να με προσανατολίσουν ανάλογα. Οι ερωτήσεις τους για την ερευνά μου ήταν εύστοχες και με βοηθούσαν να εστιάσω καλύτερα στους στόχους μου. Οι απαντήσεις τους στα ερωτήματά μου ήταν άμεσες και ουσιαστικές, η πληροφόρηση αβίαστη και αφορούσε όχι μόνο σε αποτελέσματα παρεμβάσεων ή αυτή καθαυτή τη διευκόλυνση των ομάδων αλλά γενικότερα στο σύστημα των

Γεωργικών Εφαρμογών στη χώρα τους και τους τρόπους και τα εργαλεία οργάνωσής του²⁵. Οι εκδόσεις του Teagasc - τεχνικά φυλλάδια, μελέτες, αναφορές και υλικό από διασκέψεις και άλλες εκδηλώσεις διάχυσης της γνώσης και της καινοτομίας που λάμβαναν χώρα τακτικά - ήταν πολύπλευρες και εξαιρετικά χρηστικές, βρίσκονταν σε κάθε τοπικό γραφείο και ήταν διαθέσιμες στο κοινό. Σχεδόν πάντα, πριν από την ολοκλήρωση κάθε συνάντησης ακολουθούσε πρόταση για συμμετοχή μου σε επόμενη/ες και τυχόν δυσκολίες προβλέπονταν και αντιμετωπιζόνταν προτού ακόμη καταστούν ορατές σε εμένα, καλλιεργώντας μου εμπιστοσύνη και ασφάλεια για τη διευκόλυνση της πρόσβασής μου στην πληροφόρηση και τις γνώσεις που χρειαζόμουν. Κάποιες συνεννοήσεις για τη συμμετοχή μου σε συναντήσεις των ομάδων τους είχαν προγραμματιστεί πολύ καιρό πριν, όμως καμία ημερομηνία δεν άλλαξε.

Έτσι, όταν ολοκληρώθηκαν οι εκδηλώσεις του Σεπτεμβρίου υπήρχαν προτάσεις για συμμετοχή μου σε επόμενες στο πλαίσιο άλλων προγραμμάτων του Teagasc που συνεχίζονταν μέχρι και τον Νοέμβριο, όπως του προγράμματος Better Beef Farm ή εκδηλώσεις για τη διευκόλυνση της διαδοχής στις αγροτικές εκμεταλλεύσεις. Στο πλαίσιο αυτό πραγματοποιήθηκε επίσκεψη στο ερευνητικό κέντρο του Teagasc στο Moorepark. Περιλάμβανε ξενάγηση στις εγκαταστάσεις, ενημέρωση για ερευνητικές δραστηριότητες, παρουσίαση του σχεδιασμού διδακτορικής εργασίας που διεξάγονταν στο κέντρο, συμμετοχή σε ενημερώσεις κτηνοτρόφων για συμπράξεις ιδιωτικού-δημοσίου τομέα και συμμετοχή σε Ομάδες Συζήτησης (ΟΣ) αγελαδοτρόφων που δραστηριοποιούνταν σε υπερ-εντατικά συστήματα γαλακτοπαραγωγής. Μια από αυτές τις ΟΣ ήταν από τις παλαιότερες στην Ιρλανδία, με πολύ καλά οικονομικά αποτελέσματα και ισχυρούς διαπροσωπικούς δεσμούς μεταξύ των μελών²⁶.

Η διάθεση για επικοινωνία και η αμεσότητα του προσωπικού των τοπικών γραφείων ήταν χαρακτηριστικά στην καθημερινή τους ρουτίνα. Το προσωπικό συντονιζόταν και τα διαλείμματα για τσάι και φαγητό σε κοινό χώρο πρόσφεραν ευκαιρίες σχολιασμού των τρεχουσών υποθέσεων. Σύντομα διαπίστωσα ότι η επικοινωνιακή διάθεση απέναντί μου δεν υποχωρούσε εμπρός σε αρνητικά φαινόμενα. Στη διάρκεια της επίσκεψής μου σε τοπικό γραφείο ο υπεύθυνος σχολίασε ανοιχτά την πειθαρχική αντιμετώπιση κρούσματος διαφθοράς συμβούλου που μόλις είχε έρθει στο φως. Όπως μου εξήγησε, η καταγγελία ήταν ισχυρή και ο σύμβουλος αντιμετώπιζε με την άμεση απόλυσή του, ωστόσο τέτοια συμβάντα ήταν εξαιρετικά σπάνια.

Μια ιδιαίτερα σημαντική ευκαιρία που προέκυψε στη διάρκεια επίσκεψής μου σε τοπικό γραφείο ήταν η συμμετοχή σε διήμερη ειδική εκπαίδευση διευκολυντών ΟΣ που οργάνωνε ο Teagasc. Η εκπαίδευση απευθυνόταν σε συμβούλους του Teagasc αλλά και ιδιώτες συμβούλους που θα ήθελαν

---

²⁵ Για παράδειγμα παρείχαν πολλές πληροφορίες για το e-Profit Monitor, ένα εργαλείο για την ανάλυση του οικονομικού αποτελέσματος των εκμεταλλεύσεων ή τον Economic Breeding Index για τη βελτιωμένη αναπαραγωγή του κοπαδιού.

²⁶ Αν και σχεδόν όλες οι συζητήσεις τέλειωναν με φιλέματα (αναγλυκτικά, γλυκίσματα, κ.λπ.) στο τέλος αυτής της συζήτησης υπήρχαν προετοιμασίες μιας κανονικής γιορτής - χωρίς αυτό να είναι κάτι ιδιαίτερα ασυνήθιστο. Η εμπιστοσύνη μεταξύ των μελών ομάδων που 'γράφουν' χρόνια συναντήσεων ήταν τόσο ισχυρή σε κάποιες περιπτώσεις που επέτρεπε σε μέλη της ομάδας να αφήνουν τη διαχείριση της εκμετάλλευσής σε συναδέλφους τους, προκειμένου, για παράδειγμα, να κάνουν διακοπές με την οικογένειά τους.

να δραστηριοποιηθούν στη διευκόλυνση ΟΣ. Η πρώτη μέρα περιλάμβανε εναλλαγές σύντομων παρουσιάσεων για τη δυναμική των ομάδων με εργασία των εκπαιδευμένων σε ομάδες. Τη δεύτερη μέρα οι υποψήφιοι διευκολυντές αναλάμβαναν να διευκολύνουν μια συζήτηση σε θέμα της επιλογής τους και τους συναδέλφους στον ρόλο των μελών της ΟΣ.

4.3 Η θεωρητική εκπαίδευση στο UCD

Στη διάρκεια της δίμηνης φοίτησής μου στο UCD η έμφαση δόθηκε στην πρόσκτηση θεωρητικών γνώσεων με την παρακολούθηση δύο εκπαιδευτικών μονάδων: «Agricultural Extention for Farm Innovation» και «Strategic Communications» του Μεταπτυχιακού προγράμματος Σπουδών «Master (MAgrSc) in Agricultural Innovation Support». Το περιεχόμενό τους εξέταζε τις συμβουλευτικές υπηρεσίες και το ρόλο των συμβούλων στη διάδοση των καινοτομιών στη βάση της θεωρίας των συστημάτων. Ειδικότερα η διάκριση των συστημάτων βάσει του προσανατολισμού τους είτε προς την επίτευξη αποτελέσματος είτε στην ίδια τη διαδικασία της παρέμβασης καθαυτή προσανατόλισε τον τρόπο σκέψης μου για τις ΟΣ.

Και εδώ, επίσης, το μαθησιακό περιβάλλον ακολουθούσε τις αρχές της βιοματικής μάθησης. Οι σύμβουλοι του Teagasc -απόφοιτοι του UCD ήταν διόλου τυχαία ιδιαίτερα αποτελεσματικοί στις παρουσιάσεις και στη σαφήνεια του μηνύματός τους, καθώς το UCD έδινε ιδιαίτερη έμφαση στη σχετική εκπαίδευση των φοιτητών του. Η ισχυροποίηση της σύνδεσης της έρευνας με την εφαρμογή επιδιώκονταν σταθερά από το UCD. Μέρος αυτής ήταν η συμμετοχή σε ετήσιες διασκέψεις σε συνεργασία με τον Teagasc (όπως η διάσκεψη «Driving Farm Innovation through Knowledge Transfer» που πραγματοποιήθηκε εκείνη την χρονιά), συμβάλλοντας περαιτέρω στη διασύνδεση της γεωργικής έρευνας με τις πρακτικές της εφαρμογής.

Αναστοχασμός: Η έννοια του ευνοϊκού περιβάλλοντος – μια εμπειρική προσέγγιση

Η αναχώρηση για την Ιρλανδία ξεκίνησε με πλήθος ερωτήματα και την έντονη ανησυχία της ελλιπούς προετοιμασίας. Η προετοιμασία του ταξιδιού αφορούσε σε μια προσπάθεια άντλησης πληροφοριών για τις ΓΕ της Ιρλανδίας, καθώς δεν γνώριζα απολύτως τίποτα, καθώς και ενημέρωση για τεχνικά θέματα και θέματα αγροτικής πολιτικής που πίστευα ότι θα βοηθούσαν στην καλύτερη κατανόηση του συστήματός τους και των ΟΣ. Η αναζήτηση για προγράμματα στην ιστοσελίδα του Teagasc παρείχε πολλά ερεθίσματα, όταν όμως έψαχνα για αντίστοιχα θέματα και την υλοποίησή τους στην Ελλάδα δυσκολευόμουν να βρω αξιόλογο υλικό, για παράδειγμα για τα μέτρα του Προγράμματος Αγροτικής Ανάπτυξης (ΠΑΑ), τις δράσεις και, κυρίως, πληροφόρηση για την υλοποίηση και την επίδρασή τους.

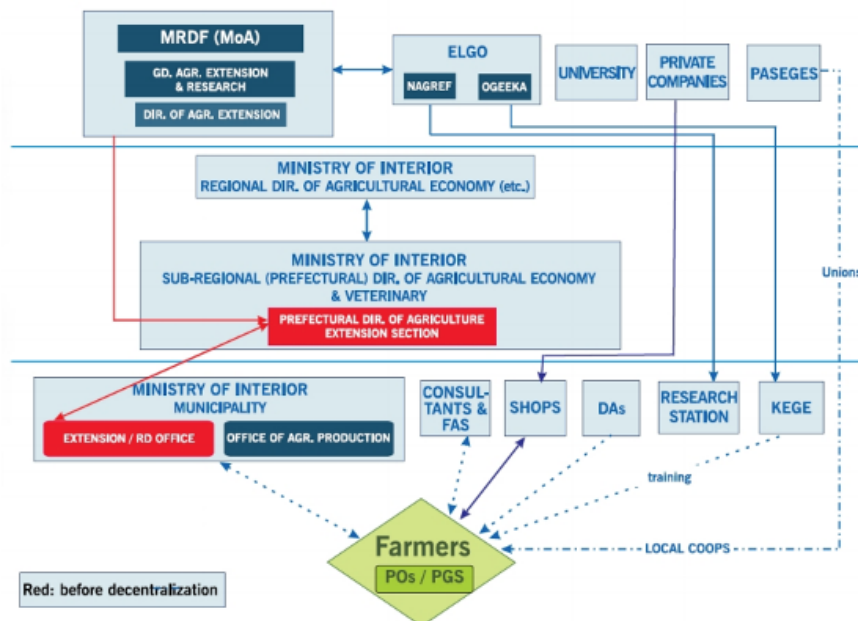
Μετέπειτα, η ευκολία των Ιρλανδών συμβούλων να τεκμηριώνουν τα επιχειρήματά τους με απτά στοιχεία και η δυσκολία μου να απαντώ σε αντίστοιχα ερωτήματα με έφερνε σε αμηχανία. Το

γεγονός ότι εκτιμούσαν την παραδοχή της άγνοιας προσέφερε προσωρινή ανακούφιση αλλά δεν με καθυσάχαζε, καθώς το πρόβλημα παρέμενε: Πέρα από τα επίσημα γενικά στατιστικά στοιχεία δεν γνώριζα σημαντικά ποσοτικά δεδομένα για την παραγωγικότητα, το κόστος, τα ελλείμματα των ελληνικών κτηνοτροφικών εκμεταλλεύσεων. Ούτε είχα καλή αντίληψη των δυνατοτήτων στο περιβάλλον δραστηριοποίησης των κτηνοτρόφων μας. Μιλώντας με συμβούλους και κτηνοτρόφους στην Ιρλανδία για το πρόγραμμα Better Farm, το οποίο αφορούσε στην ανάδειξη των καλύτερων εκμεταλλεύσεων βάσει ενός αξιόπιστου συστήματος αξιολόγησης, έβλεπα ότι τα στοιχεία που συλλέγονταν έδιναν το μέτρο των στόχων που θα μπορούσαν να επιτευχθούν εντός του πλαισίου που έθετε η χώρα τους. Ο αντίλογος εστίαζε στην αμφιβολία αν πράγματι οι ιδιοκτήτες μικρομεσαίων εκμεταλλεύσεων θα μπορούσαν να αντιγράψουν πετυχημένα τις καινοτομίες των προηγμένων τεχνολογικά εκμεταλλεύσεων. Γενικότερα δεν μπορούσαν, αλλά δεν ήταν αυτό το ζητούμενο. Το ζητούμενο για τους μικρομεσαίους κτηνοτρόφους δεν ήταν να δουν για να αντιγράψουν αλλά να δουν για να συγκρίνουν τις τεχνολογίες, τις αποδόσεις αλλά και τις συνθήκες εφαρμογής τους και στη συνέχεια να εφαρμόσουν τις καταλληλότερες γι' αυτούς τεχνολογίες και πρακτικές. Αυτόν τον στόχο εξυπηρετούσε η δομημένη συζήτηση στη διάρκεια των επισκέψεων. Στην Ελλάδα έτσι και αλλιώς κάτι αντίστοιχο δεν υπήρχε ούτε ήταν διαθέσιμη η πληροφορία που ένα τέτοιο σύστημα περιλαμβάνει ούτε η στοχοθεσία που επιτρέπει τη λειτουργία του.

Επιπλέον, συνειδητοποιούσα ότι εν αντιθέσει με την Ιρλανδία, όπου η πληροφόρηση ήταν καταγιστική, η πρόσβαση σε πληροφορίες και γνώσεις στην Ελλάδα ήταν απογοητευτική. Αυτό το διαπίστωσα όταν ανέλαβα να προετοιμάσω την παρουσίαση του Ελληνικού Συστήματος Γνώσης και Καινοτομίας (AKIS) στους συναδέλφους μου. Αναζητώντας στοιχεία στο διαδίκτυο βρήκα την έκθεση του Ευρωπαϊκού Έργου PRO-AKIS για την Ελλάδα που είχε υποβληθεί λίγους μήνες νωρίτερα από το Εργαστήριό μας. Ωστόσο, δεν είχα ακούσει τίποτα σχετικό για το έργο αυτό όσο ήμουν στην Ελλάδα. Το γεγονός με έβαλε σε περίσκεψη, αφενός για τη δυνατότητα άντλησης ουσιαστικής πληροφορίας από το περιβάλλον μου και, αφετέρου, για το υλικό που επιπλέον χρειαζόμουν, καθώς είχα συγκεντρώσει ήδη αρκετή βιβλιογραφία που, όμως, ελάχιστα αφορούσε στις Ελληνικές συνθήκες.

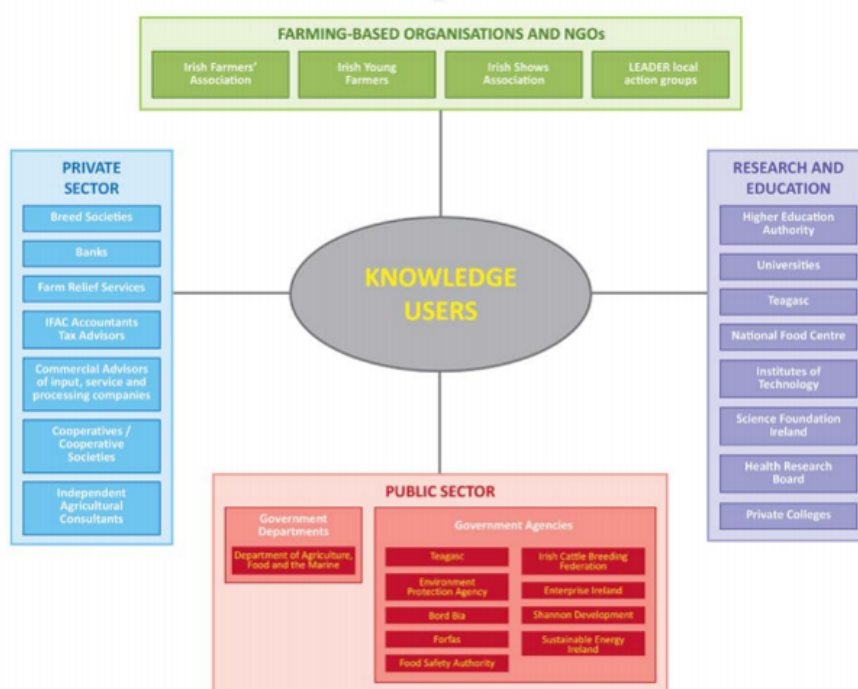
Η έκθεση του PRO-AKIS με κατατόπισε και συνέβαλε ώστε να εστιάσω καλύτερα στο Ελληνικό AKIS. Κοιτώντας το σχεδιάγραμμά του (Διάγραμμα 5), ωστόσο, αναρωτιόμουν πως θα εξηγούσα σε σύντομο χρόνο στους ξένους συναδέλφους ένα τόσο πολύπλοκο σχήμα. Αποφάσισα να το αντιπαραβάλω με το Ιρλανδικό σύστημα AKIS (Διάγραμμα 6) και να συγκρίνω τη θέση των αγροτών-χρηστών της γνώσης σε σχέση με τους φορείς: Στην Ιρλανδία οι χρήστες βρίσκονταν στην καρδιά του συστήματός τους και είχαν εύκολη πρόσβαση στην παραγόμενη γνώση. Στην Ελλάδα αποτελούσαν μέρος ενός σύνθετου, πολυ-επίπεδου συστήματος στο οποίο η γνώση, όταν δεν εγκλωβιζόταν, διαχεόταν εκ των άνω, με ό,τι αυτό συνεπαγόταν για αυτούς.

Διάγραμμα 5: Διάρθρωση των φορέων ΑΚΙΣ στην Ελλάδα

Πηγή: Koutsouris 2014

Διάγραμμα 6: Διάρθρωση των φορέων ΑΚΙΣ στην Ιρλανδία

Πηγή: Prager and Tomson 2014

Συμπεράσματα

- Η συμμετοχή στο πρόγραμμα Erasmus απέδωσε γνώσεις και εμπειρίες που συνεισέφεραν στη δημιουργία μιας πιο συνεκτικής εικόνας για το σύστημα μετάδοσης της γνώσης της Ιρλανδίας, μια όψη του οποίου είναι και οι ΟΣ.
- Καθοριστική για τη λειτουργία των ΟΣ και τη διευκόλυνσή τους είναι η εμπειρία και η στάση που υιοθετούν οι διευκολυντές τους προς τα μέλη, καθώς και ο τρόπος που αντιμετωπίζουν την άγνοιά τους.
- Η επικοινωνία και η παντελής έλλειψη διάθεσης κάλυψης των κακώς κειμένων χαρακτήριζε τη νοοτροπία και τη συμπεριφορά του προσωπικού του Teagasc αλλά και τον Οργανισμό συνολικά, καθώς διαφάνηκε ισχυρός προσανατολισμός ώστε οι επιζήμιες συμπεριφορές να αναγνωρίζονται και να αντιμετωπίζονται άμεσα.
- Η αλληλεπίδραση με το Ιρλανδικό ΑΚΙΣ συνεισέφερε ένα μέτρο σύγκρισης των συνθηκών που διέπουν την επικοινωνία και τη συνεργασία στο επίπεδο των αντίστοιχων υπηρεσιών στην Ελλάδα, συμβάλλοντας στην καλύτερη κατανόηση των παραγόντων που εμπλέκονται στην οργάνωση και υλοποίηση καινοτόμων δράσεων. Συνολικά, αποτέλεσε μια εμπνευστική εμπειρία, ένα θετικό παράδειγμα επικοινωνίας, συνεργασίας και επαγγελματισμού από ένα σύστημα γνώσης που υλοποιεί δράσεις καλλιεργώντας εμπιστοσύνη.

Κεφάλαιο 5

Στάδιο 3^ο: Αναζήτηση συνεργασίας

Το τρίτο στάδιο της έρευνας περιλαμβάνει τον ανασχεδιασμό της έρευνας και εντεινόμενες προσπάθειες για τη δημιουργία ΟΣ σε συνεργασία με κτηνοτρόφους και φορείς AKIS, κυρίως, εκτός του πλαισίου του ΠΝΓ και των εκπαιδύσεων του ΕΛΓΟ. Συγχρόνως, η αναζήτηση γνώσης και ικανοτήτων διευκόλυνσης συνεχίστηκε μέσω της συμμετοχής σε ομάδες εργασίας του Ευρωπαϊκού έργου Agrispin.

5.1 Η συμμετοχή στο έργο Agrispin

Το ταξίδι στην Ιρλανδία ακολούθησαν προσπάθειες για ενημέρωση και συνεργασία με φορείς και κτηνοτρόφους στην Ελλάδα που θα δέχονταν να συμμετάσχουν στην υλοποίηση της παρέμβασης. Οι προσπάθειες αυτές έγιναν περισσότερο συστηματικές την άνοιξη του 2015. Επιδίωξη ήταν η προσέλκυση αριθμού κτηνοτρόφων ικανού να υποστηρίξει την ποσοτική ανάλυση της επίδρασης που θα είχε η παρέμβαση. Καθώς η έγκριση του Προγράμματος Αγροτικής Ανάπτυξης εκκρεμούσε, η διεύρυνση της ομάδας στόχου ήταν εύλογη και πλέον περιλάμβανε τους προβατοτρόφους που θα ήθελαν να συμμετάσχουν χωρίς ηλικιακό ή άλλον περιορισμό.

Αναστοχασμός: Διέξοδος σε νέο μονοπάτι γνώσης

Η επιστροφή από την Ιρλανδία συνοδεύτηκε από αίσθημα ικανοποίησης ότι καμία ευκαιρία δεν έμεινε αναξιοποίητη. Καθώς η αναζήτηση βιβλιογραφίας από μόνη της ήταν ατέρμονη, η απραξία εν αναμονή έναρξης των εκπαιδύσεων του ΕΛΓΟ ουσιαστικά θα σήμαινε διακοπή της έρευνας, αν μέρος αυτού του χρόνου δεν είχε αξιοποιηθεί. Ωστόσο, συνεπαγόταν κόστος χωρίς βελτίωση των προοπτικών για εφαρμογή της παρέμβασης. Η έναρξη των εκπαιδύσεων ΕΛΓΟ αργούσε και οι προσπάθειες για συνεργασία με άλλους φορείς δεν οδηγούσαν πουθενά. Έτσι, αρχές του 2015 αποφάσισα τη διακοπή της έρευνας. Αυτό τελικά δεν συνέβη, επειδή προέκυψε η συνεργασία μου με το Εργαστήριο Γεωργικών Εφαρμογών, Γεωργικών Συστημάτων και Αγροτικής Κοινωνιολογίας στο Ευρωπαϊκό Έργο Agrispin²⁷.

Το Agrispin επέτρεψε την περαιτέρω κινητοποίησή μου για τους σκοπούς της διατριβής και συγχρόνως βοήθησε να συνειδητοποιήσω τις αλληλεπιδράσεις που αναπτύσσονται σε ένα συμμετοχικό περιβάλλον και τον τρόπο που εγώ αντιδρούσα σε αυτές. Το Agrispin έδωσε την ευκαιρία της πρώτης επαφής με την πιστοποίηση CECRA και την μετέπειτα συμμετοχή μου στην εκπαίδευση εκπαιδευτών συμμετοχικών διαδικασιών (CECRA TTT). Η συμμετοχή στην

²⁷ <https://www2.aua.gr/el/info/ergo-agrispin>

Επιστημονική Ομάδα του Έργου βοήθησε στην κατανόηση πλευρών των συμβουλευτικών υπηρεσιών και των συστημάτων για την ενίσχυση της καινοτομίας – που ήταν του άμεσου ενδιαφέροντός μου. Η συμμετοχή σε πολλά ταξίδια σε διαφορετικές αγροτικές περιοχές της Ευρώπης επέτρεψε την εκ του σύνεγγυς γνωριμία με διαφορετικά συστήματα ΓΕ, τις διαδεδομένες μεθοδολογίες τους και τους περιορισμούς τους. Η ανταλλαγή επισκέψεων για τη μελέτη επιλεγμένων καινοτομιών από διαφορετικές κάθε φορά διερευνητικές ομάδες αποτέλεσε μοναδική ευκαιρία συμμετοχής μου σε ομάδες ομότιμων με σκοπό τη μάθηση. Αυτή η εμπειρία τροφοδότησε μεθοδολογικά τις συναντήσεις της ΟΣ-1 στο μεγαλύτερο διάστημα των εργασιών της. Επιπλέον, ο αναστοχασμός των τεκταινόμενων σε αυτές τις ομάδες συνέβαλε στην ωρίμανση των προσδοκιών μου από τις συμμετοχικές διαδικασίες: οι ομάδες είναι αρένες προώθησης επιδιώξεων, δεν επιτυγχάνουν λύση χωρίς προϋποθέσεις ούτε σε κάθε ζήτημα, ούτε την καλύτερη λύση πάντα. Η συμπεριφορά καθενός αντανακλά το ήθος του αλλά και τα περιθώρια που του επιτρέπει η ομάδα. Οι λειτουργικές ομάδες δεν παραλείπουν να εστιάζουν στα κοινά σημεία και να δημιουργούν χώρο και ευκαιρίες σε κάθε μέλος να καταστεί ορατό και αποδεκτό από τους άλλους. Σε κάθε περίπτωση, η ύπαρξη της ομάδας, η δυνατότητα συμμετοχής και η ακεραιότητα της διαδικασίας διαβούλευσης δίνει σε κάθε συμμετέχοντα τη δυνατότητα να προσπαθήσει να επηρεάσει την τελική της απόφαση.

Το έργο απαιτούσε χρόνο και συχνά οι αλληλεπιδράσεις ήταν εξαντλητικές, όμως ενίσχυαν την κατανόηση και την αυτοπεποίθησή μου. Συνολικά, ήμουν ενθουσιασμένη και συμμετείχα ενεργά.

5.2 Δράσεις προσέγγισης κτηνοτρόφων και φορέων

Η επανεκκίνηση των προσπαθειών κινητοποίησης των κτηνοτρόφων προσανατολίστηκε σε διαφορετικές κατευθύνσεις, που σε πρώτη φάση περιλάμβαναν:

α. Κτηνοτρόφους του Κτηνοτροφικού Συλλόγου «Άγιος Λεωνίδα» στο Λεωνίδιο. Η αρχική επικοινωνία με το τοπικό Γραφείο Αγροτικής Ανάπτυξης και το Σύλλογο είχε ως αποτέλεσμα την οργάνωση ενημερωτικής συνάντησης για τα μέλη του Συλλόγου. Η συνάντηση πραγματοποιήθηκε με συμμετοχή δώδεκα κτηνοτρόφων, από τους οποίους μόνο τρεις έδειξαν ενδιαφέρον συμμετοχής σε ΟΣ. Οι περισσότεροι θεώρησαν ότι αυτή η πρωτοβουλία αφορά νεότερους τους κτηνοτρόφους. Το γεγονός ότι οι συμμετέχοντες έπρεπε να δεχτούν και να ξεναγήσουν τους συναδέλφους τους στις εκμεταλλεύσεις τους, επίσης προβλημάτισε ως μια ενέργεια που ενδεχομένως θα τους εξέθετε σε τυχόν κακές προαιρέσεις («κακό μάτι»). Ως πιθανό όφελος της παρέμβασης - που όμως δεν τους δέλεασε αρκετά - αναγνώρισαν τη δυνατότητα ταχύτερης και πληρέστερης ενημέρωσης σε σχέση με επιδοτήσεις και χρηματοδοτικά προγράμματα.

β. Εκπροσώπους συλλογικών φορέων κτηνοτρόφων στις περιοχές Παλαμά Καρδίτσας και Ελασσόνας. Η επικοινωνία αποσκοπούσε σε συνάντηση με μέλη τους, ώστε να ενημερωθούν και να αποκτήσουν ίδια αντίληψη της παρέμβασης, καθώς και σε διερεύνηση της πιθανότητας συμμετοχής τους. Για το λόγο αυτό στάλθηκαν μέσω ηλεκτρονικού ταχυδρομείου στοιχεία για την παρέμβαση (σκοπός, θεωρητικό υπόβαθρο, σύντομη περιγραφή) και ζητήθηκε η μεσολάβησή τους για να προσεγγιστούν οι κτηνοτρόφοι. Έγιναν δύο συναντήσεις με εκπροσώπους συλλογικών φορέων χωρίς αποτέλεσμα.

γ. Την επικαιροποίηση της επικοινωνίας με τους κτηνοτρόφους της Καρδίτσας, που είχαν ήδη προσεγγιστεί το προηγούμενο έτος και την αξιοποίηση των κοινωνικών και επαγγελματικών τους δικτύων για την προσέγγιση μεγαλύτερου αριθμού κτηνοτρόφων. Στο πλαίσιο αυτό ορίστηκε δεύτερη συνάντηση στα γραφεία του ΕΛΓΟ «Δήμητρα» (ΚΕΓΕ) Καρδίτσας τον Μάρτιο και μια τρίτη τον Μάιο 2015 με τη συμμετοχή μικρού αριθμού κτηνοτρόφων (συνολικά 15 άτομα). Ομάδα στόχος σε αυτές τις συναντήσεις ήταν οι προβατοτρόφοι, δικαιούχοι των ΠΝΓ. Κύριο χαρακτηριστικό κάθε συνάντησης ήταν η αδυναμία συγκέντρωσης ικανού αριθμού κτηνοτρόφων που θα επέτρεπε τη δημιουργία μιας κρίσιμης μάζας συμμετεχόντων, απαραίτητης για το σχηματισμό ομάδας(ων). Η χρονική απόσταση μεταξύ των συναντήσεων αποτέλεσε το σημαντικότερο μειονέκτημά τους, καθώς δεν επέτρεψε την συντονισμένη κινητοποίηση των περισσότερων.

Ωστόσο, υπήρξαν δύο θετικές εξελίξεις: Η πρώτη αφορούσε στην προσέγγιση ενός κτηνοτρόφου τοπικού γνωμηγέτη, ο οποίος έδειξε έντονο ενδιαφέρον και άρχισε να κινητοποιεί το δίκτυό του με σκοπό την υλοποίηση των ΟΣ. Η δεύτερη εξέλιξη αφορούσε στην κινητοποίηση συμφοιτητών από την περιοχή και την επικοινωνία με το Κέντρο Γενετικής Βελτίωσης Αγροτικών Ζώων Καρδίτσας. Το Κέντρο παρείχε κατατοπιστικές πληροφορίες -που έθεταν την προσπάθεια σε ρεαλιστική βάση- και διευκόλυνε επαφές με κτηνοτρόφους. Παράλληλα, ενθάρρυνε συναντήσεις με μέλη και εκπροσώπους της Ένωσης Εκτροφών Καλαρρύτεκου προβάτου και του Αγροτικού Συνεταιρισμού Αγελαδοτρόφων Προβατοτρόφων Δυτικής Θεσσαλίας (Συνεταιρισμός Λαζαρίνας). Η συζήτηση στην Ένωση οδήγησε στο συμπέρασμα ότι λόγω του μετακινούμενου χαρακτήρα των προβατοτροφικών εκμεταλλεύσεων της Ένωσης και των σχέσεων μεταξύ των κτηνοτρόφων, η δημιουργία βιώσιμης ομάδας δεν συγκέντρωνε πολλές πιθανότητες. Από την άλλη, ο Συνεταιρισμός Λαζαρίνας ήταν θετικός στην προοπτική ενημέρωσης των μελών του για τη δημιουργία ΟΣ, ωστόσο, δεν ανέλαβε συλλογική δράση για τη διάδοση της παρέμβασης στα μέλη του.

Συγχρόνως, επιδιώχθηκε επικοινωνία με κτηνοτρόφους μέσω της Αναπτυξιακής Καρδίτσας (ΑΝΚΑ), η οποία στο πλαίσιο ευρωπαϊκού προγράμματος συνεργάζονταν τόσο με το Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας όσο και με το ΓΠΑ. Αναγνωρίζοντας τη δυνατότητα συνεργειών, αποφασίστηκε να προσκληθούν στο χώρο της ΑΝΚΑ οι κτηνοτρόφοι για τους οποίους υπήρχαν στοιχεία επικοινωνίας και να ενημερωθούν για την παρέμβαση με σκοπό την άμεση έναρξη της υλοποίησής της.

Προσκλήθηκαν όλοι οι κτηνοτρόφοι και οι φορείς με τους οποίους υπήρξε επικοινωνία το προηγούμενο χρονικό διάστημα και σχεδόν το σύνολο των κτηνοτρόφων-δικαιούχων του τελευταίου προγράμματος «Νέοι Γεωργοί» του Νομού. Οι συζητήσεις με τους φορείς ήταν ενθαρρυντικές, ωστόσο, οι προσδοκίες απατηλές όσον αφορούσε στην προσέλευση των κτηνοτρόφων. Χαρακτηριστική (και εκ των υστέρων αστεία) ήταν η ανησυχία ότι αίθουσα 100 ατόμων μπορεί να μην χωρούσε τους προσκεκλημένους.

Η συνάντηση πραγματοποιήθηκε την 28^η Αυγούστου 2015 και παρευρέθηκαν τελικά 13 κτηνοτρόφοι, 9 από τους οποίους ήταν δικαιούχοι του ΠΝΓ. Τελικά, 11 κτηνοτρόφοι δέχτηκαν να συστήσουν ομάδα και έτσι ορίστηκε την 30^η Σεπτεμβρίου η πρώτη συνάντησή τους σε εκμετάλλευση μέλους της ομάδας.

Παράλληλα, η προσέγγιση κτηνοτρόφων για τη δημιουργία νέων ΟΣ συνεχιζόταν, δεδομένου ότι η έναρξη της εκπαίδευσης των δικαιούχων του ΠΝΓ -και, συνεπώς, και η έναρξη της κύριας φάσης της παρέμβασης- εξακολουθούσε να καθυστερεί. Οι ενημερώσεις κτηνοτρόφων που έγιναν το διάστημα αυτό εστίασαν σε:

- Κτηνοτρόφους στην περιοχή της Αράχοβας, με επικέντρωση στην παραγωγή του τυριού ΠΓΕ «Φορμαέλα» χωρίς, ωστόσο, να προκύψει η δυνατότητα σχηματισμού ΟΣ, λόγω των δύσκολων σχέσεων μεταξύ ορισμένων κτηνοτρόφων (βλ. Ζαρόκωστα και Κουτσούρης 2016).
- Κτηνοτρόφους του Φαναρίου Καρδίτσας. Η ενημέρωση και η διερεύνηση των προθέσεών τους προέκυψε με την ευκαιρία έρευνας στο πλαίσιο ευρωπαϊκού έργου και ήταν χωρίς συνέχεια.
- Κτηνοτρόφους των Καλαβρύτων. Η επικοινωνία διεξήχθη στο πλαίσιο επίσκεψης μεταπτυχιακών φοιτητών που οργάνωσε το Τμήμα Ζωικής Παραγωγής ΓΠΑ. Η επικοινωνία αυτή δεν είχε συνέχεια, καθώς λίγο αργότερα ξεκίνησαν οι ενημερώσεις που οδήγησαν στη δημιουργία των δύο πιλοτικών ΟΣ-ΕΛΓΟ στην Καρδίτσα. Η λειτουργία των ΟΣ-ΕΛΓΟ εκ των πραγμάτων περιόριζε τη δυνατότητα διευκόλυνσης περισσότερων ΟΣ σε διαφορετική περιοχή.

Οι επαφές με κτηνοτρόφους και φορείς και οι δράσεις που προηγήθηκαν της έναρξης των πιλοτικών ΟΣ-ΕΛΓΟ απεικονίζονται στο Διάγραμμα 3.

Συμπεράσματα

- Το συμμετοχικό περιβάλλον του AgriSpin αποτέλεσε πεδίο για ενεργό συμμετοχή, επιτρέποντας την ανάπτυξη της ατομικής ικανότητας για επίδραση και συμβολή στις εργασίες, ανάλογα με τη θέληση, τις γνώσεις και τις ικανότητες κάθε συμμετέχοντα.
- Η απευθείας επικοινωνία με μεμονωμένους κτηνοτρόφους και η μεσολάβηση τοπικού γνωμηγύτορα αποτέλεσε την καλύτερη οδό για την προσέγγιση δυνητικών μελών, ωστόσο οι καθημερινές ασχολίες δυσχέραιναν το συντονισμό των επόμενων βημάτων.

- Η επιρροή των τοπικών φορέων στους κτηνοτρόφους ήταν γενικά περιορισμένη. Στις περιπτώσεις που διαπιστώθηκε επιδραστικότητα αυτή ήταν περισσότερο αποτέλεσμα προσωπικής φιλίας.
- Ορισμένοι φορείς έδρασαν ως ρυθμιστές (gatekeepers) της πρόσβασης των κτηνοτροφών στην πληροφόρηση για την παρέμβαση, δεν αρνήθηκαν να διευκολύνουν την ενημέρωσή τους αλλά, τελικά, δεν ευνόησαν ιδιαίτερα την επικοινωνία.
- Η ομάδα δημιουργήθηκε με την καθοριστική συμβολή ενός κτηνοτρόφου που διέθετε ισχυρό δίκτυο αλλά δεν ανήκε στην αποκλειστική σφαίρα επιρροής κάποιου τοπικού φορέα.
- Οι διαπροσωπικές σχέσεις των κτηνοτρόφων καθόρισαν την απόφασή τους για ένταξη στην ΟΣ-1.
- Οι επισκέψεις στις εκμεταλλεύσεις αποτέλεσαν ανασταλτικό παράγοντα της συμμετοχής ορισμένων κτηνοτρόφων, που ένιωθαν ότι καθίστανται ευάλωτοι απέναντι στους συναδέλφους τους. Ταυτόχρονα η δυνατότητα των επισκέψεων αποτέλεσε κύριο παράγοντα έλξης για άλλους.
- Η ηλικία των κτηνοτρόφων και η αίσθηση ότι είχαν λίγο-πολύ κλείσει τα παραγωγικά τους χρόνια αποτέλεσε ανασταλτικό παράγοντα της συμμετοχής τους στην παρέμβαση.

Κεφάλαιο 6

Στάδιο 4^ο: Υλοποίηση των εργασιών της ΟΣ-1

Η υλοποίηση των εργασιών της ΟΣ-1 διεξήχθη την περίοδο 30 Σεπτεμβρίου 2015 έως 28 Μαρτίου 2017. Η λειτουργία της αποσκοπούσε στην εξοικείωση με τις ανάγκες, τις δυσκολίες και το περιβάλλον δραστηριοποίησης των κτηνοτρόφων, καθώς και την απόκτηση εμπειρίας και τη βελτίωση της ικανότητας στη διευκόλυνση ΟΣ. Παράλληλα, στόχος ήταν η δημιουργία ευνοϊκών συνθηκών για τη διάδοση των ΟΣ στην περιοχή.

6.1 Το προφίλ των συμμετεχόντων κτηνοτρόφων και των εκμεταλλεύσεών τους

Ο πυρήνας της ΟΣ-1 αποτελούνταν από εννέα κτηνοτρόφους που ήταν παρόντες σε περισσότερες από τις μισές συναντήσεις. Η λειτουργία της ομάδας ήταν ανοικτή σε κάθε ενδιαφερόμενο και συνολικά 33 κτηνοτρόφοι συμμετείχαν σε μια τουλάχιστον συνάντηση. Οι εκμεταλλεύσεις διέφεραν σημαντικά όσον αφορά στη δυναμικότητα, τις διαχειριστικές πρακτικές και τη μακροπρόθεσμη στόχευση των ιδιοκτητών τους. Συμμετείχαν μικρές, παραδοσιακές εκμεταλλεύσεις με 100 πρόβατα στεγαζόμενα σε πρόχειρα καταλύματα αλλά και τεχνολογικά πλήρως εξοπλισμένες εκμεταλλεύσεις της τάξης των 800-1000 προβάτων, καθαρόαιμης φυλής με σαφή προσανατολισμό, εκτός από την εντατική γαλακτοπαραγωγή, και την πώληση ζωικού κεφαλαίου. Επίσης, σε μια μονάδα είχε αναπτυχθεί ενδιαφέρον για αναπροσανατολισμό της στον αγροτουρισμό.

Η διαφοροποίηση των εκμεταλλεύσεων αντικατοπτρίζεται και στη ζήτηση εργασίας και υπηρεσιών. Συγκεκριμένα, όσον αφορά στην εργασία πέντε εκμεταλλεύσεις απασχολούσαν τουλάχιστον ένα ξένο εργαζόμενο, ενώ οι υπόλοιπες λειτουργούσαν μόνο με την εργασία του ιδιοκτήτη τους ή και με μερική απασχόληση μελών της οικογένειάς του. Οι περισσότεροι κτηνοτρόφοι συνεργάζονταν σταθερά με έναν κτηνίατρο, όμως μόνο τέσσερις λάμβαναν συμβουλές για τη διατροφή του κοπαδιού από ζωοτέχνη. Στην πλειονότητά τους ακολουθούσαν τις οδηγίες των πωλητών των καταστημάτων πώλησης αγροεφοδίων.

Οι περισσότεροι συμμετέχοντες δεν προέρχονταν από οικογένειες με επαγγελματική παράδοση στην κτηνοτροφία, ωστόσο, σχεδόν όλων οι γονικές οικογένειες εξέτρεφαν μικρό αριθμό ζώων για την κάλυψη των οικιακών τους αναγκών. Επίσης, κανείς δεν είχε λάβει οποιοδήποτε είδους εκπαίδευση ή κατάρτιση στην κτηνοτροφία. Τέσσερις από τους συμμετέχοντες ήταν μέλη τοπικού συνεταιρισμού. Η ηλικία των συμμετεχόντων κτηνοτρόφων κυμαινόταν μεταξύ 23-55 ετών.

6.2 Οι συναντήσεις

Οι συναντήσεις οργανώνονταν περίπου μια φορά το μήνα, κάθε φορά - εκτός από μια - σε διαφορετική εκμετάλλευση. Τρεις συναντήσεις διεξήχθησαν εκτός των εκμεταλλεύσεων και συγκεκριμένα σε εγκαταστάσεις του Κέντρου Γενετικής Βελτίωσης Αγροτικών Ζώων Καρδίτσας, στο τοπικό ΚΕ.Γ.Ε. και επίσης στο Συνεταιρισμό της Λαζαρίνας. Στις περισσότερες συναντήσεις, συμμετείχαν εκπρόσωποι φορέων (αλλά και ιδιώτης κτηνίατρος σε μια επίσκεψη) που ενδιαφέρονταν να γνωρίσουν και να καλλιεργήσουν επαφές με κτηνοτρόφους που ενδεχομένως ήταν χρήσιμες και στο πλαίσιο των δικών τους εργασιών και προγραμμάτων, να αποκτήσουν εικόνα των κτηνοτροφικών εκμεταλλεύσεων και των κοπαδιών και, επίσης, να μάθουν για τη συμμετοχική διαδικασία ή και να συμβάλλουν σε αυτή.

Οι συζητήσεις είχαν διάρκεια περίπου 2 ώρες. Η προετοιμασία κάθε επίσκεψης σε εκμετάλλευση ξεκινούσε με επίσκεψή μου στην εκμετάλλευση και συζήτηση εφ' όλης της ύλης με τον ιδιοκτήτη της για τα προβλήματα και τις ανάγκες της. Ο σχεδιασμός κάθε συνάντησης της ΟΣ περιλάμβανε αρχικά ξενάγηση των συμμετεχόντων από τον ιδιοκτήτη της εκμετάλλευσης στις εγκαταστάσεις, παρατήρηση του κοπαδιού και απαντήσεις σε διευκρινιστικές ερωτήσεις των επισκεπτών στη βάση όσων παρατηρούσαν γύρω τους και άκουγαν από τον φιλοξενούντα. Ακολουθούσε διεξοδικότερη συζήτηση και οι συμμετέχοντες είχαν την ευκαιρία να προτείνουν ιδέες και εναλλακτικούς τρόπους αντιμετώπισης των θεμάτων-προβλημάτων της εκμετάλλευσης που κατά τη γνώμη τους θα οδηγούσαν σε βελτιώσεις.

Η θεματολογία των συναντήσεων διέτρεξε σχεδόν όλη την γκάμα των θεμάτων που απασχολούσε τους συμμετέχοντες κτηνοτρόφους (Πίνακας 3). Τα προς συζήτηση θέματα προτεινόταν κυρίως από τον φιλοξενούντα είτε από μέλη της ΟΣ είτε από εμένα κατόπιν συζήτησης με τον φιλοξενούντα και αποφασίζονταν με τη σύμφωνη γνώμη της ομάδας. Ωστόσο, αρκετά θέματα προέκυπταν στη διάρκεια της συζήτησης και, εφόσον δεν εξαντλούνταν, προγραμματιζόνταν για επόμενη συζήτηση.

Επίσης, πολλά θέματα που ανέκυπταν στην «επίσημη» συνάντηση της ΟΣ σχολιάζονταν εκτενέστερα αργότερα «στα τσίπουρα», καθώς μετά από κάθε συνάντηση η ομάδα συνέχιζε το σχολιασμό των θεμάτων που συζητήθηκαν σε κοντινά καφενεία/ταβέρνες. Στη διάρκεια αυτών των «δεύτερων» συζητήσεων θίχτηκαν θέματα που αφορούσαν:

- Στις φυλές και την πιστοποίηση του ζωικού κεφαλαίου
- Στο κόστος διατροφής και την πρόσβαση των κοπαδιών σε βοσκοτόπους
- Στη δεινή οικονομική θέση των κτηνοτροφικών νοικοκυριών και την έλλειψη ρευστότητας σε συνδυασμό κυρίως με τη μεγάλη καθυστέρηση προκήρυξης των Σχεδίων Βελτίωσης. Αυτό είχε δυσμενείς επιπτώσεις στην εκμηχάνιση και την αποτελεσματικότητα των εκμεταλλεύσεων, ιδιαίτερα των νέων κτηνοτρόφων που είχαν και τις περισσότερες ελλείψεις (ΟΣ1_2_Κτ14).

Πίνακας 3: Συμμετοχή και θέματα συζήτησης στην ΟΣ-1

Συναντήσεις	Αριθμός Κτην/φων ΟΣ-1	Αριθμός Συμμετεχόντων	Κύρια θέματα συζήτησης
1 ^η -Σεπτ. 2015	11	17	Γνωριμία - διάφορα κτηνοτροφικά θέματα
2 ^η -Οκτ. 2015	9	11	Σταβλικές εγκαταστάσεις και υγιεινή. Σχέδια Βελτίωσης
3 ^η -Νοεμ. 2015	9	9	Διατροφή - αρχές σιτηρεσίου
4 ^η -Δεκ. 2015	16	19	Κτηνοτροφία ακριβείας - Φυλές
5 ^η -Ιαν. 2016	13	17	Παραγωγικότητα και τιμές γάλακτος - Επίσκεψη σε τοπικό συνεταιρισμό
6 ^η -Φεβ. 2016	17	19	Φυλές και Προϊόντα Ονομασίας Προέλευσης, Κέντρο Γενετικής Βελτίωσης Αγρ. Ζώων
7 ^η -Μαρτ. 2016	12	13	Απογαλακτισμός - καταγραφή στοιχείων
8 ^η -Μάιος 2016	8	8	Μαστίτιδα - Αγροτουριστικά αγροκτήματα
9 ^η -Ιουν. 2016	7	9	Προετοιμασία αναπαραγωγικής περιόδου - σπερματέγχυση
10 ^η -Ιουλ. 2016	10	10	Συγχρονισμός οίστρου - επίδειξη μεθόδου
11 ^η -Ιουλ. 2016	13	13	Αναστοχασμός ΟΣ - Τιμές αγοράς και ποιότητα γάλακτος
12 ^η -Σεπτ. 2016	9	9	Σχέδια Βελτίωσης - συνεταιρισμοί, ΚΕΓΕ
13 ^η - Οκτ. 2016	10	11	Επέκταση στάβλου - Βόσκηση - Συμπληρωματικό σιτηρέσιο - δείκτες
14 ^η -Δεκ. 2016	14	19	Διατροφή περιγεννητικής περιόδου - Βιολογική εκτροφή
15 ^η -Ιαν. 2017	8	10	Αναστοχασμός
16 ^η -Φεβρ. 2017	8	25	Διατροφή - Διάλεξη και συζήτηση, ΚΕΓΕ
17 ^η -Μαρτ. 2017	13	16	Διαχείριση αναπαραγωγής - Κόστος Διατροφής

Πηγή: Έρευνα πεδίου

- Τη χρήση άγνωστης σύστασης, μη τυποποιημένων παρασκευασμάτων για την ενίσχυση της αναπαραγωγική ικανότητας του κοπαδιού («μαρκαλόσκηνη») (ΟΣ1_10).
- Τις διακυμάνσεις των τιμών γάλακτος και την αναγκαιότητα ισχυρών και λειτουργικών συνεταιρισμών και παρόλα αυτά την έλλειψη εμπιστοσύνης προς αυτούς. Στη διάρκεια των συναντήσεων της ομάδας γινόντουσαν προσπάθειες για δημιουργία ενός νέου συλλογικού φορέα, στην οποία ενεπλάκησαν και μέλη της ομάδας ΟΣ-1. Η κίνηση δεν τελεσφόρησε – τουλάχιστον εκείνη την περίοδο - και πολλοί κτηνοτρόφοι απέσυραν το ενδιαφέρον τους.

Σύμφωνα με μία άποψη, αυτό έγινε λόγω της προσπάθειας εμπλοκής ατόμων που «κουβαλούσαν βάρη από το παρελθόν» όταν εκπροσωπούσαν προγενέστερα συλλογικά σχήματα. (ΟΣ1_11, Κτ10). Οι κτηνοτρόφοι αισθάνονταν ιδιαίτερα εκτεθειμένοι στην ευχέρεια των συνεργαζόμενων τυροκομείων για αυθαίρετη αλλαγή των τιμών γάλακτος. Επίσης, δυσπιστούσαν στα αποτελέσματα των ποιοτικών ελέγχων του γάλακτος από τα αρμόδια εργαστήρια (ΟΣ1_11_Κτ6).

- Στη μειωμένη αξιοπιστία του δημόσιου και ιδιωτικού τομέα. Αναφέρθηκαν τρία περιστατικά διαφθοράς και εξαπάτησης κατά το παρελθόν, που αφορούσαν σε ένταξη σε προγράμματα και αδειοδότηση εγκαταστάσεων. Χαρακτηριστικά, ένας κτηνοτρόφος ανέφερε ότι έχασε τη δυνατότητα ένταξής του σε επιδοτούμενο πρόγραμμα, λόγω (εσκεμμένης) αδιαφορίας της δημόσιας υπηρεσίας (Κτ1). Ένας άλλος ανέφερε ότι αντιμετώπισε την ίδια κατάσταση αλλά εντάχθηκε, επειδή, φτάνοντας σε απελπιστική οικονομική κατάσταση, απείλησε άγρια τον δημόσιο λειτουργό που κωλυσιεργούσε (Σημ_Κτ14). Η τρίτη περίπτωση αφορούσε σε ιδιώτη μελετητή και ήταν ευρύτερα γνωστή, σύμφωνα με τον κτηνοτρόφο, και στις κεντρικές υπηρεσίες (Σημ_Κτ2). Τα περιστατικά είχαν σημαντικό κόστος για τους θιγόμενους κτηνοτρόφους, που, ωστόσο, δεν διεκδίκησαν δικαίωση.

6.3 Η διαδικασία διευκόλυνσης

Η διαδικασία της διευκόλυνσης απαιτήσε προσβάσεις τόσο σε ενημερωμένη πληροφόρηση και τεχνικές γνώσεις όσο και στις μεθόδους διευκόλυνσης. Και τα δύο, αντιμετωπίστηκαν στο πνεύμα των ΟΣ της Ιρλανδίας, πλην όμως αυτό δεν αρκούσε, ιδιαίτερα επειδή η βάση εκκίνησης ήταν εντελώς διαφορετική.

Καταρχάς, ο Teagasc ως ένας οργανισμός με συσσωρευμένη εμπειρία και γνώση, πρόσφερε στους νέους συμβούλους πρόσβαση και δυνατότητα επιλογής δοκιμασμένων λύσεων που τους προσανατόλιζαν στη συζήτηση στο πλαίσιο των ΟΣ. Αυτή η ευχέρεια εδώ δεν υπήρχε. Αναζητήθηκε πληροφόρηση για διάφορα θέματα σε δημόσιες υπηρεσίες και πανεπιστημιακά εργαστήρια αλλά η ανταπόκριση δεν ήταν πάντα καλή. Ένα θέμα που ανέκυψε ήταν ότι συχνά οι αρμόδιοι ανέμεναν να τους γίνουν συγκεκριμένες ερωτήσεις πάνω στο αντικείμενό τους, διαφορετικά δύσκολα έμπαιναν πραγματικά στη διαδικασία να απαντήσουν ή -πολύ περισσότερο- προσπαθούσαν να διερευνήσουν την περίπτωση για να δώσουν λύση. Ωστόσο, υπήρξε και περίπτωση εμπειρου υπαλλήλου με πολύ ευρύτερη αντίληψη του χώρου από το αντικείμενο που χειριζόταν τη δεδομένη στιγμή (ΣΗΜ_ΥΠ2). Υπήρξαν, επίσης, περιπτώσεις ακαδημαϊκών (ΣΗΜ_ΥΠ3, 4, 5, 10) που η πληροφορία παρεχόταν πρόθυμα και ήταν κατανοητή και εμπεριστατωμένη. Σε μια περίπτωση ακαδημαϊκού υπήρξε η προτροπή για επικοινωνία με ιδιώτη γεωπόνο διότι τυχόν απάντησή του θα υπονόμει, κατά τη γνώμη του, τις προοπτικές επαγγελματικού βιοπορισμού των αποφοίτων του συγκεκριμένου

τμήματος. Σε ερώτηση για τη σχετική νομοθεσία η συμβουλή ήταν η αναζήτηση στο διαδίκτυο (ΣΗΜ_ΥΠ9).

Μια επίσης σημαντική διαφορά στο πλαίσιο εφαρμογής των ΟΣ ήταν ότι στην Ιρλανδία οι κτηνοτρόφοι και ο αγροτικός κόσμος είναι σεβαστός. Αντίθετα στην Ελλάδα το επάγγελμα του κτηνοτρόφου έχει πολύ μικρό κύρος. Ενδεικτικά, στην έναρξη των συζητήσεων με ειδικούς, ακαδημαϊκούς και άλλους δημόσιους φορείς κάποιες φορές υπήρξαν επισημάνσεις/ προειδοποιήσεις για το χαμηλό μορφωτικό επίπεδο των κτηνοτρόφων, που περιόριζε την αντίληψή τους, και τους τραχείς τους τρόπους.

Η εμπειρία από την παρακολούθηση των ΟΣ στην Ιρλανδία δεν βοήθησε πάρα πολύ ούτε στη μεθοδολογική δόμηση των συναντήσεων, καθώς όλη η εμπειρία που είχα αποκομίσει προέρχονταν από ομάδες που είχαν ρυθμίσει τα όποια αρχικά προβλήματα τους, τα μέλη είχαν εναρμονίσει τους τρόπους και τις προσδοκίες τους και πλέον μπορούσαν να δουλεύουν αποτελεσματικά. Αντίθετα, η ΟΣ-1 έκανε τα πρώτα της βήματα και προσπαθούσε να ισορροπήσει. Στην Ιρλανδία είχα δει αρκετά παραδείγματα ομάδων που συνεργάζονταν αποτελεσματικά, όμως τελικά χρειαζόμουν περισσότερο παραδείγματα ομάδων σε δύσκολες καταστάσεις. Η παντελής έλλειψη οποιαδήποτε διδακτικής εμπειρίας, επίσης, δεν συνέβαλε στη δημιουργία αυτοπεποίθησης που, ωστόσο ήταν απαραίτητη για να σταθεί κάποιος/α μπροστά σε συμβουλευμένους που αναμένουν εύληπτη πληροφόρηση, γνώσεις και λύσεις στα προβλήματά τους. Το αντιστάθμισμα σε αυτό ήταν η γενικότερη επαγγελματική μου εμπειρία και η επαφή μου με τον αγροτικό κόσμο.

Καθόλου τυχαία και σίγουρα καθόλου προνοητικά αντιμετώπισα τις συνέπειες μιας εσφαλμένης απόφασης στην πρώτη κιόλας συνάντηση. Το σφάλμα αφορούσε στην πολύ πρώιμη συμμετοχή εξωτερικών δρώντων στην ομάδα. Οι προσδοκίες μου από τη συμμετοχή τους εκτεινόταν σε πολλά επίπεδα. Αρχικά, έλπιζα ότι η παρουσία τους θα διατηρούσε το ενδιαφέρον τους και θα ενίσχυε τη διάδοση της ιδέας των ΟΣ σε άλλους κτηνοτρόφους, καθώς σε εκείνο το στάδιο η διατήρηση και επέκταση της συμμετοχής ήταν ζωτικής σημασίας για τη συνέχειά τους. Ο δεύτερος λόγος αφορούσε στη δημιουργία κοινών σημείων αναφοράς και την ισχυροποίηση της τοπικής δικτύωσης των συμμετεχόντων κτηνοτρόφων. Ο τρίτος λόγος ήταν ότι ανέμενα ότι η εμπειρία τους και η γνώση τους θα βοηθούσε στον εμπλουτισμό των προτεινόμενων λύσεων προς τους φιλοξενούντες κτηνοτρόφους, συνεπώς πήγαζε από την ανασφάλεια ότι η εμπειρία και η γνώση της ομάδας ίσως δεν αρκούσε.

Στην έναρξη αυτής της πρώτης συνάντησης έγινε αμέσως σαφές ότι όλοι - εκτός ίσως των κτηνοτρόφων - είχαμε καταλάβει κάτι λάθος. Αρχικά συνειδητοποίησα ότι οι ενημερώσεις που είχα κάνει και οι εξηγήσεις της φιλοσοφίας και των αρχών της παρέμβασης, καθώς και το πλαίσιο και η ατζέντα της συγκεκριμένης συνάντησης δεν είχαν κατανοηθεί. Η συμπεριφορά ορισμένων στην έναρξη της συνάντησης ήταν ακατανόητη, καθώς, ήθελαν να συμμετάσχουν αλλά επιφυλάσσονταν

να συστηθούν κανονικά στην ομάδα, δηλαδή να πουν τους λόγους και με ποια ιδιότητα συμμετείχαν (ΟΣ1_1-E2). Στη διάρκεια της συζήτησης έκριναν σκόπιμο να θέτουν τη δική τους ατζέντα (ΟΣ1_1-E2), ενώ άλλοι ενδιαφέρονταν κυρίως ή μόνο για τις τεχνικές διευκόλυνσης - επειδή είχαν «και ένα πρόγραμμα να τρέξουν» (ΣΗΜ_ΟΣ1_1-E3). Συνειδητοποιούσα, με καθυστέρηση, ότι ορισμένοι επισκέπτες αντιλαμβάνονταν τις ΟΣ ως ένα βήμα για να θέσουν δικά τους ζητήματα και να ασκήσουν επιρροή, ενώ άλλοι ως ένα μαγικό καπέλο που αντί κουνέλια έβγαζε τεχνικές που θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν σε άλλες περιστάσεις, για να περάσουν ευκολότερα ένα μήνυμα ή να κρατήσουν το ενδιαφέρον ενός κοινού. Καταρχάς δεν ήμουν αρνητική στις στοχεύσεις αυτές. Συμμετείχαμε σε μια μαθησιακή διαδικασία συν-δημιουργίας της γνώσης και επεδίωκα τη μέγιστη χρησιμότητά της για όλους τους συμμετέχοντες. Όμως, η ζέση των μεν να θέσουν τα θέματά τους και η στάση αναμονής των δε να παρακολουθήσουν κάτι αξιόλογο δεν βοηθούσε στην εστίαση της ΟΣ σε κοινούς στόχους, που ήταν ζωτικής σημασίας τη δεδομένη στιγμή.

Η ίδια σε κάθε συνάντηση προσπαθούσα σκληρά να παίρνω αποφάσεις, ώστε η συζήτηση να διεξάγεται ομαλά και να έχει νόημα για όλους τους κτηνοτρόφους. Η στρατηγική ήταν να ακούω και να προσπαθώ η συζήτηση να εστιάζει σε συγκεκριμένες ανάγκες, να επιβεβαιώνω ότι πράγματι τα συγκεκριμένα θέματα απασχολούν όλους σε αρκετά σημαντικό βαθμό. Επιπλέον, να αναζητώ απαντήσεις, ώστε να επιστρέφουμε στη συζήτηση για να δούμε μαζί σε ποιο βαθμό οι απαντήσεις αυτές συνιστούσαν λύσεις και ποιες δυσκολίες η εφαρμογή τους συνεπάγονταν. Η στρατηγική αυτή υλοποιούταν μέσα από μια διαδικασία ερωτήσεων και επιβεβαιώσεων και, κυρίως προσεκτικής παρακολούθησης των αντιδράσεων. Συνεπώς, βασιζόταν στην ενεργητική ακρόαση και την παράφραση, τεχνικές διόλου εντυπωσιακές και εύκολες τόσο για το διευκολυντή όσο και για τους συμμετέχοντες.

Παρόλα αυτά, στην προαναφερθείσα πρώτη συνάντηση ο απολογισμός ήταν θετικός, γι' αυτό εξάλλου οι συναντήσεις συνεχίστηκαν. Παρά τις αμφιβολίες που είχα, αντιμετώπισα τις προκλήσεις της διευκόλυνσης αρκετά καλά και η συζήτηση εξελίχθηκε ομαλά. Αν και ανοίγονταν πολλά θέματα από ορισμένους επισκέπτες και μέρος της πληροφορίας που παρείχαν στους κτηνοτρόφους ήταν λανθασμένη, δημιουργήθηκε χώρος στα μέλη της ομάδας ώστε να επεξεργαστούν τα δεδομένα που τους παρουσιάζονταν. Έτσι είχαν την ευκαιρία και το χρόνο - που αξιοποίησαν καλά - ώστε να τοποθετηθούν και οι σκέψεις τους συχνά επανάφεραν ή μου έδιναν την ευκαιρία να επαναφέρω τη συζήτηση στα θέματα που είχαν εξαρχής συμφωνηθεί. Σκοπός της ΟΣ ήταν να ακουστούν όλες οι απόψεις, συμπεριλαμβανομένων των λανθασμένων και να συζητηθούν στη βάση επιχειρημάτων.

Στη συνέχεια, στην επικοινωνία για ανατροφοδότηση που είχα με (ορισμένους) επισκέπτες που συμμετείχαν στην πρώτη συνάντηση ανέφερα ότι θα τους ειδοποιούσα να μας επισκεφτούν ξανά αργότερα, όταν η ομάδα θα είχε βρει το βηματισμό της, πράγμα που έγινε δεκτό. Στις περιπτώσεις επισκεπτών που διέκρινα ότι η προσέγγιση των κτηνοτρόφων που συμμετείχαν στην ΟΣ ήταν το κίνητρο συμμετοχής τους δεν υπήρξε ανατροφοδότηση για την ομάδα και τη διαδικασία

διευκόλυνσης. Σε μια περίπτωση υπήρξε αργότερα ανατροφοδότηση που δεν απευθύνθηκε σε εμένα αλλά στον επιβλέποντα της διατριβής, αν και εξαρχής έκανα η ίδια όλες τις επαφές που αφορούσαν στη δημιουργία και τη λειτουργία της ΟΣ (ΣΗΜ_ΟΣ1_1-E1). Στη συνέχεια, εκλήθησαν στις συναντήσεις μέλη φορέων σε συνάρτηση με το θέμα που απασχολούσε την ομάδα και κατόπιν συζήτησης με τα μέλη.

Συνολικά η παρουσία και η συμβολή εξωτερικών δρώντων που συμμετείχαν σε αρκετές συναντήσεις, ήταν θετική. Συγκεκριμένοι εξωτερικοί συμμετέχοντες παρά το γεγονός ότι είχαν βαθιά γνώση του πεδίου και των αντικειμένων που συζητούνταν επέδειξαν σεβασμό στην ομάδα, μη σπεύδοντας να προτείνουν λύσεις. Αντίθετα, ενίσχυαν το συλλογισμό των μελών με λιγιστές αλλά καίριες παρεμβάσεις, δείχνοντας ότι η διευκόλυνση είναι τέχνη, όχι απλά τεχνική.

Το βασικό πρόβλημα στη διαδικασία διευκόλυνσης ήταν η αδυναμία συμμόρφωσης των μελών στους κανόνες του διαλόγου σε συνδυασμό με τη δική μου δυσκολία επαναδόμησης της συζήτησης όταν ο αριθμός συμμετεχόντων αυξανόταν. Καθώς η προσέλευση ήταν ελεύθερη σε όλους, κάθε φορά ήταν αδύνατο να προβλεφθεί ο αριθμός των συμμετεχόντων και ασφαλώς μια ομάδα οχτώ ατόμων απαιτούσε διαφορετικό χειρισμό από ό,τι μια ομάδα 15 ή 19 ατόμων. Συχνά οι συμμετέχοντες, αντιδρούσαν παρορμητικά, άνοιγαν παράλληλες συζητήσεις ή προσπαθούσαν να μιλήσουν όλοι μαζί σε βάρος της κοινής συζήτησης. Ορισμένες φορές όλοι ύψωναν τον τόνο για να ακουστούν. Οι παραινήσεις γίνονταν γρήγορα αποδεκτές αλλά και το ίδιο γρήγορα ξεχνιόνταν. Οι βαθμοί δυσκολίας αυξάνονταν ραγδαία όταν η συμμετοχή ξεπερνούσε τα 14-15 άτομα, γεγονός αναμενόμενο και από τη βιβλιογραφία. Οι συνθήκες αυτές ενέτειναν την ανησυχία αντιμετώπισης αναπάντεχων γεγονότων στην ομάδα με αποτέλεσμα να δίνεται πολύ μεγάλο βάρος στην προετοιμασία και την προσπάθεια πρόβλεψης δυσκολιών. Τα συναισθήματά μου για τη συμμετοχή σε κάθε επομένη συνάντηση ταλαντευόντουσαν δυναμικά από το άγχος προσέλευσης πάρα πολλών έως την αγωνία προσέλευσης πάρα πολύ λίγων!

Παράλληλα, στο μεγαλύτερο διάστημα διεξαγωγής των συναντήσεων της ΟΣ-1 η έναρξη των εκπαιδύσεων ΕΛΓΟ εκκρεμούσε και ο χρόνος έναρξης μετατίθετο κάθε λίγο και «παρακάτω». Οι προσπάθειες εκκίνησης δεύτερης ΟΣ συνεχιζόταν, αλλά χωρίς αποτέλεσμα. Η ανταπόκριση των κτηνοτρόφων που συνιστούσαν το βασικό πυρήνα της ομάδας, τα ερωτήματά τους για κάθε επόμενη συνάντηση και η χρησιμότητα που αντλούσαν ήταν τα μόνα στοιχεία που ενθάρρυναν τη συνέχιση της προσπάθειας.

6.4 Αλληλεπιδράσεις

Η ΟΣ-1 δομήθηκε ουσιαστικά γύρω από δυο ομάδες κτηνοτρόφων που γνωρίζονταν καλά ή ήταν καλοί φίλοι και συνυπήρξαν χωρίς ιδιαίτερα προβλήματα μεταξύ τους.

Οι αλληλεπιδράσεις μεταξύ των κτηνοτρόφων ήταν γενικά θετικές και αναμφίβολα κάποια μέλη συγκέντρωναν το σεβασμό ή και το θαυμασμό των συναδέλφων τους, που αναζητούσαν τις συμβουλές τους εντός και εκτός του πλαισίου των συναντήσεων της ομάδας. Στη διάρκεια των συναντήσεων δεν υπήρξαν στιγμές σημαντικής έντασης με εξαίρεση μια φορά, όταν ο φιλοξενών την ομάδα αντέδρασε πολύ έντονα σε σύσταση παιδικού του φίλου, αποκαλύπτοντας έναν υποβόσκοντα ανταγωνισμό και αφήνοντας με άναυδη (ΟΣ1_11). Η κατάσταση καταλάγιασε αμέσως με την άμεση παρέμβαση ενός μέλους από την άλλη παρέα φίλων, η ετοιμότητα και η ηπιότητα του οποίου ήταν μια αποκάλυψη (ΟΣ1_11Κτ6). Η αντίδρασή του επανάφερε το καλό κλίμα στη συζήτηση, που συνεχίστηκε χωρίς καμία συνέπεια.

Εντούτοις, υπήρξαν και άλλες ενδείξεις ανταγωνισμού ή και αντιπάθειας, που εκκινούσαν είτε από συγκεκριμένες συμπεριφορές είτε από συγκεκριμένες αντιλήψεις των συμμετεχόντων. Για παράδειγμα, στη διάρκεια συζήτησης μετά την συνάντηση στον στάβλο ένας κτηνοτρόφος αντέδρασε με επιθετικότητα σχολιάζοντας τις επιδοτήσεις που λαμβάνουν οι μικροί κτηνοτρόφοι και επιμένοντας: *«να πεθάνει ο μικρός κτηνοτρόφος»* (ΣΗΜ_ΟΣ1_4-Κτ4). Το επιχείρημά του ήταν ότι οι πολλοί μικροί κτηνοτρόφοι αλλοιώνουν τον ανταγωνισμό και μειώνουν τη διαπραγματευτική ισχύ των μεγαλύτερης δυναμικότητας εκμεταλλεύσεων στην αγορά. Παρόλα αυτά, απευθυνόταν σε μικρής δυναμικότητας κτηνοτρόφους, δυνητικούς πελάτες του για την αγορά ζωικού κεφαλαίου.

Σε προσωπικές επικοινωνίες αναφέρθηκε επίσης δυσαρέσκεια για συμπεριφορές, όπως η καθυστέρηση προσέλευσης που είχε ως αποτέλεσμα την καθυστέρηση έναρξης της εκάστοτε συζήτησης. *«Ποιος είσαι εσύ που θα σε περιμένω;»* αναρωτήθηκε ένα μέλος αναφερόμενος σε συγκεκριμένο συνάδελφό του. Επίσης αναφέρθηκε μεγάλη ενόχληση για αναληθή στοιχεία σχετικά με την παραγωγικότητα ορισμένων εκμεταλλεύσεων (*«λένε ψέματα»*, *«θα σταματήσω»*, *«δεν μπορώ να ακούω ψέματα»*), διαμαρτυρόταν ένας κτηνοτρόφος, ωστόσο, ο συγκεκριμένος συνέχισε να έρχεται στις περισσότερες συναντήσεις και να έχει θετική παρουσία στην ομάδα (ΤΕ-1_Κτ6)).

Παράλληλα, η γενικότερη αλληλεπίδρασή μου με τους κτηνοτρόφους εξελίσσονταν σε πλαίσιο σεβασμού και εμπιστοσύνης. Η επικοινωνία ήταν ειλικρινής όσον αφορά στο τι μπορούσα να προσφέρω στην ομάδα και ποια ήταν τα εφόδιά μου. Έτσι, παρά την αρχική επιμονή τους, έγινε γρήγορα σαφές στον καθένα ότι δεν έπρεπε να αναμένουν από εμένα άμεση συμβουλή για τα ζωοτεχνικά θέματα που τους απασχολούσαν. Επίσης, ήμουν σαφής σχετικά με την εμπλοκή του Πανεπιστήμιου και τις προσβάσεις μου σε γνώσεις, μην αποκρύπτοντας το γεγονός ότι οι πραγματικές προσβάσεις της Ομάδας μας στην ακαδημαϊκή κοινότητα δεν βασίζονταν σε κάποιο θεσμικό καθήκον αλλά στη διάθεση ανταπόκρισης των συγκεκριμένων ακαδημαϊκών που προσέγγιζα.

6.5 Συμμετοχή – Κίνητρα και οφέλη

Τα κίνητρα συμμετοχής των κτηνοτρόφων στην ΟΣ-1 διέφεραν σημαντικά. Κάποιοι κτηνοτρόφοι επεδίωκαν να επισκεφτούν άλλες μονάδες και να πάρουν ιδέες, ενώ άλλοι, κατά κύριο λόγο ή αποκλειστικά, να δείξουν τις εγκαταστάσεις και το κοπάδι τους. Στη δεύτερη περίπτωση σημαντικά κίνητρα ήταν η υπερηφάνεια για τη δουλειά και το κοπάδι που είχαν φτιάξει αλλά και η προσδοκία επέκτασης των δικτύωσών τους σε ενδεχόμενους πελάτες (π.χ. αγοραστές ζωικού κεφαλαίου). Ορισμένοι συμμετέχοντες κινητοποιούνταν από την άμεση ανάγκη τους για συμβουλές σε τρέχοντα θέματα. Αυτοί συνήθως εμπλέκονταν πιο εύκολα σε παράλληλες συζητήσεις, προκειμένου να βρουν την καλύτερη λύση στο δικό τους πρόβλημα.

Σημαντικός λόγος συμμετοχής ήταν επίσης η δημιουργία διασύνδεσης με τον ακαδημαϊκό χώρο ως πηγής αξιόπιστης γνώσης. Ορισμένοι κτηνοτρόφοι έδειχναν να εκτιμούν ιδιαίτερα τους ακαδημαϊκούς και σποραδικά έκαναν αναφορά σε διαλέξεις που είχαν κατά καιρούς παρακολουθήσει. Σε μια περίπτωση αυτό ήταν η αφορμή για να επισημανθεί από τους συμμετέχοντες η «αδιαφορία» Τμημάτων του τοπικού Πανεπιστημίου προς την τοπική κτηνοτροφική κοινότητα (ΟΣ1-4Κτ 18).

Περαιτέρω, σε ορισμένες περιπτώσεις, κτηνοτρόφοι που τους δυσχερανούσε η συμπεριφορά ή και η παρουσία ορισμένων συναδέλφων τους, ήθελαν να κρατήσουν επικοινωνία μαζί μου, ώστε να έχουν πρόσβαση σε μια επιπλέον πηγή πληροφόρησης. Σε άλλη περίπτωση ένας κτηνοτρόφος συμμετείχε αρχικά στην ομάδα από περιέργεια και την ενθάρρυνση φίλου του αλλά τελικά μάλλον θεώρησε ότι τα οφέλη από τη συμμετοχή του δεν ήταν σημαντικά (Κτ3). Ωστόσο, πριν εγκαταλείψει, για να βοηθήσει την έρευνα οργάνωσε μια πολύ καλή επίσκεψη στη μονάδα του. Σε μια άλλη περίπτωση, κτηνοτρόφος είχε αντιπάθεια για ορισμένους συμμετέχοντες που γνώρισε στην ομάδα αλλά όπως ενδεικτικά ανέφερε σε μια συνομιλία μας: «έρχομαι [στις συναντήσεις] επειδή σε εκτιμώ» (Σημ_Κτ15). Ωστόσο, η προσωπική εκτίμηση ή η διάθεση υποστήριξης - ευτυχώς - δεν ήταν αρκετή για να συνεχίσουν. Αν το έκαναν, θα ήταν μια ένδειξη ότι ο ρόλος μου ως διευκολύντριας ήταν δυσανάλογα ενισχυμένος, σε βάρος της αλληλεπίδρασης των μελών της.

Τα μέλη της ΟΣ-1 κλήθηκαν σε δύο συναντήσεις τους να αναστοχαστούν την πορεία της ΟΣ. Συγκεκριμένα τους ζητήθηκε να σκεφτούν κατά πόσο οι συζητήσεις της ομάδας έχουν νόημα για αυτούς, αν ήθελαν να προτείνουν βελτιώσεις στη λειτουργία της και επίσης να αποφασίσουν τον ενδεχόμενο μετασχηματισμό της σε κλειστή ομάδα.

Όλοι οι συμμετέχοντες, θεώρησαν ότι αποκόμιζαν σημαντικά οφέλη, καθώς συμφώνησαν ότι «μαθαίνουμε ... και βλέπουμε πρακτικές που μπορούμε να εφαρμόσουμε κατόπιν στις μονάδες». (ΟΣ1_11Κτ14_1). Η ωφέλεια που αποκόμιζαν συνδεόταν με τα τρέχοντα θέματά τους. Για παράδειγμα, ένας νέος κτηνοτρόφος που εκείνη την περίοδο ολοκλήρωνε το στάβλο του, είπε ότι ωφελήθηκε σε ότι αφορά στον εξοπλισμό και τη διευθέτηση του χώρου του στάβλου (ΟΣ1_11Κτ11).

Η ανταλλαγή εμπειριών κατά τη συζήτηση ήταν επίσης ιδιαίτερα σημαντική για τους συμμετέχοντες (Κτ17). Οι προτεινόμενες βελτιώσεις αφορούσαν στη συχνότερη επικοινωνία με εξωγενείς πηγές γνώσεις, κυρίως ακαδημαϊκούς και ειδικούς σε θέματα εκτροφών (ΟΣ1_11Κτ14_2). Επίσης, προτάθηκε η οργάνωση επισκέψεων σε εκτροφές σε γειτονικούς νομούς (ΟΣ1_11Κτ1, Κτ14_3).

Η ολοκλήρωση του κύκλου των επισκέψεων σε όλα τα μέλη του πυρήνα της ομάδας σηματοδότησε την ανάγκη για νέα ερεθίσματα, αποκαλύπτοντας την επεκτατική φύση των ΟΣ, προκειμένου οι συμμετέχοντες να διατηρούν το ενδιαφέρον τους. Η ομάδα ή θα έπρεπε να δεχτεί νέα μέλη και να συνεχίσει τις επισκέψεις σε νέες εκμεταλλεύσεις μέχρι εξάντλησης των θεμάτων ή θα έπρεπε τα μέλη να δημιουργήσουν νέα δεδομένα, εισάγοντας αλλαγές στις εκμεταλλεύσεις τους που θα μπορούσαν να τροφοδοτήσουν το ενδιαφέρον για μια νέα επίσκεψη της ομάδας. Η παρακολούθηση των εφαρμοζόμενων βελτιώσεων θα εισήγαγε την ομάδα σε μια διαδικασία πειραματισμού και αναγκαστικά θα μετέβαλε τον τρόπο λειτουργίας της, αυξάνοντας τους βαθμούς εμπιστοσύνης μεταξύ των μελών. Λογικά αυτό οδηγούσε σε μια κλειστή ομάδα. Ωστόσο, η πρόταση αυτή απορρίφθηκε, κυρίως, επειδή τα μέλη δεν μπορούσαν να δεσμευτούν για τη συμμετοχή τους στις συναντήσεις. Αυτό ήταν λογικό, δεδομένου ότι οι περισσότεροι ήταν οι μοναδικοί εργαζόμενοι στις εκμεταλλεύσεις τους και είχαν μεγάλη ανελαστικότητα χρόνου. Συνέστησαν λοιπόν η ομάδα να παραμείνει προσβάσιμη από όλους, ώστε να αυξηθούν οι πιθανότητες συνέχισης των εργασιών της.

Η ομάδα τελικά ανέστειλε τη λειτουργία της την άνοιξη 2017 με ευθύνη μου, λόγω βεβαρυμένου προγράμματος, αν και το ενδιαφέρον των μελών εξακολουθούσε να είναι έντονο. Η επιβάρυνση οφείλονταν κυρίως στην καθυστερημένη έναρξη των πιλοτικών ΟΣ-ΕΛΓΟ, που είχε ως συνέπεια τη σημαντική συντόμευση του χρόνου μέσα στον οποίο θα έπρεπε να ολοκληρωθούν οι συναντήσεις των δικαιούχων του ΠΝΓ. Σύμφωνα με τον χρονικό ορίζοντα του ΠΝΓ όλες οι εκπαιδεύσεις έπρεπε να είχαν ολοκληρωθεί μέχρι το τέλος Ιουλίου 2017, γεγονός που σήμαινε ότι οι συναντήσεις των πιλοτικών ΟΣ-ΕΛΓΟ έπρεπε να είναι πολύ πυκνότερες από ό,τι συνηθίζονταν στις ΟΣ και προβλέπονταν στον αρχικό προγραμματισμό. Τα μέλη της ΟΣ-1 κλήθηκαν τον Νοέμβριο 2017 να σχηματίσουν νέες ΟΣ, μαζί με μέλη που προέρχονταν από τις δύο πιλοτικές ομάδες ΟΣ-ΕΛΓΟ (βλ. Στάδιο 7).

Συμπεράσματα

- Η ΟΣ-1 προσέκλυσε το ενδιαφέρον μέρους της τοπικής κοινότητας των κτηνοτρόφων και σταδιακά απέκτησε σημαντική δυναμική, συνυπολογίζοντας το γεγονός της απουσίας εξωτερικών κινήτρων και της διάδοσης της πρωτοβουλίας ουσιαστικά από στόμα σε στόμα. Δημιουργήθηκε ένας πυρήνας μελών και - μαθαίνοντας για την ΟΣ ο ένας από τον άλλον- ικανοποιητικός αριθμός κτηνοτρόφων συμμετείχε τουλάχιστον σε μια συνάντηση.

- Οι καθημερινές υποχρεώσεις σε συνδυασμό με τη δομή των εκμεταλλεύσεων και οι δύσκολες διαπροσωπικές σχέσεις μεταξύ ορισμένων κτηνοτρόφων αποτέλεσαν ανασταλτικούς παράγοντες της συμμετοχής στην ΟΣ-1.

- Ορισμένοι εξωτερικοί δρώντες κατανόησαν την ΟΣ-1 περισσότερο ως ένα σύνολο μεθόδων και τεχνικών για την ευκολότερη μετάδοση μηνυμάτων στην ομάδα-στόχο παρά ως πεδίο ισότιμης συμμετοχής, ανταλλαγής χρήσιμης γνώσης και εμπειρίας και αμοιβαίας ωφέλειας.

- Ο κίνδυνος προσπάθειας εκμετάλλευσης της συμμετοχικής διαδικασίας από εξωτερικούς δρώντες ως μέσο για την εξυπηρέτηση δικών τους επιδιώξεων -αντί κοινών στόχων που μπορούν να τους συνδέουν με την ομάδα- πρέπει να λαμβάνεται υπόψη και να αντιμετωπίζεται αναλόγως από το διευκολυντή.

- Οι εργασίες της ΟΣ-1 δημιούργησαν την ανάγκη για έγκυρη πληροφόρηση και γνώση, προκειμένου οι σχετικές ανάγκες των κτηνοτρόφων να καλυφθούν. Η πρόσβαση σε γνώσεις δεν ήταν πάντα απρόσκοπτη, αλλά καθορίστηκε από τις αντιλήψεις και αξιολογήσεις του προσωπικού των φορέων για το ρόλο τους στην υπόθεση της αγροτικής ανάπτυξης. Μεταξύ του προσωπικού φορέων ΑΚΙΣ παρατηρήθηκαν στερεοτυπικές αντιλήψεις για τους κτηνοτρόφους. Η επίδραση των αντιλήψεων αυτών στις προσφερόμενες υπηρεσίες είναι ασαφείς.

- Μεταξύ του προσωπικού ορισμένων δημόσιων φορέων ΑΚΙΣ παρατηρήθηκε μια περιοριστική αντίληψη του ρόλου και των καθηκόντων τους εντός μιας πολύ συγκεκριμένης περιοχής ευθύνης, η οποία τους έχει υπηρεσιακά ανατεθεί. Ωστόσο, περιοριζόμενοι στην περιοχή τους, αποτυγχάνουν να δουν την συνολική εικόνα, ακόμη και του έργου που ο οργανισμός τους οφείλει να επιτελέσει. Το γεγονός αυτό ενδεχομένως οδηγεί στην απώλεια του ενδιαφέροντος τους για γνώσεις που διαφεύγουν του στενού αντικειμένου τους. Ως συνέπεια, το προσωπικό αυτό δυσκολεύεται να καθοδηγήσει τους παραγωγούς, προκειμένου να αποκτήσουν ενημέρωση και εμπειριστατωμένη πληροφόρηση για τα ζητήματα που τους απασχολούν. Η κατάσταση αυτή φαίνεται πως αποσυνδέει την επαγγελματική ταυτότητα του ατόμου από τον κοινωνικό της ρόλο, περιορίζει την επαγγελματική συναλλαγή και απομονώνει από τους εν δυνάμει εξυπηρετούμενους, όπως και από το ευρύτερο αντικείμενο της εργασίας. Σε αντιστάθμισμα, φαίνεται να τροφοδοτεί την εσωστρέφεια και την ανάπτυξη μιας αντίληψης περί κοινού συμφέροντος μιας ομάδας ανθρώπων έναντι όλων των υπολοίπων, περιορίζοντας τη διάδοση της πληροφορίας στους χρήστες και τελικά αντικρούοντας τον κοινωνικό ρόλο των δημόσιων φορέων.

- Οι συζητήσεις στην ΟΣ-1 αποκάλυψαν έλλειψη εμπιστοσύνης των κτηνοτρόφων σε δρώντες του ΑΚΙΣ του δημόσιου αλλά και του ιδιωτικού τομέα. Η έλλειψη εμπιστοσύνης εντείνεται, καθώς δυσλειτουργικές καταστάσεις συζητούνται για πολύ καιρό και παγιώνονται (δικαίως ή αδικώς) στις συνειδήσεις ως περιπτώσεις διαφθοράς.

- Παρατηρήθηκε αποφυγή επικοινωνίας μεταξύ ομότιμων και προτίμηση για επικοινωνία σε υψηλότερο ιεραρχικά επίπεδο από αυτό, στο οποίο έγινε η αρχική επικοινωνία. Η προτίμηση αυτή, υποδεικνύει την ανασταλτική επίδραση των ιεραρχιών στην επικοινωνία ομότιμων.

- Η ΟΣ-1 ωφέλησε τα τακτικά μέλη της, καθώς παρείχε λύσεις σε τρέχοντα θέματα που αντιμετώπιζαν στις εκμεταλλεύσεις τους.

- Η συνέχιση της λειτουργίας της ΟΣ-1 προσανατόλιζε είτε στην εισαγωγή αλλαγών στις εκμεταλλεύσεις, ώστε το ερέθισμα για νέα γνώση και το ενδιαφέρον των κτηνοτρόφων να διατηρείται, είτε στη διεύρυνση της ομάδας. Το γεγονός αυτό υποδεικνύει την επεκτατική φύση των ΟΣ, που οδηγεί σε επέκταση των βελτιώσεων στις εκμεταλλεύσεις των υφιστάμενων μελών και /είτε σε οριζόντια διάδοσή τους με την προσέλκυση νέων μελών. Σε κάθε περίπτωση υποδεικνύει την ισχυρή σύνδεση των ΟΣ με την καινοτομία.

- Η λειτουργία της ΟΣ-1, επιτελώντας τους σκοπούς της, καλλιέργησε ευνοϊκές συνθήκες για τη δημιουργία των πιλοτικών ΟΣ-ΕΛΓΟ, καθώς συνέβαλλε στην εξοικείωση με το περιβάλλον δραστηριοποίησης των κτηνοτρόφων και συνετέλεσε στην ανάπτυξη της ικανότητας διευκόλυνσης ΟΣ.

Κεφάλαιο 7

Στάδιο 5: Διευκολύνοντας τις πιλοτικές ΟΣ-ΕΛΓΟ

Η διευκόλυνση των δύο πιλοτικών ΟΣ-ΕΛΓΟ αποσκοπούσε:

- στη βελτίωση των γνώσεων των συμμετεχόντων κτηνοτρόφων,
- στην ανάπτυξη της ικανότητας αναγνώρισης και διερεύνησης των προβλημάτων τους με στόχευση τον εντοπισμό ορθολογικών λύσεων ή τρόπων αντιμετώπισής τους.
- στην ενίσχυση των προσβάσεών τους σε πηγές γνώσης και την ανάπτυξη της ικανότητάς τους να αντλούν πληροφόρηση και γνώση από αυτές

Η ανταλλαγή επισκέψεων στις εκμεταλλεύσεις και η συζήτηση μεταξύ των κτηνοτρόφων αποτέλεσαν τις βασικές μεθόδους που ακολουθήθηκαν για την επίτευξη αυτών των σκοπών. Αυτές συμπληρώθηκαν με εισηγήσεις ειδικών και εστιασμένες συζητήσεις, που πραγματοποιήθηκαν σε αίθουσα διδασκαλίας και σε εκμεταλλεύσεις.

Οι ειδικοί επιστήμονες επιλέχθηκαν με τη σύμφωνη γνώμη τόσο των μελών των ομάδων όσο και του τοπικού ΚΕΓΕ, που είχε την ευθύνη για την κατάρτιση των δικαιούχων του ΠΝΓ. Συνολικά έλαβαν μέρος: τρεις ακαδημαϊκοί, ένας ειδικευμένος επιστήμονας σε τοπικό φορέα του Υπουργείου Αγροτικής Ανάπτυξης & Τροφίμων, δύο πιστοποιημένοι εκπαιδευτές του ΕΛΓΟ και η Δ-Ε σε ρόλο εισηγητή και διευκολυντή. Επίσης, σε μια συνάντηση συμμετείχαν δύο ειδικοί – μέλη του ερευνητικού και εκπαιδευτικού προσωπικού του ΕΛΓΟ σε ρόλο παρατηρητή. Όλοι οι ειδικοί επιστήμονες είχαν πριν τη συνάντηση ενημερωθεί για τη φιλοσοφία και τον τρόπο λειτουργίας των ΟΣ, τον ρόλο και τα καθήκοντα της Δ-Ε και των μελών στη εξέλιξη της συζήτησης. Ο σκοπός και ο σχεδιασμός κάθε συνάντησης ήταν συμφωνημένος τόσο με τους ειδικούς μέσω φυσικής συνομιλίας ή τηλεφωνικής ή ηλεκτρονικής επικοινωνίας όσο και με τα μέλη των ΟΣ, ώστε να μπορούν να έχουν ενεργό συμμετοχή στη συζήτηση.

Κοινή στόχευση κάθε συζήτησης ήταν:

- η ανταλλαγή πληροφοριών και εμπειριών μεταξύ των συμμετεχόντων κτηνοτρόφων
- η αναγνώριση και διάδοση καλών πρακτικών και καινοτομιών
- ο εντοπισμός επιζήμιων πρακτικών και χειρισμών σε επίπεδο εκμετάλλευσης και η διατύπωση βιώσιμων εναλλακτικών προτάσεων
- η ενθάρρυνση της δικτύωσης των εκπαιδευόμενων και η ανάπτυξη κοινής κατανόησης των προβλημάτων με τους ειδικούς επιστήμονες.

Η υλοποίηση των ΟΣ διερευνήθηκε με ποσοτικές και ποιοτικές μεθόδους.

7.1 Οι δικαιούχοι του Προγράμματος «Νέοι Γεωργόι» και η συγκρότηση ΟΣ-ΕΛΓΟ

Ο αριθμός των δικαιούχων του ΠΝΓ έτους 2014 σε εθνικό επίπεδο ήταν 2473 και από αυτούς 1102 είχαν δηλωθεί ως προβατοτρόφοι (κωδικός 441). Στο Νομό Καρδίτσας ο συνολικός αριθμός των δικαιούχων του ΠΝΓ ήταν 51 εκ των οποίων 50 είχαν δηλώσει κτηνοτροφική ή μικτή κατεύθυνση. Οι δικαιούχοι κτηνοτρόφοι που ήταν και εκτροφείς προβάτων και αποτέλεσαν την ομάδα-στόχο της έρευνας αριθμούσαν 44 άτομα (Πίνακας 4), από τους οποίους 23 συμμετείχαν στις δύο πιλοτικές ΟΣ-ΕΛΓΟ και 21 στην καθιερωμένη εκπαίδευση των 150 ωρών (Ε-ΚΕΓΕ).

Πίνακας 4: Κτηνοτρόφοι - δικαιούχοι προγράμματος «Νέοι Γεωργόι» Ν. Καρδίτσας (2014)

Παραγωγική κατεύθυνση	Αριθμός εκμεταλλεύσεων
441. Προβατοτροφία	31
81. Μεγάλες καλλιέργειες και εκτροφή χορτοφάγων	8
822. Μόνιμες φυτείες και χορτοφάγα	1
711. Συνδυασμός εκτροφών – γαλακτοπαραγωγική κατεύθυνση	1
443. Αιγοτροφία	4
444. Εκτροφή διαφόρων χορτοφάγων	2
42. Βοοειδή – Εκτροφή και κρεοπαραγωγή	2
8. Μικτής φυτικής – ζωικής κατεύθυνσης	1
Σύνολο κτηνοτρόφων- δικαιούχων	50
Σύνολο δικαιούχων προβατοτρόφων	44
Γυναίκες δικαιούχοι προβατοτρόφοι	7
Άνδρες δικαιούχοι προβατοτρόφοι	37

Πηγή: ΕΛΓΟ «ΔΗΜΗΤΡΑ»

Στην πρώτη κρούση που έγινε προς όλους τους δικαιούχους προβατοτρόφους του Νομού, το καλοκαίρι του 2015, προκειμένου να συμμετάσχουν σε ΟΣ, μόλις επτά ανταποκρίθηκαν και συμμετείχαν στην ΟΣ-1. Από αυτούς οι πέντε εντάχθηκαν στη συνέχεια σε μια από τις δύο πιλοτικές ΟΣ-ΕΛΓΟ, ενώ οι δύο άλλοι (ΟΣ1_ΚΤ18, ΟΣ1_ΚΤ15) προτίμησαν να παρακολουθήσουν την εκπαίδευση ΚΕΓΕ. Οι λόγοι που τους οδήγησαν εκτός ΟΣ ήταν αφενός η ύπαρξη παράλληλων εξωγεωργικών επαγγελματικών δραστηριοτήτων που τους περιόριζαν χρονικά και αφετέρου (στη δεύτερη μόνο περίπτωση) η αντίθεση του νέου κτηνοτρόφου στη μάθηση από ομότιμους.

Ειδικότερα για τη δεύτερη περίπτωση (ΟΣ1_ΚΤ15), ο νέος κτηνοτρόφος εκπροσωπείτο στις συναντήσεις από τον πατέρα του, ο οποίος ήταν από τους πρώτους που εντάχθηκαν στην ΟΣ-1, ενώ ο ίδιος συμμετείχε σε μόλις μια συνάντηση. Οι γονείς του νέου κτηνοτρόφου, που υποστήριζαν ουσιαστικά την εκμετάλλευση, διέκριναν στην ΟΣ-1 μια ευκαιρία πρόσβασης σε γνώσεις και πληροφορίες, δεδομένου ότι οι ίδιοι δεν είχαν στο παρελθόν ασχοληθεί επαγγελματικά με την κτηνοτροφία.

Συζητήσεις στο περιθώριο των συναντήσεων των ΟΣ αποκάλυψαν ότι ένας αριθμός νέων κτηνοτρόφων είχαν δεύτερη απασχόληση και δεν απασχολούνταν κατά βάση οι ίδιοι στις εκμεταλλεύσεις τους (Σημ_K2_1). Σε αυτές τις περιπτώσεις η συμμετοχή στις εκπαιδεύσεις του ΕΛΓΟ αποτέλεσε πρόβλημα και μάλιστα αναφέρθηκε περίπτωση αναζήτησης πολιτικής διαμεσολάβησης για απαλλαγή από την υποχρέωση (χωρίς αποτέλεσμα) (Σημ_K2_2).

Ωστόσο, για ορισμένους δικαιούχους η ενημέρωση που έγινε το καλοκαίρι του 2015 δεν ήταν η πρώτη κρούση για συμμετοχή τους στην ΟΣ-1, καθώς είχαν αρχική ενημέρωση μέσω του γνωμηγήτορα που συνέβαλε στη δημιουργία της ΟΣ-1. Στη συνέχεια συμμετείχαν σε ενημερώσεις (ατομικές ή ομάδων 2-3ατόμων) της περιόδου Μάρτιου - Μαΐου του ίδιου έτους (βλ. Διάγραμμα 3). Τότε δεν είχαν απορρίψει την ιδέα συμμετοχή τους, όμως ούτε το ενδιαφέρον τους ήταν έντονο ώστε να επιδιώξουν τη συμμετοχή τους στην ΟΣ-1. Η δεύτερη μεγάλη ενημερωτική συνάντηση των δικαιούχων του ΠΝΓ για το πιλοτικό πρόγραμμα και τη δυνατότητά τους να επιλέξουν τύπο εκπαίδευσης πραγματοποιήθηκε την 16^η Νοεμβρίου 2016 στο τοπικό ΚΕΓΕ. Στη συνάντηση αυτή προσήλθαν 25 προβατοτρόφοι, εκ των οποίων 23 αποφάσισαν να συμμετέχουν σε ΟΣ και έτσι συγκροτήθηκαν οι δύο πιλοτικές ΟΣ-ΕΛΓΟ. Όλοι οι νέοι κτηνοτρόφοι που είχαν λάβει ενημέρωση τους προηγούμενους μήνες, εκτός από τους προαναφερόμενους δύο, εντάχθηκαν σε ΟΣ.

7.2 Ποιοτική διερεύνηση της υλοποίησης των ΟΣ-ΕΛΓΟ

Η μελέτη των διαδικασιών διευκόλυνσης των ΟΣ ρίχνει φως στις διαδρομές που ακολούθησαν οι νέοι κτηνοτρόφοι αναζητώντας γνώση και ικανότητες όχι μόνο στις ΟΣ αλλά και στα πρώτα τους βήματα εντός του τοπικού ΑΚΙΣ, αποκαλύπτοντας τις αρχικές συνθήκες δόμησης της επαγγελματικής τους εμπειρίας και ταυτότητας. Ο βαθμός ανταπόκρισης των διαθέσιμων τοπικών και περιφερειακών πηγών γνώσης (τοπικό ΑΚΙΣ) στις γνωστικές τους ανάγκες στο ξεκίνημά τους και μετέπειτα καθόρισε πλήρως τις γνωστικές τους αναζητήσεις και, συνεπώς, τη θεματολογία των ΟΣ. Σε αυτήν την ποιοτική συνιστώσα της έρευνας αναζητήθηκαν στοιχεία εμπλοκής των εκπαιδευόμενων στη συμμετοχική μάθηση, αναδεικνύοντας ταυτόχρονα τον τρόπο ένταξής τους στο ΑΚΙΣ αλλά και το ρόλο του διευκολυντή στις ΟΣ.

7.2.1 Οι νέοι κτηνοτρόφοι και τα κίνητρα δραστηριοποίησής τους

Τα μέλη των ΟΣ αντάλασσαν συχνά εμπειρίες για τις συνθήκες έναρξης της κτηνοτροφικής δραστηριότητας, ιδιαίτερα στις πρώτες συναντήσεις. Η παρατήρηση των εγκαταστάσεων, ο εντοπισμός σφαλμάτων, η αγωνία για το μέλλον προσέφεραν ευκαιρίες αποκάλυψης των καταβολών των εκπαιδευόμενων, των κινήτρων και της συλλογιστικής που τους οδήγησε στην κτηνοτροφία.

Διακρίνονται δύο περιπτώσεις: Από τη μια, οι εκπαιδευόμενοι των οποίων οι γονείς ήταν ενεργοί κτηνοτρόφοι και η επαγγελματική τους ενασχόληση με την κτηνοτροφία αποτέλεσε λίγο-πολύ φυσικό επακόλουθο της οικογενειακής τους παράδοσης. Από την άλλη, οι κτηνοτρόφοι που είτε οι οικογένειές τους διατηρούσαν ελάχιστα ζώα για τις ανάγκες του σπιτιού είτε διατηρούσαν μνήμες οικογενειακής παράδοσης στην κτηνοτροφία χωρίς όμως οι ίδιοι να έχουν ασχοληθεί, στο παρελθόν, με θέματα εκτροφής.

Στην πρώτη περίπτωση οι συνεχιστές-διάδοχοι της οικογενειακής παράδοσης ήταν στην έναρξη της επαγγελματική τους δραστηριότητας καλύτερα εξοπλισμένοι, καθώς το κοπάδι και συνηθέστερα και οι βασικές κτηνοτροφικές εγκαταστάσεις προϋπήρχαν της απόφασης να ενταχθούν στο ΠΝΓ. Έχοντας εξασφαλίσει μια λιγότερο ή περισσότερο επιτυχημένη εκτροφή, στη λειτουργία της οποίας ήταν εξοικειωμένοι από παιδιά, οι κτηνοτρόφοι αυτοί έδειχναν περισσότερο βέβαιοι από άλλους συναδέλφους τους ότι κατείχαν τις απαραίτητες δεξιότητες και, επιπλέον, ότι είχαν πρόσβαση σε απαραίτητες γνώσεις από τους μεγαλύτερους.

Στη δεύτερη περίπτωση, οι νέοι στράφηκαν στην κτηνοτροφία με βασικό κίνητρο την επιβίωση και την εξασφάλιση οικογενειακού εισοδήματος. Ωθήθηκαν σε αυτήν, όταν έμειναν άνεργοι, συχνά μετά από απασχόληση ετών σε κλάδους όπως οι κατασκευές και η παροχή υπηρεσιών. Αυτοί, οι «επιβίωσαντες» της οικονομικής κρίσης, εισήλθαν στην κτηνοτροφία σε πολύ μεγάλο βαθμό ανέτοιμοι να ανταπεξέλθουν στις απαιτήσεις του νέου τους επαγγέλματος και συχνά με προσδοκίες αναντίστοιχες της πραγματικότητας (182_A5). Όπως παραδέχτηκε ένας κτηνοτρόφος «*όταν ξεκίνησα ήμουν άσχετος, δεν ήξερα τίποτα ... έφερα τα ζώα απ' έξω και περίμενα να γεννήσουν να πάρω τα 500 κιλά γάλα που έλεγαν εδώ και εκεί όλοι*» (157_A5). Αποτέλεσμα της άγνοιάς τους ήταν να έρθουν πολύ γρήγορα αντιμέτωποι με μεγάλα προβλήματα και πτωχεύματα στην εδραίωση των εκμεταλλεύσεών τους.

Όσον αφορά στην ελκυστικότητα του επαγγέλματος είναι ενδεικτικό πως μόνο ένας από τους 23 δήλωσε ότι επέλεξε να γίνει κτηνοτρόφος από αγάπη για τα ζώα και τη ζωή του κτηνοτρόφου, όπως τη γνώριζε μέσα από την οικογενειακή του παράδοση. Για τους υπόλοιπους η απάντηση «*δεν είχα τίποτα άλλο να κάνω*» (174_A5) αντικατοπτρίζει σε σημαντικό ή σε απόλυτο βαθμό τους λόγους αυτής της απόφασης. Οι σκληρές συνθήκες εργασίας, η κούραση και η καθημερινή δέσμευση που συνεπάγεται η ενασχόληση με το κοπάδι αποτέλεσαν τους πιο συνηθισμένους και προφανείς λόγους που έφερναν την κτηνοτροφία στην τελευταία θέση των επιλογών τους. Σε βάθος χρόνου, όμως, τίποτα δεν ήταν μη αντιμετωπίσιμο, καθώς «*όλα είναι συνήθεια, πριν ένα χρόνο όλα με πείραζαν*» (201_A5). Την ίδια στιγμή, τόσο οι ίδιοι όσο και μέλη των οικογενειών τους αναγνώριζαν περισσότερες ανταμοιβές από το επάγγελμα και την ενασχόληση με τα ζώα από απλά και μόνο την επιβίωση: «*Μπορώ να καθίσω όλη μέρα εδώ ... να φτιάχνω πράγματα ... μου αρέσει η φύση πάρα πολύ, τρελαίνομαι!*» (200_A5). Τελικά, σχεδόν όλοι, ασχέτως των λόγων που τους οδήγησαν σε αυτή την

απόφαση, σταδιακά ανέπτυξαν δεσμούς με το επάγγελμά τους και αίσθημα ευθύνης για το κοπάδι, και συνέχιζαν στον «αγώνα για επιβίωση» «με αγάπη στα ζώα» (213_A16).

7.2.2 Έναρξη κτηνοτροφικής δραστηριότητας - Οι κτηνοτροφικές εκμεταλλεύσεις

Οι συνθήκες έναρξης της κτηνοτροφικής δραστηριότητας ήταν, όπως προαναφέρθηκε για τους περισσότερους κτηνοτρόφους κάθε άλλο παρά ιδανικές. Δύο βασικές παράμετροι τις καθόρισαν: η δεινή οικονομική κρίση που την περίοδο εκείνη βρισκόνταν στο απόγειό της και η παντελής έλλειψη επαγγελματικής εκπαίδευσης (193_A16). Επίσης, αναφέρθηκαν γραφειοκρατικές επιπλοκές που δυσχέραναν τη λειτουργία των εκμεταλλεύσεων.

Η οικονομική κατάσταση δημιούργησε ισχυρά κίνητρα αφενός για την παραμονή στις οικογενειακές εκμεταλλεύσεις εκείνων που σε ευνοϊκότερες οικονομικές συνθήκες θα προσπαθούσαν να ενταχθούν σε διαφορετικούς επαγγελματικούς χώρους και αφετέρου για τη στροφή στην κτηνοτροφία διαφόρων επαγγελματιών, που, χάνοντας τις δουλειές τους, ένιωσαν ασφυκτική την πίεση των οικογενειακών τους υποχρεώσεων. Οι κτηνοτροφικές οικογενειακές καταβολές, ακόμη και αν ήταν μακρινές (A14), η ύπαρξη κάποιου αγροκτήματος και κάποιων έστω υποτυπωδών εγκαταστάσεων (A23), το γερασμένο κοπάδι του παππού (A18), όλα αποτέλεσαν ευκαιρίες για επιβίωση. Αυτές τους επέτρεψαν να ξεκινήσουν με λίγα ζώα, θεωρώντας ότι δεν παίρνουν μεγάλο ρίσκο, και να συνεχίσουν βλέποντας και κάνοντας, κάποιιο με την προσδοκία «όσο να φτιάξουν τα πράγματα, να πάμε στη δουλειά μας πάλι ... μη ρίζω λεφτά και χρεωθώ» (26_A19). Για ορισμένους που, όπως είπαν, «ούτε κατάλαβα πώς ξεκίνησα με τα πρόβατα» (ο.π.) η διαδικασία ήταν κλιμακούμενη, καθώς σταδιακά μεγάλωναν το κοπάδι τους μέχρι τη στιγμή που αποφάσισαν να ενταχθούν στο ΠΝΓ και δεσμεύτηκαν σε συγκεκριμένο σχεδιασμό για την ανάπτυξη μονάδας και τη διατήρηση συγκεκριμένου αριθμού ζώων.

Ανεξαρτήτως του τρόπου εκκίνησής τους, οι περισσότεροι εξάντλησαν κάθε δυνατότητα του οικογενειακού τους προγραμματισμού και ορισμένοι χρεώθηκαν από το στενό κοινωνικό κύκλο, προκειμένου να ανταποκριθούν στις απαιτήσεις του ΠΝΓ χωρίς όμως τελικά να μπορούν να ισχυριστούν ότι κάλυψαν τις ανάγκες στο βαθμό που ήταν απαραίτητο (136_A16). Οι ελλείψεις, ιδιαίτερα όσον αφορά στον εξοπλισμό και τις διευκολύνσεις απέλπιζαν τους νέους κτηνοτρόφους, σε βαθμό που ένας από αυτούς παραδέχτηκε ότι για αυτό το λόγο αρχικά «ήθελα να τα παρατήσω, [είπα] δεν μπορώ να αρμέξω έτσι» (123_A16). Κλείνοντας τον τρίτο χρόνο του ΠΝΓ πολλοί στάβλοι ήταν ακόμη υπό κατασκευή. Οι κτηνοτρόφοι που μπορούσαν να διαθέσουν κάποιο μικρό κεφάλαιο ανέμεναν -πολύ καιρό- την προκήρυξη των Σχεδίων Βελτίωσης για να βελτιώσουν τις εγκαταστάσεις και να αγοράσουν απαραίτητο εξοπλισμό (A11). Αυτή η αδυναμία χρηματοδότησης ουσιαστικών επενδύσεων στη βάση ενός εμπεριστατωμένου, ρεαλιστικού πλάνου περιόριζε τη δυνατότητά τους για εκκίνηση στην κτηνοτροφία με αξιώσεις.

Εντούτοις, πρωταρχική αιτία των προβλημάτων τους αποτέλεσε η άγνοιά τους για την κτηνοτροφική εκτροφή, ενδεχομένως σε συνδυασμό με τις μεγάλες προσδοκίες που, όπως προαναφέρθηκε, τούς είχαν καλλιεργηθεί. Χαρακτηριστική της άγνοιας είναι η αναφορά ενός κτηνοτρόφου σε μια από τις συναντήσεις: «αν μου έλεγες ποιο είναι το κριάρι και ποιο το τραγί δεν ήξερα» (74_A16). Ακόμη χειρότερα, τα λόγια του έβρισκαν σύμφωνους αρκετούς συναδέλφους του (75_A16).

Καθόλου τυχαία, συνεπώς, τα προβλήματα για τους περισσότερους ξεκίνησαν με τη δημιουργία του κοπαδιού και αφορούσαν στην προέλευση και το παραγωγικό και αναπαραγωγικό δυναμικό των ζώων. Το μικρό κοπάδι που βρήκαν από συγγενείς πολύ συχνά αποτελούνταν από ζώα μεγάλης ηλικίας και μικρής παραγωγικότητας. Με αγορές από παλιούς κτηνοτρόφους ή και εισαγωγές από το εξωτερικό οι νέοι προσπάθησαν να το μεγαλώσουν και να το αναβαθμίσουν. Ιδιαίτερα από τη στιγμή που εντάχθηκαν στο ΠΝΓ έπρεπε να φτάσουν σε ένα βιώσιμο μέγεθος που να ανταποκρίνεται στους προβλεπόμενους στόχους που οι ίδιοι καθόρισαν μαζί με τους μελετητές τους, όταν συνέταξαν τον φάκελο ένταξής τους. Ωστόσο, οι αγορές ζώων από άλλους κτηνοτρόφους συχνά δεν απέδωσαν τα αναμενόμενα, καθώς ορισμένοι από τους πιο έμπειρους κτηνοτρόφους, τους οποίους εμπιστευτήκαν, αποδείχτηκαν αναξιόπιστοι και οι ίδιοι πιάστηκαν θύματα της άγνοιας και της απειρίας τους. Το αποτέλεσμα ήταν η εισαγωγή στις μονάδες όχι μόνο παραγωγικά ακατάλληλων αλλά ακόμη και άρρωστων ζώων. Παράπλευρη απώλεια του αποτελέσματος αυτού ήταν η διατάραξη των σχέσεων τους με τους συναδέλφους- προμηθευτές τους.

Ένας άλλος τρόπος αύξησης και συγχρόνως βελτίωσης του κοπαδιού ήταν η εισαγωγή από το εξωτερικό εγκύων ζώων (κυρίως φυλής Lacaune), που για πολλούς αποτελούσε μια υποσχόμενη στρατηγική αντικατάστασης και αναπαραγωγής του κοπαδιού. Όμως και αυτός δεν ήταν χωρίς προβλήματα. Σε κάθε περίπτωση, η αύξηση του ζωικού κεφαλαίου προκειμένου να πληρούνται οι προϋποθέσεις του ΠΝΓ ήταν σταθερή ανάγκη και επιδίωξη. Είναι χαρακτηριστικό ότι μόνο ένας κτηνοτρόφος (A23) θέλησε, αντί να αυξήσει, να ελαττώσει το αρχικό ζωικό κεφάλαιο που τού μεταβιβάστηκε, προκειμένου να βελτιώσει την απόδοσή του.

Οι αστοχίες στην αγορά ζωικού κεφαλαίου συχνά επιτεινόνταν από την αδυναμία εφαρμογής μέτρων προφύλαξης για την ασφαλή ενσωμάτωσή του στο κοπάδι, με αποτέλεσμα τη μετάδοση ασθενειών σε υγιή ζώα. Και πάλι, λόγω κόστους, άγνοιας και αδυναμίας πληροφόρησης, οι νέοι κτηνοτρόφοι δεν ήταν σε θέση να προβούν στις κατάλληλες διαδικασίες, σε συνεργασία με ειδικούς, ώστε να διερευνήσουν τα αίτια των ασθενειών και να λάβουν εγκαίρως μέτρα για την αποφυγή διάδοσής τους. Οι υποψίες για ασθένειες όπως η γλαμυδίαση και η κοινουριάση, ως αποτέλεσμα αγοράς/ εισαγωγής άρρωστων ζώων στη μονάδα, αντιμετωπίστηκαν συνηθέστερα από τον ίδιο τον κτηνοτρόφο είτε σε συνεργασία με κτηνίατρο με αντιβιοτικά φάρμακα, χωρίς να έχουν προηγηθεί διαγνωστικές εξετάσεις. Ο κτηνοτρόφος δεν ήταν σίγουρος τελικά από τί ασθένησε το κοπάδι του ούτε πώς θα μπορούσε να αποφύγει ανάλογες καταστάσεις. Η συνεπαγόμενη οικονομική αιμορραγία των εκμεταλλεύσεων ενέτεινε το άγχος στα πρώτα βήματα των νέων κτηνοτρόφων.

Παράλληλα, ο συνδυασμός άγνοιας και έλλειψης ρευστότητας είχε επιπτώσεις στη λειτουργικότητα των σταβλικών εγκαταστάσεων που κατασκευάστηκαν. Κρισιμότερο ζήτημα αναδείχτηκε η τήρηση των προδιαγραφών που εξασφαλίζουν βέλτιστες συνθήκες διαβίωσης στο κοπάδι. Ορισμένοι κτηνοτρόφοι είχαν φτιάξει στάβλους με κολλάζ διαφόρων υλικών, προκειμένου να μειώσουν το κόστος, καθώς, όπως ένας ανέφερε «*ό,τι είχα έβαζα*» και τώρα (την εποχή των εκπαιδεύσεων) διαπίστωναν ότι οι κατάλληλες συνθήκες σταβλισμού των ζώων δεν διασφαλιζόνταν ικανοποιητικά (45_A16) και μετάνιωσαν για τα λάθη τους (26_A16). Τελικά, η αδυναμία πρόσβασης σε αξιόπιστες συμβουλές ή η αγνόηση και η υποβάθμιση της σημασίας των προδιαγραφών για λόγους ευκολίας οδήγησαν σε κατασκευαστικά λάθη, με συνηθέστερα το χαμηλότερο από τις προδιαγραφές ύψος του στάβλου και τη χρήση ακατάλληλων υλικών (A3).

Εκτός των τεχνικών ζητημάτων, οι νέοι κτηνοτρόφοι έπρεπε να διευθετήσουν σημαντικές διοικητικές διαδικασίες, προκειμένου να εξασφαλίσουν τη λειτουργία των μονάδων τους, που κυρίως αφορούσαν στην αδειοδότηση των στάβλων και τον εξηλεκτρισμό των εκμεταλλεύσεων. Οι αδειοδοτήσεις των πρόχειρων καταλυμάτων ενείχαν για ορισμένους κτηνοτρόφους μεγάλες δυσκολίες, λόγω εμπλοκής της αρχαιολογικής υπηρεσίας που επέφερε καθυστερήσεις και περαιτέρω προβλήματα όσον αφορά στην ηλεκτροδότηση αλλά και τη λειτουργικότητα των εγκαταστάσεων (A19). Το θέμα του εξηλεκτρισμού, επίσης, αποτέλεσε αιτία πολλών γραφειοκρατικών ταλαιπωριών, καθώς όπως είπε ένας κτηνοτρόφος «*τράβηξα τα ελέη του Χριστού*» (172_A16) μέχρι να πάρει ρεύμα. Ωστόσο, κύρια πηγή άγχους αποτέλεσε το γεγονός ότι το αντίστοιχο πρόγραμμα ήταν για πολύ καιρό ανενεργό, λόγω έλλειψης κονδυλίων, με συνέπεια το κόστος εξηλεκτρισμού να είναι δυσβάσταχτο για τους περισσότερους κτηνοτρόφους.

Η επίδραση του Προγράμματος «Νέοι Γεωργοί»

Τα περισσότερα μέλη των ΟΣ συμφωνούσαν ότι το ΠΝΓ δεν καθόρισε την απόφασή τους να δραστηριοποιηθούν στην κτηνοτροφία, θεωρούσαν όμως ότι βοήθησε στο ξεκίνημά τους. Η τελική τους αποτίμηση για το πρόγραμμα, ωστόσο, διαφέρει, ανάλογα με το βαθμό εξοικείωσης που είχαν με τον τρόπο ζωής του κτηνοτρόφου πριν την ένταξή τους σε αυτό.

Η κρίση πολλών νέων κτηνοτρόφων, κυρίως αυτών που ξεκίνησαν στην κτηνοτροφία χωρίς προϋπάρχουσα βάση, ήταν συχνά απόλυτη: το ΠΝΓ «*δεν είναι σωστό ... στην ουσία είναι κοροϊδία*» (181_A5) με ορισμένους να εμφανίζονται μετανιωμένοι για την απόφαση ένταξής τους (135_A16, 145_A16). Από την άλλη, οι διάδοχοι που κυρίως γνώριζαν το επάγγελμα εξ απαλών ονύχων και όσοι εντάχθηκαν στη βάση ενός πλάνου ζωής, το έκριναν ευνοϊκότερα, ήταν περισσότερο ικανοποιημένοι και σίγουρα δεν μετάνιωσαν που εντάχθηκαν (π.χ. 153_A16). Ένας νεαρός κτηνοτρόφος ανέφερε: «*Το πρόγραμμα δεν με πείραξε, είχα και πριν πρόβατα*» (148_A16). Εύλογα στην περίπτωση των διαδόχων η - έστω και θεωρούμενη μικρή- χρηματοδότηση του προγράμματος

ήταν ευπρόσδεκτη. Ως θετικό σημείο του προγράμματος οι κτηνοτρόφοι αναγνώριζαν ότι πρόσφερε τη δυνατότητα στους νεο-εισερχόμενους να ξεκινήσουν με λίγα ζώα και να τα αυξήσουν σταδιακά.

Ταυτόχρονα, οι κτηνοτρόφοι εντόπιζαν τα κύρια μειονεκτήματα του προγράμματος στα εξής:

α. τα διατιθέμενα χρήματα ήταν ελάχιστα και δεν προσέγγιζαν τις ανάγκες χρηματοδότησης, προκειμένου να προβούν σε εκείνες τις επενδύσεις σε ζωικό κεφάλαιο, εγκαταστάσεις και εξοπλισμό που δυνητικά θα διασφάλιζαν στοιχειωδώς την ανταγωνιστικότητα και οικονομική βιωσιμότητα των εκμεταλλεύσεών τους. Σύμφωνα με τους νέους, αν κάτι χαρακτήριζε το πρόγραμμα ήταν η έλλειψη ευελιξίας, καθώς δεν επέτρεπε στον κτηνοτρόφο να ελιχθεί (29_A19, 27_A19, 169_A16) και να πάρει αποφάσεις που θα διασφάλιζαν την παραγωγικότητα του ζωικού του κεφαλαίου, ξεδιαλέγοντας το κοπάδι, μειώνοντας τον αριθμό των ζώων και προβαίνοντας σε αγορά ζώων, όπως οι συνθήκες στην εκμετάλλευση κάθε φορά υπαγόρευαν.

β. τα χρήματα αποδεσμεύονταν με μεγάλη χρονική υστέρηση (185_A5)

γ. η χρονική διάρκεια δέσμευσης του κτηνοτρόφου στη διατήρηση της κτηνοτροφικής εκμετάλλευσης ήταν δυσανάλογα μεγάλη (186_A5).

δ. ο χρόνος υλοποίησης των εκπαιδύσεων προβλημάτιζε τα μέλη των ΟΣ σε δύο σημεία: Αφενός οι εκπαιδύσεις ξεκίνησαν πολύ αργότερα από την έναξή τους στο πρόγραμμα, όταν οι καθοριστικότερες αποφάσεις για την εκμετάλλευση είχαν ήδη ληφθεί, με συνέπεια να μην επωφελούνται από τις εκπαιδύσεις την περίοδο που τις είχαν περισσότερο ανάγκη. Αφετέρου, η υλοποίηση του προγράμματος των 150 εκπαιδευτικών ωρών με οχτάωρη ημερήσια παρακολούθηση ήταν εντελώς ασύμβατη με τις καθημερινές υποχρεώσεις ενός επαγγελματία κτηνοτρόφου, που παράλληλα είχε να ανταποκριθεί σε ποικίλες οικογενειακές υποχρεώσεις (π.χ. A16, A19).

Παράλληλα με την οικονομική ενίσχυση του ΠΝΓ, ένας μεγάλος αριθμός νέων κτηνοτρόφων με την έναρξη της δραστηριότητας ανέμενε, όπως προαναφέρθηκε, την προκήρυξη των Σχεδίων Βελτίωσης, προκειμένου να εξασφαλίσουν χρηματοδότηση για επενδύσεις κυρίως επέκτασης των σταβλικών εγκαταστάσεων και αγοράς αμελκτικών συστημάτων (π.χ. 206_A5). Καθώς ο χρόνος αναμονής μεγάλωνε, οι περισσότεροι περιορίστηκαν στις απολύτως απαραίτητες επενδύσεις, που χρηματοδότησαν μέσω δανεισμού από οικείους (A11) ή προκαταβολών από τα τυροκομεία (A8).

7.2.3 'Υποστηρικτικές δομές και δίκτυα

Το ερώτημα «από που έχεις βοήθεια στα θέματα της εκμετάλλευσης;» διερευνήθηκε αρχικά κατά τις συνεντεύξεις-συζητήσεις που προηγήθηκαν των επισκέψεων στις εκμεταλλεύσεις και αποσκοπούσε στη διερεύνηση των αναγκών των κτηνοτρόφων για διασύνδεση και πρόσβαση σε γνώσεις. Ωστόσο, ενδεχομένως περισσότερο παραστατικές της υποστήριξης που είχαν και των συναισθημάτων που τους γεννούσε η κατάσταση ήταν οι αναφορές τους στη διάρκεια των συναντήσεων με τους

συναδέλφους του. Οι απαντήσεις μπορούν να συνοψιστούν στα λόγια ενός κτηνοτρόφου «[ξεκίνησα] από το μηδέν χωρίς βοήθεια από πουθενά» (192_A16) ή στην παρηγορητική απάντηση ενός εκπαιδευόμενου στα υποδηλούμενα ενοχικά συναισθήματα του συναδέλφου του που φιλοξενούσε την ομάδα τους για την κατάσταση της μονάδας του: «Όλοι έτσι παλεύουμε, μόνοι μας, δεν πειράζει» (7_A5). Εν τούτοις, στη συζήτηση γρήγορα διαπιστωνόταν ότι αυτή η αντίληψή τους και τα συνεπακόλουθα συναισθήματα πηγάζαν περισσότερο από την αξιολόγησή τους για την ικανότητα και τη θέληση των υπηρεσιών και του προσωπικού στο οποίο απευθύνονταν να τους υποστηρίξουν αποτελεσματικά και έγκαιρα - και συνεπώς την εμπιστοσύνη που τούς είχαν - παρά από την απουσία οιασδήποτε υποστήριξης.

Γενικότερα, η βοήθεια στην οποία μπορούσε να ελπίζει ο νέος κτηνοτρόφος προερχόταν από την οικογένεια και τις ευρύτερες προσωπικές δικτυώσεις του, ήτοι συναδέλφους-κτηνοτρόφους και κτηνοτροφικούς συλλόγους και συνεταιρισμούς, ιδιώτες ειδικούς επιστήμονες και δημοσίους ερευνητικούς φορείς, η επίδραση των οποίων αναλύεται παρακάτω. Επιπλέον, η αγορά, μέσω των συνεργασιών των κτηνοτρόφων με τα τυροκομεία επιδρούσε στη λειτουργικότητα των εκμεταλλεύσεών τους, καθώς διαμόρφωνε τη ρευστότητά τους με την εφαρμογή της πολύ διαδεδομένης πρακτικής των προκαταβολών των πληρωμών. Ωστόσο, όχι σπάνια, η συνεργασία με τα τυροκομεία ήταν θυελλώδης, λόγω επαναλαμβανόμενων αθετήσεων των συμφωνιών για τις τιμές πώλησης του γάλακτος και αρκετοί κτηνοτρόφοι απέφευγαν με κάθε τρόπο την εξάρτηση από το τυροκομείο που συνεπαγόταν η προκαταβολή (107_A16). Τέλος, οι τοπικές και περιφερειακές υπηρεσίες μέσω των περιφερειακών προγραμμάτων και του Προγράμματος Αγροτικής Ανάπτυξης αποτελούσαν ένα πολύ χαλαρό δίκτυο με περιορισμένη επίδραση στην ικανοποίηση των αναγκών των κτηνοτρόφων, λόγω των σημαντικών καθυστερήσεων των δράσεων τους (βλ. παραπάνω για Σχέδια Βελτίωσης και εκπαίδευση ΠΝΓ), που τελικά ενέτειναν την αγωνία των νέων και την ένταση ορισμένων αναγκών τους.

Η απόκτηση εφαρμόσιμης γνώσης και η αναζήτηση συμβουλών αποτελούσε σταθερή επιδίωξη των κτηνοτρόφων που συμμετείχαν στις ομάδες και θεωρούσαν ότι η ρήση «όσο ζω μαθαίνω» τους αντιπροσωπεύει (92_A5). Οι στρατηγικές πρόσκτησης γνώσης που ακολουθούσαν και οι πηγές στις οποίες είχαν πρόσβαση διέφεραν, όπως άλλωστε και το φάσμα των ειδικών επιστημόνων, ζωοτεχνών, κτηνιάτρων, γεωπόνων-μελετητών που αποτελούσαν βασικά σημεία αναφοράς στα προσωπικά τους δίκτυα, τα οποία αξιοποιούσαν για πρόσβαση σε γνώση και καινοτομίες. Σε αυτά προστίθενται με ιδιαίτερο ειδικό βάρος οι δημόσιες διαλέξεις ειδικών επιστημόνων και ακαδημαϊκών που κατά καιρούς λάμβαναν χώρα.

Η Οικογένεια και οι φίλοι

Στο σύνολό τους τα μέλη των ΟΣ ήταν αρχηγοί οικογενειακών εκμεταλλεύσεων και η πλέον πολύτιμη υποστήριξη, για όλους ανεξαιρέτως, προερχόταν από το στενό οικογενειακό τους κύκλο

και τα προσωπικά τους δίκτυα. Ιδιαίτερα στις περιπτώσεις των διαδόχων κτηνοτροφικών εκμεταλλεύσεων, η οικογενειακή στήριξη ήταν αμέριστη, καλύπτοντας υλικές (στάβλος, εξοπλισμός, ζωικό κεφάλαιο) και άυλες ανάγκες (εμπειρική γνώση και πρόσβαση σε ένα λιγότερο ή περισσότερο αποτελεσματικό δίκτυο συμβουλών). Για τους κτηνοτρόφους που ξεκίνησαν τη νέα δραστηριότητα χωρίς αυτή την «προϊκα» η βοήθεια του οικογενειακού και φιλικού περιβάλλοντος διέφερε αξιολογούμενα σε είδος και διάρκεια: μπορεί να ήταν εφάπαξ ή διαρκής και να αφορούσε το δανεισμό και την ενίσχυση της ρευστότητάς τους, προκειμένου να αντιμετωπίσουν τα πρώτα (πολλά) έξοδα, την προσωπική εθελοντική εργασία, την άδεια χρήσης γεωργικών μηχανημάτων, την παροχή συμβουλών, την πρόσβαση σε πληροφορίες και άλλα δίκτυα ή και όλα αυτά μαζί.

Τα προσωπικά δίκτυα των νέων κτηνοτρόφων και των οικογενειών τους αποτέλεσαν βασικό σημείο διαφοροποίησης των εκπαιδευόμενων σε σχέση με την πρόσβασή τους σε γνώσεις και συμβουλές. Στα δίκτυα αυτά περιλαμβάνονταν, άλλοι συνάδελφοί τους κτηνοτρόφοι, άτομα του συγγενικού περιβάλλοντος, καθώς και φίλοι-επαγγελματίες σε διάφορες, λιγότερο ή περισσότερο σχετικές, ειδικότητες που, όμως, μπορούσαν να προσφέρουν κάποια σημαντική πληροφόρηση ή να αποτελέσουν μια χρήσιμη διασύνδεση για τη καλύτερη διαχείριση της εκτροφής.

Σχεδόν σε όλες τις περιπτώσεις, τα μέλη των οικογενειών πρόσφεραν εργασία στην εκμετάλλευση και συχνά αυτή η προσφορά αποτελούσε αναγκαία συνθήκη για τη βιωσιμότητά της (191_A16). Πρόσωπα του στενού οικογενειακού κύκλου, κυρίως οι σύζυγοι αλλά και οι γονείς, εργάζονταν σε μόνιμη βάση στην εκμετάλλευση και συμμετείχαν συχνά, ενεργά στη λήψη αποφάσεων. Παιδιά και παππούδες (A19), επίσης, εμπλέκονταν στις εργασίες της εκμετάλλευσης και, αν για τα ηλικιωμένα μέλη αυτή η ενασχόληση μπορεί να ήταν αναζωογονητική (70_A19), για τις συζύγους που επιβαρύνονταν και με άλλες οικογενειακές ευθύνες οι σκληρές συνθήκες εργασίας – ακόμη και χωρίς τον απαραίτητο εξοπλισμό - ήταν εξουθενωτικές (190_A16, 85_A19).

Σε άλλες περιπτώσεις δεν ήταν μόνο η οικογένεια που κινητοποιούταν: «*Μόνοι μας τα φτιάξαμε αυτά*» (11_A5) ανέφερε ένας κτηνοτρόφος, ο πληθυντικός του όμως παρέπεμπε σε ένα αφοσιωμένο και ευρύ δίκτυο συγγενών και φίλων που κινητοποιήθηκε αξιοζήλευτα για να τον υποστηρίξει. Στις υπηρεσίες τους περιλαμβάνονταν η εθελοντική εργασία για την κατασκευή του στάβλου αλλά και, μετέπειτα, διάφορες φροντίδες του κοπαδιού. Επίσης, περιλαμβάνονταν πληροφορίες και διασυνδέσεις που έδιναν πρόσβαση σε διευκολύνσεις μικρότερης μεν κλίμακας πλην όμως σημαντικές, όπως η αγορά υλικών σε φιλικές τιμές, και πληροφορίες, που μείωναν το κόστος παραγωγής και αύξαναν την παραγωγικότητα της εκμετάλλευσης. Ο ίδιος «άμειβε» τους «βοηθούς» του χαρίζοντάς τους αρσενικά αρνιά, όμως, στην περίπτωση του η συμπαράσταση που δεχόταν απέρρευε από τις αξίες και τη στάση ζωής που υιοθετούσε ο ίδιος και το περιβάλλον του: «*τους βοηθάω όλους, και με βοηθάνε και τους βοηθάω, έτσι πάει*» (198_A5). Οι οικογένειες και οι φίλοι, συνεπώς, 'έσωζαν' την κατάσταση και αν δεν ήταν αυτοί, όπως δήλωσε ένας αφοσιωμένος «βοηθός»

ενός νέου κτηνοτρόφου που γνώριζε εκ των έσω την κατάσταση «*θα τα είχε παρατήσει, θα τα είχε βάλει φωτιά όλα.....*» (184_A5).

Οι λόγοι που οδηγούσαν πολλούς κτηνοτρόφους και τους ανθρώπους που τους στήριζαν σε αυτή την απελπιστική διαπίστωση απέρρεαν, αφενός, από τις συνθήκες δραστηριοποίησής τους και, αφετέρου, από την αδυναμία να λάβουν ουσιαστική οικονομική ενίσχυση και καθοδήγηση στα πρώτα τους βήματα, όταν προσπαθούσαν να δομήσουν ένα πλαίσιο λειτουργίας της επιχείρησής τους και δεν έβρισκαν τα κατάλληλα «υλικά». Λάθη και παραλείψεις σε αυτό το στάδιο είχαν συνέπειες που καταδίωκαν τον κτηνοτρόφο καιρό μετά και δεν του επέτρεπαν να ορθοποδήσει.

Συνάδελφοι κτηνοτρόφοι και συλλογικοί κτηνοτροφικοί οργανισμοί

Η συνεργασία μεταξύ των κτηνοτρόφων αναλύεται σε τρία επίπεδα: στη συνεργασία με κτηνοτρόφους του στενού φιλικού κύκλου, στη συνεργασία εντός της τοπικής κτηνοτροφικής κοινότητας και στη συνεργασία με τοπικούς συλλογικούς φορείς.

Σε πρώτο επίπεδο, διαφαίνονται σχέσεις εμπιστοσύνης που βασιζόνταν σε συγγενικούς και φιλικούς δεσμούς, όπως προαναφέρθηκε. Σε αυτές τις περιπτώσεις η επικοινωνία ήταν σταθερή και η ποιότητα της σχέσης καθόριζε το εύρος και την ποιότητα των ανταλλαγών. Οι εμπλεκόμενοι κτηνοτρόφοι αντάλασσαν πληροφορίες και γνώσεις και μοιράζονταν έγνοιες, υποστηρίζοντας έμπρακτα ο ένας τον άλλο. Για παράδειγμα, ορισμένοι κτηνοτρόφοι ανέφεραν ότι κατασκεύασαν τους στάβλους τους με τη βοήθεια φίλων-συναδέλφων τους (27_A16). Παραδείγματα φιλίας και συνεχούς ανταλλαγής μεταξύ κτηνοτρόφων παρατηρήθηκαν και μεταξύ μελών των ΟΣ, όπως π.χ. οι κτηνοτρόφοι στις εκμεταλλεύσεις A16 και A22, οι οποίοι ξεκίνησαν ταυτόχρονα στην κτηνοτροφία, και ανέφεραν ότι «*μαθαίνουμε τη δουλειά μόνοι μας*», «*βλέποντας και κάνοντας*» κάθε μέρα, ανταλλάσσοντας εμπειρίες και απόψεις ο ένας με τον άλλον για τη δουλειά (206_A16).

Στο δεύτερο επίπεδο, οι σχέσεις μεταξύ των κτηνοτρόφων χαρακτηρίζονταν από έλλειψη εμπιστοσύνης και συνεργατικού πνεύματος, γεγονός που από ορισμένους αποδιδόταν (188_A8), σε «*έλλειμμα κοινωνικής παιδείας*» (187_A5), και διαμόρφωνε ένα σαθρό υπόβαθρο για την ανάπτυξη ευρύτερων συνεργασιών (187_A5). «*Καθένας για τον εαυτό του*» εξηγούσε πώς αντιλαμβανόταν την επικρατούσα κατάσταση μεταξύ των συναδέλφων του ένας κτηνοτρόφος (A5). Ο ίδιος υιοθετούσε καταρχάς συνεργατικό πνεύμα, όμως αναγνώριζε τη δυσκολία να συνεργαστεί με ορισμένους συναδέλφους του που γνώρισε στο ξεκίνημά του ως νέος κτηνοτρόφος: «*Ο [X] με έχει εκμεταλλευτεί χίλια τα εκατό. Παρόλα αυτά δείχνω διάθεση να είμαι συνεργατικός, δεν θα έκανε το ίδιο για εμένα*» (189_A5) Άλλοι συνάδελφοί του συμφωνούν στο πνεύμα αυτής της διαπίστωσης σχολιάζοντας τη γενικότερη απροθυμία των συναδέλφων τους που ήταν χρόνια στο επάγγελμα να τους συμβουλέψουν («*οι πιο πολλοί δεν λένε*» 215_81_A16) και τη γενικότερα εκμεταλλευτική τους συμπεριφορά («*οι πιο πολλοί είναι Ταλιμπάν*», 213_81_A16).

Σε ό,τι αφορά στους αγροτικούς συνεταιρισμούς και συλλόγους, οι διαθέσεις των νέων ήταν αμφίθυμες. Ελάχιστοι συμμετέχοντες στις ΟΣ-ΕΛΓΟ νέοι κτηνοτρόφοι ήταν μέλη συνεταιρισμού ή συλλόγου κτηνοτρόφων όταν συγκροτήθηκαν οι ΟΣ, ωστόσο αρκετοί εμπλέκονταν ενεργά στην τρέχουσα συζήτηση για την ίδρυση νέου τοπικού συλλόγου και σχεδόν όλοι παρακολουθούσαν με ενδιαφέρον την εξέλιξή της. Για ορισμένους νέους κτηνοτρόφους η συνεταιριστική αντίληψη αποτελούσε φιλοσοφία ζωής (A5).

Καταρχήν, όλοι σχεδόν αναγνώριζαν την ανάγκη ένταξης σε κάποιο συλλογικό σχήμα, προκειμένου να αντιμετωπίσουν την αυθαίρετη συμπεριφορά ορισμένων -πολλών- τυροκομείων, που εκδηλώνονταν κυρίως σε θέματα τιμών αλλά και διευκολύνσεων στην παραλαβή του γάλακτος, ώστε να διατηρήσουν ένα βιώσιμο εισόδημα και να διευκολύνουν την εργασία τους (260_A16). Ο τοπικός συνεταιρισμός προσέφερε στα μέλη του ευνοϊκότερη τιμή γάλακτος, η οποία αποτελούσε σημαντικότερο δέλεαρ ένταξης σε αυτόν, καθώς και τη δυνατότητα αγοράς εισροών σε χαμηλότερες τιμές, την πρόσβαση σε συμβουλευτικές υπηρεσίες από ζωοτέχνη και κτηνίατρο και σε υπηρεσίες ΟΣΔΕ (257_A16). Παρόλα αυτά, αρκετοί κτηνοτρόφοι είχαν ενδοιασμούς φοβούμενοι απρόβλεπτες, δυσάρεστες εμπλοκές (262_A16). Όπως ανέτεινε ένας νέος κτηνοτρόφος στη συμβουλή συναδέλφου του για ένταξη στον συνεταιρισμό «[με τα τυροκομεία] ξέρω [με τι] έχω να κάνω.... άμα πάω εκεί πέρα [στο συνεταιρισμό], θα σκοτωθούμε και τελείως, πού να πάω, ποιον να βρω;» (183_A16). Επιπλέον, η προσπάθεια για ίδρυση και ενεργοποίηση νέου συνεταιρισμού παρά τις προσδοκίες και τις συζητήσεις δεν ευδοκίμοσε (128_A16), γεγονός που εν μέρει ή κατ' άλλους εξ ολοκλήρου αποδιδόταν στη διασπαστική επίδραση των τυροκομείων στους κτηνοτρόφους με τους οποίους συνεργάζονταν (105_A16).

Καθώς, ωστόσο, η πίεση από τα τυροκομεία εντεινόταν, αρκετοί νέοι κτηνοτρόφοι στη λήξη του πιλοτικού προγράμματος αποφάσισαν να μην ανανεώσουν τη δέσμευση που είχαν με τα τυροκομεία και να ενταχθούν σε συνεταιρισμό (π.χ. TE1_A8). Παρόλα αυτά, η ένταξη δεν ήταν ανεμπόδιστη, καθώς προσέκρουε στην προϋπόθεση τα καινούργια μέλη να προτείνονται από παλαιότερα μέλη, προκειμένου να ενταχθούν (TE1_A19). Αυτό έφερε σε συνεννόηση κάποια μέλη και ενίσχυσε την επικοινωνία τόσο εντός όσο και μεταξύ των ΟΣ- ΕΛΓΟ.

Ιδιώτες γεωτεχνικοί

Οι προσδοκίες των κτηνοτρόφων από τους επαγγελματίες ιδιώτες γεωτεχνικούς της περιοχής τους αφορούσαν στην παροχή αξιόπιστων, τεχνικών, εξατομικευμένων συμβουλών με άμεση και πρακτική εφαρμογή στη διαχείριση των εκμεταλλεύσεών τους (154_A5). Στο πλαίσιο της ελεύθερης αγοράς, οι προσβάσεις τους, ο βαθμός στον οποίο οι ανάγκες τους ικανοποιούνταν και η ποιότητα των υπηρεσιών που τους προσφέρονταν διαφοροποιούνταν σημαντικά σε συνάρτηση με τις οικονομικές τους δυνατότητες (156_A5). Οι περισσότεροι νέοι κτηνοτρόφοι δεν είχαν την οικονομική δυνατότητα να απασχολούν ζωοτέχνη επί πληρωμή για τη διατροφή του κοπαδιού και

τη διαχείριση της εκμετάλλευσης (156_A5). Συνηθέστερα κατέφευγαν για συμβουλές στους πωλητές των καταστημάτων πώλησης ή των εταιριών παραγωγής εισροών. Οι πωλητές σπανίως επισκέπτονταν το κοπάδι και όταν αυτό συνέβαινε ο σκοπός ήταν η πώληση προϊόντων (159_A5). Η εμπειρία ενός μέλους ήταν χαρακτηριστική: όταν πρωτοξεκινούσε ως νέος κτηνοτρόφος, επισκέφτηκαν τη μονάδα του διαδοχικά τρεις ζωοτέχνες-πωλητές και κανείς δεν του επισήμανε την κακή κατάσταση στην οποία είχε περιέλθει το κοπάδι του (159_A5). Η γνώμη του, ότι οι ζωοτέχνες πωλητές «λεηλατούν» τους κτηνοτρόφους, βρήκε σύμφωνους τους συνάδελφούς του (227_A5). Στη συνέχεια ο συγκεκριμένος κτηνοτρόφος συνεργάστηκε με ιδιώτη ζωοτέχνη ο οποίος αμείφθηκε για τις υπηρεσίες του. Η εν λόγω συνεργασία είχε πολύ καλά αποτελέσματα, καθώς ουσιαστικά διέσωσε το κοπάδι από τις συνέπειες της πρότερης λανθασμένης διαχείρισης (161_A5).

Οι επαγγελματικές σχέσεις των κτηνοτρόφων με τους κτηνιάτρους διέπονταν από την ίδια οικονομική αρχή, ωστόσο σε κάπως διαφορετική βάση. Οι κτηνοτρόφοι προσδοκούσαν καλή συνεργασία με τους κτηνιάτρους και, πράγματι, μεταξύ των κτηνιάτρων της περιοχής ορισμένοι έχαιραν της εκτίμησής τους, πλην όμως η γενική αντίληψη ήταν ότι οι κτηνίατροι κινητοποιούνταν προκειμένου να επισκεφτούν την εκμετάλλευση μόνο «αν έχει ευρώπουλα» (134_A5). Οι κτηνοτρόφοι προσέφευγαν αναγκαστικά στους κτηνιάτρους στην περίπτωση ασθένειας, καθώς και για επεμβάσεις που ο κτηνοτρόφος δεν θα μπορούσε ή δεν είχε ακόμη την εξοικείωση να κάνει μόνος του. Ορισμένοι κτηνοτρόφοι φρόντιζαν να δουν μια φορά από τον κτηνίατρο το πώς γίνονται διάφορες επεμβάσεις, όπως οι εμβολιασμοί και ο συγχρονισμός οίστρου, ώστε να είναι σε θέση να τις εφαρμόσουν κατόπιν οι ίδιοι είτε μόνι τους είτε κατόπιν τηλεφωνικών οδηγιών, προκειμένου να αποφύγουν τα έξοδα που θα συνεπαγόταν η επίσκεψη του κτηνιάτρου στη μονάδα (200_A16). Επιπλέον, όταν διαπίστωναν διαφοροποιήσεις για το ίδιο θέμα μεταξύ των κτηνιάτρων η εμπιστοσύνη στον κτηνίατρο μετριαζόταν (16_A22) και η ανάγκη να τα καταφέρουν μόνι τους μεγάλωνε, όπως και η αυτοπεποίθησή τους (146_A16, 150_A16). Η επιφύλαξη των κτηνοτρόφων προς τους κτηνιάτρους δηλώνεται με την υιοθέτηση της τακτικής ορισμένων να συνεργάζονται με δύο κτηνιάτρους, ώστε να αισθάνονται καλυμμένοι είτε σε περίπτωση δύσκολου περιστατικού είτε μη διαθεσιμότητας ενός εκ των κτηνιάτρων σε επείγουσα κατάσταση (198_A16). Ιδιαίτερα οι κτηνοτρόφοι που ήταν μέλη Συνεταιρισμού είχαν ανοιχτούς διάυλους και συμβουλευόνταν για θέματα διατροφής και κτηνιατρικής φροντίδας τους συνεργαζόμενους επιστήμονες. Παρόλο που ήταν ικανοποιημένοι από τις υπηρεσίες τους (179_A5), συχνά προσπαθούσαν να διασταυρώσουν τις συμβουλές τους, που συνήθως δεν ήταν εξατομικευμένες (A5, A11).

Σε σχέση με τους γεωπόνους-μελετητές οι απόψεις των κτηνοτρόφων για τις υπηρεσίες που ελάμβαναν δίστανται. Ορισμένοι ένιωθαν απολύτως καλυμμένοι όσον αφορά στις υποχρεώσεις τους έναντι των ελεγκτικών αρχών για τις επιδοτήσεις που ελάμβαναν και δήλωναν ικανοποιημένοι από την ποιότητα των υπηρεσιών που απολάμβαναν. Σε άλλες περιπτώσεις, όμως, κάποιιοι δήλωναν απογοητευμένοι για την ενημέρωση που είχαν, καθώς «άλλος [λέει] έτσι άλλος λέει αλλιώς»

(210_A16). Ειδικότερα σε σχέση με το ΠΝΓ ορισμένοι νέοι κτηνοτρόφοι εξέφραζαν δυσαρέσκεια για το κόστος του φακέλου σε σχέση με το συνολικό ποσό της αναμενόμενης οικονομικής βοήθειας (130_A16). Ενδεικτικό, ωστόσο, της έλλειψης εμπιστοσύνης - ενδεχομένως όχι απαραίτητως προς τους μελετητές αλλά γενικότερα προς το σύστημα ελέγχου - είναι ότι συχνά στις συναντήσεις ρωτούσαν ο ένας τον άλλον και προσπαθούσαν να διασταυρώσουν τις πληροφορίες που είχαν από τα μελετητικά γραφεία. Εξάλλου, όπως είπε ένα μέλος η συνεργασία τόσο με δημόσιους όσο και με ιδιωτικούς φορείς μπορεί να είναι «ή του ύψους ή του βάθους» (209_A16).

Ειδικοί επιστήμονες και ακαδημαϊκοί

Μεταξύ των πηγών γνώσης ιδιαίτερη επιρροή σε ορισμένους κτηνοτρόφους είχαν οι δημόσιες διαλέξεις που διοργάνωναν δημόσιοι φορείς με προσκαλεσμένους ειδικούς επιστήμονες. Στις συζητήσεις οι κτηνοτρόφοι αναφέρθηκαν αρκετές φορές και με διάφορες αφορμές σε διαλέξεις ακαδημαϊκών που είχαν γίνει στην περιοχή τους. Παρόλο που δεν θα μπορούσε κάποιος να ισχυριστεί ότι οι επαφές ήταν συχνές, οι πληροφορίες που ελάμβαναν και οι απόψεις που άκουγαν τους απασχολούσαν για καιρό. Ορισμένοι ακαδημαϊκοί αποτελούσαν σημεία αναφοράς για ένα εύρος κτηνοτροφικών θεμάτων, πέραν της ειδικότητάς τους.

Στο πλαίσιο των ΟΣ έγινε σαφές ότι οι προσδοκίες των κτηνοτρόφων από τους ακαδημαϊκούς εστίαζαν, όχι μόνο στην απόκτηση νέας γνώσης αλλά κυρίως στην εφαρμογή της, καθώς επίσης και την αποσαφήνιση διαφιλονικούμενων θεμάτων που τους προβλημάτιζαν (140_A5). Οι κτηνοτρόφοι φαίνονταν να εκτιμούν, στο σύνολό τους, την επιστημονική γνώση και επιδίωκαν την επαφή με μέλη της ακαδημαϊκής κοινότητας - αυτό άλλωστε ήταν και ένα επιχείρημα για τη συμμετοχή τους στις ΟΣ. Ωστόσο, η γενικότερη εκτίμησή τους δεν εμπόδιζε κάποιους να αμφισβητήσουν «το πρακτικό αντίκρισμα» (207_A5) της επιστημονικής γνώσης που μεταφέρεται μέσω των δημόσιων διαλέξεων. Το επιχείρημά τους ήταν ότι η επιστημονική γνώση είναι θεωρητική και εν πολλοίς ασύνδετη με τις πραγματικές συνθήκες άσκησης της κτηνοτροφίας, η γνώση των οποίων θα της προσέδιδε πρακτική αξία για τον κτηνοτρόφο (119_A5). Με την ίδια λογική αμφισβητήθηκε η μεταφορά των αποτελεσμάτων των επιστημονικών πειραμάτων στις εκμεταλλεύσεις. Σε αυτό συνέτεινε και η εμπειρία ενός κτηνοτρόφου που είχε συνεργαστεί σε πείραμα Τμήματος του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας (104_A5), καθώς οι διαφοροποιήσεις κάποιων αποτελεσμάτων είχαν αποδοθεί στις συνθήκες της εκτροφής.

Σε ορισμένες περιπτώσεις, μέσω των προσωπικών τους δικτύσεων, οι κτηνοτρόφοι είχαν πρόσβαση σε εξατομικευμένες συμβουλές από ακαδημαϊκούς (119_A5). Σε αυτές περιλαμβανόταν και η δυνατότητα επαφών και άντλησης πληροφοριών στο πλαίσιο ερευνητικών συνεργασιών. Οι κτηνοτρόφοι αξιολογούσαν πολύ θετικά την προθυμία των ερευνητών-ακαδημαϊκών να γνωρίσουν τις συνθήκες που επικρατούσαν στις εκμεταλλεύσεις τους και εκτιμούσαν ιδιαίτερα όσους έδειχναν εξοικείωση και δεν δίσταζαν «να μουν στον στάβλο» (199_A5). Παρόλα αυτά σε μια περίπτωση

υπήρξε απαξιωτικός σχολιασμός ακαδημαϊκού, λόγω της επιστημονικής θέσης που είχε εκφράσει σε διάλεξή του υπέρ της διατήρησης της ντόπιας Καραγκούνικης φυλής προβάτου, από κτηνοτρόφο στη βάση απόψεων που φέρονταν να διατυπώθηκαν σε διάλεξη άλλου ακαδημαϊκού (διαφορετικής ειδικότητας) υπέρ της παραγωγικής ανωτερότητας ξένων φυλών (Σημ_Κ_ΟΣ1-ΕΛΓΟ).

7.2.4 Στρατηγικές πρόσβασης σε γνώση

Οι νέοι κτηνοτρόφοι αξιοποιούσαν σε σταθερή βάση την επικοινωνία τους με συγκεκριμένους συναδέλφους τους εγκατεστημένους σε πολύ ευρύτερη περιοχή από το Νομό τους, τούς οποίους εκτιμούσαν ως επαγγελματίες. Η πραγματοποίηση επισκέψεων σε καινοτόμες, με καλή φήμη εκμεταλλεύσεις αποτέλεσε για κάποιους κτηνοτρόφους μια σταθερά ακολουθούμενη στρατηγική πρόσβασης σε γνώσεις και νέες πρακτικές, τόσο στο ξεκίνημά τους όσο και μετέπειτα (89_A5).

Μια άλλη στρατηγική ήταν ο πειραματισμός στην εκμετάλλευση, ιδιαίτερα όσον αφορά σε διαχειριστικά θέματα, όπως ο απογαλακτισμός. Οι σπουδές (καθώς ένα μέλος είχε σπουδάσει γεωπόνος) και η αναζήτηση πληροφόρησης μέσω Διαδικτύου (40_A16) και μέσω επιστημονικών συγγραμμάτων (A5 και A14) αποτέλεσαν, επίσης, πηγές γνώσης για ορισμένους κτηνοτρόφους.

Πάντως, παρά τις σημαντικές διόδους πρόσβασης που ορισμένοι είχαν αλλά και τις προσπάθειές όλων για απόκτηση γνώσεων, κάποιοι από τους περισσότερο δραστήριους κτηνοτρόφους δεν δίστασαν, οδηγημένοι από τη συζήτηση στις ΟΣ, να παραδεχτούν ότι οι ίδιοι λανθασμένοι χειρισμοί επαναλαμβάνονται συνεχώς - και από τους ίδιους - και ότι *«και μετά 10 χρόνια όλα λάθος τα κάνουμε»* (91, _A5), αναγνωρίζοντας ότι η ημιμάθεια αποτελεί κυρίαρχο πρόβλημα των κτηνοτρόφων αλλά και, ευρύτερα, του αγροτικού κόσμου.

7.2.5 Κίνδυνοι, αβεβαιότητες και στρατηγικές επιβίωσης

Μια στρατηγική επιβίωσης αφορά το σχέδιο δράσης που ακολουθούσε κάθε νέος κτηνοτρόφος προκειμένου να διασφαλίσει τη διατήρηση και συνέχιση της εκμετάλλευσής του. Η εξασφάλιση οικογενειακού εισοδήματος αποτελούσε, όπως προαναφέρθηκε, το βασικό κριτήριο για τη λήψη απόφασης και όλες οι δράσεις έπρεπε να υπακούσουν στην *«αμετακίνητη θέση [η οποία] είναι πώς θα βγει το ταμείο»* (95_A5). Αυτή η θέση ήταν ενδεικτική των ασφυκτικών συνθηκών επιβίωσης που αντιμετώπιζαν. Συνέπεια της πίεσης ήταν, εξάλλου, η επιλογή ένταξης στο ΠΝΑ και, κατόπιν, η κατά προτεραιότητα τήρηση των όρων του προγράμματος έναντι σχεδόν οποιουδήποτε στόχου βελτίωσης της εκμετάλλευσης, που θα μπορούσε να υπονομεύσει την επιτυχή ολοκλήρωση του ΠΝΓ, προκειμένου να μη χρειαστεί να επιστραφούν χρήματα (211_A5).

Ορισμένα μέλη των ΟΣ-ΕΛΓΟ στη διάρκεια της εκπαιδευτικής διαδικασίας συνειδητοποιούσαν το βαθμό έκθεσής τους σε πλήθος αστάθμητων παραγόντων, πολλούς από τους οποίους δεν μπορούσαν

να επηρεάσουν. Η πλέον προφανής εξάρτηση, αυτή από τις καιρικές συνθήκες, μπορούσε οποιαδήποτε στιγμή, αφενός, να ανατρέψει τον προϋπολογισμό τους για τη διατροφή του κοπαδιού, βάσει των διακυμάνσεων των τιμών των ζωοτροφών, και, αφετέρου, να επιδράσει σημαντικά στη γαλακτοπαραγωγή της εκμετάλλευσης (66_A5). Ωστόσο, ένας συνηθέστερος παράγοντας διακινδύνευσης του κτηνοτροφικού εισοδήματος προερχόταν από την αθέτηση της συμφωνίας που είχαν οι παραγωγοί με τα τυροκομεία, με αποτέλεσμα είτε τη σύναψη νέας συμφωνίας, σε χαμηλότερη πλέον τιμή, στη μέση της γαλακτοπαραγωγική περιόδου είτε τη μη εξόφληση μέρους της παραδοθείσας παραγωγής (69_A5). Άλλες απρόβλεπτες καταστάσεις, όπως οι ζημιές στον εξοπλισμό, αν και «μέσα στο πρόγραμμα», αποτελούσαν πηγές ανησυχίας που επίσης επηρέαζαν τη ρευστότητα της εκμετάλλευσης και τις επιλογές του κτηνοτρόφου συγκεκριμένες περιόδους του έτους (70_A5). Για παράδειγμα, η προμήθεια ζωοτροφών με χαμηλό κόστος προϋπέθετε τη ρευστότητα της επιχείρησης κατά την συγκομιδή, οπότε ο κτηνοτρόφος μπορούσε να κλείσει συμφωνίες με τους καλλιεργητές «στο χωράφι», αποφεύγοντας έτσι τη μεσολάβηση εμπόρων και τις υψηλότερες τιμές αργότερα (67_A5).

Ένας άλλος παράγοντας που δημιουργούσε αστάθμητες συνθήκες αφορούσε στον καθορισμό και τον έλεγχο των παραγόντων που καθόριζαν το αποτέλεσμα της διατροφής (90_A5) και, συνεπώς, τη γαλακτοπαραγωγή της εκμετάλλευσης. Δεδομένου ότι η επίδραση του σιτηρεσιού είναι προσδιορίσιμη και ελεγχόμενη, αφετηρία αυτής της αβεβαιότητας αποτελούσε η άγνοια σε θέματα διατροφής και η αδυναμία πρόσβασης σε αξιόπιστες ζωοτεχνικές συμβουλές. Ωστόσο, η πηγή αυτού του κινδύνου ήταν κατά βάση συστημική, υπό την έννοια ότι το ίδιο το σύστημα γνώσης και καινοτομίας επιδοτούσε την κτηνοτροφική δραστηριότητα χωρίς προηγουμένως να καθιστά διαθέσιμη στους επωφελούμενους κτηνοτρόφους την απαραίτητη γνώση.

Προκειμένου να αντιμετωπίσουν αυτούς τους κινδύνους και να εξασφαλίσουν εισόδημα, οι νέοι κτηνοτρόφοι υιοθετούσαν, ανάλογα με τις δυνατότητές τους, μια γκάμα στρατηγικών. Καταρχάς, προσπαθούσαν να κάνουν συνειδητές επιλογές, δηλαδή επιλογές βάσει κριτηρίων και αρχών. Τέτοια επιλογή ήταν η αποφυγή δανεισμού, ακόμη και με τίμημα την απώλεια της δυνατότητας πολύ σημαντικής διευκόλυνσης των εργασιών, όπως αυτή που θα είχαν αν, για παράδειγμα, δανείζονταν για να αγοράσουν αμελκτικό μηχάνημα. Η αναφορά «δεν χρωστάμε ούτε ένα ευρώ, για αυτό αρμέγουμε με τα χέρια» (85_A19) είναι χαρακτηριστική. Ωστόσο, σε τεχνικά θέματα οι νέοι κτηνοτρόφοι δεν διέθεταν πάντα την απαραίτητη πληροφορία, ώστε να αξιολογήσουν το κόστος κάθε επιλογής. Για παράδειγμα, η επιλογή μεταξύ της αγοράς ζωοτροφών ή της ιδιοπαραγωγής προϋπέθετε την εξέταση παραγόντων που αξιολογούνταν διαφορετικά σε κάθε εκμετάλλευση και οδηγούσαν σε διαφορετικές αποφάσεις.

Ταυτόχρονα, οι κτηνοτρόφοι προσπαθούσαν να μειώσουν, κατά το δυνατό, την εξάρτηση από τρίτους αξιοποιώντας, όσο μπορούσαν, οικογενειακούς πόρους. Αυτή η στρατηγική αφορούσε, για παράδειγμα, στην απόφαση για ιδιοπαραγωγή των ζωοτροφών, ώστε η εκμετάλλευση να μην

υφίσταται την αβεβαιότητα της αγοράς, όπως προαναφέρθηκε (64_A5). Επίσης, είχε εφαρμογή στην απόφαση για μείωση της εγχρήματης αμοιβής ξένου εργατικού δυναμικού μέσω της ανταλλαγής βοήθειας με συναδέλφους ή με τη βοήθεια συγγενών και φίλων, τους οποίους αποζημιώναν σε είδος (105_A5). Άλλο παράδειγμα αφορούσε στην εκτέλεση από τον ίδιο τον κτηνοτρόφο επεμβάσεων, προκειμένου να αποφευχθεί η επίσκεψη κτηνιάτρου.

Μια στρατηγική ενίσχυσης του εισοδήματός τους που κάποια μέλη επίσης εξέταζαν ήταν η ένταξη στο πρόγραμμα βιολογικής κτηνοτροφίας του ΠΑΑ (Υπομέτρο 11.1.2 και 11.2.2 ενισχύσεις για την μετατροπή και διατήρηση σε βιολογικές πρακτικές και μεθόδους παραγωγής στην κτηνοτροφία) (212_A5). Αρκετά μέλη αιτήθηκαν ένταξη στο εν λόγω 'πρόγραμμα' παρά τον προβληματισμό τους για τη δυνατότητα τήρησης των δεσμεύσεων που συνεπαγόταν αυτή τους η κίνηση. Η στόχευσή τους ήταν αφενός η χρηματική ενίσχυση που παρεχόταν ως αποζημίωση για την απώλεια εισοδήματος, λόγω αυξημένου κόστους παραγωγής του βιολογικού γάλακτος, και, αφετέρου, η απολαβή της υψηλότερης τιμής πώλησης του βιολογικού γάλακτος σε σχέση με το συμβατικό. Έτσι, οι επισκέψεις που πραγματοποίησαν οι ΟΣ σε εκμεταλλεύσεις που είχαν ενταχθεί παλιότερα στη βιολογική κτηνοτροφία εξυπηρετούσαν τη σφαιρικότερη πληροφόρησή τους για το θέμα αυτό.

Σκέψεις για την ένταξη στο υπομέτρο της βιολογικής κτηνοτροφίας: Οι συζητήσεις με μέλη των ΟΣ μου δημιούργησαν έντονο προβληματισμό για τα κίνητρα ένταξής τους στη βιολογική κτηνοτροφία αλλά και την πραγματική δυνατότητα κάποιων να ανταποκριθούν στις απαιτήσεις. Ήταν ξεκάθαρο ότι πρωταρχική επιδίωξη ήταν η αύξηση του εισοδήματος. Την ίδια στιγμή, καταλάβαινα ότι νοιάζονταν να κάνουν καλά τη δουλειά τους και θα ήθελαν να μπορέσουν να ανταποκριθούν στις όποιες υποχρεώσεις τους και να παράγουν για τους καταναλωτές το γάλα που έδιναν και στα παιδιά τους. Έμπαιναν, συνεπώς, στο πρόγραμμα με σκοπό να ανταποκριθούν, όχι για να ξεγελάσουν το σύστημα και να πάρουν την επιδότηση. Από την άλλη, ήταν αρκετά σαφές ότι η τήρηση των δεσμεύσεων που θα αναλάμβαναν τους προβλημάτιζε και ότι θα προτιμούσαν ένα 'επιεικές' σύστημα ελέγχου. Επιπλέον, δεδομένου ότι έμπαιναν στη διαδικασία των αιτήσεων και κτηνοτρόφοι που δεν διέθεταν πόρους που θα τους διευκόλυναν στην τήρηση των όρων - για παράδειγμα δεν διέθεταν βοσκοτόπια και ακολουθούσαν ενσταβλισμένο-εντατικό σύστημα διατροφής - οδηγούσε στη σκέψη ότι ενθαρρύνονταν σε αυτήν την κίνηση από τα συνεργαζόμενα μελετητικά γραφεία. Αυτές οι σκέψεις καθόρισαν τα θέματα γύρω από τα οποία θα εκτυλίσσονταν οι συζητήσεις των ΟΣ στη διάρκεια των επισκέψεων στις εκμεταλλεύσεις που είχαν παλαιότερα ενταχθεί στη βιολογική κτηνοτροφία: αφενός, η ανάδειξη των κριτηρίων που θα βοηθούσαν στη λήψη της απόφασης των νέων για ένταξη ή μη και, αφετέρου, η σημασία των ελέγχων και η αποσαφήνιση των γενικότερων κοινωνικών επιπτώσεων όταν οι έλεγχοι είναι ελαστικοί και διάτρητοι.

Τέλος, σημαντική δυνατότητα για μείωση του κόστους παραγωγής με ταυτόχρονη αύξηση των εσόδων από την πώληση γάλακτος σε τιμές ευνοϊκότερες από αυτές της αγοράς προσέφερε στους κτηνοτρόφους η απόφαση για ένταξή τους στον τοπικό Συνεταιρισμό.

7.2.6 Αλληλεπιδρώντας στο πλαίσιο των ΟΣ - Η διαδικασία διευκόλυνσης

Η ανάλυση των συζητήσεων ανέδειξε αλληλεπιδράσεις και συμπεριφορές που δεν άπτονταν άμεσα της παραγωγής γνώσης αλλά την επηρέαζαν, καθώς διαμόρφωναν αφενός τις διαθέσεις και την ποιότητα της αλληλεπίδρασης των συμμετεχόντων και, αφετέρου, το διαθέσιμο χρόνο και την εξέλιξη της διαδικασίας. Οι συμπεριφορές αυτές αναλύονται σε δύο άξονες, αντικατοπτρίζοντας από τη μια μεριά την επικοινωνία μεταξύ των μελών και, από την άλλη, την μεταξύ μας διάδραση και τη μαθησιακή διαδικασία συνολικά. Τέλος, αναφορά γίνεται στη γενικότερη στρατηγική διευκόλυνσής, συνοψίζοντας τις τεχνικές που συχνότερα ακολουθήθηκαν.

Αλληλεπιδράσεις μεταξύ των μελών

Στη διάρκεια των συζητήσεων αποτυπώθηκαν πολλές θετικές αλληλεπιδράσεις μεταξύ των μελών. Σε λίγες περιπτώσεις παρατηρήθηκαν αρνητικές συμπεριφορές που όμως δεν επικράτησαν και δεν επηρέασαν το γενικό κλίμα.

Βασικό ρόλο στη διαμόρφωση του εγκάρδιου κλίματος είχαν οι εκάστοτε φιλοξενούντες τις ομάδες κτηνοτρόφοι, οι οποίοι ανεξαιρέτως επέδειξαν προθυμία να δείξουν τις εκμεταλλεύσεις τους και μοιράστηκαν με γενναιοδωρία τις καλές πρακτικές που διαπιστωμένα δούλευαν καλά για αυτούς αλλά και τα σημεία που τους προβλημάτιζαν. Χαρακτηριστικό της σημασίας που απέδιδαν στο ρόλο τους είναι το γεγονός ότι ορισμένοι φιλοξενούντες είχαν άγχος αν θα ανταποκρινόντουσαν στο ρόλο τους και στις απαιτήσεις της συζήτησης (A18, 3_A19). Οι φιλοξενούντες επέδειξαν ενδιαφέρον για τις απόψεις και τα πορίσματα των επισκεπτών τους και δεκτικότητα στις παρατηρήσεις και τα σχόλιά τους και συχνά έδειξαν την ευχαρίστησή τους με κεράσματα στο κλείσιμο των συναντήσεων.

Τα μέλη των ομάδων ανταποκρίθηκαν στη διάρκεια των συζητήσεων με καλή διάθεση, με παρρησία και συχνά με χιούμορ (π.χ. 19_A19, 119_A22, 358_A18). Ταυτίστηκαν, συμβούλεψαν και παρείχαν ψυχολογική στήριξη στους συναδέλφους τους σε στιγμές άγχους για διάφορα θέματα των εκμεταλλεύσεών τους (π.χ. μειωμένες τιμές, τήρηση υποχρεώσεων προγραμμάτων) αναγνωρίζοντας ότι «όλοι λίγο πολύ έχουμε τα ίδια θέματα» (143_A16). Αναγνώρισαν και απέδωσαν εύσημα σε συνομιλητές πολλές φορές (π.χ. 15_A16). Στο πλαίσιο των ομάδων αναπτύχθηκαν φιλίες, οι οποίες επεκτάθηκαν και εκτός του πλαισίου των ομάδων και αποτέλεσαν ένα παραπάνω κίνητρο για τη συμμετοχή τους (π.χ. TE_A18, 57_A19).

Εντούτοις, οι συζητήσεις ενείχαν προκλήσεις για τις σχέσεις των μελών, τις οποίες γενικά διαχειρίστηκαν πολύ καλά. Για παράδειγμα, τα μέλη της μιας ομάδας διαχειρίστηκαν με ευγένεια

και ενσυναίσθηση την αμφισβήτησή τους στα λόγια μέλους, όταν αυτό φιλοξένησε την ομάδα τους και παρείχαν, όπως και να είχε, τη συμβουλή τους (ΣΗΜ_Α15 (Α12)). Οι ομάδες διαχειρίστηκαν με ηπιότητα και χιούμορ την εξακολουθητική τάση μονοπώλησης της συζήτησης από συνάδελφούς τους, καθώς και δύο περιστατικά έντονης αντιπαράθεσης μελών. Το πρώτο από αυτά τα δύο περιστατικά αφορούσε σε παλιές διαφορές δύο κτηνοτρόφων (ΣΗΜ_Έναρξη).

Σχηματίζοντας τις πιλοτικές ΟΣ - η αψιμαχία: Η πρώτη συνάντηση, που είχε σκοπό τη διαμόρφωση των ομάδων, έκανε φανερό ότι οι αλληλεπιδράσεις μεταξύ των εκπαιδευόμενων μπορούσαν εύκολα να γίνουν εκρηκτικές. Σχεδόν με το καλημέρα, δύο από τα υποψήφια μέλη μόνο που δεν πιάστηκαν στα χέρια με αδιευκρίνιστη αφορμή! Γνωρίζονταν, είχαν προηγουμένα και σίγουρα δεν θα ανέχονταν ο ένας τον άλλον στην ίδια ομάδα. Η λύση δόθηκε άμεσα από συνάδελφούς τους που μπήκε ανάμεσά τους: ο ένας θα εντάσσονταν στη μια ομάδα και ο άλλος στην άλλη. Στις κοινές συναντήσεις των ομάδων τους δεν θα μιλούσαν μεταξύ τους και η έχθρα τους θα παρέμενε.

Το δεύτερο περιστατικό προέκυψε στη βάση της αποκλίνουσας επιχειρηματολογίας δύο κτηνοτρόφων για συγκεκριμένο θέμα συζήτησης (συνάντηση Α5). Παρόλο που η συζήτηση πήρε μάκρος, το κλίμα έγινε δυσάρεστο και η αμφισβήτηση έντονη και επίμονη, τόσο οι άμεσα εμπλεκόμενοι όσο και η ομάδα συνολικά επέδειξαν ευελιξία και ήθος. Τελικά, παρότι τα μέλη της ομάδας πήραν θέση και οι εμπλεκόμενοι επέμειναν στις θέσεις τους μέχρι τέλους, οι σχέσεις δεν διαταράχθηκαν. Αντίθετα, οι δύο εμπλεκόμενοι μετά την ολοκλήρωση των εργασιών των πιλοτικών ομάδων δέχτηκαν να συμμετέχουν σε μια ενιαία/κοινή ΟΣ και να συνεργαστούν (βλ. σελ. 181). Στη διάρκεια της αντιπαράθεσης τα μέλη συντάχθηκαν υπέρ της μιας ή της άλλης άποψης, κυρίως όμως με τον ήπιο τρόπο τους συντάχθηκαν υπέρ της ενότητας της ομάδας. Τελικά, η ένταση που δημιουργήθηκε κινητοποίησε κεντρομόλες δυνάμεις και βελτίωσε τη συνοχή της ομάδας.

Σε γενικές γραμμές, όταν χρειάστηκε, και οι δύο ομάδες επέδειξαν ικανότητα αυτορρύθμισης, παρά το περιορισμένο χρονικό διάστημα που τα μέλη τους ήταν μαζί.

Ενσωμάτωση των μελών στη διαδικασία διευκόλυνσης

Ο τρόπος που ενσωματώθηκε κάθε μέλος στη διαδικασία διευκόλυνσης αντικατοπτρίζεται στις συμπεριφορές τους όσον αφορά τη συμμετοχή και την τήρηση των συμφωνιών και των κανόνων της ομάδας, στις αξίες που εκπροσωπούσαν για αυτούς οι ομάδες, στη χρησιμότητα που αναγνώριζαν σε αυτές, καθώς και σε συναισθηματικές τους αντιδράσεις σε σχέση με τη συμμετοχή τους. Σε ό,τι αφορά στην τήρηση των κανόνων, τα κυριότερα προβλήματα αφορούσαν στην τήρηση της ώρας προσέλευσης και την προσπάθεια μονοπώλησης της συζήτησης από μέλος της μίας ομάδας, που αντιμετωπίστηκαν με τεχνικές διευκόλυνσης (συμφωνία, ανάθεση καθηκόντων, εργασία σε μικρές ομάδες). Σε ελάχιστες μόνο περιπτώσεις παρατηρήθηκε δεικτική συμπεριφορά (για παράδειγμα η απόκριση «το ξέρεις και αυτό;» προς «παντογνώστη» συνάδελφο (144_Α5)).

Τα μέλη των ΟΣ ενστερνίστηκαν πρακτικά τις αξίες του ελεύθερου λόγου, της αποδοχής της γνώμης του άλλου και του διαλόγου. Ιδιαίτερα στη μία από τις δύο ομάδες το περιστατικό της έντονης διαφωνίας, που προαναφέρθηκε, τους έδωσε την αφορμή να διατυπώσουν τις αξίες αυτές απερίφραστα, αντιλαμβανόμενοι ότι:

- ο δογματισμός δεν βγάζει πουθενά («που μας βγάζει ο δογματισμός;»), (60_A5),
- ο διάλογος απαιτεί ειλικρίνεια και ολιστική θεώρηση («να λέμε και τα θετικά και τα αρνητικά» 108_A5),
- οι γνώμες πρέπει να εκφέρονται χωρίς εμμονή και προκαταλήψεις (73_A5, 93_A5)
- η διαφωνία είναι καλοδεχούμενη, επειδή τροφοδοτεί τη συζήτηση (87_A5).

Με τον τρόπο αυτό τα μέλη της ομάδας, αναστοχαζόμενα μια συγκρουσιακή μαθησιακή διαδικασία, εξωτερίκευαν τις αξίες που πρέσβευαν και τις αφομοίωσαν εκ νέου ως τους ρητούς κανόνες που ήθελαν να διέπουν κάθε συνάντηση της ομάδας τους. Συνεπώς, ενεπλάκησαν σε μάθηση τριπλού βρόγχου και παρήγαγαν οργανωσιακή γνώση σε επίπεδο ομάδας.

Όλα τα μέλη είχαν ενεργή συμμετοχή στις συζητήσεις και παρόλο που δεν ήταν ισόρροπη (υπό την έννοια ότι δεν μίλησαν όλοι τον ίδιο χρόνο), ενθαρρύνθηκαν και εξέφρασαν γνώμη ακόμη και τα πιο ντροπαλά μέλη (ΣΗΜ_A2). Οι εκπαιδευόμενοι επέδειξαν ενδιαφέρον για το περιεχόμενο και τη διαδικασία των συζητήσεων. Στη λήξη πολλών συναντήσεων τα μέλη δεν βιάζονταν να αναχωρήσουν και η συζήτηση συνεχιζόταν μετά το τέλος της «επίσημης» συζήτησης. Για παράδειγμα στην επίσκεψη Α1 η συζήτηση συνεχίστηκε για σχεδόν μια ώρα πέρα από τον προκαθορισμένο χρόνο της συνάντησης και η ομάδα αναχώρησε, όταν ο φιλοξενών, λόγω ανειλημμένης υποχρέωσης, έπρεπε και εκείνος να αναχωρήσει. Τα μέλη, συνεπώς σε αυτές τις περιπτώσεις δέχονταν πολλά ερεθίσματα και είχαν πολλά περισσότερα να προσθέσουν στη συζήτηση από όσα ο διαθέσιμος χρόνος τους επέτρεπε.

Σε ό,τι αφορά στις τεχνικές διευκόλυνσης, σε ορισμένες περιπτώσεις τα μέλη χρειάστηκαν κάποιο χρόνο προσαρμογής μέχρι να μάθουν να δουλεύουν με συγκεκριμένο τρόπο, όπως για παράδειγμα σε μικρές ομάδες, ωστόσο ανταποκρίθηκαν θετικά (π.χ. συνάντηση Α7). Δεν συνέβη το ίδιο στην περίπτωση της τήρησης αρχείων με τα στοιχεία της εκμετάλλευσης και ουσιαστικά αυτό ήταν το μόνο καθήκον στο οποίο δεν ανταποκρίθηκαν σε επίπεδο ομάδας (ορισμένοι, ωστόσο, ασχολήθηκαν ατομικά, π.χ. Σημ_A15 (Κ3), ή εκ των υστέρων ΤΕ_A18).

Στη διάρκεια των συναντήσεων, με διάφορες αφορμές, τα μέλη αναγνώριζαν, στην πλειονότητά τους, ότι οι συζητήσεις ήταν χρήσιμες και σημαντικές (168_A5), επειδή αντλούσαν ενδιαφέρουσες και χρήσιμες γνώσεις (210_A5, 132_A5) («πείτε τα, γιατί αυτά μας χρησιμεύουν»). Ωστόσο, σε μια περίπτωση υπονοήθηκε ότι δεν υπήρχε κάτι καινούργιο να μάθουν (229_A5), αν και άλλη στιγμή το ίδιο άτομο (Α12) φάνηκε να αναγνωρίζει τη χρησιμότητα των ομάδων, ενδεχομένως όχι για τον ίδιο

αλλά για συναδέλφους του με λιγότερες γνώσεις. Ορισμένοι κτηνοτρόφοι συνέδεσαν τη λειτουργία των ομάδων με την ανάπτυξη πνεύματος συνεργασίας εντός και εκτός των ΟΣ (229_A5).

Η διευκόλυνση μιας διαφωνίας - το δίδαγμα: Το πιο σημαντικό σε αυτή τη γεμάτη ένταση συζήτηση: η ίδια η ομάδα προσδιόρισε τις αρχές λειτουργίας της! Τα μέλη εντόπισαν τα κρίσιμα σημεία και έθεσαν τους κανόνες που θα καθόριζαν την αλληλεπίδρασή τους μέσα από μια διαδικασία ανοικτή και βιωματική. Ειλικρινής επικοινωνία, χωρίς δογματισμούς, προσπάθεια για αντικειμενικότητα και ολιστική θεώρηση, αποδοχή της διαφωνίας χωρίς προκατάληψη: οι αρχές που ήθελαν να ακολουθήσουν στην ομάδα τους. Το αποτέλεσμα έδειχνε ότι ήταν σωστή η απόφαση να αφήσω το διάλογο να εξελιχτεί και να παρέμβω επιλεκτικά, παρά την έγνοια κανείς να μην θιγεί.

Ο διάλογος έχει νόημα όταν δεν εκλαμβάνεται ως μια απαραίτητα ευχάριστη αλλά ως μια κατά βάση χρήσιμη διαδικασία, στην οποία οι συνομιλητές συχνά πιέζονται, η επιχειρηματολογία τους δοκιμάζεται και ενίοτε καταρρέει. Αυτή η συνθήκη δεν τους καθιστά ευτυχισμένους, είναι όμως λυσιτελής και αναγκαία, ιδιαίτερα όταν το διακύβευμα είναι σημαντικό. Διάλογος δεν είναι απλά η ανταλλαγή απόψεων αλλά μια ζωντανή, ενεργητική διαδικασία που περιλαμβάνει προσπάθεια, επέκταση του συλλογισμού, επαναδιατύπωση και ενίοτε πληγωμένους εγωισμούς. Για αυτό ο διάλογος απαιτεί συν-διαλεγόμενους που κατανοούν τα όρια της διαφωνίας και έχουν αυτοπεποίθηση και ήθος, ώστε να συνεχίσουν να συνδιαλέγονται τόσο στη διάρκεια όσο και μετά τη διαφωνία. Ο διάλογος υπόκειται σε κανόνες που διασφαλίζουν την ισότιμη συμμετοχή αλλά σε καμία περίπτωση δεν αποσκοπούν στην εξισορρόπηση της επιρροής στο διακύβευμά του. Η έκβαση του διαλόγου οφείλει να εναπόκειται αποκλειστικά στην ικανότητα των συνδιαλεγόμενων να επιχειρηματολογούν και να εξάγουν συμπεράσματα, δεδομένης της διαθέσιμης γνώσης. Διαφορετικά η διαδικασία καταλήγει να είναι καρικατούρα διαλόγου!

Μέθοδοι και τεχνικές διευκόλυνσης

Γενικά, ακολουθήθηκαν δύο στρατηγικές για την υλοποίηση της διευκόλυνσης: Η μία περιλαμβάνει το χειρισμό της ομάδας ως ένα σώμα, ενώ η δεύτερη το χωρισμό της σε υπο-ομάδες, οι οποίες αναλάμβαναν συγκεκριμένα καθήκοντα σε κάθε συνάντηση. Συνοπτικά οι μέθοδοι διευκόλυνσης που ακολουθήθηκαν εστίαζαν:

- στο χειρισμό των θεμάτων συζήτησης (για παράδειγμα, διερεύνηση θέματος με ερωτήσεις, ενεργός ακρόαση, περιγραφή της διαδικασίας και των προς συζήτηση θεμάτων στην έναρξη της συνάντησης, σύντομες εισηγήσεις που αποσκοπούσαν στην αποσαφήνιση του σκοπού, των εννοιών και των κριτηρίων της συζήτησης, ανακεφαλαίωση τμημάτων ή του συνόλου της συζήτησης, παράφραση, οπτικοποίηση κύριων σημείων συζήτησης σε flip-chart).
- στην εισαγωγή ερεθισμάτων (π.χ. ξενάγηση, σύντομες εισηγήσεις που αποσκοπούσαν στην πληροφόρηση/ εισαγωγή γνώσης στην ΟΣ, ερωτήσεις).
- στη λειτουργικότητα της ομάδας (π.χ. συμφωνία επί της διαδικασίας, δημιουργία κανόνων).

- στη δομή της συζήτησης (π.χ. εργασία σε υπο-ομάδες, ανάθεση καθηκόντων)

Οι τεχνικές χειρισμού του θέματος συζήτησης και εισαγωγής ερεθισμάτων ακολουθούνταν περισσότερο συνειδητοποιημένα και αποτελεσματικά μετά την παρακολούθηση της εκπαίδευσης CECRA TTT. Ωστόσο, η κύρια επίδραση της CECRA -από όπου προέρχεται και η κύρια διαφοροποίηση στη διευκόλυνση μεταξύ των ΟΣ- ΕΛΓΟ και της ΟΣ-1- ήταν η βελτίωση της ικανότητας δόμησης της συζήτησης, η οποία επέφερε συνολική βελτίωση στη λειτουργικότητας της ομάδας.

7.2.7 Αναζητώντας γνώσεις και ικανότητες - Η εμπλοκή στην μαθησιακή διαδικασία.

Ο βαθμός εμπλοκής των κτηνοτρόφων στην παραγωγή και διάδοση της γνώσης προκύπτει από τη συμπεριφορά που επέδειξαν στην αντιμετώπιση των θεμάτων που απασχόλησαν την εκάστοτε συζήτηση της ομάδα τους. Παράλληλα, στις συναντήσεις που έγιναν παρουσία ειδικών, εξετάστηκε και η δική τους εμπλοκή στη διαδικασία διευκόλυνσης.

Η δομή των συζητήσεων και η παραγωγή της γνώσης από τους κτηνοτρόφους.

Όπως προαναφέρθηκε, κάθε συζήτηση σε στάβλο ξεκινούσε με ξενάγηση στην εκμετάλλευση και παρατήρηση των χώρων και του κοπαδιού, ώστε οι επισκέπτες -κτηνοτρόφοι να εντοπίσουν πρακτικές και δεδομένα της εκτροφής που θα κινούσαν το ενδιαφέρον τους και θα βοηθούσαν στη βελτίωση των γνώσεων και τον εντοπισμό πρακτικών που θα ήθελαν και οι ίδιοι να εφαρμόσουν. Προκειμένου να διευκολυνθεί η παρατήρηση, σε κάθε συνάντηση η συζήτηση δομείτο σε τρεις άξονες:

1. στα χαρακτηριστικά του στάβλου που διασφάλιζαν αφενός την ευζωία του κοπαδιού και αφετέρου τη λειτουργικότητα της εκμετάλλευσης,
2. στην καλή φυσιολογική κατάσταση και τη διατροφή του κοπαδιού σύμφωνα με τη φάση του παραγωγικού του κύκλου, και
3. στη στρατηγική αναπαραγωγής του κοπαδιού.

Καθώς οι εκμεταλλεύσεις εκπροσωπούσαν όλη τη γκάμα των συστημάτων εκτροφής προβάτων (από μετακινούμενο εκτατικό έως πλήρως εντατικοποιημένο) και οι ανάγκες για γνώση κάλυπταν όλο το φάσμα των δραστηριοτήτων τους, τα μέλη των ομάδων είχαν τη δυνατότητα να διερευνήσουν τα πλεονεκτήματα και τα μειονεκτήματα καθενός από αυτά τα συστήματα και να αναγνωρίσουν σε αυτά χαρακτηριστικά και ανάγκες του δικού τους συστήματος εκτροφής.

Επισημαίνεται ότι η καθιερωμένη εκπαίδευση του ΕΛΓΟ (150 ωρών) ακολουθούσε συγκεκριμένο αναλυτικό πρόγραμμα στη βάση του οποίου οι εκπαιδευτές όφειλαν να καλύψουν συγκεκριμένα θέματα, όπως, για παράδειγμα η βιολογική εκτροφή και η ευζωία. Αυτά μας γνωστοποιήθηκαν με

την παρότρυνση να συζητηθούν και στις ΟΣ, πλην όμως η συζήτηση εξωτερικά προ-αποφασισμένων θεμάτων δεν συμβαδίζει με το συμμετοχικό και βιωματικό χαρακτήρα των ΟΣ. Ωστόσο, τα εν λόγω θέματα προέκυψαν ήδη από τις πρώτες συζητήσεις στους στάβλους. Για παράδειγμα, τόσο η σημασία της ευζωίας του κοπαδιού όσο και η βιολογική εκτροφή θίχτηκαν στην εναρκτήρια συνάντηση της ΟΣ-ΕΛΓΟ 2 με αφορμή τη δυσκολία του φιλοξενούντα κτηνοτρόφου στο χειρισμό των ζώων και την προκήρυξη της σχετικής δράσης του ΠΑΑ για τη μετατροπή συμβατικών εκτροφών σε βιολογικές. Ως επακόλουθο οργανώθηκε η πρώτη κοινή συνάντηση (Κ-1) των ΟΣ στο ΚΕΓΕ για τη διεξοδικότερη αντιμετώπιση των ερωτημάτων σχετικά με τη λογική που διέπει το κανονιστικό πλαίσιο και την εφαρμογή της δράσης.

Οι ερωτήσεις και η ανταλλαγή εμπειριών και πληροφοριών αποτέλεσαν τα κύρια μέσα εμπλοκής των κτηνοτρόφων στη συζήτηση. Οι ερωτήσεις τους εξυπηρετούσαν πολλαπλούς σκοπούς.

Στη διάρκεια της ξενάγησης οι ερωτήσεις αποσκοπούσαν σε διευκρινήσεις των πληροφοριών που μοιραζόταν ο ιδιοκτήτης της εκμετάλλευσης, όπως, για παράδειγμα, η λεπτομερέστερη πληροφόρηση για το σκεπτικό των αποφάσεων για την κατασκευή και τα υλικά του στάβλου. Κάποιες ερωτήσεις ήταν διχοτομικές και υπαινικτικές, προϋδεάζοντας για αμφισβήτηση των πρακτικών του φιλοξενούντος («*αυτά τα αρνιά μεγαλώνουν [αν τα πάρεις τόσο νωρίς από τη μάνα];*» (3_A16) είτε ευθέως αμφισβητούσαν την άποψη που είχε μόλις εκφραστεί («*Τι λέτε ρε παιδιά τώρα; τριφύλλι στο αρνί αυτό;*») (27_A5). Άλλες ερωτήσεις αποσκοπούσαν σε χρηστικές πληροφορίες για συγκεκριμένα θέματα όπως στοιχεία προμηθευτών ή σε πληροφορίες για τις εγκαταστάσεις. Συχνά οι ερωτήσεις αποσκοπούσαν να απαντηθεί το «ποιος» («*Ποιος είναι αυτός που το έχει πει;*» (26_A5) ή το «πώς;» («*πώς το έβγαλες το κόστος διατροφής;*») (54_A5). Οι ερωτήσεις που αποσκοπούσαν στη διερεύνηση των ακολουθούμενων πρακτικών (π.χ. «*τι σιτηρέσιο δίνεις;*» (13_A19), «*τι κόστος έχεις;*», «*τι ώρα βγάξεις τα ζώα για βοσκή;*» (16_A19) συνέβαλλαν στην εξέλιξη και την εμπάθυνση της συζήτησης, καθώς ακολουθούνταν από πληροφορίες που πυροδοτούσαν το ενδιαφέρον των φιλοξενούμενων και τους «προσκαλούσαν» να συνεισφέρουν περαιτέρω τις δικές τους εμπειρίες και να αναπτύξουν το συλλογισμό και τα επιχειρήματά τους.

Οι αναφορές των μελών των ΟΣ στις εμπειρίες τους επηρέαζαν με διαφορετικό τρόπο τη συζήτηση. Όταν δήλωναν συμφωνία και συμπαράσταση, δημιουργούσαν προϋποθέσεις ταύτισης και ενίσχυαν το δεσμό της ομάδας, ενώ, παράλληλα τροφοδοτούσαν ποικιλοτρόπως το ουσιαστικό μέρος της συζήτησης με στοιχεία. Σε κάποιες περιπτώσεις μέσα από τη δική τους εμπειρία τα μέλη πρόβαλαν τη γνώση και την εμπειρία άλλων, όπως για παράδειγμα παλιότερων κτηνοτρόφων («*ο πατέρας μου, χρόνια έκανε αυτή τη δουλειά, δεν άλλαξε τόπο όπου πήγαινε...*» (35_A19) ή ειδικών. Η αναφορά στις εμπειρίες, συχνά μπορούσε να αποτελεί μέρος πιο σύνθετης επιχειρηματολογίας. Για παράδειγμα, σε μια επίσκεψη, ένα μέλος της ομάδας πρότεινε στον ιδιοκτήτη της μονάδας κάποιες αλλαγές στο σύστημα διατροφής του κοπαδιού και αιτιολόγησε την άποψη του ως εξής:

...ένα που δεν βρήκα σωστό ... επειδή από διατροφολόγους έχω μάθει ότι πρέπει [τα πρόβατα] να έχουν φάει καρπό, δεν γίνεται να βγουν έξω [για βοσκή] νηστικά. Για εμάς που έχουμε Lacaune και υποτίθεται πιάνουμε γάλα, για να τα βγάλουμε έξω, μας λένε οι διατροφολόγοι ότι πρέπει να έχουν ταϊστεί λίγο το πρωί, για να είναι προετοιμασμένο το στομάχι τους, μη φάει αυτό το πράγμα έξω ... Είναι καλό, αλλά πρέπει το ζώο να βγει προετοιμασμένο, να έχει φάει καρπό. (74_A19)

Στο παράδειγμα αυτό, ο κτηνοτρόφος συνεισέφερε στην αναγνώριση του προβλήματος και τη διερεύνησή του, καθώς συνδύασε τις πληροφορίες που πήρε, παρατηρώντας γύρω του και ακούγοντας το συνάδελφό του που φιλοξενούσε την ομάδα, με την εμπειρία του, ανακαλώντας ταυτόχρονα τη γνώση που είχε από ειδικούς.

Οι εκπαιδευόμενοι σε αρκετές περιπτώσεις διερεύνησαν προβλήματα των μονάδων και εντόπισαν μαζί εξατομικευμένες λύσεις. Για παράδειγμα, για να αντιμετωπιστεί το σκίσιμο των αυτιών των ζώων και οι πληγές από τα σκουλαρίκια, λόγω της ύπαρξης μεταλλικών πλεγμάτων στο χώρο φύλαξής τους, προτάθηκε από μέλος και συζητήθηκε μια κατασκευαστική προσαρμογή (183-201_A16). Ο διάλογος στις ΟΣ οδηγούσε συχνά σε προτάσεις που αξιολογούνταν και κάποιες φορές προκαλούσαν διαφωνίες και απορρίπτονταν στη βάση συγκεκριμένου σκεπτικού (103_A16). Άλλες φορές, το συμπέρασμα ήταν εντελώς διαφορετικό από την αρχική σκέψη του φιλοξενούντος κτηνοτρόφου που, κατά το διάλογο, κατανόησε και συμφώνησε με τη λογική κάποιου/ων συναδέλφου/ων του, συνδυάζοντας εμπειρία και κριτική σκέψη (A5_90-93). Η επίκληση προσωπικών εμπειριών συχνά οδήγησε σε συγκρίσεις περιπτώσεων και η επιχειρηματολογία του διαλόγου βασίστηκε σε πραγματικά παραδείγματα και υποθέσεις (για παράδειγμα σύγκριση οικονομικότητας σιτηρεσιών σε περιπτώσεις ιδιοπαραγωγής και αγοραζόμενων ζωοτροφών, 107_A5).

Ο διάλογος σε ορισμένες περιπτώσεις οδήγησε σε αναστοχασμό, όπως στην περίπτωση του κτηνοτρόφου (A16) που ανακάλεσε τις δυσκολίες που αντιμετώπισε ως εξής:

«... ξεκίνησα χωρίς να θέλω να φτιάξω πρόβατα, ούτε κατάλαβα πως ξεκίνησα, έμεινα χωρίς δουλειά και για αυτό - αν ξεκινούσα τώρα θα πήγαινα βρω ένα χώρο, να έχει πρώτα από όλα ρεύμα και νερό. Θα πήγαινα να νοίκιαζα όλα τα γύρω-γύρω χωράφια – γιατί τώρα εμένα δεν μου νοικιάζει κανένας εδώ – έξω δεν με αφήνουν να βγω εκτός από κάνα δυο μπαϊρία – αλλά και πού να πας; Θα νοίκιαζα τα χωράφια να μπορώ να τα σπείρω. Θα άρμυγα 3 μήνες και μετά θα το έκοβα στη μέση – και θα άφηνα τα μισά να βοσκάνε από 'δω και τα άλλα αποκεί ... πότισμα και άστα να τρώνε, για να ρίζω το κόστος στην τροφή. Θα αγόραζα πρόβατα ... δεν θα ξεκινούσα όπως ξεκίνησα και καταστράφηκα, θα πήγαινα απ' έξω να αγοράσω ζώα 30, 50, 60. Απ' έξω και γκαστρομένα. Θα τα έφερνα [ώστε] μετά από ένα μήνα να αρμέζω, να πάρω λεφτά. Εγώ ξεκίνησα εδώ [και] έφτασε μια χρονιά να έχω εκεί μέσα 80 πρόβατα .... Και τι έπαιρνα; ... πήγαινα στο παζάρι ... και όλο έχανα λεφτά [αγοράζοντας ζώα που δεν ήταν καλά] ... Ενώ, αν ήξερα ... τώρα θα πήγαινα έξω, θα διάλεγα τα πρόβατα 10, 20,

30, 100, όσα λεφτά είχα. Θα είχα φτιαγμένο το στάβλο, όλα έτοιμα, μετά ένα μήνα να πάρω λεφτά. Έκανα να πάρω λεφτά 4 χρόνια, να πάρω ένα ευρώ... ακόμη πληρώνω, αλλά τουλάχιστον τώρα παίρνω, πριν δεν έπαιρνα τίποτα, επειδή άλλαζα συνέχεια τα πρόβατα» (176-182_A16).

Μερικές φορές, ωστόσο, η αναφορά πολλών διαφορετικών εμπειριών στο ίδιο θέμα (π.χ. διατροφή) συσκοτίζει αντί να διαφωτίζει, καθώς οι συμμετέχοντες αδυνατούσαν να εντοπίσουν κάποιο κριτήριο εξόδου από το αδιέξοδο. Αυτές οι περιπτώσεις ξανασυζητήθηκαν είτε σε άλλη εκμετάλλευση όπου το φαινόμενο εμφανίζονταν λιγότερο σύνθετο και συνεπώς πιο κατανοητό είτε παραπέμφθηκαν σε συζήτηση με τους ειδικούς που προσκλήθηκαν να συνεισφέρουν στις ΟΣ τις επιστημονικές τους γνώσεις. Επίσης, σε κάποιες περιπτώσεις η ομάδα δεν διέθετε τα απαραίτητα κριτήρια για να αποφανθεί και οι ίδιοι οι κτηνοτρόφοι ανέφεραν ειδικούς που θα μπορούσαν να συμβάλουν με τις ειδικές τους γνώσεις στην περαιτέρω διερεύνηση των θεμάτων, όπως π.χ. στην περίπτωση της οικονομικότητας της ιδιοπαραγωγής έναντι της αγοράς ζωοτροφών: *«αυτό μόνο οικονομολόγος, μόνο ο [χ], μπορεί να το λύσει» (140_A5).*

Σε περιπτώσεις που η ομάδα δεν μπόρεσε αμέσως να εντοπίσει τα δεδομένα που χρειαζόταν για να αποφανθεί άμεσα, η εξέλιξη της συζήτησης έπαυε να είναι γραμμική και το θέμα ανακυκλωνόταν, ιδιαίτερα όταν οι απόψεις ήταν ισχυρές (π.χ. Α5). Τα εμπλεκόμενα μέλη αξιοποιούσαν τη συζήτηση για να προβληματιστούν από τα επιχειρήματα που ακούστηκαν, να αναστοχαστούν τις θέσεις που πήραν, να βελτιώσουν τα δικά τους επιχειρήματά και να επανέλθουν. Σε κάποιες περιπτώσεις το θέμα επανέρχονταν σχεδόν ως το τέλος της συνάντησης και ήταν φανερό ότι κάποιοι «το δούλευαν στο μυαλό τους» ακόμη και όταν η συζήτηση είχε προχωρήσει σε άλλα θέματα.

Αποκορύφωμα των εκπαιδεύσεων ήταν η ανάληψη από τους εκπαιδευόμενους της ευθύνης να συνοψίσουν και να παρουσιάσουν στην άλλη ομάδα τα πορίσματα και τις προτάσεις που ανέπτυξαν σε πρόσφατη συνάντηση της ομάδας τους με τρόπο κατανοητό και ουσιαστικό. Έπρεπε, συνεπώς, να περιγράψουν τί είδαν στην μονάδα που επισκέφτηκαν και να αιτιολογήσουν τις προτάσεις τους. Οι εκπαιδευόμενοι δούλεψαν ομαδικά, προκειμένου να προετοιμάσουν τις παρουσιάσεις τους. Η διαδικασία ήταν διασκεδαστική και εποικοδομητική, καθώς ανακαλούσαν και συνδύαζαν τις παρατηρήσεις τους από την εκμετάλλευση και τη συζήτηση που είχαν κάνει, ανασύροντας συγχρόνως τις διαφορετικές τους κατανοήσεις των συνθηκών και τους τρόπους που τις υπερασπίστηκαν στις συζητήσεις .

Εν κατακλείδι, οι ομάδες είχαν τον έλεγχο της μαθησιακής διαδικασίας, αξιοποίησαν κάθε δυνατότητα μάθησης ομότιμων και ενεπλάκησαν ουσιαστικά στην παραγωγή και διάδοση γνώσης.

Θέματα που επανέρχονταν: Στη διάρκεια των συζητήσεων πάντα επισημαίνονταν τυχόν κατασκευαστικά λάθη στους στάβλους και οι κτηνοτρόφοι φαινόταν πως κατανοούσαν τη σημασία τους. Ωστόσο, ορισμένα θέματα επανέρχονταν ως ερώτηση ή σχόλιο, αμφισβητώντας ό,τι νόμιζα

πως είχε εμπεδωθεί σε προηγούμενες συναντήσεις. Η επανάληψη βοηθούσε στην αφομοίωση της νέας γνώσης, όμως ταυτόχρονα προβλημάτιζε, καθώς, με τον καιρό δεν θεωρούνταν πλέον νέα.

Για παράδειγμα, ένα θέμα που επανερχόταν ήταν η επίμονη σύνδεση του ενδεδειγμένου ύψους του στάβλου με τις χαμηλές θερμοκρασίες που οδηγούσαν σε μείωση της γαλακτοπαραγωγής (20_A5). Πολλοί κτηνοτρόφοι το χειμώνα συνηθίζουν να κλείνουν με νάιλον τα προβλεπόμενα για αερισμό ανοίγματα, αυξάνοντας την υγρασία, που στην πραγματικότητα συντελεί, περισσότερο από τη θερμοκρασία στην μείωση των αποδόσεων. Η λογική των επιχειρημάτων – που διατυπώθηκαν με διαφορετικούς τρόπους από διαφορετικούς ανθρώπους, ομότιμους και ειδικούς- προσέκρουσε στο αίσθημα ασφάλειας που τους προκαλούσε η συνήθεια μιας καταφανώς λανθασμένης πρακτικής.

Αναζητώντας πρακτικές βεβαιότητες. Στις συζητήσεις καταγράφηκαν γενικεύσεις και υπεραπλουστεύσεις απόψεων που, ενώ σε ορισμένο πλαίσιο είναι σωστές, σε ένα άλλο οδηγούν σε αυτοματοποιημένες αποφάσεις και επιζήμιες πρακτικές. Για παράδειγμα, η αντίληψη ότι η ιδιοπαραγωγή ζωοτροφών αποτελεί ένδειξη επαγγελματισμού του κτηνοτρόφου (68_A5) ή ότι η καλή διαχείριση της εκμετάλλευσης εξασφαλίζει πάντα καλό κτηνοτροφικό εισόδημα (68_A5) αποτελούσαν γενικεύσεις που, ενώ δεν ισχύουν ανεξαιρέτως, απηχούν μια επιζήμια συλλογιστική η οποία εστιάζει αποκλειστικά στα προτερήματα και τις εγγενείς ικανότητες του κτηνοτρόφου χωρίς να αποδίδει σημασία στους διαθέσιμους πόρους και τις συνθήκες δραστηριοποίησής του.

Παράδειγμα απλουστευτικής σκέψης αποτέλεσαν οι απόψεις ότι η χρήση της μιας ή της άλλης ζωοτροφής «κόβει το γάλα» (143_A5), οι οποίες αποδίδουν «μαγικές» ιδιότητες στις ζωοτροφές, ιδιότητες που επιδρούν στον ίδιο βαθμό και σε κάθε περίπτωση. Στο ίδιο πνεύμα, ορισμένοι κτηνοτρόφοι υπερασπίζονταν την ανώτερη παραγωγικότητα των ξένων φυλών χωρίς να εξετάζουν τα συστήματα εκτροφής που υιοθετούσαν ή το κόστος που συνολικά συνεπαγόταν η επιλογή τους. Η συλλήβδην απόρριψη, όπως και η εκθείαση της μιας ή της άλλης πρακτικής ή ζωοτροφής ή γενικότερα κάποιου προϊόντος, δημιουργούσε εντυπώσεις και διευκόλυνε τη διάδοση «εξωτικών μιγμάτων», όπως της λεγόμενης «μαρκαλόσκονης». Οι κτηνοτρόφοι αγόραζαν την μαρκαλόσκηνη χύμα από κτηνιατρικά καταστήματα και τη θεωρούσαν πολύ αποτελεσματική στη γονιμοποίηση. Στις συζητήσεις πιθανολογούσαν πως πρόκειται για κριθάρι, βιταμίνη E, αλάτι (41_A19), πλην όμως η σύνθεσή της παρέμεινε άγνωστη.

Η δυσκολία αλλαγής καθιερωμένων πρακτικών: Σε μια συνάντηση ένας κτηνοτρόφος αναστοχαζόμενος τη συμβουλή που έδωσε στον συνάδελφό του παραδέχτηκε: «είπα στον [χ] να βάλει δίχτυ εδώ [σε σημείο του στάβλου για βελτίωση του αερισμού], ...τι να κάνω; να τον μαλώσω; αφού και εγώ νάιλον έχω!» (231_A5). Ο χρόνος που μεσολαβεί, συνεπώς, από την κατανόηση της αναγκαιότητας μιας αλλαγής μέχρι την πραγματοποίησή της δεν είναι εύλογος. Η αλλαγή δεν είναι

απλή συνέπεια της κατανόησης του λόγου που την επιβάλλει, αντίθετα στην απόφαση για αλλαγή και στην εφαρμογή της υπεισέρχονται περισσότεροι παράγοντες. Το ερώτημα είναι πως μπορεί να επιταχυνθεί η λήψη απόφασης. Ένας τρόπος είναι η ενίσχυση της επιχειρηματολογίας με ποσοτικά δεδομένα που μαρτυρούν το εύρος του κόστους ή του οφέλους που μπορεί να έχει κάποιος από τη συνέχιση ή την αλλαγή μιας πρακτικής. Αυτή είναι η τακτική που ακολουθείται στις Ιρλανδικές ΟΣ.

Αυτή η απόκριση, ωστόσο, δεν ήταν δυνατή στο παραπάνω παράδειγμα, ούτε σε αυτό του διλήμματος της προμήθειας ή ιδιοπαραγωγής ζωοτροφών, επειδή αντίστοιχα ποσοτικά δεδομένα δεν ήταν διαθέσιμα. Έτσι, δεν ασκήθηκε η νοητική πίεση που θα κινητοποιούσε περισσότερους εκπαιδευόμενους να εγκαταλείψουν τη 'ζώνη ασφαλείας' τους και να μπουν στη διαδικασία αλλαγών, όπως ενδεχομένως θα έκαναν αν το κόστος της επιζήμιας πρακτικής μεταφραζόταν σε μετρήσιμες αποδόσεις και κέρδη. Η αναζήτηση και αξιοποίηση ποσοτικών ερευνητικών δεδομένων που περιγράφουν όσο το δυνατό πιο εύγλωττα στο συμβουλευμένο την κατάστασή του, τις επιλογές του και τις συνέπειές τους βρίσκονται στον πυρήνα της συμβουλευτικής διαδικασίας.

Η εμπλοκή των ειδικών επιστημόνων στη διαδικασία διευκόλυνσης.

Ειδικοί επιστήμονες που ανήκαν στο προσωπικό ερευνητικών και εκπαιδευτικών, δημόσιων φορέων συμμετείχαν στις τέσσερις κοινές συναντήσεις των ΟΣ στο ΚΕΓΕ και σε τρεις συναντήσεις σε στάβλους. Ο σχεδιασμός των κοινών συναντήσεων περιλάμβανε μια σύντομη παρουσίαση από κάθε ομιλητή με την προοπτική η έμφαση να δοθεί στη συζήτηση, που συντόνιζε η Δ-Ε. Ο σκοπός ήταν να δοθούν απαντήσεις σε ερωτήματα για την εκτροφή προβάτων που είχαν αναδειχτεί στις συναντήσεις στις εκμεταλλεύσεις και δεν είχαν καλυφθεί επαρκώς και, επίσης, στην εμπέδωση θεωρητικών αρχών και σχετικών, απαραίτητων γνώσεων. Στις συναντήσεις στους στάβλους οι ειδικοί συμμετείχαν στη συζήτηση που ακολουθούσε μετά την ξενάγηση και τις πρώτες ερωτήσεις και σκέψεις των μελών.

Αν και στις περισσότερες περιπτώσεις οι ειδικοί εντάχθηκαν ομαλά στη συμμετοχική διαδικασία και οι εκπαιδευόμενοι συνολικά επωφελήθηκαν από τις γνώσεις τους και την ανταπόκρισή τους στα ερωτήματα που τέθηκαν (βλ. σελ. 135), ορισμένες συμμετοχές ήταν δυσλειτουργικές. Το αποτέλεσμα σε αυτές τις περιπτώσεις ήταν η συμμετοχική διαδικασία να περιοριστεί σημαντικά - έως και να ακυρωθεί.

Σε αυτές τις «δυσλειτουργικές» περιπτώσεις τέσσερα ήταν τα βασικά ζητήματα που επηρέασαν τη διαδικασία διευκόλυνσης:

- α. η μη συμμόρφωση του ειδικού με το συμφωνημένο χρονοδιάγραμμα,
- β. η απόκλιση από την ατζέντα της συζήτησης,
- γ. η υποτίμηση του φιλοξενούντα κτηνοτρόφου και της ομάδας και
- δ. η αγνόηση του ρόλου του διευκολυντή και των συμφωνιών που είχαν γίνει.

Ένα πέμπτο ζήτημα αφορούσε την ανταπόκριση φορέα σε αίτημα για συμμετοχή ειδικού σε συζήτηση ΟΣ και είχε έμμεση αλλά σημαντική επίδραση στη διευκόλυνση. Συγκεκριμένα, με αφορμή τη συνεργασία ενός μέλους με ερευνητικό φορέα ζητήθηκε από τον φορέα η συμμετοχή συγκεκριμένου ειδικού στη συνάντηση της ΟΣ στο συγκεκριμένο στάβλο. Ο ειδικός είχε αναφερθεί στις συζητήσεις και μέλη της ομάδας είχαν ερωτήματα σχετικά με την ειδικότητά του. Ωστόσο, ο φορέας ενέκρινε τη συμμετοχή άλλου ειδικού, άλλης ειδικότητας. Λόγω του σημαντικού ρόλου του φορέα, η αντιπρόταση έγινε αποδεκτή, ωστόσο έπρεπε να βρεθεί αντίστοιχη θεματολογία που να μην είχε καλυφθεί εκτενώς από τις έως εκείνη τη στιγμή εργασίες της ΟΣ. Αυτό δεν ήταν δύσκολο, όμως ουσιαστικά είχε ως αποτέλεσμα την προσαρμογή της συζήτησης στον ειδικό, παρά το αντίθετο.

Σε μια άλλη περίπτωση η μη τήρηση του χρονοδιαγράμματος θα ήταν το πιο ανώδυνο ζήτημα που παρουσιάστηκε, αν δεν συνοδευόταν από αγνόηση της συνολικής ατζέντας της συζήτησης και των προσπαθειών της Δ-Ε για συντονισμό με συνέπεια, αφενός να περιοριστεί δραστικά ο χρόνος του δευτέρου εισηγητή και, αφετέρου, να μην γίνουν παρά ελάχιστες ερωτήσεις από τους κτηνοτρόφους. Ουσιαστικά επρόκειτο για διάλεξη, παρά για συμμετοχική διαδικασία. Ως διάλεξη ήταν πολύ ενδιαφέρουσα, οι τεχνολογίες που αναφέρθηκαν ήταν μεγάλης χρησιμότητας, ο εισηγητής είχε βαθιά γνώση, όμως οι κτηνοτρόφοι είχαν απορίες για τις οποίες δεν τους δόθηκε η ευκαιρία να ρωτήσουν. Τελικά, οι ίδιοι κτηνοτρόφοι που συμφώνησαν ότι ο ειδικός «είπε πράγματα» (13_A7) αισθάνθηκαν προσβεβλημένοι από τη συμπεριφορά του, καθώς ένιωσαν να κατηγορούνται ότι ως κτηνοτρόφοι δεν είναι αρκετά καινοτόμοι χωρίς όμως να λαμβάνουν απαντήσεις για το πώς συγκεκριμένα θα μπορούσαν να καινοτομήσουν:

Κτηνοτρόφος (A17): «... αλλά μας πρόσβαλε, γενικά όλη την Ελλάδα. Ότι δεν κάνουμε ... και είμαστε πίσω, και έτσι και αλλιώς, το είπε 10 φορές! Ε, ρε φίλε, πες μας, εσύ, πώς θα κάνουμε ... του λέω και εγώ: θα κάνω, θα διαθέσω ... Ούτε ήξερε πώς γίνεται, πώς κάνουμε, δεν ήξερε τίποτα, τίποτα δεν ήξερε!» (8_A7)

Κτηνοτρόφος (A19-B): «Απευθύνονται λες και μιλάνε σε μονάδες που έχουν 3000 ζώα. Δεν μπορούν να συνειδητοποιήσουν ότι μιλάνε με μικρούς κτηνοτρόφους στην ουσία. Οι πιο πολλοί είμαστε μικροί κτηνοτρόφοι» (9_A7).

Κτηνοτρόφος (A17): «Μα δεν έκανε να μας προϊδεάσει λίγο, να μας πει ότι με αυτόν το τρόπο θα γίνει, θα σας βοηθήσω κάπως ... να πει: θα σας στείλω εκεί». (11_A7)

Κτηνοτρόφος (A1): «Μετά τις ερωτήσεις που έγραψες στον πίνακα, έλεγες εσύ [η διευκολύντρια], ξέρω εγώ, για αυτή την ερώτηση και έλεγε πάλι τα ίδια πράγματα. Δεν μας έδινε κάτι να καταλάβουμε και να μας αφήσει και εμάς να κάνουμε ερωτήσεις, να ρωτήσουμε κάποια πράγματα» (12_A7).

Σε άλλη περίπτωση, ο ειδικός συστήθηκε στην ΟΣ αναφερόμενος σε προσωπικές εμπειρίες στη βάση των οποίων ανέλυσε την αντίληψή του για μια διαστρωμάτωση του κτηνοτροφικού πληθυσμού που ξεκινά από τον «καλό» και καταλήγει στον «κακό ποιμένα».

Ειδικός: «... Διαστρωμάτωση από τον καλό ποιμένα στον κακό ποιμένα σε όποιο μήκος και πλάτος, εγώ έχω βρεθεί από την Αραβία μέχρι την Αμερική, σε όποιο μήκος και πλάτος υπάρχει (3_A4)».

Αργότερα, μπαίνοντας στην ουσία της συζήτησης, θέλησε να παρακάμψει τα συμφωνημένα θέματα, αντιπαρερχόμενος κάθε προσπάθεια συντονισμού. Ο διάλογος είναι χαρακτηριστικός:

Ειδικός: «...Δυστυχώς στην Ελλάδα μας έχουν περάσει την αίσθηση εδώ τώρα ότι θα κάνεις κάτι, θα μπει σε αυτό το πρόγραμμα και από το να είσαι εδώ και να ζεις με 20 ευρώ την ημέρα την οικογένειά σου, θα γίνεις Ωνάσης. Αυτό, παιδιά, με την προβατοτροφία δεν γίνεται. Ξεχάστε το! ... Καταρχήν, θα πρέπει να καταλάβετε αυτές οι ράτσες προβάτων υπάρχουν κάπου, το Lacaune είναι στη Γαλλία, εγώ έχω δουλέψει με αυτά τα πρόβατα ... ε, αυτό θέλω να σου πω: πώς είναι δυνατόν ένας Καρδιτσιώτης να σου πουλάει μούρη και να σου λέει 320 [λίτρα γάλακτος]. Πού είναι τα 320; φέρτη μου αυτή την προβατίνα, όχι να μου δείξει σε 1, 2, 5 προβατίνες που θα πιάνουν τόσο, ότι είναι ο κανόνας» (39_A4).

Διευκολύντρια: «Συγγνώμη... για να μείνουμε μόνο σε αυτό. Αυτό που λέτε είναι ότι δεν είναι ρεαλιστικό να είναι αυτός ο αριθμός για την Καρδίτσα...» (40_A4).

Ειδικός: [συνεχίζει] «Δεν είναι ρεαλιστικό για την Καρδίτσα. Reports για το Lacaune...

Κτηνοτρόφος (A16): «Κύριε [], πριν συνεχίσετε να σας πω λίγο κάτι για να...»

Διευκολύντρια: «Συγγνώμη [A16], το θέμα σήμερα είναι να δούμε τις συνθήκες υγιεινής και πρόληψης, να μην αφήσουμε να τραβήξει πολύ η συζήτηση με τις φυλές, σας παρακαλώ. Για να δούμε...»

Ειδικός: «Είναι σημαντικό!»

Διευκολύντρια: «Είναι πολύ σημαντικό αλλά επειδή το έχουμε καλύψει και στο παρελθόν αυτό το θέμα...» (42_A4).

Ειδικός: «Δεν με ενδιαφέρει πως το έχετε καλύψει, μπορεί να διαφωνούμε σε αυτό το θέμα» (43_A4).

Διευκολύντρια: «Δεν διαφωνούμε, θα πείτε οπωσδήποτε τη γνώμη σας. Μην μείνουμε σε αυτό το θέμα...»

Ειδικός: «Λοιπόν...»

Διευκολύντρια (συνεχίζει): Βλέπετε έχω εδώ [δείχνει στον πίνακα παρουσιάσεων] τον παραγωγικό κύκλο, θέλω φεύγοντας αυτό που θα έχει μείνει να είναι η πρόληψη, οι εμβολιασμοί σε όλον τον παραγωγικό κύκλο, αυτό να το έχουμε κάνει, και ό,τι άλλο θέλετε να πείτε και να ρωτήσετε» (44_A4).

Κτηνοτρόφος (A16): «Θα τα είχαμε ρωτήσει τώρα αυτά τα πράγματα, να ρωτήσουμε σε κάποιον που ξέρει...» (45_A4).

Ειδικός (προς A16): «Τι θέλεις να πεις;»

Κτηνοτρόφος (A16): «*Ο [A17] εδώ έχει Lacaune πρόβατα και πιάνει 250...*» (45_A4)

Ειδικός: «*Για ελάτε εδώ εσείς οι δύο...*» (46_A4).

Ο ειδικός ανέλαβε να συντονίσει ο ίδιος τη συζήτηση, δίνοντας το λόγο στον κτηνοτρόφο του οποίου η ερώτηση ταίριαζε σε αυτά που και ο ίδιος ήθελε να απευθύνει στην ΟΣ. Ταυτόχρονα, ξεκίνησε να χειραγωγεί τη συζήτηση, απευθυνόμενος στους προαναφερόμενους κτηνοτρόφους (A16, A17), καθώς τους ξεχώρισε και επικεντρώθηκε σε αυτούς, ρωτώντας τους και δεχόμενος τις ερωτήσεις τους για τις εκμεταλλεύσεις τους, αγνοώντας την περισσότερη ώρα τους υπόλοιπους. Και οι δύο κτηνοτρόφοι είχαν πρόβατα *Lacaune* και ακολουθούσαν ενσταβλισμένο, εντατικό σύστημα διατροφής, σε αντίθεση με τον φιλοξενούντα, ο οποίος είχε αβελτίωτα ζώα που έβοσκαν πολλές ώρες κάθε ημέρα. Ο ειδικός συνέχισε έτσι και μόνο μετά από αρκετή ώρα άρχισε να αναπτύσσει και τα συμφωνημένα θέματα.

Αργότερα, ο ειδικός σχολίασε πολύ θετικά το βιωματικό χαρακτήρα της συνάντησης, ανακαλώντας μνήμες από άλλη χώρα, στην οποία είχε ζήσει:

Ειδικός: «*...Είχαν έρθει κτηνοτρόφοι Νεοζηλανδοί και τους ρωτούσαμε: οι γνώσεις σας από πού προέρχονται; και κατά 90 % μας είπαν από την οικογένεια. ... Το πρόβλημα με τους νέους κτηνοτρόφους είναι μεγάλο όταν από την οικογένεια δεν έχει επαφή με την κτηνοτροφική κοινότητα. Εκεί είναι το εύκολο θύμα ...*». (58_A4)

Διευκολύντρια.: «*...Για το θέμα της εκπαίδευσης των κτηνοτρόφων δεν είναι μόνο η οικογένεια, να πω ότι σε άλλες χώρες [ο ειδικός προσπαθεί να διακόψει] υπάρχουν σχολεία ...*» (60_A4).

Ειδικός: *Αυτά παιδιά [παύση] εδώ σας λένε ότι στην Ευρώπη υπάρχουν σχολεία. [Προς την διευκολύντρια] Που υπάρχουν, για πες μου;*

Διευκολύντρια. *Στην Ιρλανδία, για παράδειγμα.*

Ειδικός: *Πού;*

Διευκολύντρια.: *Στην Ιρλανδία.*

Ειδικός: *Στην Γαλλία υπάρχει; στην Γερμανία υπάρχει; Δεν υπάρχει! (61_A4).*

Πριν το τέλος της συνάντησης ο ειδικός αποφάσισε να συμβουλέψει την ομάδα και για θέματα διατροφής του κοπαδιού:

Ειδικός: «*Κάτι πολύ βασικό που ξέχασα να πω για τον Πέτρο²⁸ και να το ξέρετε κι εσείς. Αυτό που άκουσα να λέει ότι βάζει καλαμπόκι, κριθάρι, πίτουρο και βάζει και ιχνοστοιχεία. Θέλω να σας πω το εξής βασικότατο για τη γαλακτοπαραγωγή: δεν πρέπει να παραλείπετε να βάζετε μακροστοιχεία δηλαδή ασβέστιο και φωσφορικό διασβέστιο (67_A4)... Στην ξηρά περίοδο....*» (68_A4).

---

²⁸ Αλλαγμένο όνομα του φιλοξενούντος την ΟΣ κτηνοτρόφου.

Ο ειδικός συνέχισε να αναλύει τις ανάγκες για ανόργανα στοιχεία στον παραγωγικό κύκλο. Σε προηγούμενες συζητήσεις είχε διευκρινιστεί στην ομάδα ότι τα βασικά ζητούμενα σε κάθε σύστημα διατροφής είναι η οικονομικότητα και το ισόρροπο του σιτηρεσίου, σύμφωνα με τις ανάγκες σε κάθε φάση του κύκλου. Τα κριτήρια αυτά είχαν ιδιαίτερη οικονομική σημασία για τα περισσότερα μέλη της ομάδας που είχαν πλήρως ενσταβλισμένα κοπάδια και επεδίωκαν μέγιστη γαλακτοπαραγωγή. Σκοπός ήταν η ομάδα να εμπεδώσει αυτά τα κριτήρια καλής διατροφής. Για να μην θεωρηθεί από κάποιο μέλος ότι τα λόγια του ειδικού άλλαζαν ό,τι είχαμε πει σε άλλες συναντήσεις, δίνοντας εξαιρετική σημασία σε ομάδες θρεπτικών συστατικών, όταν ο ειδικός ολοκλήρωσε τα λόγια του και έσπευσα να ανακεφαλαιώσω, διευκρίνισα.

Διευκολύντρια: «... για να μην δημιουργούνται παρανοήσεις, τα ιχνοστοιχεία και τα μακρο-στοιχεία και οι βιταμίνες, όλα στη σωστή αναλογία, [ώστε] το σιτηρέσιο να είναι ισορροπημένο» (69_A4).

Ειδικός: «Βιταμίνες, παιδιά, εγώ δεν είπα βιταμίνες. Ισορροπημένο, εντάξει, ισορροπημένο. Αυτό όμως δεν σημαίνει τίποτα, μία λέξη είναι».

Διευκολύντρια: «Όλα μια λέξη είναι».

Ειδικός: «Οι βιταμίνες δεν χρειάζονται στο μηρυκαστικό»

Διευκολύντρια: «Όχι όλες, κάποιες χρειάζονται»

Ειδικός: «Ποια;»

Διευκολύντρια: «Δεν χρειάζεται καμία βιταμίνη λέτε;»

Ειδικός: «Ανάλογα τώρα τι διαχείριση κάνεις.»

Διευκολύντρια: «Οι βιταμίνες του συμπλέγματος Β είναι αυτές που ....»

Ειδικός (διακόπτει): «Αυτές δεν χρειάζονται καθόλου !»

Διευκολύντρια [προς του κτηνοτρόφους]: «... ακριβώς, παράγονται από τους μικροοργανισμούς, υπάρχουν όμως βιταμίνες που χρειάζονται, θα κοιτάτε λοιπόν τα σιτηρέσια να είναι ισορροπημένα».

Ειδικός: «Τις λιποδιαλυτές βιταμίνες δίνουν συνήθως στα σιτηρέσια, άμα υπάρχουν και δεν σας στοιχίζουν πολύ, καλώς. Μια προβατίνα που διατρέφεται καλά δεν χρειάζεται έξτρα βιταμίνες εκτός τις βιταμίνες E και D, αν είναι πλήρως ενσταβλισμένα» (70_A4).

Ο ειδικός αντιπαρερχόταν κάθε μου λόγο και αφηφούσε κάθε προσπάθειά για συντονισμό της συζήτησης. Σε μία τουλάχιστον περίπτωση υποτιμητικά σχόλιά του, που δεν εξυπηρετούσαν κανένα λόγο στη συζήτηση, παρέπεμπαν στις οικογενειακές μου καταβολές, στη βάση πληροφορίας που αναφέρθηκε στη συζήτηση που είχαμε για την προετοιμασία της συνάντησης. Συνέχισα να επιμένω στη διευκόλυνση εξαγωγής συμπερασμάτων, αγνοώντας οτιδήποτε θα εκτροχιάζε περισσότερο τη συζήτηση.

Ωστόσο, οι συνέπειες της συμπεριφοράς του στην ομάδα ήταν εμφανείς. Οι δύο κτηνοτρόφοι στους οποίους απευθυνόταν συνηθέστερα κολακεύτηκαν, ο ένας που είχε πάντα έντονη τάση μονοπώλησης της συζήτησης κυριολεκτικά «ξεσάλωσε». Ο ιδιοκτήτης της εκμετάλλευσης δεν έκανε καμία ερώτηση. Οι υπόλοιποι κυρίως παρακολουθούσαν, συχνά με ενδιαφέρον, συχνά ψιθυρίζοντας μεταξύ τους. Κάποιες ερωτήσεις που έγιναν ήταν επαναλήψεις ερωτήσεων που είχαν τεθεί και συζητηθεί σε προηγούμενες συναντήσεις. Για παράδειγμα ρωτήθηκε ξανά αν συνεισφέρουν το ίδιο και οι δύο γονείς σε μια σύζευξη (ήταν η τρίτη αναφορά σε αυτό το θέμα) και αν ο ειδικός προτείνει τον φυσικό ή τον τεχνητό απογαλακτισμό. Συνεπώς, καθώς ο ειδικός πήγαινε από θέμα σε θέμα, ορισμένα μέλη ενέδιδαν στον πειρασμό διασταύρωσης των απαντήσεων που είχαν λάβει από άλλους ειδικούς σε προγενέστερες συναντήσεις σε άλλες εκμεταλλεύσεις, ρωτώντας είτε σε γενικό πλαίσιο είτε αναφερόμενοι στις δικές τους μονάδες. Έτσι, οι απαντήσεις πλέον δεν πλαισιώνονταν από τα στοιχεία της συγκεκριμένης εκμετάλλευσης όπου διεξάγονταν η συζήτηση, στα οποία όλοι οι παρευρισκόμενοι είχαν πρόσβαση και, συνεπώς, μπορούσαν να αναπτύξουν κοινή κατανόηση αλλά ήταν είτε γενικόλογες απαντήσεις είτε αναφέρονταν σε ένα πλαίσιο υποθετικό για τους περισσότερους. Η σύγκριση με άλλες συζητήσεις, στις οποίες η ομάδα διερευνούσε προβλήματα παρατηρήσιμα τη δεδομένη στιγμή, επικεντρωμένη στον ιδιοκτήτη, το σύστημα και τις ανάγκες της συγκεκριμένης εκτροφής, ήταν συντριπτική.

Ωστόσο, η ιδέα των συναντήσεων των κτηνοτρόφων στους στάβλους είχε προκαλέσει θετική εντύπωση στον ειδικό, ο οποίος στο τέλος τη συζήτησης ανακοίνωσε ότι:

«... από το Σεπτέμβρη θα κάνουμε μία δράση, εγώ ως [αναφορά στο όνομα του φορέα του] θα δημιουργήσω μια κατάσταση που θα λέει «είμαι Σχολείο Κτηνοτρόφων» και θα συζητάμε όμως, στην πράξη, δηλαδή...» (62_A4).

Αυτή η προοπτική ήταν πολύ θετική και προκάλεσε το ενδιαφέρον της ΟΣ.

Ωστόσο, η δυσκολία προσαρμογής στη συμμετοχική διαδικασία είχε ποικίλες εκφάνσεις. Στη δεύτερη συνάντηση της μιας εκ των δύο ομάδων, αμέσως μετά τις συστάσεις (στις οποίες αναφέρθηκαν τα «μικρά» ονόματα, οι ιδιότητες των παρευρισκόμενων και οι έδρες των κτηνοτρόφων) και ενώ ο νεαρός ιδιοκτήτης της μονάδας είχε αρχίσει την ξενάγηση, έτρεξε δίπλα του ο ειδικός:

Κτηνοτρόφος [Απευθυνόμενος προς όλους]: «... Βλέπετε εδώ αποθήκες με ζωοτροφές, σιλό ...»

Ειδικός: «Νίκο, δεν μας είπες πως λέγεσαι;»

Κτηνοτρόφος: «Νίκος Χ».

Ειδικός: «... και τι εκτρέφεις, επίσης;»

Κτηνοτρόφος: «Ε, δεν ξέρουν;»

Ειδικός: «Εγώ δεν ξέρω».

Κτηνοτρόφος: «Εκτρέφουμε πρόβατα και μοσχάρια».

Ειδικός: «Φυλής;»

Κτηνοτρόφος: «Lacaune, Assaf και μοσχάρια Limousine»

Ειδικός: «Χάρηκα»

Κτηνοτρόφος [συνεχίζει προς όλους]: «Εδώ είναι ο στάβλος ...» (5_A3).

Σε άλλη μονάδα ο ειδικός απευθυνόμενος στην ομάδα διέψευσε τον νεαρό κτηνοτρόφο που μάς φιλοξενούσε, δηλώνοντας ταυτόχρονα το πατρικό του ενδιαφέρον:

Ειδικός: «Λοιπόν λίγο να συνοψίσω εδώ πέρα τώρα για τη μονάδα. Η μονάδα λοιπόν, πρώτον, μας είπε εδώ ο αγαπητός Πέτρος τον οποίο, ας πούμε, βλέπω σαν να ήταν γιος μου! Ο αγαπητός Πέτρος είπε ότι καθαρίζει δύο φορές το χρόνο. Εγώ δεν το πιστεύω» (52_A4).

Λίγο αργότερα, απευθυνόμενος πάντα στην ομάδα, αγανάκτησε λέγοντας:

«... εδώ είναι ένας στάβλος που θέλει πάρα-πάρα-πάρα πολλή δουλειά. Το πρώτον είναι φυλές, πρόγραμμα, διατροφή. Μα δεν ταΐζει ο άνθρωπος, τι να κάνουμε;» (50_A4).

Σε αυτές τις περιπτώσεις η απόσταση μεταξύ των συγκεκριμένων ειδικών και της ομάδας μεγάλωσε, η διά-δραση εξασθένησε και τα ενδιαφέροντά τους απέκλιναν. Παρόλο που οι ειδικοί διέθεταν αξιόλογες γνώσεις, είναι αμφίβολο αν οι κτηνοτρόφοι επωφελήθηκαν όσο θα μπορούσαν, επειδή οι ειδικοί επέλεξαν να συμπεριφερθούν με τρόπο ακατάλληλο στο πλαίσιο οποιουδήποτε εκπαιδευτικού υποδείγματος, επιδεικνύοντας την αντίληψή τους ότι «εγώ ξέρω καλύτερα τι είναι καλό για εσένα», αψηφώντας τη διαδικασία στην οποία είχαν συμφωνήσει, υποτιμώντας ή και προσβάλλοντας κτηνοτρόφους, αψηφώντας τον ρόλο της Δ-Ε και λειτουργώντας σε βάρος της συμμετοχικής διαδικασίας και της ΟΣ. Συγχρόνως, η επιφυλακτικότητα των κτηνοτρόφων προς τους ειδικούς μεγάλωσε και αν κάτι είναι χειρότερο από αυτό είναι ότι ίσως οι ίδιοι οι ειδικοί να θεώρησαν ότι είχαν πράξει καλά.

7.2.8 Απαντώντας τα ερευνητικά ερωτήματα -ερώτημα 1^ο

Ερώτημα 1: Ποια στοιχεία συνθέτουν τις επαγγελματικές εμπειρίες των μελών των ΟΣ-ΕΛΓΟ;

Οι επαγγελματικές εμπειρίες των νέων κτηνοτρόφων διαμορφώθηκαν από ποικίλους παράγοντες, οι οποίοι συνοψίζονται στο Διάγραμμα 7. Παρά το διαφορετικό σημείο εκκίνησής τους, οι ιστορίες των μελών των ΟΣ παρουσιάζουν ομοιότητες. Για παράδειγμα, το κίνητρο του βιοπορισμού ήταν ισχυρό ασχέτως της έλξης που ορισμένοι ένιωθαν για τη ζωή του κτηνοτρόφου. Η στήριξη από τον οικογενειακό και φιλικό κύκλο ανιχνεύτηκε σε όλες τις περιπτώσεις. Αυτός συγκροτούσε τις μόνες δικτύσεις που αναμφισβήτητα ενέπνεαν εμπιστοσύνη στους νέους, καθώς όμως από πολλούς

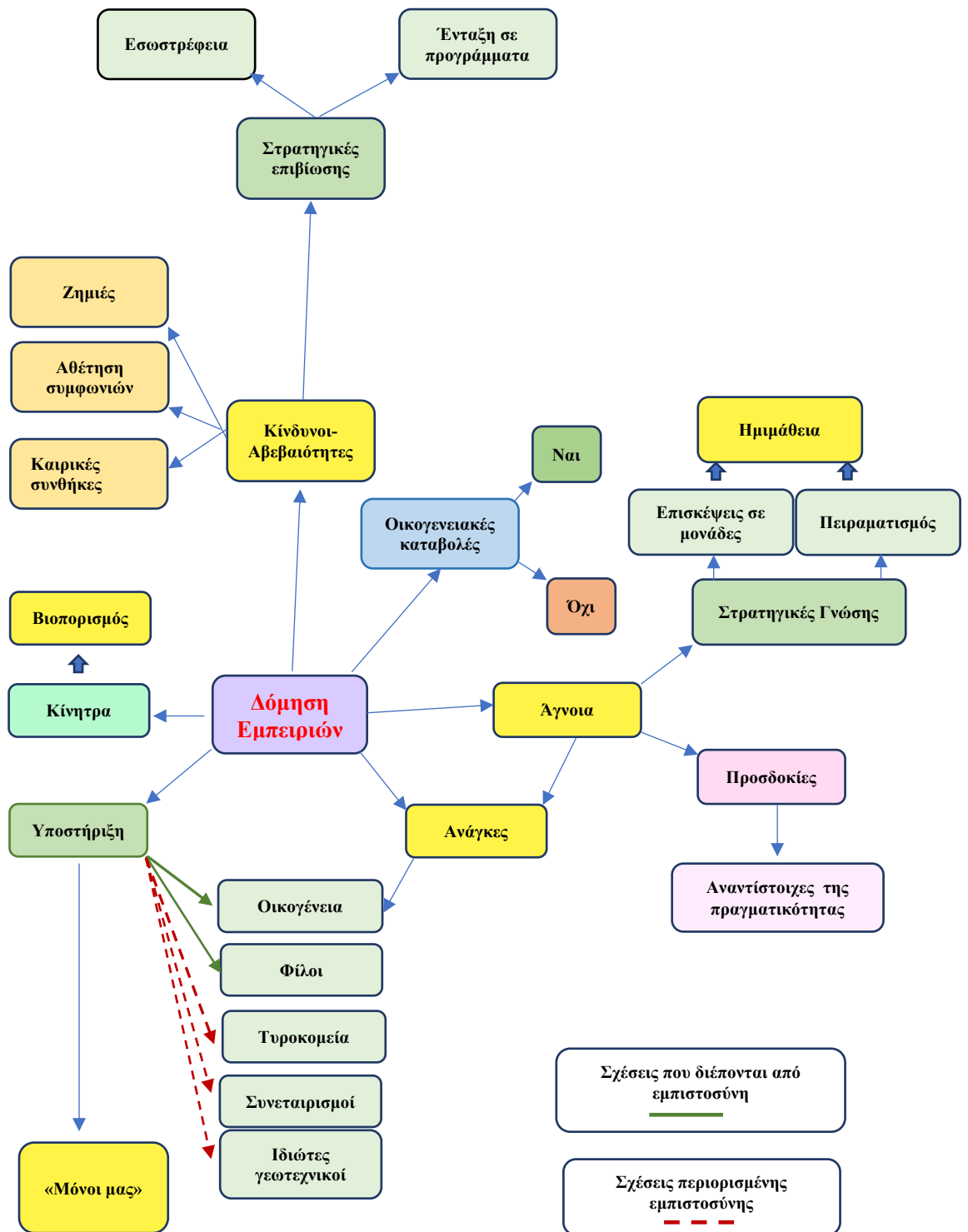
βιώνονταν ως προέκταση του εαυτού, η αίσθηση ότι «είμαστε μόνοι μας» ήταν ισχυρή και διάχυτη. Οι ανάγκες τους για γνώση ήταν, επίσης, σε μεγάλο, αν και όχι στον ίδιο, βαθμό κοινές, όπως και οι στρατηγικές τους, που εκκινούσαν από την παραδοχή της άγνοιάς τους και κατέληγαν σε ημιμάθεια.

Οι νέοι κτηνοτρόφοι ήταν εκτεθειμένοι στους ίδιους κινδύνους και είχαν την ίδια αβεβαιότητα εν όψει αλλαγών. Η αβεβαιότητα ωθούσε τους κτηνοτρόφους στην κάλυψη των αναγκών τους με τη συμβολή όσων βρίσκονταν στον κύκλο εμπιστοσύνης τους, με τις λιγότερες δυνατές εξαρτήσεις. Έτσι, ενίσχυαν τα κλειστά τους δίκτυα, που περιλάμβαναν τα οικεία πρόσωπα, (δεσμευτικό κοινωνικό κεφάλαιο) (Newell and Swan 2000, King et al. 2019) που τους πρόσφεραν σταθερότητα και ασφάλεια (Linardis and Fragoulis 2021). Παράλληλα, ενίσχυαν και την εσωστρέφειά τους.

Επίσης, η ένταξη σε επιδοτούμενα προγράμματα ήταν μια στρατηγική επιβίωσης που όλοι σχεδόν οι κτηνοτρόφοι των ΟΣ είχαν εξετάσει. Η στρατηγική αυτή ενείχε τη δυνατότητα ενίσχυσης των ανοικτών τους δικτύων, δηλαδή, των συνδέσεων τους με θεσμικούς φορείς που δρουν πέρα από την κοινότητα των συγγενών, φίλων και συναδέλφων τους (σύμβουλοι, ερευνητές, οικονομικοί φορείς κτλ.), οι οποίοι συνιστούν το γεφυρωτικό και διασυνδεδετικό κοινωνικό κεφάλαιο (ο.π.). Η ενίσχυση των δικτύων αυτών θα επέτρεπε την εισροή νέας γνώσης. Όμως αυτή η δυνατότητα αποδυναμωνόταν από την έλλειψη εμπιστοσύνης που χαρακτήριζε τις σχέσεις των κτηνοτρόφων με τους γεωτεχνικούς του ιδιωτικού και δημόσιου τομέα, καθώς και την αγορά. Αντίθετα, οι κτηνοτρόφοι εμπιστεύονταν τους ακαδημαϊκούς, με τους οποίους, όμως, η διάδραση ήταν ελάχιστη, και όταν επιτυγχανόταν αφορούσε σε γενική γνώση, συνήθως, με περιορισμένη πρακτική αξία.

Αποτέλεσμα των μειωμένων ανταλλαγών με άλλες ομάδες δρώντων στο AKIS ήταν η παρουσία δομικών κενών (King et al. 2019) στα δίκτυα των κτηνοτρόφων, δηλαδή, τυφλών σημείων που η αναζήτηση της γνώσης δεν οδηγούσε στην πηγή της. Ουσιαστικά, η αδυναμία αμφίπλευρης ανάπτυξης ανοικτών και κλειστών δικτύων περιόριζε ή και ακύρωνε την ικανότητά τους για πρόσβαση σε γνώσεις, οικονομικούς πόρους και σε ευκαιρίες ανάπτυξης ικανοτήτων και εμπλοκής σε καινοτομίες (Cofre-Bravo et al. 2019, Ruiu et al. 2017, Saint Ville et al. 2016, Yu et al. 2013). Έτσι, αν και κατάφερναν να «τα βγάζουν πέρα», δύσκολα κατάφερναν να «προχωρήσουν μπροστά» (Putnan 2000 στο Linardis and Fragoulis 2021:181) και να αναπτύξουν αξιόλογα τις μονάδες τους.

Διάγραμμα 7: Στοιχεία που συνθέτουν τις επαγγελματικές εμπειρίες των ΟΣ-ΕΛΓΟ

7.2.9 Απαντώντας τα ερευνητικά ερωτήματα -ερώτημα 2^ο

Ερώτημα 2: Πως καλύφθηκαν οι ανάγκες των συμμετεχόντων κτηνοτρόφων για γνώση και ποιιο παράγοντες επέδρασαν στη μαθησιακή διαδικασία;

Οι γνωστικές ανάγκες των εκπαιδευόμενων στις ΟΣ καλύπτουν όλο το εύρος των εργασιών των εκμεταλλεύσεών τους, αποτελώντας σε σημαντικό βαθμό απόρροια της αδυναμίας του AKIS να ανταποκριθεί ικανοποιητικά και εγκαίρως σε αυτές.

Στις ΟΣ το έναυσμα για την έναρξη της διαδικασίας της μάθησης ήταν η παρατήρηση των στοιχείων της εκμετάλλευσης και ακολούθως οι εξηγήσεις του φιλοξενούντα την ομάδα. Οι ερωτήσεις, οι ανταλλαγές εμπειριών, η αναγνώριση και διερεύνηση προβλήματος, η αναζήτηση και σύγκριση στοιχείων από ανάλογες καταστάσεις, η σύνθεση στοιχείων, η ανάπτυξη επιχειρημάτων και η αιτιολόγηση γνώμης, η αξιολόγηση των λύσεων και ο αναστοχασμός αποτέλεσαν τις γνωστικές διαδικασίες στις οποίες ενεπλάκησαν τα μέλη, προκειμένου να βελτιώσουν τις γνώσεις τους (Διάγραμμα 7).

Οι διαδικασίες αυτές ανέδειξαν τα όρια της συλλογικής γνώσης των ΟΣ και οδήγησαν τους εκπαιδευόμενους στη διαπίστωση της ανάγκης για εξωτερική γνώση. Έτσι, ανέλαβαν οι ειδικοί επιστήμονες να συνεισφέρουν επιστημονική γνώση που απαντούσε στα ερωτήματα των κτηνοτρόφων και θα ανατροφοδοτούσε το ενδιαφέρον τους για περαιτέρω βελτιώσεις. Συνεπώς, οι διαδικασίες αυτές ανέδειξαν την ανάγκη για σύνδεση της έρευνας με την παραγωγή και τη διάδοση των ερευνητικών αποτελεσμάτων. Η ανάγκη για εισαγωγή γνώσης ήταν εύλογη δεδομένης της συνολικά μικρής επαγγελματικής εμπειρίας των νέων κτηνοτρόφων, καθώς και της έλλειψης οποιασδήποτε προγενέστερης γεωργικής εκπαίδευσης.

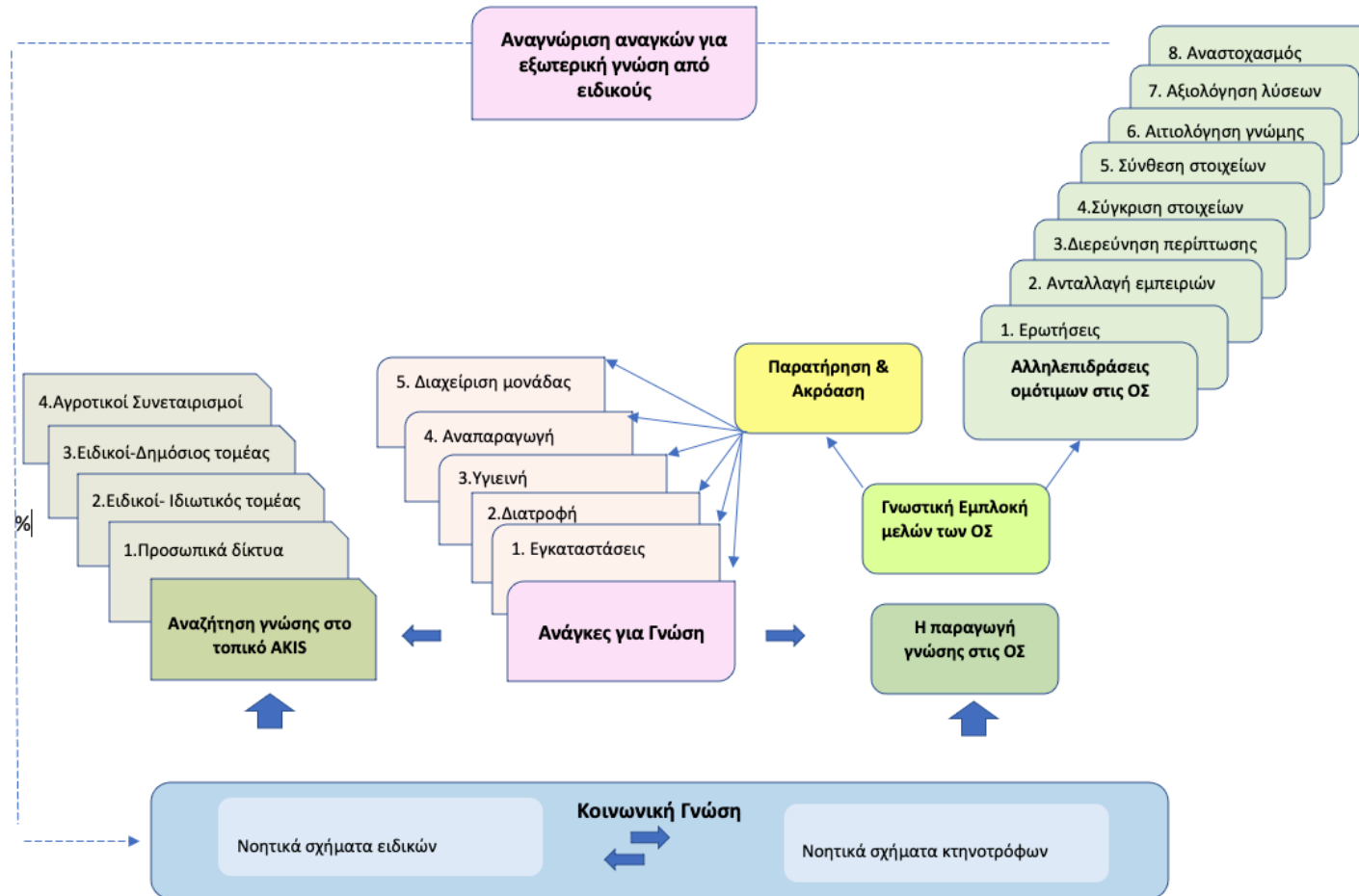
Παρά το γεγονός ότι στις περισσότερες περιπτώσεις οι ειδικοί προσαρμόστηκαν καλά έως εξαιρετικά στη συμμετοχική μαθησιακή διαδικασία και η αλληλεπίδρασή τους με τους εκπαιδευόμενους ήταν θετική, σε άλλες αυτό δεν συνέβη. Στις περιπτώσεις αυτές οι ειδικοί παρέμειναν προσκολλημένοι στο παραδοσιακό μοντέλο διδασκαλίας είτε αφήφισαν την ατζέντα και το χρονοδιάγραμμα της συζήτησης είτε δεν άκουσαν/ συνεργάστηκαν με την ομάδα, ώστε να κατανοήσουν και να ανταποκριθούν στις συγκεκριμένες ανάγκες της είτε δεν συνεργάστηκαν στη διευκόλυνση της συζήτησης, ώστε να συμβάλουν στην κατανόηση και αφομοίωση των γνώσεων. Αντίθετα, αμφισβητώντας τη διαδικασία επέτρεψαν -εύλογα- την αμφισβήτηση της πρακτικής αξίας αλλά και εγκυρότητας της επιστημονικής γνώσης από εκπαιδευόμενους (βλ.: Αποτίμηση των ΟΣ, σελ. 181).

Στερεοτυπικά σχήματα και ιδεοληψίες από τη μεριά των ειδικών για το ρόλο τους (υιοθέτηση της αντίληψης «εγώ ξέρω καλύτερα») και το ρόλο των κτηνοτρόφων («καλός και κακός ποιμένας», «κτηνοτρόφοι απροσάρμοστοι στις νέες τεχνολογίες») στην αγροτική ανάπτυξη επηρέασαν τη διαδικασία της διευκόλυνσης και επέτρεψαν την επικέντρωσή στις ανάγκες των εκπαιδευόμενων, όπως οι ίδιοι οι εκπαιδευόμενοι τις εκλάμβαναν. Με τον τρόπο αυτό στις συγκεκριμένες συναντήσεις

περιορίστηκε η ουσιαστική κοινωνική αλληλεπίδραση, επιβεβαιώνοντας την επίδραση που μπορεί να έχουν οι διαφορές κοινωνικού κύρους των εμπλεκόμενων στην κοινωνική τους διάδραση (High et al. 2005, King 2019). Από την άλλη μεριά, η προσκόλληση σε απλουστευτικά σχήματα και στερεοτυπικές προκαταλήψεις των κτηνοτρόφων επηρέασαν, επίσης, το αποτέλεσμα της εκπαιδευτικής προσπάθειας.

Ωστόσο, τα στερεότυπα, οι απλουστεύσεις και οι προκατειλημμένες θεάσεις του κόσμου, που στις προκείμενες περιπτώσεις αποτέλεσαν εμπόδια της μαθησιακής διαδικασίας, αποτελούν συγχρόνως μέρος της εδραιωμένης κοινωνικής γνώσης των εμπλεκόμενων (Ryppönen et al. 2019). Υπό αυτό το πρίσμα, οι συμμετοχικές προσεγγίσεις μάθησης καλούν αδιάλειπτα τους εμπλεκόμενους να αναστοχαστούν και να επιλέξουν μεταξύ της περαιτέρω ενίσχυσης είτε της απαγκίστρωσης από τα εδραιωμένα σχήματα της κοινωνικής διάδρασης.

Διάγραμμα 8: Διαδικασίες παραγωγής γνώσης στις ΟΣ

7.3 Αποτελέσματα ποσοτικής διερεύνησης

7.3.1 Αποτελέσματα δημοσκοπικής διερεύνησης των εκπαιδευσεων

Στοιχεία κτηνοτροφικών εκμεταλλεύσεων των συμμετεχόντων στις ΟΣ

Η δυναμικότητα των εκμεταλλεύσεων των προβατοτρόφων που συμμετείχαν στις ΟΣ διαφοροποιούνταν σημαντικά, καθώς ο αριθμός των ζώων που αποτελούσαν τα κοπάδια τους αριθμούσαν από 68 έως 800 ζώα (Πίνακας 5). Τα περισσότερα κοπάδια προέρχονταν από διασταυρώσεις δύο ή περισσότερων φυλών. Η γαλακτοπαραγωγική τους ικανότητα, επίσης, κυμαινόταν σημαντικά, δεδομένου ότι την παραγωγική περίοδο που προηγήθηκε της εκπαίδευσης η μέση ετήσια γαλακτοπαραγωγή/ αμελγόμενη προβατίνα κυμάνθηκε από 33 έως 360 κιλά γάλα, σύμφωνα με στοιχεία των κτηνοτρόφων.

Πίνακας 5: Διάρθρωση των κοπαδιών των μελών των ΟΣ

Αριθμός ζώων	Αριθμός εκμεταλλεύσεων	Ποσοστό %
1-100	4	17
101-150	6	26
151-200	3	13
201-250	3	13
251-300	1	5
301-350	0	0
351-400	2	9
>400	4	17
Σύνολο	23	100

Πηγή: Έρευνα πεδίου

Σε ό,τι αφορά στη δομή των κοπαδιών περίπου το ένα τέταρτο αυτών συστεγάζονταν (Πίνακας 6). Οι σταβλικές εγκαταστάσεις ήταν κυρίως πρόχειρα καταλύματα (19 εκμεταλλεύσεις), αλλά υπήρχαν επίσης κατασκευές θερμοκηπιακού τύπου (2) και κτιστοί, κλειστού τύπου στάβλοι (2) η ανέγερση των οποίων προϋποθέτει έκδοση οικοδομικής άδειας. Τα υλικά κατασκευής των πρόχειρων καταλυμάτων ήταν κυρίως ξύλο και λαμαρίνα, ενώ πάνελ είχαν χρησιμοποιηθεί σε δύο περιπτώσεις.

Περίπου οι μισές εκμεταλλεύσεις (13) δραστηριοποιούνταν σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό στην παραγωγή ζωοτροφών. Τέσσερις εκμεταλλεύσεις καλλιεργούσαν μικρές εκτάσεις έως 50 στρέμματα, ενώ τρεις υπερέβαιναν τα 300 στρέμματα.

Οι εκμεταλλεύσεις απασχολούσαν κατά μέσο όρο 2,8 εργαζόμενους σε μόνιμη βάση συμπεριλαμβανομένου του ιδιοκτήτη και μελών της οικογένειάς του, ενώ περιστασιακά μπορεί να βοηθούσε μη μόνιμο εργατικό δυναμικό. Όλες οι εκμεταλλεύσεις συνεργάζονταν με κτηνίατρο, δαπανώντας κατά μέσο όρο περίπου 800 ευρώ κατά έτος. Ωστόσο, μόνο 5 εκμεταλλεύσεις

διατηρούσαν επ' αμοιβή συνεργασία με ζωοτέχνη. Η πλειονότητα των εκμεταλλεύσεων προωθούσε την παραγωγή της στην αγορά μέσω τυροκομείων και μόνο 3 μέσω κτηνοτροφικού συνεταιρισμού.

Πίνακας 6: Διαρθρωτικά στοιχεία των εκμεταλλεύσεων των μελών των ΟΣ -ΕΛΓΟ

	Αριθμός εκμεταλλεύσεων	%
Μικτή εκμετάλλευση	6	26
Συστεγαζόμενα κοπάδια	6	26
Ιδιοπαραγωγή ζωοτροφών	13	57
Βόσκηση	14	61
Περίοδος βόσκησης > 7 μήνες	5	22
Κοπάδια με ζώα Ελληνικής φυλής	3	13
Κοπάδια με ζώα καθαρόαιμης φυλής (ελληνική ή ξένη)	7	30
Πώληση γάλακτος σε συνεργασία με συνεταιρισμό	3	13
Πώληση γάλακτος σε συνεργασία με τυροκομείο	20	87

Πηγή: Έρευνα πεδίου

Δημογραφικά στοιχεία και δικτύώσεις των κτηνοτρόφων-μελών των ΟΣ

Οι κτηνοτρόφοι που συμμετείχαν στις ΟΣ διατηρούσαν τις εκμεταλλεύσεις τους σε διαφορετικές περιοχές του Ν. Καρδίτσας (Βατσουνιά, Αμπελικό, Κανάλια, Βλοχός, Φίλια, Δαφνοσπηλιά, Ματαράγκα, Καρδίτσα, Ηλιάς, Πτελοπούλα, Κρυοπηγή). Ο μέσος όρος της ηλικίας τους ήταν τα 33,7 χρόνια (μεταξύ 23 και 42 ετών). Οι έγγαμοι ανέρχονταν στο 61% των συμμετεχόντων στις ΟΣ (14 άτομα) έναντι 39% (9 άτομα) των αγάμων. Οι γυναίκες ήταν περίπου το 18% των συμμετεχόντων (4 μέλη). Στο μεγαλύτερό τους ποσοστό τα μέλη είχαν εισοδήματα μόνο από την κτηνοτροφική εκμετάλλευση καθώς το 61% δεν είχε εισοδήματα από άλλες γεωργικές ασχολίες και το 70% δεν διέθετε εισοδήματα ούτε από εξω-γεωργικές δραστηριότητες.

Περισσότερα από τα μισά μέλη (13) ήταν απόφοιτοι κάποιου τύπου λυκείου, πέντε ήταν απόφοιτοι υποχρεωτικής εκπαίδευσης, ενώ τρεις κατείχαν πτυχίο ανώτερου εκπαιδευτικού ιδρύματος, μεταξύ των οποίων ένας γεωπόνος. Εκτός αυτού, κανένα από τα μέλη δεν είχε λάβει επαγγελματική γεωργική εκπαίδευση ούτε είχε παρακολουθήσει οποιοδήποτε πρόγραμμα κατάρτισης πριν τη συμμετοχή του στις ΟΣ. Ποσοστό 90% των μελών είχε πρόσβαση στο διαδίκτυο μέσω ηλεκτρονικού υπολογιστή (16 μέλη, 72%) και/ ή κινητού τηλεφώνου (17 μέλη, 77%). Μεταξύ αυτών, 8 έκαναν χρήση του διαδικτύου αποκλειστικά για προσωπικούς λόγους και ίσος αριθμός τόσο για προσωπικούς όσο και για επαγγελματικούς λόγους. Επίσης, οι μισοί από αυτούς έκαναν τουλάχιστον καθημερινή χρήση του διαδικτύου, με τα θέματα διατροφής του κοπαδιού να προηγούνται στις αναζητήσεις τους. Τέλος, 15 μέλη (65%) διέθεταν ιστοσελίδα στην πλατφόρμα κοινωνικής δικτύωσης FACEBOOK, μέσω της οποίας εννέα εξ αυτών (39% του συνόλου) εμπλέκονταν ενεργά στην ανταλλαγή απόψεων με συναδέλφους τους και για κτηνοτροφικά θέματα.

Οι περισσότεροι κτηνοτρόφοι που συμμετείχαν στις ΟΣ δεν ήταν εγγεγραμμένοι σε κτηνοτροφικούς συνεταιρισμούς και συλλόγους καθώς, στη διάρκεια των εκπαιδεύσεων, εντοπίστηκαν μόνο πέντε

μέλη εγγεγραμμένα σε συνεταιρισμούς ή συλλόγους. Από αυτούς τρεις συμμετείχαν ενεργά στις διαδικασίες λήψης αποφάσεων των οργάνων τους και αντίστοιχος αριθμός σε ενημερωτικές συναντήσεις και ομιλίες κατόπιν πρόσκλησης των φορέων τους.

Σχετικά με την ευθύνη των αποφάσεων, το 48% των μελών δήλωσαν ότι είχαν την αποκλειστική ευθύνη της εκμετάλλευσης, λαμβάνοντας οι ίδιοι τις τελικές αποφάσεις. Εν αντιθέσει, οι υπόλοιποι συνάδελφοί τους συναποφάσιζαν με μέλη της οικογένειάς τους – συζύγους, γονείς ή αδέρφια.

Ειδικότερα για την εμπλοκή των γυναικών στη διαχείριση των εκμεταλλεύσεων, η ποιοτική ανάλυση έδειξε ότι μόνο μία κτηνοτρόφος συμμετείχε ισότιμα στις αποφάσεις, έχοντας ταυτόχρονα πλήρη ανάμιξη στις σχετικές εργασίες. Οι υπόλοιπες στην έναρξη των ΟΣ-ΕΛΓΟ είχαν περιορισμένη ανάμιξη στις εργασίες και τη διαχείριση και, εν γένει, ατελή γνώση των συνθηκών που ίσχυαν στις εκμεταλλεύσεις τους. Αυτό στην πορεία άρχισε να αλλάζει, καθώς η συμμετοχή τους στις ΟΣ-ΕΛΓΟ κέντρισε το ενδιαφέρον τους για ενεργότερη ανάμιξη, όπως για παράδειγμα κρατώντας στοιχεία για τα έσοδα – έξοδα της εκμετάλλευσης (βλ. σελ. 183).

Έντεκα κτηνοτρόφοι (48%) ανέφεραν ότι, όταν χρειαζόνταν, αναζητούσαν πληροφορίες και συμβουλές στους κτηνιάτρους, τρεις (13%) απευθυνόμενοι σε επιστήμονες άλλων ειδικοτήτων, πέντε (22%) σε συζητήσεις με συναδέλφους και έξι (26%) με μέλη της οικογένειάς τους. Η τηλεφωνική επικοινωνία ήταν η προσφορότερη οδός επικοινωνίας, ακολουθούμενη από τη διαζώσης συζήτηση. Από την άλλη, το 90% των μελών δήλωσαν ότι όταν οι ίδιοι διέθεταν πληροφορίες για κάποιο επαγγελματικό θέμα έσπευδαν πάντα (45%) ή συχνά (45%) να τις μοιραστούν με συναδέλφους τους. Ένα μόνο μέλος δήλωσε ότι αυτό συνέβαινε σπάνια, υποδεικνύοντας ότι δεν θα επιδίωκε αλλά ούτε θα απέφευγε να μοιραστεί πληροφορίες, αν αυτό συμπωματικά προέκυπτε. Έντεκα μέλη γνώριζαν καινοτόμες εκμεταλλεύσεις στην περιοχή τους ή ευρύτερα. Επιπροσθέτως, έξι κτηνοτρόφοι ανέφεραν ότι διατηρούσαν επικοινωνία με τους ιδιοκτήτες τέτοιων καινοτόμων εκμεταλλεύσεων, η οποία κατά περίπτωση κυμαινόταν από σχεδόν καθημερινή έως σπάνια.

Κίνητρα έναρξης κτηνοτροφικής δραστηριότητας - το πρόγραμμα «Νέοι Γεωργόι»

Σε σχέση με τους λόγους που τους οδήγησαν να ασχοληθούν με την κτηνοτροφία, έντεκα μέλη δήλωσαν ότι το κίνητρό τους ήταν αποκλειστικά ο βιοπορισμός, ενώ δύο ακόμη συμπλήρωσαν στο βιοπορισμό και την προτίμησή τους για το επάγγελμα. Συνολικά εννέα κτηνοτρόφοι ανέφεραν ότι ο λόγος της ενασχόλησής τους ήταν η αγάπη τους για το επάγγελμα. Πέντε εκπαιδευόμενοι ενεπλάκησαν ως συνεχιστές της οικογενειακής τους παράδοσης. «Μου αρέσουν τα πρόβατα, μεγάλωσα με αυτά», ανέφερε ένας από αυτούς.

Η ζωή του κτηνοτρόφου ήταν ελκυστική για τους κτηνοτρόφους, που η επαφή με το κοπάδι τους ευχαριστούσε (5), αισθάνονταν αυτοπεποίθηση κάνοντας μια δουλειά που γνώριζαν καλά (1), ελκύνονταν από την πρόκληση της δημιουργίας και διαχείρισης της εκμετάλλευσης και την αυτονομία που αυτή τους πρόσφερε (3). Ωστόσο, τέσσερις (4) απάντησαν ότι δεν έβρισκαν κάτι ελκυστικό στη ζωή του κτηνοτρόφου, ενώ οχτώ (8) δεν απάντησαν. Ιδιαίτερα η αναγκαιότητα

καθημερινής παρουσίας - «η αιχμαλωσία» όπως χαρακτηρίστηκε - και οι πολλές ώρες εργασίας αποτελούσαν τις κύριες αιτίες 'βαρυγκώμιας' ορισμένων (8 κτηνοτρόφων) για το επάγγελμά τους. Η πεποίθηση ότι ο κόπος τους δεν αμείβεται όπως θα έπρεπε για τα προϊόντα που προσφέρουν αναφέρθηκε από έναν κτηνοτρόφο, όπως επίσης και οι σκληρές συνθήκες-οι «ακαθαρσίες και η βρωμιά» - από άλλον ένα. Από την άλλη, τέσσερις (4) κτηνοτρόφοι δήλωσαν πως δεν υπάρχει κάτι που να τους απωθεί στο επάγγελμά τους.

Όσον αφορά στο ρόλο του προγράμματος «Νέοι Γεωργοί» και της επιδότησής του στην απόφασή τους να ασχοληθούν με την κτηνοτροφία επαγγελματικά, 6 κτηνοτρόφοι απάντησαν ότι δεν έπαιξε κανέναν απολύτως ρόλο, 10 ότι βοήθησε και ενδεχομένως επίσπευσε αλλά δεν επηρέασε σημαντικά την απόφασή τους, ενώ 2 μάλλον δεν θα εμπλέκονταν επαγγελματικά αν δεν υπήρχε το πρόγραμμα (5 δεν απάντησαν). Εννέα κτηνοτρόφοι δήλωσαν ότι το πρόγραμμα θα μπορούσε να βελτιωθεί αν επανεξεταζόταν και μειώνονταν τα χρόνια δέσμευσης ενώ παράλληλα αυξανόταν το ποσό της επιδότησης.

Στόχοι και ελπίδες για το μέλλον

Οι εκπαιδευόμενοι ρωτήθηκαν, επίσης, για τους στόχους τους την τρέχουσα παραγωγική χρονιά (2016-2017), τα μέσα επίτευξής τους και τους περιοριστικούς τους παράγοντες.

Σε ότι αφορά στις εγκαταστάσεις ως άμεσες προτεραιότητες αναφέρθηκαν η ολοκλήρωση ή η επέκταση του στάβλου, η ηλεκτροδότησή του και η αγορά αμελκτηρίου, καθώς και η προσπάθεια βελτίωσης της υγιεινής και των συνθηκών σταβλισμού. Στα μέσα επίτευξης αναφέρθηκε η προσωπική εργασία, η εξοικονόμηση πόρων και η αναζήτηση καλύτερης πληροφόρησης και ενημέρωσης. Αναφέρθηκε, επίσης, η ανάγκη συμμόρφωσης στις οδηγίες του κτηνίατρου.

Σε σχέση με το κοπάδι οι τρέχουσες προτεραιότητές τους ήταν η αύξηση του κοπαδιού και η βελτίωση της γαλακτοπαραγωγικής του ικανότητας. Οι τρόποι επίτευξης του στόχου αυτού περιλάμβαναν την τήρηση αρχείων με παραγωγικά στοιχεία και την παρακολούθησή τους, την απομάκρυνση των μη παραγωγικών ζώων και την καλύτερη επιλογή των γεννητόρων, καθώς και την αύξηση του αριθμού των αμελγόμενων προβατινών (μέσω αγοράς). Αναφέρθηκε επίσης η βελτίωση της αποτελεσματικότητας της διατροφής που θα μπορούσε να επιτευχθεί με αναζήτηση καλύτερης πληροφόρησης και επίσης μέσω πειραματισμού στην εκμετάλλευση με εφαρμογή διαφορετικών στρατηγικών διατροφής.

Σε σχέση με την καλύτερη αξιοποίηση των πόρων, η ιδιοπαραγωγή (μέρους) των απαραίτητων ζωοτροφών περιλαμβανόταν στα άμεσα διαχειριστικά σχέδια ορισμένων κτηνοτρόφων. Η ανάγκη πρόσληψης εργατικού δυναμικού αναφέρθηκε επίσης ως προτεραιότητα για την καλύτερη διαχείριση των εργασιών της εκμετάλλευσης.

Στα εμπόδια επίτευξης των στόχων αναφέρθηκε κατ' αρχάς η οικονομική δυσχέρεια και, ακόμη, η εμφάνιση ασθενειών που οδηγούν σε απώλεια ζωικού κεφαλαίου και αντίξοων καιρικών συνθηκών που επηρεάζουν δυσμενώς τη γαλακτοπαραγωγή. Ως σημαντικός ανασχετικός παράγοντας

αναφέρθηκε η γραφειοκρατία στις συναλλαγές των νέων με τη διοίκηση, που αντανάκλούσε σε πολλά κρίσιμα ζητήματα, όπως η διάθεση κοινόχρηστων βοσκοτόπων, η ηλεκτροδότηση, η αδειοδότηση ανέγερσης των στάβλων ή/και η διευκόλυνση πρόσβασης σε οδικό δίκτυο. Ακόμη, αναφέρθηκαν ο καθημερινός φόρτος εργασίας και οι υποχρεώσεις που δεν άφηναν χώρο για τον (ανα-)στοχασμό όσον αφορά στις κινήσεις που απαιτούνταν.

Οι περισσότεροι κτηνοτρόφοι των ΟΣ ευελπιστούσαν, σε ορίζοντα τριετίας, στη δημιουργία μικρού ή μέσου μεγέθους κοπαδιού (120-500 κεφαλές) αποτελούμενο από πολύ παραγωγικά, γενετικά βελτιωμένα πρόβατα (αναφέρθηκε στόχος για 350 κιλά γάλα/ προβατίνα/ γαλακτική περίοδο) που θα εκτρέφονταν σε καλές συνθήκες υγιεινής. Η δημιουργία τυροκομείου ως αποτέλεσμα ατομικής ή συλλογικής προσπάθειας αποτελούσε έναν ακόμη από τους άμεσους στόχους που αναφέρθηκαν. Σε κάθε περίπτωση ο τελικός σκοπός διατυπώθηκε με ευελιξία και ωστόσο με σαφήνεια: «*μια λειτουργική μονάδα*», «*οι εργασίες να διευκολύνονται και να γίνονται πιο ξεκούραστα*», «*να αποδίδει το ανάλογο κέρδος*», ώστε «*να βγάζω ένα αξιοπρεπές εισόδημα για την οικογένεια*».

7.3.2 Αποτελέσματα έρευνας πάνελ

Οι συναντήσεις των ΟΣ

Τα μέλη των δύο πιλοτικών ΟΣ συμπλήρωσαν το ερωτηματολόγιο σε κάθε μια από τις 25 συναντήσεις των ομάδων τους που διενεργήθηκαν στις εκμεταλλεύσεις τους (20 συναντήσεις) και στο ΚΕΓΕ Καρδίτσας (5) εκτός της τελευταίας που ήταν ανακεφαλαιωτική και δεν συλλέχθηκαν ερωτηματολόγια. Συνεπώς, συλλέχθηκαν ερωτηματολόγια από 24 συναντήσεις.

Επισημαίνεται ότι ο αριθμός των μελών που συμπλήρωσαν το ερωτηματολόγιο δεν ήταν σταθερός σε κάθε συνάντηση, ενώ σε ορισμένα ερωτηματολόγια παρατηρήθηκε παράλειψη υπο-ερωτημάτων. Οι εκπαιδευόμενοι αρχικά συμπλήρωναν μάλλον μηχανικά και βιαστικά το ερωτηματολόγιο χωρίς να περιλαμβάνουν σχόλια. Στη συνέχεια, η χρησιμότητά του για τις εκπαιδεύσεις και την έρευνα επεξηγήθηκε πιο αναλυτικά και ζητήθηκε, εφόσον το συμπλήρωναν, να το κάνουν με συνέπεια και ειλικρίνεια. Επισημάνθηκε ότι ο σκοπός του ερωτηματολογίου θα εξυπηρετούταν αν η αξιολόγησή τους υποδείκνυε βελτιώσεις. Επίσης, ότι η διαδικασία της διευκόλυνσης ήταν καινούργια για όλους, τα λάθη αναμενόμενα και ότι σημασία είχε ο εντοπισμός και η αντιμετώπισή τους, πράγμα που χωρίς τη βοήθειά τους ήταν αδύνατο. Έκτοτε, ορισμένα μέλη, όταν έφτανε η συζήτηση στο τέλος, ζητούσαν το ερωτηματολόγιο και δεν έφευγαν προτού το συμπληρώσουν.

Η θεματολογία

Η επεξεργασία των ερωτηματολογίων υποδεικνύει ότι οι συμμετέχοντες ήταν πολύ ευχαριστημένοι από τη θεματολογία των συναντήσεων (Πίνακες 7 και 8). Έκριναν ότι τα θέματα που διερευνήθηκαν σε όλες τις συναντήσεις παρουσίαζαν μεγάλο ενδιαφέρον (Μ.Ο.=4,6), όμως σε δύο από αυτές, η συζήτηση απέσπασε απολύτως το ενδιαφέρον τους (Κ4, Α9). Στον ίδιο βαθμό αξιολογήθηκε θετικά η κατανόηση των θεμάτων και επίσης η πολύπλευρη και διεξοδική διερεύνησή τους.

Πίνακας 7: Θεματολογία συναντήσεων πιλοτικών ΟΣ- ΕΛΓΟ

Συνάντηση	Ημερομηνία	Θεματολογία Συνάντησης
K-1	1/2/17	Βιολογική εκτροφή - ευζωία: κανονιστικό πλαίσιο - εφαρμογή
K 2	16/2/17	Διατροφή - κατάρτιση σιτηρεσίων
K 3	2/5/17	Κλιματική αλλαγή - επιπτώσεις και η επίδραση της κτηνοτροφίας
K 4	23/5/17	Αναπαραγωγή - γονιμοποίηση
A16	14/12/16	Στάβλος - Εντατικό - Εγκαταστάσεις, υγιεινή, AKIS
A3	4/1/17	Στάβλος - Εντατικό – Εξοπλισμός, απογαλακτισμός
A2	22/2/17	Στάβλος – Εκτατικό - Βιολογική εκτροφή - Οικοςύστημα
A19	22/3/17	Στάβλος - Εκτατικό – Βόσκηση – Διατροφή - Διαχείριση
A22	29/3/17	Στάβλος – Εντατικό – Εξοπλισμός – Εμβόλια, πρόληψη ασθενειών
A18	6/4/17	Στάβλος – Εκτατικό – ασθένειες, πρόληψη, εμβόλια
A9	19/4/17	Στάβλος - Ημιεκτατικό - Εγκαταστάσεις, αναπαραγωγή, AKIS
A17	23/4/17	Στάβλος – Εντατικό - Κόστος διατροφής - Ανακεφαλαίωση θεμάτων
A7	24/5/17	Στάβλος - Εκτατικό - Κόστος διατροφής
A4	28/6/17	Στάβλος – Εκτατικό – Φυλές – Υγιεινή - Απογαλακτισμός- Διατροφή
A12/A13	15/12/16	Στάβλος – Εντατικό - Εξοπλισμός- Διατροφή - Απογαλακτισμός
A5	5/1/17	Ζωοτροφές, κόστος διατροφής – Απογαλακτισμός - τοπικό AKIS
A1	23/2/17	Στάβλος – Εντατικό - Βιολογική εκτροφή - Διατροφή
A20	23/3/17	Στάβλος - Εντατικό - Εξοπλισμός - Απογαλακτισμός
A11	30/2/17	Στάβλος – Ημιεκτατικό – Ασθένειες, πρόληψη
A15	7/4/17	Στάβλος – Εκτατικό – Βόσκηση – Διατροφή - Φυλές
A8	20/4/17	Στάβλος - Ημιεκτατικό - Υγιεινή - Οίστρος
A14	24/4/17	Στάβλος – Εντατικό - Διαχείριση αναπαραγωγής - Ανακεφαλαίωση
A10	25/5/17	Στάβλος - Εντατικό – Διαχείριση - Κόστος διατροφής
A6	29/6/17	Στάβλος – Εκτατικό – Υγιεινή, πρόληψη

Πηγή: Έρευνα πεδίου

Η χειρότερη επίδοση στις τρεις από τις τέσσερις παραμέτρους καταγράφηκε στη συνάντηση A2 της ΟΣ-ΕΛΓΟ-2, η οποία αφορούσε σε επίσκεψη σε εκτατικό σύστημα εκτροφής και συζήτηση για την εφαρμογή του προγράμματος βιολογικής εκτροφής και την προστασία του περιβάλλοντος και της

δημόσιας υγείας. Παρά τη (σχετικά) χαμηλή επίδοση, αρκετοί συμμετέχοντες στα σχόλιά τους δήλωσαν ότι η συζήτηση ήταν δημιουργική και οι συνομιλίες που έγιναν πολύ ενδιαφέρουσες, καθώς έμαθαν και είδαν μια ντόπια φυλή για την οποία δεν γνώριζαν μέχρι εκείνη τη στιγμή. Πρότειναν επίσης η συζήτηση για τη βιολογική εκτροφή, τη διατροφή και τα βοσκοτόπια να συνεχιστεί σε επόμενη συζήτηση. Γενικά φάνηκε ότι ορισμένα μέλη θεωρούσαν ότι το θέμα της βιολογικής εκτροφής δεν τους αφορούσε ιδιαίτερα, δεδομένου ότι και στη σχετική κοινή συνάντηση (K-1) η συνάφειά του με τις ανάγκες τους αξιολογήθηκε χαμηλότερα από άλλα θέματα.

Από την άλλη, η συνάντηση στην οποία σημειώθηκε η καλύτερη επίδοση (A17) σε όλες τις παραμέτρους του ερωτηματολογίου περιλάμβανε το διεξοδικό σχολιασμό πολλών θεμάτων του εντατικού, ενσταβλισμένου συστήματος εκτροφής με τη συμβολή ειδικού επιστήμονα σε θέματα εκτροφής. Η συζήτηση ικανοποίησε τους συμμετέχοντες σε ποσοστό που υπερβαίνει το 90% λόγω των πολλών και μεγάλου ενδιαφέροντος θεμάτων, καθώς και της καλής επικοινωνίας που είχαν με τον ειδικό, σύμφωνα με τα σχόλια τους.

Εκτός αυτής της συνάντησης, θετικές ήταν επίσης οι αξιολογήσεις των επισκέψεων στις εκμεταλλεύσεις A9 και A12. Στην πρώτη, τα μέλη της ομάδας αφιέρωσαν χρόνο στο σχολιασμό και στην υποβολή προτάσεων στον κτηνοτρόφο για θέματα κατασκευής του στάβλου και αντάλλαξαν εμπειρίες και απόψεις για τον τρόπο λειτουργίας του τοπικού AKIS και των παραγόντων που επηρεάζουν τη συνεργασία τους ιδιαίτερα με τα τυροκομεία. Στην A12 η επίσκεψη αφορούσε σε ένα εντατικό σύστημα εκτροφής με σύγχρονες εγκαταστάσεις και εξοπλισμό. Έτσι τα μέλη είχαν την ευκαιρία να δουν σε λειτουργία ένα σύγχρονο μεγάλο αμελκτήριο, τη λειτουργία ταινιών τροφοδοσίας και να συζητήσουν ιδιαίτερα για το σύστημα διατροφής (διαδικασία χορήγησης συμπυκνωμένων ζωοτροφών και αχύρου) και απογαλακτισμού που ακολουθούσε η εκμετάλλευση. Οι γνώσεις που προσέλαβαν για αυτά τα θέματα, αξιολογήθηκαν ως πολύ σημαντικές από τους συμμετέχοντες.

Από τις κοινές συναντήσεις η υψηλότερη επίδοση σημειώθηκε στην K4. Στη συζήτηση αυτή ειδικός σε θέματα αναπαραγωγής παρουσίασε τις πλέον διαδεδομένες τακτικές ελέγχου του οίστρου και της αναπαραγωγικής διαδικασίας. Η παρουσίαση ήταν πολύ ενδιαφέρουσα όμως διήρκεσε πολύ και «η συνεχόμενη εκφώνηση χωρίς ερωτήσεις» δεν άφησε περιθώριο στους εκπαιδευόμενους να θέσουν τις απορίες τους στον ειδικό. Γενικά, οι συμμετέχοντες έκριναν ότι τα θέματα των κοινών συναντήσεων ήταν ενδιαφέροντα και κατανοητά και η αντιμετώπισή τους από τους εισηγητές πολύπλευρη.

Ειδικότερα, στην πρώτη κοινή συνάντηση (K-1) η συζήτηση που έγινε και η ενημέρωση που έλαβαν για τη βιολογική εκτροφή και την ευζωία κέντρισε το ενδιαφέρον τους και πρότειναν σε επόμενη συνάντηση η συζήτηση να εστιάσει περισσότερο στις ελληνικές φυλές, στις σταβλικές εγκαταστάσεις και τις συνθήκες σταβλισμού. Στη δεύτερη κοινή συζήτηση (K-2) τα στοιχεία που ικανοποίησαν ιδιαίτερα τους συμμετέχοντες απέρρεαν από τη γνώση και την επάρκεια του εισηγητή, εκτίμησαν δε ιδιαίτερα τα παραδείγματα σιτηρεσίων που παρουσίασε και την εξήγηση της σημασίας

του άχυρου στη διατροφή. Στην τρίτη κοινή συνάντηση (Κ-3) το θέμα της κλιματικής αλλαγής, το περιεχόμενο της εισήγησης και η συζήτηση που ακολούθησε ικανοποίησε πολύ τους συμμετέχοντες, όπως σημείωσαν «για πολλαπλούς λόγους» και επειδή «μάθαμε πράγματα που δεν ξέραμε».

Πίνακας 8: Αξιολόγηση θεματολογίας και περιεχομένου των συζητήσεων των ΟΣ

1= Διαφανό πλήρως, 2= διαφανό, 3=ουδέτερος, 4- συμφωνά, 5=Συμφωνά πλήρως	Το περιεχόμενο της συζήτησης ήταν/ εξέταζε:			
	Ενδιαφέρον	Σχετικό με ανάγκες σας	Κατανοητό	Πολλές πλευρές
Κ-1	4,8	3,9	4,5	4,2
Κ 2	4,3	4,2	4,3	4,6
Κ 3	4,5	4,2	4,4	4,6
Κ 4	5,0	4,8	4,7	4,6
A16	4,5	4,7	4,6	4,6
A3	4,8	4,6	4,7	4,3
A2	4,3	3,6	3,8	2,7
A19	4,7	4,5	4,6	5,0
A22	4,4	4,5	4,7	4,6
2A18	4,5	4,2	4,4	4,9
A9	5,0	4,6	4,9	5,0
A7	5	4,8	4,9	4,9
A4	4,7	4,5	4,9	4,5
A17	4,9	4,9	5,0	5
A12	4,9	4,6	5,0	4,9
A5	4,5	4,6	4,5	4,6
A1	4,6	4,3	4,4	4,8
A20	4,5	4,2	4,6	4,3
A11	4,7	4,8	4,8	4,7
A15	4,4	4,0	4,3	4,5
A8	4,8	4,8	4,8	4,8
A14	4,7	4,5	4,5	4,4
A10	4,8	4,6	4,8	4,8
A6	4,2	4,0	4,0	4,0
ΣΥΝΟΛΟ	111,4	106,4	110,1	109,3
Αρ. Απαντήσεων	269	256	254	259
M.O.	4,6	4,4	4,6	4,6

Πηγή: Έρευνα πεδίου

Σε ό,τι αφορά στις συναντήσεις στους στάβλους οι απαντήσεις των συμμετεχόντων στην ερώτηση «τι σας άρεσε;» εστίαζαν συχνά στα ερεθίσματα που πρόσφερε η συγκεκριμένη κάθε φορά εκμετάλλευση με τις εγκαταστάσεις και την οργάνωσή της, αλλά και τον περιβάλλοντα χώρο: «καλός στάβλος», «οι εγκαταστάσεις», «η ιδιοπαραγωγή ζωοτροφών», «το κοπάδι», «τα λίγα έξοδα

για την διατροφή», «η συζήτηση για την οικονομία της επιχείρησης», «μάθαμε για το καλαρρύτεκο πρόβατο», «έχει άνετα τα ζώα», «η διαδικασία απογαλακτισμού», «ο τρόπος δουλειάς» «η προσπάθεια ταΐσματος άχυρου, που [εγώ] δεν ταΐζω», «οι εμβολιασμοί», «όλα». Άλλες φορές - συχνότερα - εστίαζαν στην αλληλεπίδραση που είχαν και στην ίδια τη διαδικασία και έτσι ανέφεραν ότι αυτό που τους άρεσε περισσότερο ήταν: «[ότι] ακούσαμε γνώμες», «οι απόψεις των συναδέλφων», «ο διάλογος μεταξύ μας» «οι πολλές γνώμες που άκουσα», «οι πολλές πτυχές των θεμάτων», «η συζήτηση που έγινε σε λογικά πλαίσια», «η ομαδικότητα», «η άποψη που είπαμε στον συνάδελφο», «η ανταλλαγή των απόψεων», «η διαδικασία να μαθαίνω», «[ότι] μαθαίνουμε τις ανάγκες μας». Ωστόσο, δύο συμμετέχοντες σε διαφορετικές επισκέψεις ανέφεραν ότι δεν βρήκαν κάτι που να τους αρέσει.

Ειδικότερα, τα σημεία που δυσαρέστησαν τους συμμετέχοντες αφορούν:

α. στη διαδικασία (σε μια συνάντηση ο χρόνος δεν έφτασε για να καλυφθούν όλα τα θέματα, ενώ σε άλλη η διάρκεια της εισήγησης δεν επέτρεψε την υποβολή ερωτήσεων),

β. τις καιρικές συνθήκες (π.χ. ο κρύος καιρός)

γ. θέματα που εστιάζουν στους συγκεκριμένους στάβλους, π.χ. η παρατήρηση ότι ο στάβλος έχει υγρασία, οσμές, ελλειπή διαθεσιμότητα πόσιμου νερού για τα ζώα, κακή διαχείριση της κοπριάς, καθώς επίσης και στη διαχείριση των συγκεκριμένων κοπαδιών, π.χ. περιποίηση χηλών.

Η διαδικασία διευκόλυνσης

Οι εκπαιδευόμενοι στις ΟΣ συνολικά έμειναν πολύ ικανοποιημένοι από τη διαδικασία της διευκόλυνσης (Πίνακας 9). Η διευκόλυνση της έκφρασης γνώμης από τους εκπαιδευόμενους ήταν πολύ αποτελεσματική σε όλες τις συναντήσεις (Μ. Ο. 4,5) εκτός από μια (Α2), για την οποία διατυπώθηκε ουδέτερη κρίση (μέσος όρος 3). Ακόμη και σε αυτήν την περίπτωση όμως ο συντονισμός της ομάδας ήταν αποτελεσματικός. Αυτό υποδεικνύει ότι αν και οι εκπαιδευόμενοι ένιωσαν ότι ενδεχομένως υπήρχαν ακόμη πράγματα να ειπωθούν, η συζήτηση ήταν δομημένη, είχε ειρμό και οδηγούσε σε συμπεράσματα, ασχέτως αν αυτά δεν απαντούσαν σε όλες τις απορίες ή τις ενστάσεις τους.

Αντίθετα, η διευκόλυνση δεν ήταν εξίσου αποτελεσματική στο συντονισμό της επίσκεψης στην εκμετάλλευση Α5, παρόλο που σύμφωνα με την αξιολόγηση διευκολύνθηκε ικανοποιητικά η ανάγκη έκφρασης των συμμετεχόντων. Επισημαίνεται ότι στη συνάντηση αυτήν υπήρξε έντονος διάλογος μεταξύ συμμετεχόντων. Συνεπώς, η χαμηλότερη αξιολόγηση στο συντονισμό ενδεχομένως υποδεικνύει την αρνητική στάση των εκπαιδευομένων στο γεγονός ότι η συζήτηση εξελίχθηκε σε έντονη διαφωνία, λαμβάνοντας υπόψη ότι η ένταση αποτελεί ένα συμβάν που προκαλεί αρνητικά συναισθήματα και διχάζει. Συγχρόνως, όμως, αναγνώρισαν ότι διασφαλίστηκαν σε πολύ ικανοποιητικό βαθμό για όλους τους συμμετέχοντες οι ίδιες ευκαιρίες έκφρασης των απόψεών τους και, τελικά, ό,τι ήταν να ειπωθεί για το θέμα από τα μέλη της ομάδας, ειπώθηκε (ΜΟ=4,4).

Πίνακας 9: Αξιολόγηση διαδικασίας διευκόλυνσης

	Η διευκολύντρια:	
	Διευκόλυνε την έκφραση των συμμετεχόντων	Ήταν αποτελεσματική στον συντονισμό της συζήτησης
K-1	4,7	4,7
K 2	4,3	4,5
K 3	4,9	4,6
K 4	4,7	4,9
A16	4,9	4,8
A3	4,7	4,7
A2	3,0	4,6
A19	4,8	4,9
A22	4,9	5
A18	5,0	4,8
A9	5,0	5,0
A7	5,0	5,0
A4	4,7	5,0
A17	4,5	4,8
A12	4,9	4,9
A5	4,4	3,4
A1	-	4,8
A20	4,8	4,7
A11	4,4	4,6
A15	4,6	4,6
A8	5	5
A14	4,9	4,3
A10	4,8	4,8
A6	4,5	4,2
ΜΟ	4,5	4,7

Πηγή: Έρευνα πεδίου

Το γνωστικό αποτέλεσμα κάθε συνάντησης

Οι εκπαιδευόμενοι στις ΟΣ, σύμφωνα με την αξιολόγησή τους, ωφελήθηκαν συχνότερα από την απόκτηση νέας γνώσης και δευτερευόντος από τη βελτίωση γνώσεων που σε κάποιο βαθμό ήδη κατείχαν. Σε κάθε συνάντηση, κατά μέσο όρο, περισσότεροι εκπαιδευόμενοι έλαβαν νέες γνώσεις (45,5%) ή ωφελήθηκαν συνδυαστικά (19,1%) έναντι αυτών που απλώς βελτίωσαν τις γνώσεις τους (31,1%). Ελάχιστοι (4,4%) έκριναν ότι δεν επωφελήθηκαν (Πίνακας 10).

Ειδικότερα, στη συνάντηση A15 (εκτατικό σύστημα) σημειώθηκε η υψηλότερη καταγραφή συμμετεχόντων που έκριναν ότι το γνωστικό τους επίπεδο δεν βελτιώθηκε (3 άτομα). Σε εννέα (9) συναντήσεις τουλάχιστον το 75% των εκπαιδευόμενων ανέφερε ότι απέκτησε νέες γνώσεις. Σε αυτές περιλαμβάνονται τέσσερις συναντήσεις της δεύτερης ομάδας (A16, A3, A9, A17), μια συνάντηση της πρώτης ομάδας (A20) καθώς και οι τέσσερες κοινές συναντήσεις. Στη συνάντηση A3 (εντατική εκτροφή) σημειώθηκε πρόσληψη νέας γνώσης από το σύνολο των εκπαιδευόμενων, ενώ στη συνάντηση A10 (εντατική εκτροφή) το 80% των εκπαιδευόμενων βελτίωσε τις γνώσεις τους. Σχεδόν στο 80% των συναντήσεων τουλάχιστον 60% των εκπαιδευόμενων ανέφερε ότι έλαβε νέα γνώση.

Πίνακας 10: Πρόσκτηση - βελτίωση των γνώσεων των συμμετεχόντων σε κάθε συνάντηση ΟΣ

Α/α	Πιστεύετε ότι στα θέματα που συζητήθηκαν πήρατε:										
	Νέες γνώσεις (1)		Βελτίωση γνώσεων (2)		Τίποτα από τα δύο (3)		Και τα δύο (4)		Αρ. απ.	(1)+(4)	
		%		%		%		%			%
K-1	4	44,4	2	22,2	0	0,0	3	33,3	9	7	77,8
K 2	6	33,3	3	16,7	0	0,0	9	50,0	18	15	83,3
K 3	12	70,6	3	17,6	0	0,0	2	11,8	17	14	82,4
K 4	14	77,8	2	11,1	0	0,0	2	11,1	18	16	88,9
A16	3	30,0	2	20,0	0	0,0	5	50,0	10	8	80,0
A3	6	54,5	0	0,0	0	0,0	5	45,5	11	11	100,0
A2	2	20,0	4	40,0	0	0,0	4	40,0	10	6	60,0
A19	4	36,4	6	54,5	0	0,0	1	9,1	11	5	45,5
A22	6	54,5	5	45,5	0	0,0	0	0,0	11	6	54,5
A18	1	10,0	6	60,0	2	20,0	1	10,0	10	2	20,0
A9	6	75,0	2	25,0	0	0,0	0	0,0	8	6	75
A17	6	85,7	1	14,3	0	0,0	0	0,0	7	6	85,7
A7	4	40,0	4	40,0	0	0,0	2	20,0	10	6	60,0
A4	5	45,5	4	36,4	1	9,1	1	9,1	11	6	54,5
A12	4	44,4	3	33,3	0	0,0	2	22,2	9	6	66,7
A5	2	25,0	3	37,5	0	0,0	3	37,5	8	5	62,5
A1	3	37,5	3	37,5	0	0,0	2	25,0	8	5	62,5
A20	9	75,0	2	16,7	1	8,3	0	0,0	12	9	75
A11	3	30,0	5	50,0	1	10,0	1	10,0	10	4	40,0
A15	5	45,5	3	27,3	3	27,3	0	0,0	11	5	45,5
A8	2	40,0	2	40,0	0	0,0	1	20,0	5	3	60,0
A14	3	37,5	2	25,0	1	12,5	2	25,0	8	5	62,5
A10	2	20,0	7	70,0	0	0,0	1	10,0	10	3	30,0
A6	2	22,2	4	44,4	2	22,2	1	11,1	9	3	33,3
Σύνολο	114	45,4	78	31,1	11	4,4	48	19,1	251	162	64,5
%	45	45,4	31	31,1	4	4,4	19	19,1	100	64	64,5
MO	4,7		3,2		0,5		2		10,5	6,8	

Στις τρεις από τις τέσσερις κοινές συναντήσεις οι εκπαιδευόμενοι απάντησαν, επίσης, σε ερωτήσεις αυτο-αξιολόγησης των γνώσεων τους πριν και μετά τη διεξαγωγή της συζήτησης για σχετικά θέματα. Στη συνάντηση για την κλιματική αλλαγή οι απαντήσεις υποδεικνύουν ότι η κατανόησή των παραγόντων που επηρεάζουν το φαινόμενο του θερμοκηπίου βελτιώθηκε σε ποσοστό περίπου 23%, το ίδιο και οι γνώσεις τους για την επίδραση της κτηνοτροφίας στην κλιματική αλλαγή, ενώ η κατανόηση για την επίδραση της κλιματικής αλλαγής στην κτηνοτροφία και τις σχετικές πολιτικές αντιμετώπισης των επιπτώσεών της βελτιώθηκε στο σύνολο των εκπαιδευομένων σε ποσοστό περίπου 17% και 10% αντίστοιχα (Πίνακας 2, Παράρτημα Β).

Αντίστοιχα στη συζήτηση Κ4 με θέμα την αναπαραγωγή, οι γνώσεις των εκπαιδευομένων βελτιώθηκαν κατά περίπου 21% όσον αφορά στην κατανόηση των παραγόντων που καθορίζουν την αναπαραγωγική ικανότητα του κοπαδιού και το συγχρονισμό οίστρου, κατά 25% όσον αφορά στις νέες τεχνολογίες αναπαραγωγής και κατά 9% όσον αφορά στην επιλογή της φυλής του κοπαδιού (Πίνακας 3, Παράρτημα Β). Επισημαίνεται ότι το θέμα της φυλής του κοπαδιού συζητήθηκε ακροθιγώς.

Αντίστοιχες ερωτήσεις τέθηκαν πριν και μετά τη συζήτηση για θέματα διατροφής (Πίνακας 1, Παράρτημα Β). Σύμφωνα με τους εκπαιδευόμενους, το επίπεδο των γνώσεων που είχαν όσον αφορά στα θρεπτικά στοιχεία και τους βλαπτικούς παράγοντες των ζωοτροφών βελτιώθηκε κατά περίπου 18%, ενώ οι γνώσεις τους όσον αφορά στις ζωοτροφές βελτιώθηκαν για τις χονδροειδείς κατά 15% και για τις συμπυκνωμένες κατά 24%. Παράλληλα, οι γνώσεις που αφορούν στα κριτήρια υποκατάστασης ζωοτροφών και την αξιολόγηση των ζωοτροφών βελτιώθηκαν κατά περίπου 28% και 20%, αντίστοιχα. Το επίπεδο των γνώσεων για τη χρήση βιταμινών - ισορροπιστών και τη διαχείριση βοσκοτόπων βελτιώθηκε κατά 30% και 21%, αντίστοιχα. Σε ό,τι αφορά στις διατροφικές ανάγκες του κοπαδιού στον παραγωγικό κύκλο, την επίδραση της διατροφής στη γαλακτοπαραγωγή και, επίσης, την αξιολόγηση της θρεπτικής κατάστασης του κοπαδιού αλλά και μεμονωμένων ζώων διαπιστώθηκε βελτίωση 15%, 6%, 23% και 27% αντίστοιχα. Τέλος, οι γνώσεις για τη διατροφή του κοπαδιού στο σύστημα της βιολογικής εκτροφής βελτιώθηκαν σε ποσοστό περίπου 22%.

7.3.4 Διερεύνηση της επίδρασης των ΟΣ στις γνώσεις, στάσεις και πρακτικές των εκπαιδευομένων

Αξιολόγηση των γνώσεων των εκπαιδευομένων στην έναρξη και τη λήξη των ΟΣ

Οι εκπαιδευόμενοι στις ΟΣ αυτοαξιολογήθηκαν για το σύνολο των γνώσεων τους στη διαχείριση των εκμεταλλεύσεών (Πίνακας 11). Η βαθμολογήσή τους υποδεικνύει μη στατιστικά σημαντική βελτίωση του γνωστικού τους επιπέδου κατά περίπου 0,5/10. Αντίθετα, ο αυτο-χαρακτηρισμός του γνωστικού τους επιπέδου αντικατοπτρίζει σημαντική μετατόπιση της γνώμης τους: στην έναρξη της εκπαίδευσης το 50% των συμμετεχόντων χαρακτήριζε τις γνώσεις του ως ανεπαρκείς ή μέτριες, το 33,3% καλές, το 16,7% πολύ καλές (και κανένας άριστες) έναντι αντίστοιχων ποσοστών 5,6%

(μέτριες), 55,6% (καλές), 33,3 (πολύ καλές) και 5,6% (άριστες) στη λήξη. Η ένδειξη επιβεβαιώνεται από τον έλεγχο Wilcoxon, που υποδεικνύει σημαντική διαφοροποίηση του γνωστικού επίπεδου στην έναρξη και τη λήξη των εργασιών των ΟΣ ($T(18)=0,007<0,05$).

Πίνακας 11: Αξιολόγηση του επιπέδου γνώσεων των εκπαιδευομένων στις ΟΣ στην έναρξη και τη λήξη της εκπαίδευσης

	Έναρξη		Λήξη		Διαφορά
	M.O.	T.A.	M.O.	T.A.	
Πώς χαρακτηρίζετε τις γνώσεις σας στη διαχείριση της μονάδας σας; (1-5)	2,67	0,767	3,39	0,698	0,72*
Πώς βαθμολογείτε τις γνώσεις σας στη διαχείριση της μονάδας σας; (1-10)	7,05	0,910	7,53	1,328	0,48

* $p<0,05$

Στις επιμέρους ερωτήσεις γνώσεων οι εκπαιδευόμενοι παρουσίασαν στατιστικά σημαντική διαφοροποίηση σε πέντε από σύνολο δώδεκα ερωτήσεων. Ωστόσο, σε δύο από αυτές δεν σημειώθηκε βελτίωση αλλά χειροτέρευση της επίδοσής τους. Αναλυτικότερα οι απαντήσεις των εκπαιδευομένων οδηγούν στα εξής αποτελέσματα:

Στην πρώτη ερώτηση (Πίνακας 12) τέσσερις εκπαιδευόμενοι λιγότεροι γνώριζαν στη λήξη της εκπαίδευσης τη σωστή απάντηση σε μια ερώτηση που μπορεί να θεωρηθεί ως ‘εκ των ων ουκ άνευ’ για τη διαχείριση μιας κτηνοτροφικής εκμετάλλευσης με κατεύθυνση τη γαλακτοπαραγωγή. Η σωστή απάντηση (επιλογή 3) επιλέχθηκε από όλους πλην ενός στην έναρξη, ενώ στη λήξη πέντε εκπαιδευόμενοι απάντησαν λάθος. Ακολούθως ο έλεγχος Wilcoxon υποδεικνύει στατιστικά σημαντική διαφοροποίηση των επιδόσεων που σημειώθηκαν ($T(18)=0,046<0,05$) (Πίνακας 13).

Πίνακας 12: Συχνότητες ερώτησης 1: «Για να κρίνετε την παραγωγικότητά σε γάλα μιας προβατίνας πρέπει να γνωρίζετε....»²⁹

	Έναρξη		Λήξη	
	Αριθμός εκπ/νων	Σχετική συχνότητα	Αριθμός εκπ/νων	Σχετική συχνότητα
την ημερήσια γαλακτοπαραγωγή	1	5,6	5	33,3
την γαλακτοπαραγωγή την πρώτη εβδομάδα μετά τον απογαλακτισμό	0	0,0	0	0,0
τη συνολική γαλακτοπαραγωγή σε όλη τη διάρκεια της γαλακτικής περιόδου	17	94,5	13	72,2
Δεν γνωρίζω	0	0	0	0,0

Πηγή: Έρευνα πεδίου.

²⁹ Με σκίαση σημειώνεται η σωστή απάντηση.

Πίνακας 13: Ερώτηση 1: Παράμετροι και έλεγχος Wilcoxon

	Έναρξη		Λήξη		Wilcoxon Signed Ranks Test		
	M.O.	T.A.	M.O.	T.A.	Διαφορά	z	Asymp. Sig. (2-tailed)
Ερώτηση 1	0,94	0,236	0,72	0,461	0,22*	-2,000	0,046

*p<0,05

Στη δεύτερη ερώτηση οι εκπαιδευόμενοι είχαν δυνατότητα πολλαπλής επιλογής στις απαντήσεις τους, οι μέσες τιμές των οποίων δεν υποδεικνύουν βελτίωση των γνώσεων τους και δεν διαφοροποιούνται σημαντικά (Πίνακες 14 και 15).

Πίνακας 14: Συχνότητες ερώτησης 2: «Ποιοι τύποι μαστών (εικόνες) είναι ακατάλληλοι για μηχανική άμελξη;» [εικόνα]

	Έναρξη		Λήξη	
	Αρ. εκπ/νων	Σχ. συχνότητα	Αρ. εκπ/νων	Σχ. συχνότητα
Τύπος Α	14	77,8	14	77,8
Τύπος Β	1	5,6	3	16,7
Τύπος Γ	5	38,9	4	22,2
Τύπος Δ	7	11,1	11	61,1
Δεν γνωρίζω	2		1	5,6

Πηγή: Έρευνα πεδίου

Πίνακας 15: Παράμετροι και Wilcoxon Signed Ranks Test ερώτησης 2

	Έναρξη		Λήξη		Wilcoxon Signed Ranks Test		
	M. O.	T.A.	M. O.	T.A.	Δια-φορά	z	Asymp. Sig. (2-tailed)
Ερώτηση 2	1,06	0,725	1,00	0,594	0,06	-0,447	0,655

*p<0,05

Στην 3η ερώτηση (Πίνακας 16), η οποία αφορούσε στο καθεστώς παραγωγής της φέτας ως προϊόντος ονομασίας προέλευσης παρατηρήθηκαν σημαντικά υψηλότερα ποσοστά των κτηνοτρόφων που έδωσαν σωστές απαντήσεις στη λήξη της εκπαίδευσης, υποδεικνύοντας σημαντική βελτίωση, υπόθεση που επιβεβαιώθηκε από τον έλεγχο Wilcoxon ($T(18)=0,024<0,05$) (Πίνακας 17).

Πίνακας 16: Συχνότητες ερώτησης 3: «Η φέτα παρασκευάζεται με γάλα προβάτων φυλής...»

	Έναρξη		Λήξη	
	Αρ. εκπ/νων	Σχετική συχνότητα	Αρ. εκπ/νων	Σχετική συχνότητα
1. Καραγκούνικης	3	16,7	10	55,6
2. Λακόν	0	0	0	0,0
Αρτας	1	5,6	7	38,9
4. Αβάσι	0	0	1	5,6
5.Χίου	2	11,1	9	50,0

6. Με όλες τις παραπάνω	14	77,8	7	38,9
7. Δεν γνωρίζω	1	5,6	0	0

Πηγή: Έρευνα πεδίου

Πίνακας 17: Παράμετροι και έλεγχος Wilcoxon Signed Ranks Test - ερώτηση 3

	Έναρξη		Λήξη		Wilcoxon Signed Ranks Test		
	M. O.	T.A.	M. O.	T.A.	Διαφορά	z	Asymp. Sig. (2-tailed)
Ερώτηση 3:	0,33	1,423	1,44	0,323	-1,11*	-2,250	0,024

* $p < 0,05$

Οι ερωτήσεις 4 και 5 διερεύνησαν τις γνώσεις των εκπαιδευόμενων στην αναπαραγωγή του κοπαδιού. Η γνώση της σωστής απάντησης της 4^{ης} ερώτησης (Πίνακας 17), που είναι βασική για την κατανόηση των πρακτικών και των σχεδίων γενετικής βελτίωσης των κοπαδιών, επιτεύχθηκε από υψηλό ποσοστό εκπαιδευομένων στη λήξη των εργασιών των ΟΣ. Ο έλεγχος Wilcoxon ($T(18)=0,005 < 0,05$) επιβεβαίωσε την ύπαρξη στατιστικά σημαντικής διαφοράς στις επιδόσεις των κτηνοτρόφων (Πίνακας 18).

Πίνακας 18: Συχνότητες ερώτησης 4: «Σε μια εγκυμοσύνη, ποιος γονέας συνεισφέρει γενετικά περισσότερο στους απογόνους;»

	Έναρξη		Λήξη	
	Αρ. εκπ/νων	Σχετική συχνότητα	Αρ. εκπ/νων	Σχετική συχνότητα
1. Ο κριός	13	72,2	5	27,8
2. Η προβατίνα	1	5,6	0	0
3. Και οι δύο το ίδιο	2	11,1	13	72,2
4. Κανένας από τους δύο	0	0	0	0
5. Δεν γνωρίζω.	1	5,6	0	0

Πηγή: Έρευνα πεδίου

Πίνακας 19: Παράμετροι και έλεγχος Wilcoxon Signed Ranks Test - ερώτηση 4

	Έναρξη		Λήξη		Wilcoxon Signed Ranks Test		
	M. O.	T.A.	M. O.	T.A.	Διαφορά	z	Asymp. Sig. (2-tailed)
Ερώτηση 4	0,11	0,323	0,72	0,461	-0,61*	-2,840	0,005

* $p < 0,05$

Από την άλλη, η γνώση της σωστής απάντησης της 5^{ης} ερώτησης (Πίνακας 20), η οποία έχει αντίκρισμα σε βασικές πρακτικές που συντελούν στη μείωση των επιστροφών και την υψηλή αναπαραγωγική ικανότητα των κοπαδιών, εμφανίζει τάση χειροτέρευσης αλλά σε βαθμό που δεν είναι στατιστικά σημαντικός (Πίνακας 21). Στην ερώτηση αυτή μόνο η τελευταία επιλογή είναι λανθασμένη, ενώ οι υπόλοιπες επιλογές εκτός της σωστής, απαντούν εν μέρει στην ερώτηση και γι' αυτό και δεν θεωρήθηκαν εξ ολοκλήρου λάθος. Οι απαντήσεις υποδεικνύουν ότι οι εκπαιδευόμενοι σε σημαντικό ποσοστό αφομοίωσαν την πληροφορία για την επίδραση των καιρικών συνθηκών στη

φυσιολογική κατάσταση του κοπαδιού αλλά δεν εστίασαν επαρκώς και δεν αφομοίωσαν άλλες σημαντικές παραμέτρους της αναπαραγωγικής διαδικασίας.

Πίνακας 20: Συχνότητες ερώτησης 5: «Ποιοι από τους παρακάτω παράγοντες επηρεάζουν την ποιότητα /ποσότητα σπέρματος ενός κριού;»

	Έναρξη		Λήξη	
	Αρ. εκπ/νων	Σχετική συχνότητα	Αρ. εκπ/νων	Σχετική συχνότητα
1. Η υπερβολική ή μειωμένη χρήση του κριού	4	22,2	5	27,8
2. Η διατροφή του	3	16,7	3	16,7
3. Η συνεχής παρουσία θηλυκών ζώων στο χώρο	2	11,1	2	11,1
4. Η θερμοκρασία	3	16,7	9	50,0
5. Όλοι οι παραπάνω	12	66,7	11	61,1
6. Κανένας από τους παραπάνω	0	0,0	0	0,0

Πηγή: Έρευνα πεδίου

Πίνακας 21: Παράμετροι και έλεγχος Wilcoxon Signed Ranks Test - ερώτηση 5

	Έναρξη		Λήξη		Wilcoxon Signed Ranks Test		
	M. O.	T.A.	M. O.	T.A.	Διαφορά	z	Asymp. Sig. (2-tailed)
Ερώτηση 5	3,33	1,188	2,94	1,392	0,11	-1,035	,301

*p<0,05

Η έκτη ερώτηση αφορούσε στο ρυθμό αύξησης της γαλακτοπαραγωγής του κοπαδιού. Η γνώση της απάντησης συνυπολογίζεται για την έγκαιρη τροποποίηση της διατροφής των προβατινών, διασφαλίζοντας, αφενός, τη μέγιστη παραγωγικότητα και, αφετέρου, την καλή τους υγεία. Η ερώτηση είναι τεχνικής φύσεως και παρόλο που οι εκπαιδευόμενοι απέτυχαν να δώσουν τη σωστή απάντηση, οι περισσότεροι είχαν καλύτερη αντίληψη του διαστήματος που μεσολαβεί μεταξύ του τοκετού και της κορύφωσης της ημερήσιας γαλακτοπαραγωγής. Σε κάθε περίπτωση η διαφοροποίηση των μέσων όρων των απαντήσεων στην έναρξη και τη λήξη δεν είναι σημαντική (Πίνακας 23).

Πίνακας 22: Συχνότητες ερώτησης 6:«Η ημερήσια γαλακτοπαραγωγή των προβατινών γίνεται μέγιστη...»

	Έναρξη		Λήξη	
	Αρ. εκπ/νων	Σχετική συχνότητα	Αρ. εκπ/νων	Σχετική συχνότητα
1. Αμέσως μετά τον τοκετό	4	22,2	1	5,6
2. Μια – δύο εβδομάδες μετά τον τοκετό	5	27,8	10	55,6
3. Τρεις – έξι εβδομάδες μετά τον τοκετό	4	22,2	8	44,4
4. Έξι εβδομάδες μετά τον τοκετό	2	11,1	1	5,6
5. Δεν γνωρίζω	2	11,1	0	0

Πηγή: Έρευνα πεδίου

Πίνακας 23: Παράμετροι και έλεγχος Wilcoxon Signed Ranks Test για την ερώτηση 6

	Έναρξη		Λήξη		Wilcoxon Signed Ranks Test		
	M. O.	T.A.	M. O.	T.A.	Διαφορά	z	Asymp. Sig. (2-tailed)
Ερώτηση 6:	0,11	0,323	0,06	0,236	0,05	-0,577	0,564

*p<0,05

Η έβδομη ερώτηση διερεύνησε τις γνώσεις των εκπαιδευόμενων όσον αφορά στη φροντίδα των αρνιών και ειδικότερα το χρονικό διάστημα στο οποίο ο κτηνοτρόφος πρέπει να εστιάζει τις φροντίδες του, προκειμένου να μειώνει τις απώλειες αρνιών. Οι εκπαιδευόμενοι δεν σημείωσαν σημαντική βελτίωση ή χειροτέρευση (Πίνακες 24, 25).

Πίνακας 24: Συχνότητες ερώτησης 7: «Οι περισσότεροι θάνατοι αρνιών συμβαίνουν...»

	Έναρξη		Λήξη	
	Αρ. εκπ/νων	Σχετική συχνότητα	Αρ. εκπ/νων	Σχετική συχνότητα
1. Το πρώτο 24ωρο μετά τον τοκετό	8	44,4	5	27,8
2. 3-5 ημέρες μετά τον τοκετό	7	38,9	10	55,6
3. Την 1η εβδομάδα μετά τον τοκετό	0	0,0	2	11,1
4. Δεν γνωρίζω	3	16,7	0	0,0

Πηγή: Έρευνα πεδίου

Πίνακας 25: Παράμετροι και έλεγχος Wilcoxon Signed Ranks Test - ερώτηση 7

	Έναρξη		Λήξη		Wilcoxon Signed Ranks Test		
	M. O.	T.A.	M. O.	T.A.	Διαφορά	z	Asymp. Sig. (2-tailed)
Ερώτηση 7	0,39	0,502	0,28	0,461	0,11	-1,000	0,317

*p<0,05

Η όγδοη και ένατη ερώτηση αφορούσαν στις γνώσεις των κτηνοτρόφων στη διατροφή. Η όγδοη εξετάζει κατά πόσο οι εκπαιδευόμενοι είναι εξοικειωμένοι με τον τρόπο μεταβολής των διατροφικών αναγκών των ζώων στη διάρκεια του παραγωγικού κύκλου. Η γνώση αυτή είναι σημαντική, επειδή, αφενός κινητοποιεί εγκαίρως τον κτηνοτρόφο σε πρακτικές που διασφαλίζουν την αναπαραγωγική και την παραγωγική ικανότητα των προβατίνων και, αφετέρου, συμβάλει στην εξοικονόμηση πόρων που σπαταλούνται, λόγω λανθασμένης διάγνωσης των διατροφικών αναγκών. Οι απαντήσεις (Πίνακας 26) έδειξαν μη στατιστικά σημαντική βελτίωση των γνώσεων (Πίνακας 27).

Πίνακας 26: Συχνότητες ερώτησης 8: «Πότε είναι αυξημένες οι διατροφικές ανάγκες των προβατίνων;»

	Έναρξη		Λήξη	
	Αρ. εκπ/νων	Σχετική συχνότητα	Αρ. εκπ/νων	Σχετική συχνότητα
1. Όλο το έτος	1	5,6	3	16,7

2. Πριν το μάρκαλο	5	27,8	14	77,8
3. Στην αρχή της εγκυμοσύνης	4	22,2	12	66,7
4. Στο τέλος της εγκυμοσύνης	12	66,7	11	61,1
5. Στην αρχή της γαλακτικής περιόδου	11	61,1	9	50,0
6. Στο τέλος της γαλακτικής περιόδου	2	11,1	1	5,6
7. Πριν το μάρκαλο σε όλες τις προβατίνες	6	33,3	4	22,2
8. Πριν το μάρκαλο στις αδύνατες προβατίνες	5	27,8	8	44,4
9. Πριν το μάρκαλο στις ζυγούρες	2	11,1	6	33,3
10. Σε ολόκληρη την εγκυμοσύνη στις ζυγούρες	8	44,4	2	11,1
11. Δεν γνωρίζω	1	5,6	1	5,6

Πηγή: Έρευνα πεδίου

Πίνακας 27: Παράμετροι και έλεγχος Wilcoxon Signed Ranks Test - ερώτηση 8

	Έναρξη		Λήξη		Wilcoxon Signed Ranks Test			
	M. O.	T.A.	M. O.	T.A.	Διαφορά	z	Asymp. Sig. (2-tailed)	
Ερώτηση 8	2,11	1,367	2,00	1,609	0,11	-0354	0,723	

* $p < 0,05$

Η ένατη ερώτηση εξέταζε την κατανόηση των εκπαιδευόμενων όσον αφορά στην επίδραση των θρεπτικών στοιχείων των τροφών στην ποιότητα των παραγόμενων προϊόντων. Η σωστή απάντηση επιλέχθηκε από τους περισσότερους κτηνοτρόφους (Πίνακας 28), σε ποσοστό που υπερβαίνει το 70%. Ο παραμετρικός έλεγχος των μέσων όρων των απαντήσεων με το κριτήριο Wilcoxon (T(18)=0,013) υποδεικνύει στατιστικά βελτιωμένο αποτέλεσμα στη λήξη των εργασιών των ΟΣ (Πίνακας 29).

Πίνακας 28: Συχνότητες ερώτησης 9: «Η έλλειψη χονδροειδών ζωοτροφών (όπως σανού μηδικής, τριφυλλιού, άχυρου σταριού...) στο σιτηρέσιο επηρεάζει στο γάλα την περιεκτικότητα...»

	Έναρξη		Λήξη	
	Αρ. εκπ/νων	Σχετική συχνότητα	Αρ. εκπ/νων	Σχετική συχνότητα
1. σε λίπος	4	22,2	13	72,2
2. σε πρωτεΐνες	4	22,2	0	0
3. σε λακτόζη	0	0	0	0
4. όλα τα παραπάνω	13	72,2	5	27,8

5. Δεν γνωρίζω.	0	0	0	0
-----------------	---	---	---	---

Πίνακας 29: Παράμετροι και έλεγχος Wilcoxon Signed Ranks Test - ερώτηση 9

	Έναρξη		Λήξη		Wilcoxon Signed Ranks Test		
	M. O.	T.A.	M. O.	T.A.	Διαφορά	z	Asymp. Sig. (2-tailed)
Ερώτηση 9	0,22	0,101	0,72	0,109	-0,50*	-2,496	0,013

*p<0,05

Στη δέκατη ερώτηση διερευνήθηκαν οι βασικές γνώσεις που διασφαλίζουν ότι ένα στάβλος πληροί τις στοιχειώδεις προϋποθέσεις καλής διαβίωσης των ζώων. Στον πίνακα 30 φαίνεται ότι στη λήξη της εκπαίδευσης τουλάχιστον διπλάσιοι εκπαιδευμένοι κατανοούσαν τα οφέλη του σωστού αερισμού και η μεγάλη τους πλειονότητα εμπέδωσε την ανάγκη διατήρησης στεγνού δαπέδου. Παρόλα αυτά συνολικά δεν εμφανίζεται στατιστικά σημαντική βελτίωση του γνωστικού τους επιπέδου.

Πίνακας 30: Συχνότητες ερώτησης 10:«Προϋπόθεση για την εξασφάλιση άριστων συνθηκών διαβίωσης και υγιεινής στο στάβλο είναι:...»

	Έναρξη		Λήξη	
	Αρ. εκπ/νων	Σχετική συχνότητα	Αρ. εκπ/νων	Σχετική συχνότητα
1. Η διατήρηση της θερμοκρασίας στους 20-25 C _o	0	0,0	2	11,1
2. Η προφύλαξη από ρεύματα αέρα	4	22,2	4	22,2
3. Ο αερισμός του στάβλου από τα πλαϊνά ανοίγματα προς την οροφή	2	11,1	4	22,2
4. Η κάλυψη των ανοιγμάτων το χειμώνα για να μην κρύνουν τα ζώα	3	16,7	0	0,0
5. Η διατήρηση στεγνού δαπέδου	5	27,8	15	83,3
6. Όλα τα παραπάνω	14	77,8	12	66,7
7. Δεν γνωρίζω	0	0,0	0	0

Πηγή: Έρευνα πεδίου

Πίνακας 31: Παράμετροι και έλεγχος Wilcoxon Signed Ranks Test για την ερώτηση 10

	Έναρξη		Λήξη		Wilcoxon Signed Ranks Test		
	M. O.	T.A.	M. O.	T.A.	Διαφορ ά	z	Asymp. Sig. (2-tailed)
Ερώτηση 10	0,61	0,916	0,78	1,114	-0,17	-0,575	0,565

*p<0,05

Η ενδέκατη ερώτηση εξέταζε τις γνώσεις των κτηνοτρόφων όσον αφορά στις πρακτικές που συνεισφέρουν στη διατήρηση της υψηλής αναπαραγωγικής ικανότητας του κοπαδιού. Από τις τέσσερες σωστές απαντήσεις οι τρεις επιλέχθηκαν σε υψηλότερο ποσοστό στη λήξη των ΟΣ, ωστόσο

αυξημένη ήταν επίσης μια από τις λανθασμένες απαντήσεις με ποσοστό 61,6% στη λήξη έναντι 16,7% στην έναρξη (Πίνακας 32). Συνολικά δεν διαπιστώνεται στατιστικά σημαντική βελτίωση (Πίνακας 33), σύμφωνα με το κριτήριο Wilcoxon ($T(18)=0,057, n.s.$).

Πίνακας 32: Συχνότητες ερώτησης 11: «Ποια από τα παρακάτω μέτρα βοηθούν στον έλεγχο και την πρόληψη των αποβολών»

	Έναρξη		Λήξη	
	Αρ. εκπ/νων	Σχετική συχνότητα	Αρ. εκπ/νων	Σχετική συχνότητα
1. Διατήρηση αρνάδων για αναπαραγωγή από το κοπάδι και αποφυγή αγοράς από άλλα κοπάδια	4	22,2	5	27,8
2. Χρήση απολυμαντικής τάφρου στην είσοδο της μονάδας για πεζούς και τροχοφόρα	6	33,3	12	66,7
3. Αποφυγή ανάμειξης του ποιμνίου με πρόσφατα αγορασμένα ζώα	12	66,7	15	83,3
4. Είσοδος σε ποδόλουτρο κατά την επιστροφή των ζώων από τη βόσκηση	3	16,7	11	61,1
5. Διαχωρισμός των αγορασμένων θηλυκών 2 μήνες πριν τους τοκετούς από τα άλλα έγκυα ζώα	5	27,8	5	27,8
6. Μπάνιο των ζώων με καταιονισμό/ψεκασμό	1	5,6	3	16,7
7. Σμίξιμο πριν από το μάγκαλο των ζώων που διαπιστωμένα είναι φορείς με τα υπόλοιπα ζώα του κοπαδιού	4	22,2	3	16,7

Πηγή: Έρευνα πεδίου

Πίνακας 33: Παράμετροι και έλεγχος Wilcoxon Signed Ranks Test για την ερώτηση 11

	Έναρξη		Λήξη		Wilcoxon Signed Ranks Test		
	M. O.	T.A.	M. O.	T.A.	Διαφορά	z	Asymp. Sig. (2-tailed)
Ερώτηση 11	1,50	0,786	2,06	0,873	0,56	-1,904	0,057

* $p < 0,05$

Η τελευταία ερώτηση αφορούσε στη νόσο scrapie, στην οποία τα πρόβατα της τοπικής Καραγκούνικης φυλής παρουσιάζουν ευαισθησία και για την οποία το Κέντρο Γενετικής Βελτίωσης Καρδίτσας εφαρμόζει προγράμματα γενετικής βελτίωσης. Στην ερώτηση αυτή οι σωστές απαντήσεις δεν διαφοροποιήθηκαν μεταξύ έναρξης και λήξης των εργασιών των ΟΣ (Πίνακες 34 και 35).

Πίνακας 34: Συχνότητες ερώτησης 12: Ποια μέτρα πρόληψης λαμβάνονται για το περιορισμό της τρομόδους νόσου των προβάτων (scrapie);»

	Έναρξη		Λήξη	
	Αρ. εκπ/νων	Σχετική συχνότητα	Αρ. εκπ/νων	Σχετική συχνότητα

Προληπτικοί εμβολιασμοί	3	16,7	10	55,6
Επιλογή για γενετική ανθεκτικότητα	6	33,3	6	33,3
Φαρμακευτική αγωγή	0	0,0	0	0,0
Δεν γνωρίζω	9	50,0	2	11,1

Πηγή: Έρευνα πεδίου

Πίνακας 35: Παράμετροι και έλεγχος Wilcoxon Signed Ranks Test για την ερώτηση 12

	Έναρξη		Λήξη		Wilcoxon Signed Ranks Test		
	M. O.	T.A.	M. O.	T.A.	Διαφορά	z	Asymp. Sig. (2-tailed)
Ερώτηση 12	0,33	0,485	0,33	0,485	0,0	0,000	1,000

* $p < 0,05$

Αξιολόγηση των κτηνοτροφικών πρακτικών στην έναρξη και την λήξη των ΟΣ

Η διερεύνηση των διαχειριστικών πρακτικών έδειξε ότι οι εκπαιδευόμενοι παρουσίασαν μικρότερη ή μεγαλύτερη βελτίωση σε δώδεκα από τις 20 πρακτικές για τις οποίες ρωτήθηκαν. Η θετική αλλαγή που παρατηρήθηκε με μεγαλύτερη ένταση αφορά στην τήρηση απομόνωσης για τα πρόσφατα αγορασμένα ζώα, (Π19), η οποία στη λήξη είχε υιοθετηθεί από έξι επιπλέον κτηνοτρόφους, που αντιστοιχούν σε ποσοστό 33,5% των εκπαιδευομένων (Πίνακας 36). Η πρακτική αυτή εμπίπτει στα μέτρα διασφάλισης των συνθηκών υγιεινής και πρόληψης και προστασίας του κοπαδιού από ασθένειες. Στην ίδια κατηγορία εμπίπτουν τρεις ακόμη πρακτικές (Π16, Π18, Π20), στις δύο από τις οποίες παρατηρήθηκε βελτίωση του ποσοστού εφαρμογής τους, καθώς στη λήξη της εκπαίδευσης είχαν υιοθετηθεί από τρεις επιπλέον κτηνοτρόφους (16,6%). Αντίθετα, η τρίτη πρακτική – που αφορά στην περιποίηση των χηλών των ζώων - εφαρμοζόταν στη λήξη της εκπαίδευσης από τρεις κτηνοτρόφους λιγότερους από ό,τι στην έναρξη.

Εκτός αυτών, διερευνήθηκαν και άλλες πρακτικές που επηρεάζουν διαφορετικούς τομείς διαχείρισης της εκμετάλλευσης: Σε αυτές περιλαμβάνονται τρεις πρακτικές που αφορούν στην καταγραφή και τήρηση αρχείων με τα ζωοτεχνικά και οικονομικά στοιχεία της εκμετάλλευσης (Π1, Π2, Π3), οι οποίες διευκολύνουν την παρακολούθηση του κοπαδιού και την οργάνωση της εκμετάλλευσης και υιοθετήθηκαν από συνολικά 8 επιπλέον κτηνοτρόφους. Τέσσερις άλλες πρακτικές (Π5, Π6, Π7 και Π17) αποσκοπούν στη βελτίωση της αναπαραγωγικής ικανότητας του κοπαδιού και οι μιν τρεις πρώτες υιοθετήθηκαν από έξι κτηνοτρόφους περισσότερους στη λήξη των εργασιών των ομάδων (33,5%), η δε τέταρτη στη λήξη εφαρμοζόταν από τρεις κτηνοτρόφους λιγότερους (16,7%). Τέλος, δύο από τις τρεις πρακτικές που αφορούσαν στη διατροφή του κοπαδιού (Π14, Π15) υιοθετήθηκαν συνολικά από τέσσερις επιπλέον κτηνοτρόφους (ποσοστό 23,6%), ενώ η τρίτη (Π13) στη λήξη εφαρμοζόταν από δύο κτηνοτρόφους λιγότερους (11,6%).

Οι πρακτικές Π8, Π9, Π10 και Π11 αφορούσαν στη διαχείριση των αρνιών και παρουσίασαν χειρότερηση, καθώς στη λήξη της εκπαίδευσης εφαρμόζονταν συνολικά από 15 κτηνοτρόφους

λιγότερους, οι οποίοι αντιστοιχούν σε ποσοστό 83%. Τέλος, η ένταξη σε πρόγραμμα βελτίωσης αποδόσεων της τοπικής φυλής προβάτου (Π4) και η ιδιοπαραγωγή των ζωοτροφών (Π12) αφορούσαν σε πρακτικές βελτίωσης της χρήσης των πόρων που διαθέτει η εκμετάλλευση με σκοπό τη βιωσιμότητά της. Ένας κτηνοτρόφος υιοθέτησε (5,6%) έναντι τριών (16,7%) που εγκατέλειψαν πρακτικές σε αυτή την κατηγορία.

Αξιολόγηση των στάσεων των εκπαιδευομένων στις ΟΣ

Οι στάσεις των εκπαιδευομένων σε διάφορα ζωοτεχνικά θέματα υποδεικνύουν τάσεις που σε καμία περίπτωση δεν συνεπάγονται σημαντικές διαφοροποιήσεις (Πίνακας 37).

Ειδικότερα, θετική τάση στις μέσες τιμές των στάσεων διαφαίνεται στις περιπτώσεις Δ7, Δ8, Δ9, Δ10 και Δ11, οι οποίες αφορούν στην υγιεινή, την πρόληψη ασθενειών και τη γενικότερη προφύλαξη του κοπαδιού από δυσμενείς συνθήκες. Συγχρόνως, σε αυτές τις περιπτώσεις παρατηρείται μείωση των τυπικών αποκλίσεων έως και μηδενισμού τους, γεγονός που υποδεικνύει μείωση της διακύμανσης και μεγαλύτερη βεβαιότητα στις απαντήσεις των εκπαιδευόμενων.

Αρνητική τάση μεταβολής των στάσεων παρατηρήθηκε στις υπόλοιπες έξι περιπτώσεις (Δ1, Δ2, Δ3, Δ4, Δ5 και Δ6), οι οποίες αφορούν σε θέματα διατροφής και αναπαραγωγής του κοπαδιού, στην αξιολόγηση της πολιτικής κατοχύρωση φέτας ως προϊόντος ονομασίας προέλευσης (ΠΟΠ) και τη γενικότερη διαχείριση της εκμετάλλευσης.

Πίνακας 36: Διαφοροποίηση των εφαρμοζόμενων πρακτικών ανά τομέα διαχείρισης της εκμετάλλευσης στην έναρξη και την λήξη των εργασιών των πιλοτικών ΟΣ

Τομέας Διαχείρισης	Πρακτική	Max. Υιοθέτηση	Έναρξη		Λήξη		Διαφορά			
			Αριθ. Κτ/φων	%	Αρ. Κτ/φων	%	Αρ. Κτ/φων	%	Αρ. Πρακτικών	%
Οργάνωση μονάδας	Π1. Καταγραφή και διατήρηση αρχείου με στοιχεία κοπαδιού	Π1, Π2, Π3 3X18=54	10	55,6	13	72,2	3	16,6	8	14,8
	Π2 Καταγραφή / διατήρηση αρχείου εσόδων- εξόδων		10	55,6	11	61,1	1	5,5		
	Π3. Τοποθέτηση ενωτίων στη γέννησή		5	27,8	9	50	4	22,2		
Διαχείριση και Βελτίωση πόρων	Π4. Συμμετοχή σε πρόγραμμα ελέγχου αποδόσεων (Χίου - Καραγκούνικη	Π4, Π12 2X18=36	1	5,6	2	11,1	1	5,5	-2	-5,5
	Π 12. Ιδιοπαραγωγή (μέρους) ζωοτροφών		15	83,3	12	66,7	-3	-16,6		
Αναπαραγωγή	Π5 Ζευγάρισμα αρνάδων σε ηλικία >8 μηνών	Π5, Π6, Π7, Π17 4X18=72	15	83,3	18	100	3	16,7	3	4,2
	Π6. Συγχρονισμός οίστρων με ενδοκολπικούς σπόγγους ή εμφυτεύματα μελατονίνης		12	66,7	13	72,2	1	5,5		
	Π7 . Διάγνωση εγκυμοσύνης με υπερηχογράφημα		8	44,4	10	55,6	2	11,2		
	Π17. Αποπαρασίτωση 20 ημέρες προ μάρκαλου και/ή 1,5- 2 μήνες προ τοκετού		18	100	15	83,3	-3	-16,7		
Διαχείριση αρνιών	Π8. Επιβεβαιωμένη λήψη πρωτογάλακτος εντός 24 ωρών	Π8, Π9, Π10, Π11 4X18=72	18	100	14	77,8	-4	-22,2	-15	-20,8
	Π9. Χρησιμοποίηση θερμαντικών λαμπών στα νεογέννητα		6	33,3	2	11,1	-4	-22,2		
	Π10. Διατήρηση αρνιών που θηλάζουν ξεχωριστά		13	72,2	11	61,1	-2	-11,1		

	Π 11. Εφαρμογή τεχνητού θηλασμού στα υπεράριθμα		14	77,8	9	50	-5				
											-27,8
Τομέας Διαχείρισης	Πρακτική	Max. Υιοθέτηση	Έναρξη		Λήξη		Διαφορά				
			Αρ. Κτ/φων	%	Αρ. Κτ/φων	%	Αρ. Κτ/φων	%	Αρ. Πρακτικών	%	
Διατροφή	Π13. Δειγματοληπτική εκτίμηση θρεπτικής κατάστασης / προσαρμογή του σιτηρεσίου	Π13, Π14, Π15 3X18=54	10	56	8	44,4	-2				
	Π 14. Διαδοχική βόσκιση - εναλλαγή βοσκοτόπων		8	44	10	56,6	2		-11,6		
	Π 15. Χορήγηση συμπληρωματικού σιτηρεσίου ανάλογα με την γαλακτοπαρ/γή		7	39	9	50	2		11		
Υγιεινή και πρόληψη ασθενειών	Π16. Περιποίηση ποδιών/ νυχιών	Π16, Π18, Π19, Π20 4X18=72	17	94	14	77,8	-3				
	Π18. Καθαρισμός, απολύμανση στάβλου - αλλαγή στρωμνής min 2 φορές/έτος		16	88,9	17	94,4	1		-16,2		
	Π19. Απομόνωση αγορασμένων ζώων για 1 μήνα		9	50	15	83,5	6		5,5		
	Π 20. Πλύσιμο του μαστού /απόρριψη πρώτων ριπών		3	16,7	5	27,8	2		33,5		
											11,1
											2
											3,7
											6
											8,3

Πηγή: Έρευνα πεδίου

Πίνακας 37: Στάσεις των εκπαιδευόμενων στις ΟΣ στην έναρξη και την λήξη της εκπαίδευσης

	Έναρξη		Λήξη		Wilcoxon Signed Ranks Test		
	M. O.	T.A.	M. O.	T.A.	Διαφορά (Π-M)	z	Asymp. Sig. (2-tailed)
Δ1: Η καταγραφή της συνολικής γαλακτοπαραγωγής του κοπαδιού και η ενδεικτική μέτρηση και καταγραφή της γαλ/γής ορισμένων προβατίνων είναι το ίδιο χρήσιμη και έχει τα ίδια αποτελέσματα στο χειρισμό του κοπαδιού με την μέτρηση της γαλακτοπαραγωγής όλων των προβατίνων.	1,67	0,302	2,33	0,362	-0,66	-1,499	0,134
Δ2: Η κατοχύρωση της φέτας ως Προϊόντος Ονομασίας Προέλευσης (ΠΟΠ) ωφέλησε τους κτηνοτρόφους και την ελληνική προβατοτροφία.	4,72	0,958	4,39	1,145	0,33	-1,414	0,157
Δ3: Η επιλογή κριών και προβατίνων αντικατάστασης με βάση τα εξωτερικά, μορφολογικά τους χαρακτηριστικά εξασφαλίζει τη βελτίωση της γαλ/γής του κοπαδιού.	1,56	1,097	1,94	1,259	-0,38	-1,043	0,297
Δ4: Η χρησιμοποίηση βελτιωμένων κριών αναπαραγωγής συνεισφέρει στη βελτίωση του κοπαδιού περισσότερο από ό,τι η χρησιμοποίηση βελτιωμένων προβατίνων.	4,67	0,970	4,11	1,491	0,56	-1,730	0,084
Δ5: Η διατροφή τον μήνα πριν τον τοκετό καθορίζει τη μέγιστη γαλακτοπαραγωγή των προβατίνων, με δεδομένο το γενετικό τους δυναμικό.	5,00	0,000	4,89	0,323	0,11	-1,414	0,157
Δ6: Η εκτίμηση της θρεπτικής κατάστασης του κοπαδιού τουλάχιστον 3 φορές το χρόνο βοηθά στην καλύτερη εκτίμηση των διατροφικών του αναγκών.	4,89	0,471	4,78	0,428	0,11	-0,707	0,480
Δ7: Στις βοσκές τα αρνιά που προορίζονται για γεννήτορες πρέπει να βόσκουν χωριστά από το κοπάδι, σε διαφορετικά τμήματα του βοσκότοπου.	3,06	1,955	3,89	1,183	-0,83	-1,456	0,145
Δ8: Η απομόνωση των πρόσφατα αγορασμένων ζώων προφυλάσσει το κοπάδι από ασθένειες.	4,89	0,471	5,00	0,000	-0,11	-1,000	0,317
Δ9: Η καταπολέμηση εντόμων στο στάβλο μειώνει τον κίνδυνο μαστίτιδας	4,78	0,548	4,94	0,236	-0,16	-1,134	0,257
Δ10: Η περιποίηση χηλών (νυχιών- ποδιών) βελτιώνει την παραγωγικότητα	4,89	0,471	4,94	0,236	-0,05	-0,447	0,655
Δ11: Ο κορφιάτης πλάτους 20-30 εκ. στην οροφή του στάβλου βοηθά στη διατήρηση κατάλληλων συνθηκών υγρασίας και θερμοκρασίας	4,89	0,323	5,00	0,000	-0,11	-1,414	0,157

*p<0,005

7.3.5 Τελική αξιολόγηση -Συγκριτικά στοιχεία των δύο εκπαιδευτικών προσεγγίσεων

Η αξιολόγηση του γνωστικού αποτελέσματος από τους εκπαιδευόμενους

Σύμφωνα με τα αποτελέσματα της συγκριτικής ανάλυσης (Πίνακας 38) οι κτηνοτρόφοι που συμμετείχαν στην Ε_ΚΕΓΕ βαθμολόγησαν σχεδόν σταθερά με υψηλότερη βαθμολογία τις γνώσεις που απέκτησαν σε διάφορα πεδία σε σύγκριση με τους συναδέλφους τους που ήταν μέλη των ΟΣ. Παρόλα αυτά, ο έλεγχος υποθέσεων σε καμιά επιμέρους βαθμολογία δεν υποδεικνύει στατιστικά σημαντική διαφοροποίηση στην αξιολόγηση των γνώσεων που απέκτησαν οι εκπαιδευόμενοι στις ΟΣ και την Ε_ΚΕΓΕ (Στοιχείο 19, Πίνακας 4Δ- Παράρτημα Δ). Αυτό ισχύει και για τις γνώσεις που οι εκπαιδευόμενοι αποκόμισαν συγκρίνοντας τις συνθήκες στις κτηνοτροφικές μονάδες που επισκέφτηκαν. Επισημαίνεται ότι η Ε_ΚΕΓΕ διενεργήθηκε κυρίως σε αίθουσα διδασκαλίας, ωστόσο, περιλάμβανε, επίσης, επισκέψεις των εκπαιδευόμενων σε εκμεταλλεύσεις τρίτων που διενεργήθηκαν στη διάρκεια τεσσάρων εκπαιδευτικών ημερών.

Πίνακας 38: Παράμετροι στοιχείων αυτό-αξιολόγησης του γνωστικού αποτελέσματος των εκπαιδευόμενων

	ΟΣ		ΤΕ_ΚΕΓΕ		Διαφορά
	Μ.Ο.	Τ.Α.	Μ.Ο.	Τ.Α.	
Βαθμολογήστε με άριστα το 10 τις γνώσεις που πήρατε στη διατροφή	6,55	3,546	8,3	2,003	-1,75
Βαθμολογήστε με άριστα το 10 τις γνώσεις που πήρατε στο σταβλισμό και την υγιεινή του κοπαδιού	7,5	3,546	8,5	1,701	-1
Βαθμολογήστε τις γνώσεις που πήρατε στις φυλές και την αναπαραγωγή	7,3	2,342	7,8	2,042	-0,5
Βαθμολογήστε με άριστα το 10 τις γνώσεις που πήρατε όσον αφορά στη νομοθεσία	6,16	2,433	7,05	2,373	-0,89
Βαθμολογήστε με άριστα το 10 τις γνώσεις που πήρατε για επενδύσεις	6,8	2,628	7,75	2,099	-0,95
Βαθμολογήστε με άριστα το 10 τις γνώσεις που πήρατε συνολικά για τη διαχείριση εκμετάλλευσης	7,6	2,437	7,25	2,789	0,35
Βαθμολογήστε τις γνώσεις που πήρατε μέσω της σύγκρισης των συνθηκών στις μονάδες	8,3	2,227	7,8	2,331	0,5

* $p < 0,05$

Οι εκπαιδευόμενοι και στους δύο τύπους εκπαίδευσης αξιολόγησαν χωρίς σημαντική διαφοροποίηση ότι όσα έμαθαν ανταποκρίνονταν εξίσου στα ενδιαφέροντά τους και ακόμη ότι οι εκπαιδευτές τους έφεραν σε επαφή με νέες αντιλήψεις και ιδέες που μετέβαλλαν τον τρόπο σκέψης τους για τη διαχείριση των εκμεταλλεύσεών τους (Στοιχεία 7, 14 και 16 αντίστοιχα, Πίνακας Δ2, Παράρτημα Δ). Όλοι οι εκπαιδευόμενοι στις ΟΣ, καθώς και όλοι πλην ενός από τους εκπαιδευόμενους στην Ε_ΚΕΓΕ συμφώνησαν ότι οι αντίστοιχες εκπαιδευσεις αποτέλεσαν ευκαιρία

ανταλλαγής γνώσεων, τις οποίες εφάρμοσαν στις εκμεταλλεύσεις τους (Στοιχείο 17, Πίνακας Δ2). Επίσης, συμφώνησαν ότι συνολικά οι εκπαιδευόμενοι βελτίωσαν την αποτελεσματικότητά τους στη διαχείριση των εκμεταλλεύσεών τους (Στοιχείο 15, Πίνακας Δ2).

Ωστόσο, οι εκπαιδευόμενοι διαφοροποιήθηκαν σημαντικά σε ό,τι αφορά στην πρακτική σημασία των γνώσεων στις οποίες απέκτησαν πρόσβαση, καθώς οι συμμετέχοντες στις ΟΣ έκριναν ότι αποκόμισαν σημαντικές γνώσεις για την κτηνοτροφική τους εκμετάλλευση (Στοιχείο 1, Πίνακας 39) σε στατιστικά σημαντικότερο βαθμό συγκρινόμενοι με τους συναδέλφους τους της E-ΚΕΓΕ ($U(21,21)=0,002<0,05$).

Αξιολόγηση της εκπαιδευτικής διαδικασίας από τους εκπαιδευομένους

Οι εκπαιδευόμενοι και στους δύο τύπους εκπαίδευσης έκριναν ότι οι εκπαιδευόμενοι ήταν ωφέλιμες και ότι ο χρόνος που διέθεσαν ήταν χρόνος κερδισμένος (Στοιχείο 11, Πίνακας Δ2). Στις ΟΣ την ομοφωνία έσπασε μόνο ένα μέλος τους, ενώ μεταξύ των εκπαιδευόμενων της E_ΚΕΓΕ τέσσερις διαφώνησαν ή ήταν αμφίθυμοι. Όλοι σχεδόν οι εκπαιδευόμενοι συμφώνησαν ότι οι επισκέψεις άλλων κτηνοτρόφων στις μονάδες τους μπορούν να είναι επωφελείς για τους ίδιους (πλην ενός συμμετέχοντα από κάθε τύπο εκπαίδευσης) (Στοιχείο 24, Πίνακας 39).

Επίσης, όλοι οι συμμετέχοντες στις ΟΣ δήλωσαν ότι τους άρεσε να ανταλλάσσουν απόψεις και εμπειρίες με συναδέλφους τους. Με αυτούς συμφώνησαν 14 από τους συναδέλφους τους που παρακολούθησαν την E_ΚΕΓΕ από σύνολο 19 (Στοιχείο 27, Πίνακας 39). Ο έλεγχος Mann-Whitney έδειξε ότι η διαφοροποίηση αυτή είναι στατιστικά σημαντική ($U(20, 19)=0,013<0,05$). Η δοκιμασία Fisher επιβεβαίωσε τη σχέση μεταξύ της προθυμίας ανταλλαγών εμπειριών και του τύπου εκπαίδευσης που παρακολούθησαν οι εκπαιδευόμενοι και ο συντελεστής Phi την ισχυρή συνάφεια τους ($p=0,18<0,05$, 2-tailed Fisher's test, $\Phi=0,397$).

Επιπροσθέτως, οι εκπαιδευόμενοι της E_ΚΕΓΕ διαφοροποιήθηκαν σημαντικά από τους συναδέλφους τους στις ΟΣ όσον αφορά στην αξιολόγηση της ποιότητας της μάθησης από συναδέλφους (Στοιχείο 23, Πίνακας 38), καθώς 7 στους 19 συμφώνησαν ότι δεν προσδοκούσαν αξιολογη γνώση από αυτούς (36,8%), ενώ από όσους συμμετείχαν στις ΟΣ ένας μόνο συμμερίστηκε την ίδια άποψη. Ο έλεγχος Mann-Whitney επιβεβαίωσε ότι η διαφοροποίηση των δύο ομάδων είναι στατιστικά σημαντική ($U(21,19)=0,012<0,05$). Η δοκιμασία Fisher, υπέδειξε την ύπαρξη ισχυρής σχέσης μεταξύ της αντίληψης που έχουν οι εκπαιδευόμενοι για την ποιότητα των πληροφοριών και γνώσεων που μπορούν να αποκτήσουν από τους συναδέλφους τους και του τύπου εκπαίδευσης που παρακολούθησαν ($p=0,17<0,05$, 2-tailed Fisher's test, $\Phi=0,401$).

Επιπροσθέτως, σημαντική διαφοροποίηση διαπιστώνεται στις εκτιμήσεις των εκπαιδευόμενων για την επιρροή που άσκησαν στους συναδέλφους τους στη διάρκεια της εκπαιδευτικής διαδικασίας ($U(20,21)=0,026<0,05$), με τους κτηνοτρόφους που συμμετείχαν στις ομάδες να αυτο-αξιολογούνται ως περισσότερο επιδραστικοί από τους συναδέλφους τους στην E_ΚΕΓΕ (Στοιχείο 5, Πίνακας 39).

Πίνακας 39: Παράμετροι στοιχείων αλληλεπίδρασης των εκπαιδευομένων στις ΟΣ και E_ΚΕΓΕ

	ΟΣ		TE_ΚΕΓΕ		Διαφορά
	M.O.	T.A.	M.O.	T.A.	
1.Στις εκπαιδευόμενες έμαθα σημαντικά πράγματα για την κτηνοτροφική εκτροφή	4,62	0,498	4,14	0,359	0,48*
5. Επηρέασα τον τρόπο σκέψης των συναδέλφων	3,10	0,912	2,48	0,981	0,62*
23. Δεν υπάρχει κάτι αξιολογο να μάθω από άλλους κτηνοτρόφους	0,05	0,218	0,37	0,496	-0,32*
24. Η επίσκεψη άλλων κτηνοτρόφων ωφελεί / θα ωφελούσε την μονάδα μου	0,95	0,94	2,18	2,36	0,01
25. Δεν μου αρέσουν οι επισκέψεις άλλων κτηνοτρόφων	0,00	0,00	0,63	0,496	-0,63*
27. Μου αρέσει να ανταλλάσσω εμπειρίες / απόψεις με συναδέλφους	1	0,00	0,74	0,452	0,26*

* $p < 0,05$

Ένα ακόμη στοιχείο σημαντικής διαφοροποίησης των τύπων εκπαίδευσης αφορά στη δεκτικότητα των εκπαιδευομένων στο ενδεχόμενο επίσκεψης συναδέλφων τους στις εκμεταλλεύσεις τους (Στοιχείο 25, Πίνακας 39), καθώς η πλειονότητα των εκπαιδευομένων στην E_ΚΕΓΕ (12 κτηνοτρόφοι από σύνολο 19, (63%) ήταν αρνητικοί στο ενδεχόμενο άλλοι κτηνοτρόφοι να επισκεφτούν τη μονάδα τους ($U(21,19) = 0,000 < 0,05$). Ο έλεγχος χ^2 επιβεβαίωσε τη σχέση εξάρτησης μεταξύ του τύπου εκπαίδευσης και της απροθυμίας για επισκέπτες κτηνοτρόφους, υποδεικνύοντας επίσης πολύ ισχυρή συσχέτιση μεταξύ των δύο μεταβλητών ($X^2(1) = 18,947$, $p = 0,000 < 0,05$, $\Phi = 0,688$). Επισημαίνεται ότι οι εκπαιδευόμενοι E-ΚΕΓΕ που δεν εμπιστεύονταν τη γνώμη και τη γνώση των συναδέλφων του ήταν υποσύνολο αυτών που δεν επιθυμούσαν επισκέψεις στις εκμεταλλεύσεις τους.

Δεδομένου ότι οι επισκέψεις στις εκμεταλλεύσεις αποτελούν σημαντικό σημείο διαφοροποίησης των δύο τύπων εκπαίδευσης, οι συμμετέχοντες στις ΟΣ απάντησαν σε τρεις επιπλέον ερωτήσεις (31,32, 33), που αποσκοπούσαν στην αποκωδικοποίηση της εμπειρίας τους από τις επισκέψεις στις οποίες συμμετείχαν. Στις απαντήσεις τους επιβεβαίωσαν ότι οι συναντήσεις τους στους στάβλους αποτέλεσαν για αυτούς ευκαιρία να γνωρίσουν καλύτερα τους συναδέλφους τους, να τους δείξουν τα κοπάδια τους (όλοι πλην ενός) και να ζητήσουν τη γνώμη τους για πρακτικές που εφαρμόζουν ή σχεδιάζουν να εφαρμόσουν στις μονάδες τους.

Μια ακόμη ουσιαστική διαφοροποίηση μεταξύ των δύο τύπων εκπαίδευσης προκύπτει σε σχέση με την αντιμετώπιση των διαφωνιών στη διάρκεια της εκπαιδευτικής διαδικασίας (Πίνακας 40). Οι εκπαιδευόμενοι στις ΟΣ έκριναν ότι οι διαφωνίες ακούστηκαν και συζητήθηκαν ($U(21,21) = 0,002 < 0,05$) σε σημαντικό μεγαλύτερο βαθμό εν συγκρίσει με τους συναδέλφους τους στην

E_ΚΕΓΕ και επιπλέον ότι η εξέταση/ αντιμετώπιση των διαφωνιών ήταν ικανοποιητική ($U(21,21) = 0,022 < 0,05$).

Παράλληλα, όσον αφορά στη δυνατότητα έκφρασης γνώμης, οι εκπαιδευόμενοι στους δύο τύπους εκπαίδευσης δεν διαφοροποιήθηκαν σημαντικά ούτε επίσης διέφερε η παρακίνηση και η ενθάρρυνση που έλαβαν, προκειμένου να επωφεληθούν κατά το δυνατόν από την εκπαίδευσή τους (Στοιχεία 4 και 12, Πίνακες Δ1 και Δ2, Παράρτημα Δ).

Πίνακας 40: Παράμετροι της ενεργού συμμετοχής των εκπαιδευόμενων στις εκπαιδεύσεις

	ΟΣ		ΤΕ_ΚΕΓΕ		Διαφορά
	Μ.Ο.	Τ.Α.	Μ.Ο.	Τ.Α.	
8. Οι διαφωνίες στην ομάδα ακούστηκαν και συζητήθηκαν	4,29	0,561	3,62	0,669	0,67*
9. Στις εκπαιδεύσεις οι διαφορετικές απόψεις εξετάστηκαν ικανοποιητικά	4,19	0,512	3,76	0,625	0,43*

* $p < 0,05$

Η συναισθηματική εμπειρία των εκπαιδευόμενων, επίσης, δεν διαφοροποιήθηκε στους δύο τύπους εκπαίδευσης (Στοιχείο 20, Παράρτημα Δ). Οι συμμετέχοντες κατά πλειονότητα ανέφεραν ότι είχαν ενδιαφέρον, περιέργεια και προσδοκία για τις εκπαιδεύσεις (18 και 17 από 21 εκπαιδευόμενους στις ΟΣ και στην Ε_ΚΕΓΕ, αντίστοιχα). Επίσης, πολλοί εκπαιδευόμενοι (18 και 17 στις ΟΣ και στην Ε_ΚΕΓΕ, αντίστοιχα) ανέφεραν ότι αντλούσαν ευχαρίστηση από τη συμμετοχή τους. Αρνητικά συναισθήματα, όπως πλήξη (2 φορές), καταναγκασμός (2 φορές) και στεναχώρια (1 περίπτωση) αναφέρθηκαν ισάριθμα από τους εκπαιδευόμενους στους δύο τύπους εκπαίδευσης.

Όλοι οι εκπαιδευόμενοι στις ΟΣ και όλοι πλην ενός στην Ε_ΚΕΓΕ έκριναν ότι είχαν καλή επικοινωνία και αγαστή συνεργασία με τους συναδέλφους τους στη διάρκεια της εκπαιδευτικής διαδικασίας. Επιπλέον, οι εκπαιδευόμενοι και στους δύο τύπους εκπαίδευσεων διατηρούσαν εξίσου επικοινωνία με τους συναδέλφους τους εκτός της εκπαιδευτικής διαδικασίας (Στοιχεία 3, 6 Πίνακες Δ1, Δ2, Παράρτημα Δ).

Οι εκπαιδευόμενοι και των δύο τύπων εκπαίδευσης έκριναν ότι οι εκπαιδευτές δεν κατεύθυναν τη γνώμη τους και σε γενικές γραμμές ήταν ικανοποιημένοι από το επίπεδο της επικοινωνίας που είχαν με ειδικούς επιστήμονες στη διάρκεια των εκπαιδεύσεων (Στοιχεία 10, 19.6, Πίνακες Δ2 και Δ6, Παράρτημα Δ). Επίσης, οι απαντήσεις τους δεν διαφοροποιήθηκαν όσον αφορά σε τυχόν δυσκολίες τους στην παρακολούθηση των συζητήσεων με ειδικούς επιστήμονες και το ίδιο ισχύει σε ό,τι αφορά στην πρόθεση τους για μάθηση από ειδικούς στο μέλλον (Στοιχεία 26 και 22, Πίνακας Δ7, Παράρτημα Δ).

Κριτήρια επιλογής τύπου εκπαίδευσης και συμμετοχής σε μελλοντικές εκπαιδεύσεις

Η μάθηση από ειδικούς και η διαθεσιμότητα χρόνου αποτέλεσαν κύρια κριτήρια επιλογής τύπου εκπαίδευσης για την πλειονότητα των εκπαιδευόμενων της Ε_ΚΕΓΕ, καθώς επιλέχθηκαν από 17

(89%) και 12 (66%) εκπαιδευόμενους, αντίστοιχα. Από την άλλη, το γεγονός ότι η συμμετοχή στις ΟΣ απαιτούσε λιγότερο χρόνο για κάθε συνάντηση σε σύγκριση με το περισσότερο επιβαρυνόμενο ημερήσιο πρόγραμμα της E_KEΓΕ αποτέλεσε κίνητρο και κριτήριο επιλογής μόνο για δύο (9,5%) από τους 21 κτηνοτρόφους που τελικά επέλεξαν να συμμετάσχουν στις δύο ΟΣ.

Οι εκπαιδευόμενοι ρωτήθηκαν επίσης αν θα επιθυμούσαν αλλαγές και τι θα πρότειναν για τη βελτίωση των εκπαιδεύσεων των νέων κτηνοτρόφων. Τέσσερις συμμετέχοντες από την E_KEΓΕ δήλωσαν ότι θα ήθελαν οι αλλαγές να αφορούν στη χρονική περίοδο και την ώρα διεξαγωγής των εκπαιδεύσεων. Έξι από τους εκπαιδευόμενους στις ΟΣ έκριναν ότι η εκπαίδευσή τους καλώς έχει, δώδεκα ότι θα έπρεπε να γινόταν άλλη χρονική περίοδο, ένας ότι πρέπει να αλλάξει ο τρόπος εκπαίδευσης και δύο ότι η περίοδος εκπαίδευσης θα έπρεπε να ήταν μεγαλύτερη.

Συνολικά, οι δύο τύποι εκπαίδευσης δεν διέφεραν σημαντικά ως προς την πρόθεση των εκπαιδευομένων να συμμετέχουν σε μελλοντικές εκπαιδεύσεις, καθώς ποσοστό 70% των εκπαιδευομένων στις ΟΣ (14 από συνολικά 20 που απάντησαν στην ερώτηση) και 79% των εκπαιδευομένων της E_KEΓΕ (15 από συνολικά 19 που απάντησαν) δήλωσαν πρόθυμοι να συμμετέχουν σε μελλοντικές εκπαιδεύσεις.

7.3.6 Απαντώντας τα ερευνητικά ερωτήματα - ερώτημα 3^ο, 4^ο, 5^ο, 6^ο, 7^ο, 8^ο, 9^ο

Ερώτημα 3^ο: Πως αξιολόγησαν τα μέλη των πιλοτικών ΟΣ τη θεματολογία, τη μαθησιακή διαδικασία και το γνωστικό αποτέλεσμα της συμμετοχής τους σε κάθε συνάντηση;

Οι συμμετέχοντες ήταν πολύ ικανοποιημένοι από τη θεματολογία των συζητήσεων, τη διευκόλυνση της μαθησιακής διαδικασίας και το γνωστικό αποτέλεσμα της συμμετοχής τους. Η ποικιλία των ερεθισμάτων που πρόσφεραν οι εκμεταλλεύσεις τους στη διάρκεια των επισκέψεων των ομάδων σε αυτές, διατήρησε υψηλό το ενδιαφέρον τους, ανεξαρτήτως συστήματος εκτροφής, ενώ οι συζητήσεις ήταν κατανοητές και πολύπλευρες.

Το επίπεδο της ικανοποίησής τους από τη γνώση που έλαβαν, καθώς και το επίπεδο κατανόησης των συζητήσεων δεν διαφοροποιήθηκε μεταξύ των συναντήσεων που πραγματοποιήθηκαν με την παρουσία μόνον των μελών και αυτών στις οποίες συμμετείχαν και ειδικοί. Η μη προσαρμογή ορισμένων ειδικών στη διαδικασία, αν και σχολιάστηκε, σύμφωνα με τους εκπαιδευόμενους δεν επηρέασε αρνητικά το γνωστικό αποτέλεσμα ούτε τη γενικότερη αξιολόγησή τους για τις συγκεκριμένες συναντήσεις. Η πλειονότητα των μελών επωφελούνταν με νέες γνώσεις σε κάθε συνάντηση της ομάδας τους.

Σε μια συνάντηση, στην οποία εκδηλώθηκε διαφωνία και διαξιφισμοί, διαπιστώθηκε μείωση του βαθμού ικανοποίησής από τη διαδικασία διευκόλυνσης, η οποία αντανάκλα το κλίμα δυσφορίας που συνοδεύει τις εντάσεις. Ωστόσο, και πάλι ο βαθμός ικανοποίησης παρέμεινε υψηλός, καθώς αναγνωρίστηκε ότι η έκφραση γνώμης διευκολύνθηκε αποτελεσματικά, ενώ νέες γνώσεις αποκτήθηκαν και υφιστάμενες βελτιώθηκαν. Το γεγονός ότι και σε αυτή την περίπτωση θεωρήθηκε

ότι ο βασικός στόχος της ελεύθερης έκφρασης και της πολυφωνίας εξυπηρετήθηκε πολύ ικανοποιητικά υποδεικνύει ότι η ένταση και η διαφωνία κατανοήθηκαν ως μέρος της μαθησιακής διαδικασίας.

Ερώτημα 4^ο: Πως διαμορφώθηκαν οι γνώσεις, στάσεις και πρακτικές των συμμετεχόντων στις ΟΣ σε θέματα διαχείρισης των εκμεταλλεύσεών τους στην έναρξη και τη λήξη της εκπαίδευσης;

Τα μέλη των ΟΣ έκριναν ότι συνολικά οι γνώσεις τους βελτιώθηκαν. Ωστόσο, οι επιμέρους ερωτήσεις γνώσεων προβάλλουν μια ασαφή εικόνα, καθώς εμφανίζουν τόσο βελτίωση όσο και χειροτέρευση του γνωστικού τους επιπέδου. Όσον δε αφορά τις στάσεις των εκπαιδευομένων σε διάφορα ζωοτεχνικά θέματα, αυτές δεν διαφοροποιήθηκαν σημαντικά.

Τα αποτελέσματα αυτά υποδηλώνουν μια γνωστική σύγχυση, που είναι αναμενομένη όταν η παλιά γνώση αμφισβητείται και η νέα δεν έχει ακόμη εγκατασταθεί, όταν, δηλαδή, ο εκπαιδευόμενος βρίσκεται σε διαδικασία απομάθησης. Επίσης, διαπιστώνεται ότι κάποιες ερωτήσεις ερμηνεύονταν διαφορετικά από τον κτηνοτρόφο από ό,τι η διατύπωσή τους όριζε. Για παράδειγμα, φάνηκε στις συζητήσεις ότι το ποσοστό συνεισφοράς των γονέων στο γενετικό υλικό των αρνιών ερμηνευόταν, ακόμη και από κτηνοτρόφους που αποδεδειγμένα γνώριζαν την απάντηση, σε επίπεδο κοπαδιού αντί ατόμου, καθώς το κοπάδι και όχι το άτομο ήταν το σημείο αναφοράς τους. Το γεγονός αυτό παραπέμπει στη διαφορετική εστίαση που μπορεί να έχουν οι εκπαιδευτές (εστίαση σε κάθε επιμέρους στοιχείο γνώσης, όπως αυτό προσδιορίζεται από την επιστημονική εξειδίκευσή του) σε σχέση με τους εκπαιδευόμενους (εστίαση στη γνώση που παράγει ορατό αποτέλεσμα στο κοπάδι). Η διαφορετική εστίαση αποτέλεσε την πηγή για τη διαφορετική ερμηνεία της ερώτησης από ορισμένους κτηνοτρόφους και συνιστούσε σημείο προς επανεξέταση σε μεταγενέστερες μετρήσεις.

Επισημαίνεται ότι από την ποιοτική έρευνα προκύπτει ότι η συγκεκριμένη ερώτηση απαντήθηκε τρεις φορές από διαφορετικούς ειδικούς, αφού μετά την πρώτη φορά επαν-υποβλήθηκε σε δύο ακόμη συναντήσεις και μάλιστα από τον ίδιο κτηνοτρόφο. Το γεγονός αυτό υποδεικνύει ότι απαιτείται μεγαλύτερο χρονικό διάστημα από αυτό της λειτουργίας των πιλοτικών ΟΣ για την αποδοχή της γνώσης στην οποία απέκτησαν πρόσβαση οι εκπαιδευμένοι. Η πρόσβαση δεν συνεπάγεται την (άμεση) αφομοίωση, ιδιαίτερα όταν η νέα γνώση αντικρούει εδραιωμένες αντιλήψεις. Η χρονική αυτή απόσταση λαμβάνεται υπόψη στις ΟΣ, στις οποίες πρωταρχικός στόχος είναι η πυροδότηση της κριτικής σκέψης μέσω των ανταλλαγών ομότιμων παρά η μετάδοση γνώσης έτοιμης προς άμεση εφαρμογή από ειδικούς.

Σε ό,τι αφορά στις πρακτικές οι κτηνοτρόφοι παρουσίασαν σε διαφορετικό βαθμό βελτίωση στην εφαρμογή πρακτικών σχετικών με την οργάνωση της εκμετάλλευσης, τις συνθήκες υγιεινής, τη διατροφή και την αναπαραγωγή. Τα αποτελέσματα αυτά συμφωνούν με την έμφαση που είχε δοθεί στους αντίστοιχους τομείς στη διάρκεια της εκπαίδευσης. Αντίθετα, οι πρακτικές που αφορούσαν στη διαχείριση των αρνιών χειροτέρευσαν, ενδεχομένως λόγω του γενικότερα μειωμένου ενδιαφέροντος που παρουσιάζουν τα αρνιά για τον κτηνοτρόφο, καθώς αρκετές φορές αναφέρθηκε στις συζητήσεις ότι τα αρνιά είναι «μπελάς» για την εκμετάλλευση.

Οι διαφορές αυτές αντικατοπτρίζουν περισσότερο τις προτεραιότητες των μελών και τους πόρους που μπορούσαν να διαθέσουν για την υιοθέτηση αλλαγών εντός αυτού του πολύ περιορισμένου χρονικού διαστήματος (της διεξαγωγής των ΟΣ) παρά την κατανόησή τους για την αναγκαιότητα των αλλαγών αυτών. Σε κάθε περίπτωση, το διάστημα μεταξύ των αξιολογήσεων (στην έναρξη και στη λήξη των ΟΣ) δεν μπορεί να κριθεί επαρκές για την ανίχνευση μόνιμων αλλαγών όσον αφορά στις ακολουθούμενες πρακτικές, δεδομένου ότι δεν κάλυψε ούτε καν έναν ολόκληρο παραγωγικό κύκλο.

Ωστόσο, για την ερμηνεία των μεταβολών των πρακτικών πρέπει να ληφθούν υπόψη και άλλες παράμετροι. Για παράδειγμα, κάποιες πρακτικές στη διάρκεια της εκπαίδευσης κατανοήθηκαν διαφορετικά, δεδομένου ότι η αρχική γνώση και αντίληψη των κτηνοτρόφων για αυτές ήταν εσφαλμένη, συνεπώς ορισμένες πρακτικές για τις οποίες οι κτηνοτρόφοι απάντησαν θετικά στο αρχικό τεστ δεν εφαρμόζονταν στην πραγματικότητα. Αυτό ισχύει, για παράδειγμα, στην περίπτωση του ελέγχου της σωματικής κατάστασης των ζώων, καθώς στις συναντήσεις αποδείχτηκε ότι λίγοι κτηνοτρόφοι εφαρμόζαν τη συγκεκριμένη πρακτική. Επίσης, σημαντικό σημείο διαφοροποίησης μεταξύ πρώτης και δεύτερης συμπλήρωσης του ερωτηματολογίου αποτέλεσε το γεγονός ότι τη δεύτερη φορά είχε προηγηθεί επίσκεψη στους στάβλους των ερωτώμενων και οι πρακτικές που ακολουθούσαν είχαν διερευνηθεί και ήταν πλέον γνωστές στην ομάδα. Ορισμένοι κτηνοτρόφοι, βλέποντας τον τρόπο εφαρμογής ή τη μη εφαρμογή των πρακτικών από συναδέλφους τους αναστοχάστηκαν και ενδεχομένως ένιωσαν περισσότερο έτοιμοι να αποδεχτούν ότι και οι ίδιοι δεν εφαρμόζουν ορισμένες ενδεδειγμένες πρακτικές ή, κυρίως, δεν τις εφαρμόζουν με τον ενδεδειγμένο τρόπο. Σε αυτήν την περίπτωση η σύγκριση οδήγησε στον αναστοχασμό και την επαναξιολόγηση της κατάστασης με πιο αυστηρά κριτήρια, αποτελώντας αναπόσπαστο κομμάτι της συμμετοχικής μάθησης.

Ερώτημα 5^ο: Πως διαφοροποιήθηκαν οι εκπαιδευόμενοι στις ΟΣ και την E-KEGE με κριτήριο την πρόσβασή τους σε γνώσεις, την αλληλεπίδρασή τους με ομότιμους, εκπαιδευτές και ειδικούς επιστήμονες και τη συνολική τους συναισθηματική εμπειρία;

Οι δύο εκπαιδεύσεις εξασφάλισαν την πρόσβαση των εκπαιδευόμενων σε γνώσεις, που κίνησαν το ενδιαφέρον τους και, συνεπώς, και οι δύο οδήγησαν σε βελτίωση του γνωστικού τους επιπέδου. Η διαφοροποίηση των δύο τύπων εκπαίδευσης, αφορά στην αντίληψη που είχαν οι εκπαιδευόμενοι για την σπουδαιότητα και, άρα, τη χρησιμότητα της προσλαμβανόμενης γνώσης, καθώς οι εκπαιδευόμενοι στις ΟΣ αξιολόγησαν ότι έλαβαν ουσιαστικές γνώσεις για την εκτροφή σε σημαντικά μεγαλύτερο βαθμό από τους συναδέλφους τους της E-KEGE. Το γεγονός αυτό είναι συμβατό με το βιωματικό χαρακτήρα των ΟΣ και την εστίαση σε εφαρμόσιμη, πρακτική γνώση.

Οι δύο εκπαιδεύσεις δεν διαφοροποιήθηκαν όσον αφορά την αλληλεπίδραση των εκπαιδευόμενων με ειδικούς επιστήμονες ούτε τη συναισθηματική εμπειρία της εκπαίδευσης. Οι σχέσεις ομότιμων διαφοροποιήθηκαν σημαντικά όσον αφορά στην επιδραστικότητα (agentive engagement) με τα μέλη των ΟΣ να θεωρούν πως ασκούν σημαντικότερη επίδραση στους συναδέλφους τους έναντι αυτών

της E-ΚΕΓΕ. Η επιδραστικότητα υποδηλώνει κινητοποίηση και ικανότητα τροποποίησης του περιβάλλοντος στη βάση κίνητρων (Ryan and Deci 2000), γεγονός που προϋποθέτει για την εισαγωγή καινοτομιών στις εκμεταλλεύσεις. Επίσης, το αποτέλεσμα αυτό συμφωνεί με τον εμπυχωτικό χαρακτήρα των ΟΣ και την παρακίνηση ανάπτυξης ήπιων δεξιοτήτων, λόγω της αλληλεπίδρασης με συναδέλφους, όπως προκύπτει και από τη διερεύνηση των ΟΣ στην Ιρλανδία (βλ. σελ. 169)

Ερώτημα 6^ο: Πως αξιολόγησαν οι εκπαιδευόμενοι στις ΟΣ και την E-ΚΕΓΕ τη δυνατότητα έκφρασης (διαφορετικής) γνώμης στις δύο εκπαιδεύσεις;

Οι απαντήσεις των εκπαιδευόμενων δεν διαφοροποιήθηκαν όσον αφορά στην ευχέρειά τους να εκφέρουν την γνώμη τους, η οποία διασφαλίστηκε και στις δύο εκπαιδευτικές διαδικασίες. Η αντιμετώπιση των διαφωνιών, όμως, διέφερε σημαντικά στις δύο εκπαιδεύσεις, καθώς στις ΟΣ οι διαφορετικές απόψεις και οι διαφωνίες, σύμφωνα με τους εκπαιδευόμενους, ακούστηκαν και εξετάστηκαν περισσότερο ικανοποιητικά σε σύγκριση με την E-ΚΕΓΕ. Το αποτέλεσμα υποδεικνύει το πλεονέκτημα του διευκολυνομένου πλαισίου στην άντληση νοήματος από αντικρουόμενες θέσεις και ενισχύει το συμπέρασμα του ερωτήματος 3 ότι δηλαδή οι διαφωνίες κατανοήθηκαν και αιτιολογήθηκαν ως μέρος της μαθησιακής διαδικασίας. Το συμπέρασμα αυτό συμβαδίζει με τη συμμετοχική αρχή που διέπει τη λειτουργία των ομάδων και συνεισφέρει στο συμπέρασμα ότι ο συμμετοχικός χαρακτήρας της παρέμβασης διασφαλίστηκε.

Ερώτημα 7^ο: Ποια η σχέση μεταξύ της συμμετοχής των κτηνοτρόφων στις δύο εκπαιδευτικές διαδικασίες και της προδιάθεσής τους για ανταλλαγή γνώμης και αξιόπιστης γνώσης με συναδέλφους τους;

Η θετική προδιάθεση για ανταλλαγές με συναδέλφους χαρακτηρίζει τα μέλη των ΟΣ και τα διαφοροποιεί σημαντικά από τους εκπαιδευόμενους της E-ΚΕΓΕ. Η προδιάθεση αυτή αντανακλά, επίσης, την προσδοκία απόκτησης αξιόπιστης γνώσης και ωφέλειας από τους συναδέλφους τους, που επίσης διαφοροποιήθηκε σημαντικά υπέρ των ΟΣ. Η ευχαρίστηση της συναναστροφής ως στοιχείο της προσωπικότητας των μελών των ΟΣ που συμβάλλει στην καλλιέργεια διαπροσωπικών σχέσεων και ακόμη περισσότερο η προσδοκία άντλησης ατομικού οφέλους από τη συμμετοχή επιβεβαιώθηκαν ως σημαντικά κίνητρα για την ένταξη και την παραμονή των κτηνοτρόφων στις ΟΣ, από την ποιοτική διερεύνηση των ΟΣ στην Ιρλανδία (βλ. σελ.169) και ως παράγοντες που τους διαφοροποιούν από τους συναδέλφους τους εκτός των ΟΣ.

Ερώτημα 8^ο: Ποια η σχέση μεταξύ της συμμετοχής των κτηνοτρόφων στις δύο εκπαιδεύσεις και της πρόθεσής τους να φιλοξενούν επισκέψεις τρίτων στις εκμεταλλεύσεις τους;

Οι δύο εκπαιδευτικές διαδικασίες διαφοροποιήθηκαν σημαντικά όσον αφορά τη συμφωνία/ικανοποίηση των εκπαιδευόμενων σε ενδεχόμενες επισκέψεις συναδέλφων στις μονάδες τους, αντίληψη που χαρακτήρισε τα μέλη των ΟΣ. Από τα στοιχεία υλοποίησης της ΟΣ-1 και τη διερεύνηση των ΟΣ στην Ιρλανδία προέκυψε ότι η απροθυμία φιλοξενίας επίσκεψης είναι σημαντική αιτία για άρνηση συμμετοχής σε ΟΣ. Σύμφωνα με την παρούσα ποιοτική έρευνα η αρνητική στάση

οφείλεται κατά κύριο λόγο σε μια σειρά από ψυχολογικούς παράγοντες (π.χ. αίσθημα μειονεξίας έναντι συναδέλφων ή αντίθετα αίσθημα αυτάρκειας και αυτοπεποίθησης για τις γνώσεις τους, συστολή/ δυσφορία έκθεσης σε κοινό, αποφυγή έκθεσης σε κακόβουλες προαιρέσεις, «μάτι») (βλ. επίσης σελ. 169). Από την άλλη, για τα μέλη των ΟΣ, η άντληση γνώσεων μέσω επισκέψεων σε άλλες εκμεταλλεύσεις αποτελούσε βασικό κίνητρο για την συμμετοχή τους. Για ορισμένους μάλιστα κτηνοτρόφους οι επισκέψεις σε μονάδες ξεκάθαρα αντιπροσώπευαν μια στάση ζωής, μια διαδικασία μάθησης που υιοθετούσαν σταθερά για να διευκολύνουν την πρόσβασή τους σε γνώσεις. Η προδιάθεση έναντι ενδεχομένης επίσκεψης στην εκμετάλλευση, συνεπώς, αναδεικνύεται σε ισχυρό κίνητρο και κριτήριο για την ένταξη των εκπαιδευόμενων σε ΟΣ.

Ερώτημα 9^ο: Πώς υλοποιήθηκαν οι βασικές αρχές της βιωματικής, συμμετοχικής μάθησης στο πλαίσιο των ΟΣ και ποιοι παράγοντες επέδρασαν στη διαδικασία διευκόλυνσης της συμμετοχικής μάθησης;

α. Υλοποίηση αρχών βιωματικής, συμμετοχικής μάθησης στο πλαίσιο των ΟΣ

Η κωδικοποίηση και ανάλυση των συζητήσεων για τη διαδικασία διευκόλυνσης φανερώνει τη συνεπή υλοποίηση του βιωματικού, συμμετοχικού, εκ των κάτω σχεδιασμού σε όλες σχεδόν τις συναντήσεις των ΟΣ. Η διαδικασία ήταν διαδραστική και η συζήτηση διαλογική, καθώς τα μέλη εξέφραζαν τις σκέψεις τους προς και για όφελος των συνομιλητών τους.

Σε αυτό οδηγεί πρώτα από όλα το γεγονός ότι οι συναντήσεις πραγματοποιήθηκαν στην πλειονότητά τους στους στάβλους των ίδιων των συμμετεχόντων. Αυτό συνεπαγόταν τη ρητή συναίνεση και την ενεργό εμπλοκή τους στην υλοποίηση της διαδικασίας, καθώς αναλάμβαναν να ξεναγήσουν τους συναδέλφους τους στις εγκαταστάσεις του και να απαντήσουν στα ερωτήματά τους. Περαιτέρω, η θεματολογία των συζητήσεων εκκινούσε από ερωτήματα που τα μέλη έθεταν για να απαντηθούν στις ομάδες τους είτε βάση των ερεθισμάτων που λάμβαναν από τον περιβάλλοντα χώρο κατά την επίσκεψή τους είτε βάση των ερεθισμάτων από τις δικές τους εκμεταλλεύσεις. Η θεματολογία αναπτύχθηκε, προκειμένου να σχολιαστούν επίκαιρα ζητήματα και να διερευνηθούν, καταρχάς, τρέχουσες ανάγκες των εκμεταλλεύσεών τους. Οι απαντήσεις, σε όλες σχεδόν τις περιπτώσεις, αναζητήθηκαν λαμβάνοντας υπόψη το συγκεκριμένο κάθε φορά σύστημα εκτροφής και τους διαθέσιμους πόρους της εκμετάλλευσης. Συνεπώς, δεν επρόκειτο περί θεωρητικών συζητήσεων για γενικώς ενδιαφέροντα ζητήματα που απασχολούσαν τα μέλη και τον παραγωγικό τους κλάδο αλλά για θέματα εστιασμένα σε πραγματικές, εξατομικευμένες καταστάσεις. Το γεγονός αυτό αναδεικνύεται, εξάλλου, από τη σημαντική διαφοροποίηση των απαντήσεων μεταξύ των εκπαιδευόμενων στις ΟΣ-ΕΛΓΟ και την Ε-ΚΕΓΕ, όσον αφορά στη βαρύνουσα σημασία των γνώσεων που απέκτησαν για τις εκμεταλλεύσεις τους στη διάρκεια των εκπαιδεύσεων.

Επίσης, όλοι οι συμμετέχοντες στις ΟΣ είχαν πρόσβαση στις ίδιες πληροφορίες για την κάθε επίσκεψη και την ακολουθούμενη διαδικασία. Περαιτέρω, σύμφωνα με τα αποτελέσματα της ποσοτικής έρευνας και τις αξιολογήσεις των συμμετεχόντων που περιλαμβάνονται στην ποιοτική έρευνα, όλοι οι εκπαιδευόμενοι είχαν την ευκαιρία να συνεισφέρουν τις απόψεις τους και να θέσουν

ερωτήματα στη διάρκεια της συζήτησης, και υπό την έννοια αυτή κανένας δεν δίστασε να πει την άποψή του. Η ανάλυση των συζητήσεων έδειξε ότι ακόμη και οι κτηνοτρόφοι νεαρότερης ηλικίας ή με συνεσταλμένη ιδιοσυγκρασία ή χωρίς πολλές γνώσεις κινητοποιήθηκαν και συμμετείχαν σε συζητήσεις, έκαναν ερωτήσεις και συνέβαλαν με συμβουλές. Οι γυναίκες κτηνοτρόφοι, επίσης, συμμετείχαν ενεργά και συνέβαλλαν στις συζητήσεις, καθώς ακόμη και αυτές που αρχικά δεν εμπλέκονταν καθόλου στη διαχείριση της εκμετάλλευσής τους άρχισαν να ασχολούνται (Βλ. Στάδιο 7, σελ.181). Συνολικά τα μέλη των ΟΣ- ΕΛΓΟ εκτίμησαν ότι άσκησαν επιρροή στους συναδέλφους τους. Το γεγονός αυτό υποδεικνύει την επιδραστικότητά τους ως αποτέλεσμα της ουσιαστικής τους ενεργοποίησης και συμμετοχής στις διαδικασίες των ομάδων τους.

Επισημαίνεται ότι η βιωματική παράμετρος της μαθησιακής διαδικασίας στις ΟΣ δεν στοιχειοθετείται μόνο για τους συμμετέχοντες κτηνοτρόφους αλλά και για εμένα ως διευκολύντρια των ομάδων τους. Καθώς στην έναρξη της παρέμβασης η μεθοδολογική γνώση στη διευκόλυνση ήταν ανύπαρκτη, η υλοποίηση των ΟΣ συνολικά δεν ήταν παρά ένας διαρκής πειραματισμός και αναστοχασμός μιας διαδικασίας δοκιμών και σφαλμάτων, που πραγματοποιήθηκε επειδή ένας ικανός αριθμός συμμετεχόντων επέδειξε εμπιστοσύνη, κατανόηση και την ανάλογη διάθεση πειραματισμού. Τελικά, όλοι, τόσο τα μέλη των ΟΣ όσο και η ίδια εμπλακίκαμε σε διαδικασίες μάθησης απλού, διπλού και τριπλού βρόγχου, ως αποτέλεσμα της συμμετοχικής, βιωματικής μας αλληλεπίδρασης.

β. Παράγοντες που επέδρασαν στη διαδικασία διευκόλυνσης της συμμετοχικής μάθησης;

Η διευκόλυνση της συμμετοχικής μάθησης καθορίστηκε από παράγοντες που διαμορφώνονται γύρω από 4 άξονες: α. το περιβάλλον υλοποίησης, β. την αλληλεπίδραση των μελών και τη δέσμευσή τους στη διαδικασία, γ. τη διευκολύντρια και την ικανότητα διευκόλυνσης, και δ. την ανταπόκριση των ειδικών επιστημόνων που, κατά περίπτωση, συμμετείχαν στις ΟΣ.

Το περιβάλλον υλοποίησης της διευκόλυνσης επέδρασε σημαντικά στον τρόπο διάρθρωσης των συζητήσεων και στην αλληλεπίδραση μεταξύ των μελών, δεδομένου ότι οι συναντήσεις στο στάβλο περιλάμβαναν πάντα το διερευνητικό στάδιο της ξενάγησης, στο οποίο τα μέλη προσπαθούσαν να αναγνωρίσουν ζητήματα και να διερευνήσουν προβλήματα. Τα μέλη αναζητούσαν πρωτογενή στοιχεία για να αρθρώσουν γνώμη και η όλη διαδικασία βασιζόταν πρωταρχικά στην παρατήρηση του χώρου. Η αλληλεπίδραση μεταξύ των μελών ήταν εκτεταμένη, άμεση και βασισμένη στον απευθείας διάλογο. Ιδιαίτερα στις καλά εξοπλισμένες μονάδες, όπως επίσης και στις επιτυχημένες μονάδες που ακολουθούσαν διαφορετικό σύστημα εκτροφής, το ενδιαφέρον των συμμετεχόντων τροφοδοτούνταν διαρκώς από την οπτική τους αντίληψη. Η διευκόλυνση σε αυτές τις περιπτώσεις επικεντρωνόταν στη διατήρηση της εστίασης της ομάδας και την επαναφορά της συζήτησης στα θέματα της ατζέντας, ώστε η ανάλυσή τους να ολοκληρώνεται και η συζήτηση να έχει δομή και νόημα.

Στις κοινές συναντήσεις, που έγιναν σε αίθουσα διδασκαλίας, η διαδικασία βασιζόταν πρωταρχικά στην ενεργό ακρόαση και δευτερεύοντος στην οπτικοποίηση των θεωρητικών εννοιών. Τα μέλη

είχαν λιγότερη διάδραση, ωστόσο όταν η περίπτωση περιλάμβανε εργασία σε υποομάδες αυτές φάνηκε ότι εργάζονταν πιο εύκολα στην αίθουσα διδασκαλίας από ό,τι στις εκμεταλλεύσεις, όπου το ενδιαφέρον τους διασπόταν ευκολότερα. Γενικότερα, οι συμμετέχοντες εστίαζαν ευκολότερα σε αυτά που έβλεπαν, οπότε αντιδρούσαν αυθόρμητα και ατομικά, παρά σε αυτά που άκουγαν. Στην αίθουσα διδασκαλίας η διευκόλυνση επικεντρωνόταν κυρίως στην οπτικοποίηση, το συντονισμό των ερωτημάτων προς τους ειδικούς και την τήρηση του χρόνου.

Οι αλληλεπιδράσεις μεταξύ των μελών αποτέλεσαν καθοριστικό παράγοντα για τη διευκόλυνση αλλά και γενικότερα για τις ΟΣ, δεδομένου ότι η δημιουργία της ΟΣ-1 κατέστη δυνατή εξαιτίας της φιλίας μεταξύ των μελών δύο πυρήνων που αποτέλεσαν τα πρώτα και τα περισσότερο σταθερά της μέλη. Επίσης, οι εχθρικές σχέσεις δύο μελών απείλησαν για πολύ λίγο την έναρξη των πιλοτικών ΟΣ. Ωστόσο, πέρα από τις προϋπάρχουσες φιλίες ή έχθρες, αρκετά μέλη των ΟΣ που δεν γνωρίζονταν εξ αρχής ανάπτυξαν εγκάρδιες σχέσεις και στη διάρκεια των συζητήσεων πολλές φορές σχολίαζαν με χιούμορ διάφορες καταστάσεις. Η μεταξύ τους θετική προδιάθεση διευκόλυνε τη μάθηση, καθώς επέτρεπε να αναπτυχθεί ενδιαφέρον για την εκμετάλλευση που επισκέπτονταν κάθε φορά και αίσθημα ευθύνης στην παροχή συμβουλής.

Η δέσμευση των μελών στη διαδικασία είχε ιδιαίτερο αντίκτυπο στη διευκόλυνση, καθώς η αδυναμία τήρησης κανόνων δημιουργούσε παρενέργειες στο μαθησιακό έργο. Η καθυστέρηση προσέλευσης, η παράλληλη ομιλία και η χρήση κινητών τηλεφώνων ήταν θέματα που απασχόλησαν τη διαδικασία διευκόλυνσης μέχρι να αντιμετωπιστούν σε ικανοποιητικό βαθμό με την τήρηση συμφωνιών. Επισημαίνεται ότι η δημιουργία διευκολυνόμενων συνθηκών δεν σημαίνει τη δημιουργία ενός «αποστειρωμένου περιβάλλοντος», στο οποίο κάθε αυθόρμητη έκφραση ή ενέργεια καταπνίγεται, αλλά κυρίως ένα ενεργητικό κλίμα θετικής προδιάθεσης και κινητοποίησης στην κατεύθυνση των κοινών σκοπών. Ωστόσο, κάποιες συμπεριφορές μελών που επηρέαζαν τη μαθησιακή διαδικασία δεν αντιμετωπίστηκαν πάντα επιτυχημένα. Για παράδειγμα, η μονοπώληση της συζήτησης είχε αρνητική επίδραση τόσο στη μαθησιακή διαδικασία - επειδή την αναστάτωνε, ενώ παράλληλα στερούσε χρόνο από άλλα μέλη - όσο και στο μαθησιακό αποτέλεσμα, επειδή στερούσε τον πλουραλισμό των απόψεων. Η εμπειρία των ομάδων της Ιρλανδίας και οι συζητήσεις με ειδικούς έδειξαν ότι αυτά τα θέματα απασχολούν γενικότερα τη διαδικασία της διευκόλυνσης.

Οι αξίες των μελών επηρέασαν, επίσης, τη διευκόλυνση της μάθησης, επειδή, καθώς αντιπροσωπεύουν αποκρυσταλλωμένες πεποιθήσεις που κατευθύνουν δυναμικά τη συμπεριφορά τους (Brown 1996), καθόρισαν επίσης την αντίδρασή τους στη μαθησιακή διαδικασία και τις μεταξύ τους σχέσεις. Για παράδειγμα, η απόφαση μιας ΟΣ να συζητείται με όρους ειλικρίνειας, αντικειμενικότητας, και ολιστικής θεώρησης των πραγμάτων έθεσε αυτομάτως το πλαίσιο λειτουργίας της ΟΣ και προσανατόλισε τις αντιδράσεις των μελών στη διάρκεια της συζήτησης.

Ωστόσο, η διευκόλυνση της μαθησιακής διαδικασίας δεν επηρεάστηκε μόνο από τις αξίες των μελών αλλά και από αυτές των ειδικών που συμμετείχαν, καθώς επίσης και τις δικές μου αξίες ως διευκολύντριας. Το αξιακό σύστημα των ειδικών καθόρισε την αντίδρασή τους στις απαιτήσεις της

συμμετοχικής διαδικασίας και το βαθμό προσαρμογής τους σε αυτή. Η δική μου προσήλωση στις αρχές της συμμετοχικής μάθησης αποτέλεσε την πυξίδα των δράσεων για τη διευκόλυνση της μάθησης και καθόρισε τη συμπεριφορά μου απέναντι στους συμμετέχοντες και τους εν δυνάμει συμμετέχοντες. Η συμπερίληψη όλων των τοπικών φορέων που θα μπορούσαν να ενδιαφέρονται για την έρευνα-δράση με τη δυνατότητα αποχώρησης οποιαδήποτε στιγμή (ΟΣ-1) και η ελευθερία έκφρασης των συμμετεχόντων (σε όλες τις ΟΣ) υπήρξαν βασικές επιδιώξεις αλλά και πόροι για την υλοποίηση της διευκόλυνσης.

Η επάρκεια στο τεχνικό αντικείμενο της συζήτησης και η μεθοδολογική γνώση συνέβαλαν στη διευκόλυνση της μαθησιακής διαδικασίας. Η ανάγκη για τεχνική γνώση και τη διάδοσή της στην ομάδα αναδεικνύει τον διευκολυντή στο ρόλο και του διαμεσολαβητή γνώσης. Ωστόσο, δεν ήταν όλες οι προσπάθειες διαμεσολάβησης επιτυχημένες, καθώς σε κάποιες περιπτώσεις η αναζήτηση γνώσης προσέκρουε σε δυσκολίες. Σε αυτές τις περιπτώσεις η προετοιμασία της διευκόλυνσης ήταν περισσότερο εντατική. Συγχρόνως, η μαθησιακή διαδικασία βασίστηκε αποκλειστικά στη γνώση της ΟΣ, και, υπό αυτήν την έννοια έγινε περισσότερο συμμετοχική. Τέλος, η απόκτηση μεθοδολογικής γνώσης προσέδωσε στέρεα δομή στη μαθησιακή διαδικασία και επηρέασε το μαθησιακό αποτέλεσμα, καθώς, συνέβαλε στη δόμηση των συζητήσεων και στην καλύτερη αντιμετώπιση δύσκολων συμπεριφορών.

Τα αποτελέσματα αυτά έχουν προεκτάσεις στην καλλιέργεια συμμετοχικής συνείδησης και την εκπαίδευση των συμβούλων-μελλοντικών διευκολυντών ΟΣ στη χώρα μας, καθιστώντας απαραίτητη τόσο την τεχνική όσο και τη μεθοδολογική γνώση και επιμόρφωση .

7.4 Ανακεφαλαίωση -η οργανωσιακή διάσταση υλοποίησης των ΟΣ

Η λήξη των εργασιών των ΟΣ και ο αναστοχασμός των πεπραγμένων από την έναρξη του εγχειρήματος οδήγησε σε χρήσιμα συμπεράσματα και κρίσιμα ερωτήματα.

Η λειτουργία της ΟΣ-1, προσέλκυσε το αδιάλειπτο ενδιαφέρον ικανοποιητικού αριθμού κτηνοτρόφων και αρκετοί έγιναν τακτικά της μέλη. Αυτό ήταν πολύ ενθαρρυντικό για δύο λόγους: Πρώτον, επειδή δεν υπήρξε κανενός είδους εξωτερικό κίνητρο (δηλαδή κάποια ανταμοιβή για τους κτηνοτρόφους - άλλη από την ίδια τη συμμετοχή τους στην ομάδα) ούτε μαζική ή συντονισμένη ενθάρρυνση της συμμετοχής τους. Επίσης, δεν υπήρχε οργανική σύνδεσή της με άλλα εγχειρήματα ούτε προγενέστερη διασύνδεσή μου με την περιοχή. Συνεπώς, η λειτουργία της ΟΣ-1 στηρίχτηκε αποκλειστικά στο ανατροφοδοτούμενο ενδιαφέρον των κτηνοτρόφων, επειδή αναγνώρισαν σε αυτή καθαυτή τη συμμετοχή τους στην ΟΣ μια ευκαιρία να βελτιώσουν τις γνώσεις, να επεκτείνουν τις δικτυώσεις και να ωφελήσουν τις εκμεταλλεύσεις τους.

Δεύτερον, η προσέλκυση του ενδιαφέροντος των κτηνοτρόφων της ΟΣ-1 ήταν σημαντική, επειδή σε εκείνο το αρχικό στάδιο δεν υπήρχε γνώση των μεθόδων διευκόλυνσης. Για το λόγο αυτό, η διευκόλυνση των συναντήσεων βασίστηκε στην κατανόηση και τη βελτιούμενη εφαρμογή των

βασικών αρχών των βιοματικών, συμμετοχικών διαδικασιών μάθησης (βλ. Εννοιολογικό-Θεωρητικό Πλαίσιο, σελ. 15). Κατά συνέπεια, η διευκόλυνση των συζητήσεων της ΟΣ-1 εκκίνησε μια αυτοτροφοδοτούμενη διαδικασία βελτιώσεων που οδήγησε στη διευκόλυνση των πιλοτικών ΟΣ-ΕΛΓΟ με καλύτερους όρους.

Το τρίτο συμπέρασμα προκύπτει από την πολύ θετική αξιολόγηση των πιλοτικών ΟΣ από τα ίδια τα μέλη τους στη βάση πολλαπλών κριτηρίων. Η διαδικασία επέτρεψε την ουσιαστική τους αλληλεπίδραση σε συνθήκες που κινητοποιούσαν την ενεργό συμμετοχή, διασφαλίζοντας έτσι την ουσιαστική αντιπαράθεση απόψεων αντί ατόμων και την εξαγωγή χρήσιμων συμπερασμάτων

Το γνωστικό αποτέλεσμα που επιτεύχθηκε ήταν επίσης θετικό, καθώς σχεδόν όλα τα μέλη, σύμφωνα με τις αξιολογήσεις τους απέκτησαν καινούργιες γνώσεις ή βελτίωσαν υπάρχουσες. Επιπλέον, παρατηρήθηκε μεταστροφή γνώσεων και στάσεων σε σχέση με έναν αριθμό συγκεκριμένων πρακτικών, γεγονός που υποδεικνύει ότι η συμμετοχή στη μαθησιακή διαδικασία των ΟΣ αποσταθεροποίησε αποκρυσταλλωμένες αντιλήψεις για τη διαχείριση των εκμεταλλεύσεων και ενθάρρυνε τη διάθεσή τους για πειραματισμό. Ο περιορισμένος χρόνος λειτουργίας των πιλοτικών ΟΣ σε συνδυασμό με το εύρος των θεμάτων που συζητήθηκαν δεν επέτρεψε την πληρέστερη εδραίωση της νέας γνώσης, γεγονός που καθιστούσε τη συνέχιση των εργασιών, για τουλάχιστον έναν ακόμη παραγωγικό κύκλο, ενδεδειγμένη.

Τα επιτεύγματα αυτά μπορούν να θεωρηθούν ικανοποιητικά εντός του πιλοτικού πλαισίου λειτουργίας των ΟΣ. Αν, όμως, στόχος ήταν η ένταξή τους στο εθνικό σύστημα παροχής συμβουλών και η ευρύτερη διάδοσή τους, θα έπρεπε το εγχείρημά να τεθεί σε στέρεες βάσεις, λαμβάνοντας υπόψη μια σειρά κρίσιμων δεδομένων:

Πρώτα από όλα, ήταν εξαρχής εμφανές ότι οι επισκέψεις στο στάβλο δεν τύγχαναν της αποδοχής των κτηνοτρόφων αβασάνιστα. Ορισμένοι κτηνοτρόφοι στη διάρκεια των επισκέψεων ήταν απολογητικοί για τις εγκαταστάσεις τους, νιώθοντας κάποια ντροπή που δεν είχαν σύγχρονους και καλά εξοπλισμένους στάβλους, την οποία, όμως, ξεπερνούσαν, λόγω της προσδοκώμενης ωφέλειας από την ΟΣ. Άλλοι δίσταζαν να σταθούν και να μιλήσουν μπροστά στην Ομάδα και απαιτήθηκε τριβή με τους συναδέλφους τους και ενθάρρυνση από την Δ-Ε για να το επιχειρήσουν. Επίσης, ορισμένοι κτηνοτρόφοι αισθάνονταν ότι η παραγωγή τους θα κινδυνεύσει από αρνητικά συναισθήματα και πιθανό φθόνο των συναδέλφων τους και είτε απέφυγαν τη φιλοξενία της συνάντησης σε κρίσιμες περιόδους της παραγωγικής περιόδου είτε δεν θέλησαν εξαρχής να συμμετάσχουν.

Δεδομένης της πρόθεσής για συνέχιση των εργασιών των πιλοτικών ΟΣ αλλά και για τη συνέχιση-διάδοση των ΟΣ στο Ελληνικό ΑΚΙΣ, ήταν σημαντικό συνεπώς να εντοπιστεί κάποιο κριτήριο που θα επέτρεπε την εστίαση των προσπαθειών για την ενθάρρυνση της συμμετοχής, διαφοροποιώντας τους περισσότερο δεκτικούς κτηνοτρόφους από αυτούς που τηρούσαν ουδέτερη ή αρνητική στάση. Η ποσοτική έρευνα ανέδειξε τρία σημεία διαφοροποίησης, (τη θετική στάση των κτηνοτρόφων στην προοπτική επισκέψεων στους στάβλους, την πεποίθηση ότι μεταξύ συναδέλφων γίνεται ανταλλαγή

αξιόλογης γνώσης και την ικανοποίηση από τη συναναστροφή με συναδέλφους). Αυτά τα σημεία υποδείκνυαν την καθοριστική σημασία μιας κρίσιμης μάζας δεσμευτικού κοινωνικού κεφαλαίου (συνεπώς, την ύπαρξη εμπιστοσύνης και αισθήματος ασφάλειας στην αλληλεπίδραση με ομοτίμους) που καθιστά ελκυστική την συμμετοχή σε ΟΣ. Το νέο ερώτημα, συνεπώς, ήταν ποιες διαδικασίες θα συνέβαλλαν στη δημιουργία και ενίσχυση αυτής της κρίσιμης μάζας.

Το δεύτερο κρίσιμο θέμα αφορούσε στην παραγωγή και διάδοση αξιόλογης γνώσης. Όπως προαναφέρθηκε στο πλαίσιο των τριών ΟΣ οι κτηνοτρόφοι είχαν τη δυνατότητα να επισκεφτούν διαφορετικές εκμεταλλεύσεις, γεγονός που τους κρατούσε σε εγρήγορση, καθώς - αν και αντιμετώπιζαν παρόμοια θέματα - η ανάγκη εξατομίκευσης σε κάθε επίσκεψη διέφερε. Αυτή η ρουτίνα αργά ή γρήγορα οδηγείτο σε κορεσμό, εφόσον τα μέλη των ομάδων καθυστερούσαν να μπουν σε μια διαδικασία πειραματισμού και παράλληλης καταγραφής των εφαρμογών τους, ώστε αυτές να αποτελέσουν ενδιαφέρον υλικό για συζητήσεις και παραπέρα βελτιώσεις.

Ωστόσο, βάσει των συζητήσεων αλλά και σχετικού ερωτηματολογίου που τα μέλη συμπλήρωσαν φάνηκε ότι τα περισσότερα δεν τηρούσαν ή τηρούσαν ελλιπή αρχεία των παρεμβάσεών τους και των αποδόσεων των εκμεταλλεύσεών τους και μάλιστα κάποιοι δεν ήταν πεισμένοι τη δεδομένη στιγμή για τη σημασία των καταγραφών. Συνεπώς, σε ποια νέα δεδομένα θα βάσιζε η ΟΣ τα επιχειρήματα και τις συμβουλές της σε μια δεύτερη επίσκεψή της στην ίδια εκμετάλλευση, αν ο κτηνοτρόφος δεν μπορούσε να μοιραστεί στοιχεία πεπραγμένων και αποδόσεων της εκμετάλλευσής του;

Η κατάσταση αυτή δυσκόλευε τη δημιουργία ενός κοινού πλαισίου αναφοράς για την αξιολόγηση της εφαρμογής διαφόρων πρακτικών στις εκμεταλλεύσεις. Αλλαγή προς την επιθυμητή κατεύθυνση θα σήμαινε ότι τα μέλη ήταν πρόθυμα να κάνουν κάποια προεργασία πριν από κάθε συνάντηση, συγκεντρώνοντας τα απαραίτητα στοιχεία που θα επέτρεπαν, αφενός, τη χρήση κοινών δεικτών και την εξαγωγή συμπερασμάτων για τις μονάδες και, αφετέρου, την υιοθέτηση ενός νέου τρόπου εργασίας. Ακόμη και έτσι όμως, πώς θα ήταν δυνατό να τεθούν μετρήσιμοι και επιτεύξιμοι στόχοι για κάθε εκμετάλλευση, σύμφωνα με το ακολουθούμενο σύστημα εκτροφής, και να εξαχθούν εμπειριστατώμενα συμπεράσματα στη βάση αναλύσεων και συγκρίσεων των αποτελεσμάτων χωρίς διασύνδεση των ΟΣ με την έρευνα και ευρύτερες βάσεις καταγραφής στοιχείων των εκμεταλλεύσεων; Ήταν σαφές ότι η διάδοση των ΟΣ ενίσχυε την ανάγκη για επικαιροποιημένη γνώση και επιστημονική τεκμηρίωση, υπαγορεύοντας τη σταθερή συνεργασία εκπαιδευτικών και ερευνητικών φορέων.

Συγχρόνως, η προοπτική διάδοσης των ΟΣ προϋπέθετε ένα οργανωμένο πλαίσιο υποστήριξης που θα περιλάμβανε αλλά δεν θα εξαντλούνταν στη συνεργασία με ερευνητικούς φορείς. Σε αυτό έπρεπε να ληφθούν υπόψη χαρακτηριστικά του ΠΝΓ, στο πλαίσιο του οποίου πραγματοποιήθηκαν οι δύο πιλοτικές ΟΣ-ΕΛΓΟ, τα οποία επιβάρυναν παρά διευκόλυναν τη λειτουργία τους. Τρία κύρια θέματα ανέκυψαν:

Το πρώτο θέμα αφορούσε την καθυστερημένη έναρξη των εκπαιδεύσεων, που περιόρισε το χρόνο λειτουργίας των ΟΣ, επιτρέποντας διάρκεια εργασιών μικρότερη του ενός παραγωγικού κύκλου των

εκμεταλλεύσεων. Συνεπώς, δεύτερη επίσκεψή στην ίδια εκμετάλλευση ήταν ανέφικτη, περιορίζοντας έτσι τα διαθέσιμα στοιχεία για την αξιολόγηση της επίδρασης των ΟΣ στις πρακτικές και την ανταγωνιστικότητα των εκμεταλλεύσεων. Επιπλέον, παρά τη φιλικότητα που σε γενικές γραμμές χαρακτήρισε τις σχέσεις των μελών των ΟΣ, το χρονικό περιθώριο ήταν πολύ περιορισμένο για την ανάπτυξη ισχυρών δεσμών εμπιστοσύνης μεταξύ των μελών που καθιστούν τις μεταξύ τους αλληλεπιδράσεις ουσιαστικές και χρήσιμες.

Το δεύτερο ζήτημα αφορούσε στην εκπαιδευτική διαδικασία και τη συγκεκριμένη μεθοδολογία που ακολουθεί το ΠΝΓ στη βάση αναλυτικού προγράμματος, την ύλη του οποίου οι εκπαιδευτές όφειλαν να καλύψουν σε συγκεκριμένο συνεχόμενο ωράριο. Οι ΟΣ από την άλλη βασίζουν τη λειτουργία τους στις τρέχουσες ανάγκες των μελών τους. Οι εμπειρία έδειξε ότι όλα τα θέματα της «ύλης» μπορούν να ανακύψουν από τη συζήτηση, όμως ο προκαθορισμός τους είναι ασύμβατος με την «εκ των κάτω» λογική των ΟΣ. Επίσης, οι συζητήσεις στους στάβλους είναι αδύνατο να έχουν τη διάρκεια ενός ημερήσιου σεμιναρίου. Ωστόσο, η χρονική διάρκεια των συναντήσεων προκάλεσε αμφισβήτηση και πολλές συζητήσεις μεταξύ των εμπλεκόμενων φορέων όσον αφορά το βαθμό που οι δικαιούχοι του προγράμματος που «παρακολούθησαν» τις ΟΣ κάλυπταν την υποχρέωση συμμετοχής τους σε εκπαίδευση 150 ωρών. Το θέμα αυτό αποσαφηνίστηκε μετά από ερώτημα της Ειδικής Υπηρεσίας Διαχείρισης του ΠΑΑ στην αρμόδια υπηρεσία της ΕΕ.

Το τρίτο ζήτημα αφορούσε στη γραφειοκρατική επιβάρυνση του ΠΝΓ -αλλά και γενικότερα των προγραμμάτων που διαχειρίζονται οι δημόσιοι φορείς, συμπεριλαμβανομένων των Πανεπιστημίων- υπό το βάρος της οποίας, αφενός κάθε ουσιαστική δράση αποκτά δευτερεύουσα σημασία και αφετέρου καταρρέει η διαχειριστική ικανότητα των ίδιων των οργανισμών. Συνέπεια των γραφειοκρατικών μηχανισμών, στην προκειμένη περίπτωση, ήταν η μη κάλυψη των αμοιβών και των εξόδων μετακίνησης των συμμετεχόντων στις συζητήσεις. Τα παραπάνω δεν ενθαρρύνουν την εμπιστοσύνη προς τους φορείς, ενώ υπογραμμίζουν την ιδιαίτερα επισφαλή θέση στην οποία μπορεί να βρεθεί ένα (πιλοτικό) πρόγραμμα και, στη συγκεκριμένη περίπτωση, και ο διευκολυντής-εκπαιδευτής, όταν δεν υφίσταται ένα 'στερεό' υποστηρικτικό πλαίσιο με συνέπεια την επικράτηση αγκυλώσεων.

Πέραν αυτών, η ενδεχόμενη λειτουργία των ΟΣ σε ευρύτερη κλίμακα απαιτεί την παρουσία και υποστήριξη συμβούλων-διευκολυντών που κατανοούν τις αρχές της συμμετοχικότητας και έχουν τη θέληση και τη μεθοδολογική γνώση να τις εφαρμόσουν. Η υποστήριξή τους απαιτεί τη διαθεσιμότητα έγκυρης τεχνικής γνώσης και υλικών πόρων, τη μεθοδολογική τους επάρκεια, καθώς επίσης και τη δημιουργία περιβάλλοντος «συναδελφικής υποστήριξης».

Ειδικότερα, η ανάγκη για συναδελφική υποστήριξη, η οποία βιώθηκε έντονα στη διάρκεια υλοποίησης των ΟΣ, αφορά στην ανάγκη μοιράσματος της εμπειρίας διευκόλυνσης των ΟΣ και συζήτησης των συμβάντων σε αυτές με συνομιλητές που είναι σε θέση να κατανοήσουν τις απαιτήσεις και την πίεση διαχείρισης του «συμμετοχικού πεδίου». Αυτή η ανάγκη για αποφόρτιση, διασταύρωση των πληροφοριών, ανταλλαγή εμπειριών και ανατροφοδότηση έκαναν πολύ

ελκυστική την ιδέα μιας ΟΣ για συμβούλους/διευκολυντές – γεγονός που δημιουργούσε ερωτήματα αν στον Teagasc είχαν διαμορφωθεί αντίστοιχες σκέψεις ή και δράσεις.

Η υποστήριξη του διευκολυντή αποτελεί σημαντική παράμετρο της λειτουργίας των ΟΣ, επειδή ο ρόλος του είναι απαιτητικός: απαιτεί τεχνική γνώση ή πρόσβαση σε τεχνική γνώση και πολύ χρόνο προετοιμασίας για κάθε συνάντηση, ευαισθησία στις ανάγκες των συμμετεχόντων, αυτοσυγκράτηση στην εκφορά γνώμης, ετοιμότητα στην αντιμετώπιση απρόσμενων γεγονότων, κύρος στην τήρηση της διαδικασίας, γνώση και υπευθυνότητα, ώστε οι συμμετέχοντες να μην αφήνονται σε εύκολες και εν πολλοίς αναποτελεσματικές λύσεις αλλά να προσανατολίζονται στα στοιχεία εκείνα που αναδεικνύουν την εγκυρότητα του περιεχομένου της συζήτησης, και, εν τέλει, σεβασμό στο δικαίωμα των συμμετεχόντων να διαμορφώνουν γνώμη και να τη διατυπώνουν ευθαρσώς. Οι απαιτήσεις αυτές δύσκολα καλύπτονται με πληρότητα από άπειρους διευκολυντές. Η αναπόφευκτη απογοήτευση στα πρώτα βήματα απαιτεί σθένος και ευελιξία, αφενός για τον επανακαθορισμό των γεγονότων στις πραγματικές τους διαστάσεις και, αφετέρου, για την αναπλαισίωσή τους με τρόπο που ενθαρρύνει τη συνέχιση των προσπαθειών. Ωστόσο, δεν γνώριζα σε ποιο βαθμό αυτές οι σκέψεις απηχούσαν δυσκολίες που βιώνουν και οι διευκολυντές που λειτουργούν σε συντονισμένα συστήματα γεωργικών εφαρμογών, τα οποία έχουν ενσωματώσει τις διαδικασίες διευκόλυνσης ή απλά ήταν προσωπικές αγωνίες, που αντανακλούσαν την έλλειψη ατομικής και συστημικής εμπειρίας στο συγκεκριμένο περιβάλλον.

Αυτές οι σκέψεις και ο προβληματισμός συμπυκνώνονταν στο εξής ερώτημα: πως θα μπορούσε να παρακινηθεί η συμμετοχή των κτηνοτρόφων σε ΟΣ και να υποστηριχτεί το έργο της διευκόλυνσης, προκειμένου να επιτευχθεί η παραγωγή και διάδοση αξιόλογης γνώσης και τελικά η εδραίωση των ΟΣ στο Ελληνικό ΑΚΙΣ; Η αναζήτηση παραδειγμάτων που απαντούσαν σε αυτό το ερώτημα οδήγησε ξανά στην Ιρλανδία και στη δεύτερη τοποθέτησή μου στον Teagasc με το πρόγραμμα Erasmus.

Συμπεράσματα

Τα αποτελέσματα της ανάλυσης των εργασιών των πιλοτικών ΟΣ υποδεικνύουν ότι:

- Το εκπαιδευτικό επίπεδο και η δυναμικότητα των εκμεταλλεύσεων των δικαιούχων του ΠΝΓ που συμμετείχαν στις ΟΣ-ΕΛΓΟ διαφοροποιούνταν ευρέως.
- Πολλοί νέοι κτηνοτρόφοι, ξεκινώντας την κτηνοτροφική δραστηριότητα, εισήλθαν με πολλές προσδοκίες σε ένα τοπίο επιχειρηματικής αβεβαιότητας, πλήρως ανέτοιμοι να διαχειριστούν την παρουσία τους σε αυτό.
- Οι περισσότερες γυναίκες-δικαιούχοι που συμμετείχαν και στις δύο εκπαιδευτικές διαδικασίες δεν συμμετείχαν στη διαχείριση των εκμεταλλεύσεών τους. Κύριο χαρακτηριστικό τους στην έναρξη των εκπαιδύσεων ήταν η υποτυπώδης γνώση των στοιχείων της εκμετάλλευσης και η μειωμένη εμπλοκή στις εργασίες. Ωστόσο, στην περίπτωση των γυναικών που συμμετείχαν στις ΟΣ-

ΕΛΓΟ η τριβή με τα κτηνοτροφικά θέματα ενεργοποίησε το ενδιαφέρον τους και ενθάρρυνε την πρόθεσή τους να εμπλακούν.

- Ο οικογενειακός και ο φιλικός κύκλος αποτέλεσαν τα βασικά δίκτυα από τα οποία οι νέοι κτηνοτρόφοι αντλούσαν γνώση και πληροφόρηση. Καθώς τα δίκτυα αυτά συχνά ήταν ελλειμματικά και η λειτουργία του ΑΚΙΣ δεν υποστήριζε την ανάπτυξη αμφίπλευρων δικτύωσης, οι προσβάσεις τους σε γνώσεις, οικονομικούς πόρους και ευκαιρίες για ανάπτυξη ικανοτήτων συχνά δεν αρκούσαν για να ανταποκριθούν στην ανάγκη για βιώσιμη διαχείριση των εκμεταλλεύσεών τους.

- Οι γνωστικές ανάγκες των εκπαιδευόμενων στις ΟΣ κάλυπταν όλο το εύρος των εργασιών των εκμεταλλεύσεών τους, γεγονός που ήταν απόρροια της αδυναμίας του ΑΚΙΣ να ανταποκριθεί ικανοποιητικά και εγκαίρως σε αυτές τις ανάγκες.

- Οι συμμετέχοντες στις ΟΣ-ΕΛΓΟ αξιολόγησαν πολύ θετικά κάθε έκφραση της βιωματικής, συμμετοχικής μαθησιακής διαδικασίας. Ο βιωματικός, συμμετοχικός χαρακτήρας των ΟΣ διασφαλίστηκε στη βάση των ακόλουθων κριτηρίων:

α. Πραγματοποίηση των συναντήσεων κατά βάση στις εκμεταλλεύσεις των μελών.

β. Καθορισμός της θεματολογίας των συναντήσεων από τα μέλη.

γ. Ενεργός ρόλος του ιδιοκτήτη της εκμετάλλευσης όπου λαμβάνει χώρα η συνάντηση.

δ. Αναζήτηση εξατομικευμένων λύσεων σε τρέχοντα θέματα μέσω διαλογικής συζήτησης.

ε. Αυξημένη επιδραστικότητα μεταξύ των μελών στα θέματα διαχείρισης των εκμεταλλεύσεών τους.

- Η υψηλή επιδραστικότητα των μελών των ΟΣ έναντι των συμμετεχόντων στην εκπαίδευση στο ΚΕΓΕ υποδεικνύει μεγαλύτερη ικανότητα κινητοποίησης και τροποποίησης του περιβάλλοντος, καθώς και εισαγωγής καινοτομιών στις εκμεταλλεύσεις.

- Η άντληση νοήματος από αντικρουόμενες θέσεις- που συνιστά κύριο πλεονέκτημα του διευκολυνόμενου πλαισίου και επιτρέπει ώστε οι διαφωνίες να κατανοούνται και να αιτιολογούνται ως μέρος της διαδικασίας διευκόλυνσης- αποτέλεσε βίωμα των μελών των ΟΣ-ΕΛΓΟ.

- Η συμφωνία για ανταλλαγή επισκέψεων στις εκμεταλλεύσεις, η προσδοκία πρόσβασης σε αξιόπιστη, χρήσιμη γνώση και η θετική προδιάθεση για διάδραση με συναδέλφους ήταν χαρακτηριστικές θέσεις των μελών των ΟΣ. Στη βάση αυτή είναι εύλογη η υπόθεση ότι τα χαρακτηριστικά αυτά αποτελούν κριτήρια ένταξης και συμμετοχής των κτηνοτρόφων σε ΟΣ και ιδιαίτερα όσων κινητοποιούνται περισσότερο στη βάση των εσωτερικών τους κινήτρων παρά υπό την επίδραση εξωτερικών επιδράσεων (για παράδειγμα υπό το δέλεαρ χρηματικής ενίσχυσης).

- Τα προαναφερόμενα χαρακτηριστικά υποδεικνύουν αυξημένη εμπιστοσύνη και διάθεση συνεργασίας και, συνεπώς σημαντικό απόθεμα δεσμευτικού κοινωνικού κεφαλαίου, που, δεδομένης της περιορισμένης διάρκειας των ΟΣ-ΕΛΓΟ, δεν μπορεί να αποδοθούν σε αυτές. Αντίθετα, η υπόθεση ότι τα μέλη των ΟΣ-ΕΛΓΟ διέθεταν ήδη μια «κρίσιμη μάζα» δεσμευτικού κοινωνικού κεφαλαίου, η οποία αποτέλεσε το θεμέλιο της συμμετοχής τους στις ΟΣ, είναι εύλογη. Η υπόθεση

αυτή καθίσταται περισσότερο πιθανή αν ληφθεί υπόψη ο σχηματισμός της ΟΣ-1 από παρέες φίλων και η στήριξη που τα μέλη των ΟΣ απολάμβαναν από τα οικεία δίκτυά τους.

- Περισσότεροι από τους μισούς εκπαιδευμένους της Ε_ΚΕΓΕ δεν επιθυμούσαν την επίσκεψη συναδέλφων τους στις εγκαταστάσεις τους και από αυτούς περισσότεροι από τους μισούς δεν εμπιστευόνταν ότι οι γνώσεις και οι εμπειρίες των συναδέλφων τους θα μπορούσαν να τους φανούν χρήσιμες. Τα στοιχεία αυτά παραπέμπουν σε έλλειμμα δεσμευτικού κοινωνικού κεφαλαίου που οφειλόταν σε διάφορους ανασταλτικούς ψυχολογικούς παράγοντες και ανατροφοδοτούσε την αξιολόγησή τους ότι η συναδελφική αλληλεπίδραση δεν τους επιφύλασσε οφέλη. Ωστόσο, το έλλειμμα δεσμευτικού κοινωνικού κεφαλαίου περιορίζει την ικανότητα εφαρμογής νέας γνώσης και την προσαρμογή των τεχνολογιών και των πρακτικών στις συγκεκριμένες συνθήκες κάθε εκμετάλλευσης (Tiwana 2008), καθώς αποστερεί τους κτηνοτρόφους από μια σημαντική πηγή αμοιβαίας μάθησης. Συνεπώς, αυτή η κατηγορία «δύσπιστων» εκπαιδευμένων θα έπρεπε να πειστεί για τη χρησιμότητα της ένταξής τους σε ΟΣ, καθώς μόνο η ενημέρωση για τη δυνατότητα συμμετοχής δεν αρκούσε. Η εξωτερική κινητοποίηση ενδεχομένως θα παρακινούσε την αρχική συμμετοχή τους, δίνοντάς τους την ευκαιρία να αναπτύξουν εκ των έσω αντίληψη για τη χρησιμότητα των ΟΣ. Παράλληλα, η εμπνευστική επίδραση της συμμετοχής θα μπορούσε να συμβάλλει στον περιορισμό ή την εξάλειψη των ψυχολογικών τους αναστολών.
- Ο βιωματικός χαρακτήρας και οι συμμετοχικές αρχές της παρέμβασης υλοποιήθηκαν μέσα από συνεχή πειραματισμό, αναστοχασμό της διάδρασης των συμμετεχόντων και εμπλοκή τους σε διαλογικές συζητήσεις και σε διαδικασίες μάθησης απλού, διπλού και τριπλού βρόγχου.
- Η διευκόλυνση της συμμετοχικής μάθησης καθορίστηκε από:
  - α. το περιβάλλον υλοποίησης των δράσεων,
  - β. την εξαρχής αλληλεπίδραση των μελών και τη δέσμευσή τους στη διαδικασία,
  - γ. την ικανότητα της Δ-Ε στη διευκόλυνση, και
  - δ. την ανταπόκριση και προσαρμογή των προσκεκλημένων ειδικών επιστημόνων.
- Οι αλληλεπιδράσεις και οι αξίες των μελών αποτέλεσαν καθοριστικό παράγοντα για τη συμμετοχική μάθηση και τη διευκόλυνση των ΟΣ.

Κεφάλαιο 8

Στάδιο 6: Διερεύνηση της ενσωμάτωσης των ΟΣ στην Ιρλανδία

Ο Teagasc, προκειμένου να διευκολύνει τη διάδοση των ΟΣ, υιοθέτησε το 2016 το πρόγραμμα-πλαίσιο «Knowledge transfer» (KT), το οποίο αντικατέστησε τα προγράμματα Dairy Efficiency Programme (DEP)³⁰, Beef Technology Adoption Program (Beef-TAP) και Sheep-TAP όταν αυτά έληξαν. Το KT εξακολουθούσε να επιδοτεί τη συμμετοχή των αγροτών στις ΟΣ, αλλάζοντας, ωστόσο, το πλαίσιο υλοποίησής τους και θέτοντας μια σειρά από αντικειμενικούς στόχους, όπως: τη βελτίωση της ικανότητας των αγροτών στην αντιμετώπιση σύνθετων προβλημάτων, την ενίσχυση της αποδοτικότητας και αποτελεσματικότητας της εργασίας, τη δόμηση της ατομικής ικανότητας των αγροτών να λειτουργούν σε συλλογικό περιβάλλον, την εξασφάλιση της εμπλοκής των αγροτών σε μια διαδικασία συνεχούς βελτίωσης, την ενθάρρυνση νέων ιδεών και της καινοτομίας και την εξασφάλιση συνεργιών με άλλα μέτρα του ΠΑΑ.

Λαμβάνοντας υπόψη αυτούς τους στόχους, η διερεύνηση της ενσωμάτωσης των ΟΣ στο ΑΚΙΣ της Ιρλανδίας στη διάρκεια της δεύτερης τοποθέτησής μου στον Teagasc εστίασε:

- α. στους παράγοντες που επηρεάζουν την ένταξη των Ιρλανδών κτηνοτρόφων στις ΟΣ,
- β. στους παράγοντες που επηρεάζουν τη λειτουργία των ΟΣ,
- γ. στις ανάγκες των διευκολυντών και στον τρόπο διασφάλισης της ικανότητας διευκόλυνσης
- δ. στην επίτευξη της βασικής επιδίωξης των ΟΣ για βελτίωση της ικανότητας λήψης απόφασης των κτηνοτρόφων.

Η έρευνα διενεργήθηκε στις περιοχές Thurles, Carlow, Waterford, Nenagh, Midleton, Fermoy, Moorpark, Wexford, Tullamore και Athenry στο πλαίσιο υλοποίησης δράσεων του Teagasc που περιλάμβαναν: συμμετοχή σε ΟΣ και εξοικείωση με τη διοικητική υποστήριξη τους, συμμετοχή σε open days, ενδοϋπηρεσιακή κατάρτιση και, επίσης, παρουσία στο διαγωνισμό National Ploughing Championship³¹ και την ετήσια διάσκεψη που συνδιοργανώνεται από τον Teagasc και το UCD - Knowledge Transfer Conference³². Τα πορίσματα της έρευνας παρουσιάστηκαν σε ερευνητές και συμβούλους του Teagasc στο πλαίσιο ημερίδας παρουσιάσεων στο Athenry την 28η Σεπτεμβρίου 2017.

³⁰ http://doras.dcu.ie/20151/1/PhD_Thesis_DCU_LibraryEdelKelly_2014.pdf

³¹ <https://www.npa.ie/2017/09/national-ploughing-championship-results-2017/>

³² <https://www.teagasc.ie/publications/2017/teagascucd---knowledge-transfer-conference---botanic-gardens.php>

8.1. Παράγοντες που επηρεάζουν την ένταξη των Ιρλανδών κτηνοτρόφων στις ΟΣ

Το ερώτημα της ένταξης σε ΟΣ βρήκε πολλούς κτηνοτρόφους να συμφωνούν ότι ένας αριθμός συναδέλφων τους ούτε ενδιαφερόταν ούτε μπορούσε να ενταχτεί σε ΟΣ. Διατυπώθηκε, ωστόσο, και η άποψη ότι ενδεχομένως «υπάρχει μια ΟΣ για τον καθένα» (F_2). Η γενική αντίληψη ήταν ότι οι περισσότεροι κτηνοτρόφοι δεν θα συμμετείχαν σε ΟΣ, εάν δεν προβλεπόταν η επιδότησή τους. Σύμφωνα με τους συμβούλους, σε κάθε ομάδα υπάρχουν ορισμένοι, συνήθως 3-4, που συμμετέχουν χωρίς να αποσκοπούν πρωτίστως στη χρηματική ενίσχυση, όμως αυτοί αποτελούν τη μειοψηφία που συνήθως δεν υπερβαίνει το 25% των μελών(Fe_Ad_20).

Γενικότερα, οι λόγοι που μπορεί να οδηγήσουν ένα κτηνοτρόφο στην ένταξη ή στην απόρριψη των ΟΣ ποικίλουν. Συχνά, ωστόσο, οι κτηνοτρόφοι δεν εντάσσονται σε ΟΣ, επειδή δεν γνωρίζουν για αυτές ή γνωρίζουν ελάχιστα - που δεν αρκούν για να πυροδοτηθεί το ενδιαφέρον τους. Όπως αναφέρθηκε, τις περισσότερες φορές ο Teagasc και οι σύμβουλοί του είναι αυτοί που ενθαρρύνουν τους κτηνοτρόφους να ενταχθούν σε ΟΣ, μιλώντας τους για τα οφέλη που θα έχουν (Fe_Ad_20).

Εξάλλου, στην Ιρλανδία, υπήρχε ανέκαθεν διαφοροποίηση της συμμετοχής των κτηνοτρόφων στις ΟΣ ανάλογα με την παραγωγική κατεύθυνση των εκμεταλλεύσεών τους. Οι κτηνοτρόφοι με προσανατολισμό τη γαλακτοπαραγωγική αγελαδοτροφία είχαν τουλάχιστον τετραπλάσια συμμετοχή στις ΟΣ από τους κτηνοτρόφους κρεοπαραγωγικής κατεύθυνσης. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι το κίνητρο των κτηνοτρόφων γαλακτοπαραγωγής για την παρακολούθηση και τη σύγκριση των οικονομικών στοιχείων των εκμεταλλεύσεων ήταν ανέκαθεν υψηλό, καθώς κάθε βελτίωση των αποδόσεων αντιστοιχεί σε αυξημένο εισόδημα.

Η άρνηση της συμμετοχής, ωστόσο, ορισμένες φορές απορρέει από την προσωπικότητα του κτηνοτρόφου. Οι κτηνοτρόφοι που από χαρακτήρα είναι συνεσταλμένοι και εσωστρεφείς δύσκολα αποφασίζουν να ενταχθούν, όπως και όσοι αποφεύγουν να δεσμευτούν σε μια ρουτίνα. Άλλοι κτηνοτρόφοι αποφεύγουν να ενταχθούν σε ΟΣ, επειδή αισθάνονται μειονεκτικά, καθώς δεν είναι τεχνολογικά εξελιγμένοι όσο άλλοι συνάδελφοί τους. Αντιθέτως, υπάρχουν κτηνοτρόφοι που έχουν την αυτοπεποίθηση ότι διαθέτουν γνώσεις και δεν χρειάζονται την ομάδα. Ωστόσο, πολλοί σύμβουλοι συμφώνησαν ότι «οι καλύτεροι κτηνοτρόφοι είναι ενταγμένοι στις ΟΣ» (FG_Tu_1).

Η αλληλεπίδραση κτηνοτρόφου- διευκολυντή παίζει, επίσης, σημαντικό ρόλο στην απόφαση για την ένταξη ενός παραγωγού σε ΟΣ, δεδομένου ότι η εκτίμηση προς στο διευκολυντή αναφέρθηκε ως αποφασιστική παράμετρος από αρκετούς κτηνοτρόφους. Ωστόσο, η αλληλεπίδραση μεταξύ των κτηνοτρόφων είναι καθοριστική: ο ανταγωνισμός ή ακόμη περισσότερο οι δυσάρεστες σχέσεις μεταξύ των μελών μιας ΟΣ μπορεί να οδηγήσει έναν κτηνοτρόφο στην απόρριψή της συνολικά ή στην καλύτερη περίπτωση να αναζητήσει να ενταχθεί σε ΟΣ γειτονικής περιοχής.

Για πολλούς κτηνοτρόφους και ιδιαίτερα για αυτούς που είναι αποτελεσματικοί και καλοί γνώστες των τεχνολογικών καινοτομιών, η πρόκληση για τη συμμετοχή τους σε ΟΣ εκκινεί συχνά από μια γενικότερη στάση ζωής. Σύμφωνα με αυτή, υπάρχει πάντα κάτι να δει και να μάθει κάποιος, ακόμη

και από τις λιγότερο αποτελεσματικές εκμεταλλεύσεις, καθώς «κανείς δεν τα ξέρει όλα» (Th_F6). Την ίδια στάση ζωής μοιράζονταν και τα μέλη μιας «ανεξάρτητης» ΟΣ, η οποία λειτουργούσε εκτός του πλαισίου του ΚΤ. Συμπυκνώνοντας τους λόγους της επιλογής τους, τα μέλη της ανέφεραν τη δυνατότητά τους να φτιάξουν την ομάδα τους όπως ήθελαν, την ευκαιρία να βλέπουν διαφορετικές εκμεταλλεύσεις, να συγκρίνουν δεδομένα, να συναντούν άλλους ανθρώπους και να συζητούν οποιοδήποτε θέμα οι ίδιοι ήθελαν (DG_Tu_1).

Διάφοροι άλλοι, τοπικοί παράγοντες, όπως η ύπαρξη μιας ισχυρής ΟΣ στην περιοχή, και προσωπικοί λόγοι παίζουν επίσης ρόλο στην απόφαση για συμμετοχή σε ΟΣ. Για παράδειγμα, οι όροι απασχόλησης στην κτηνοτροφία (όπως στην περίπτωση των κτηνοτρόφων μερικής απασχόλησης) είναι καθοριστικοί, άλλοτε επιτρέποντας και άλλοτε καθιστώντας απαγορευτική την ένταξη. Ακόμη, η συμμετοχή στην ΟΣ μελών της ίδιας οικογένειας προσφέρει επιπλέον οφέλη και κίνητρο: Όπως ανέφερε ένας πατέρας που συμμετείχε στην ίδια ΟΣ με το νεαρό γιό του, έχουν τη δυνατότητα, μετά από κάθε συνάντηση, να σχολιάζουν μαζί τη συζήτηση και να βλέπει το γιό του να «ψηλώνει» επαγγελματικά και να ωριμάζει ως άτομο (Ne_F_2). Το γεγονός αυτό υποδεικνύει τη συμβολή που μπορεί να έχει η συμμετοχή σε ΟΣ στην ατομική και κοινωνική ανάπτυξη ιδιαίτερα των νέων κτηνοτρόφων.

8.2 Δημιουργία ΟΣ -- παράγοντες που επηρεάζουν τη λειτουργία ΟΣ

Σύμφωνα με την έρευνα, οι λόγοι της επιτυχίας ή αποτυχίας μιας ΟΣ συχνά εμπεριέχονται στους λόγους και τη διαδικασία της δημιουργίας της.

Οι πλέον επιτυχημένες ΟΣ αποτελούνται από κτηνοτρόφους που, θέλοντας να μοιραστούν τις γνώσεις τους, παίρνουν μόνοι τους την απόφαση και απευθύνονται σε κάποιο σύμβουλο, προκειμένου να διευκολύνει τις συζητήσεις τους. Σε ένα δεύτερο, επίσης επιτυχημένο μοντέλο ΟΣ, η πρωτοβουλία για τη δημιουργία ΟΣ ανήκει σε κάποιον σύμβουλο ή διευκολυντή, ο οποίος απευθύνεται σε κάποιο επιδραστικό μέλος της τοπικής κοινότητας με σκοπό τη δημιουργία ομάδας με συγκεκριμένα χαρακτηριστικά, για παράδειγμα ΟΣ κτηνοτρόφων με υψηλή τεχνική ικανότητα, ΟΣ νέων κτηνοτρόφων, κτλ.. Σε αυτή την περίπτωση τα δύο αυτά άτομα συναποφασίζουν τους κανόνες της ομάδας και κατόπιν καλούν τα υποψήφια μέλη να συμμετάσχουν.

Ο λιγότερο επιτυχημένος μηχανισμός σχηματισμού ΟΣ αφορά σε περιπτώσεις όπου τα μέλη κινητοποιούνται στη βάση εξωτερικών κινήτρων, συνηθέστερα την παροχή κάποιας επιδότησης. Σε αυτήν την περίπτωση η ομάδα χρειάζεται περισσότερο χρόνο μαζί για να καταστεί λειτουργική, ενώ ο παράγοντας κλειδί είναι η ιδιοκτησία της ομάδας που θα πρέπει σταδιακά να αποδοθεί από το διευκολυντή στην ίδια την ομάδα. Σε αυτές τις ομάδες δεν έχει ιδιαίτερη σημασία αν αρχικά τα μέλη πραγματικά επιθυμούσαν να είναι μαζί. Όταν η ομάδα αρχίζει να αλληλοεπιδρά αποτελεσματικά τα οφέλη της συνεργασίας καθίστανται ορατά. Καθοριστικό παράγοντα για τη δημιουργία μιας ΟΣ

αποτελεί η ύπαρξη ενός κοινού σημείου αναφοράς που μπορεί να είναι η ηλικία, το κοινό τεχνικό επίπεδο ή ακόμη ο προεδρεύων της ομάδας.

Η εδραίωση μιας ΟΣ απαιτεί χρόνο. Η ομάδα καθίσταται λειτουργική, όταν τα μέλη πλέον αντιλαμβάνονται τα οφέλη και έχουν αναπτύξει κοινωνικούς δεσμούς. Οι σύμβουλοι συμφώνησαν ότι οι καλύτερες ΟΣ είναι αυτές όπου τα μέλη έχουν μεταξύ τους φιλικές σχέσεις και κοινωνικές συναναστροφές. Ο διευκολυντής αυτών των ομάδων έχει την ευχέρεια να αξιολογεί τα φιλικά αισθήματα των μελών για τη διάδοση καλών πρακτικών.

Συχνά σε αυτές τις ομάδες, οι συναντήσεις ακολουθούνται από κέρασμα «τσάι και κέικ», όμως αυτού του είδους η συναναστροφή μπορεί να είναι εξίσου καταστροφική για την ΟΣ: κάποιες φορές δημιουργούνται προσδοκίες και πιέσεις και τα μέλη προσπαθούν να φανούν αντάξια ή να ξεπεράσουν τη φιλοξενία που τους προσφέρθηκε σε προηγούμενη επίσκεψη. Επίσης, αν για κάποιο λόγο κάποιο μέλος δεν θέλει να μπει στη διαδικασία των κερασμάτων (για παράδειγμα, κάποιος εργένης) τότε υπάρχει ο κίνδυνος να αποφύγει εντελώς να φιλοξενήσει την ΟΣ. Η διοργάνωση εκπαιδευτικών ταξιδιών συνεισφέρει, επίσης, στην ανάπτυξη της φιλίας μεταξύ των μελών.

Η διαφοροποίηση στο βαθμό κοινωνικοποίησης έχει ως αποτέλεσμα δύο διακριτούς τύπους μελών με την πλειονότητα να λαμβάνει θέση στο ενδιάμεσο: τους «επαγγελματίες» και τα «φιλαράκια». Ωστόσο, δεδομένου ότι «σε μια επιτυχημένη συνάντηση η συζήτηση διεξάγεται μεταξύ των κτηνοτρόφων» (At_Sp_6_2), κατά γενική ομολογία, οι καλύτερες ΟΣ είναι αυτές που τα μέλη τους είναι φίλοι μεταξύ τους. Επίσης, οι ομάδες με μεγάλη αναλογία μελών μικρής ηλικίας σε γενικές γραμμές κοινωνικοποιούνται ευκολότερα και σε αυτό μοιάζουν περισσότερο με τις ομάδες κτηνοτρόφων με κατεύθυνση τη γαλακτοπαραγωγή συγκρινόμενες με τις ΟΣ με κατεύθυνση την κρεοπαραγωγή. Ταυτόχρονα, πρωτοβουλίες όπως η οργάνωση δραστηριοτήτων (π.χ. ταξίδια στη χώρα, συναντήσεις και γεύματα στις εορταστικές περιόδους με πρωτοβουλία του διευκολυντή ή των μελών) επιταχύνει την κοινωνικοποίηση των μελών. Άλλες πρωτοβουλίες που συμβάλλουν είναι η ομαδική συμμετοχή σε εθνικούς διαγωνισμούς και η ανάληψη κοινών καθηκόντων, ενίοτε σε υποομάδες.

Σε κάθε περίπτωση, κάθε μέλος ΟΣ θα αποφασίσει να παραμένει στην ομάδα, εφόσον κρίνει ότι ο χρόνος που αφιερώνει στις συναντήσεις 'αποζημιώνεται' και η ΟΣ θα συνεχίσει να υφίσταται, εφόσον όλα τα μέλη μοιράζονται την ίδια αίσθηση, ότι δηλαδή οι ατομικοί τους στόχοι εκπληρώνονται. Κρίσιμοι παράγοντες για τη λειτουργία της ομάδας είναι η εδραίωση βασικών κανόνων λειτουργίας, η ηγεσία της ομάδας, η ανάπτυξη του αισθήματος ιδιοκτησίας της ομάδας και το ενδιαφέρον των θεμάτων που η ομάδα διαπραγματεύεται.

Ειδικότερα σε ό,τι αφορά στην ηγεσία, ο προεδρεύων (chairman) κάθε ΟΣ είναι το μέλος της που συνήθως αναπτύσσει ηγετικό ρόλο και έχει τη δυνατότητα να επιδρά εξισορροπητικά μεταξύ των υπολοίπων. Ο προεδρεύων μπορεί να κρατήσει την ομάδα ενωμένη ακόμη και σε περιπτώσεις που ο διευκολυντής είναι άπειρος ή σχετικά ανεπαρκής. Συνεπώς, μπορεί να διευκολύνει το έργο του

διευκολυντή και να τον καταστήσει περισσότερο αποτελεσματικό, περιορίζοντας τους λόγους ανησυχίας του.

Ωστόσο, η ανησυχία του διευκολυντή ποτέ δεν εξανεμίζεται. Έναν από τους κυριότερους λόγους ανησυχίας του στη διάρκεια των συναντήσεων αποτελεί ιδιαίτερα η απροθυμία ανταπόκριση της ΟΣ και η έλλειψη ανατροφοδότησης από τα μέλη:

Κάποιες ΟΣ είναι πολύ σιωπηλές και κανένας δεν αναλαμβάνει την πρωτοβουλία να πάρει το λόγο. Προσπαθείς να τους παρέχεις διαφορετικού τύπου πληροφόρηση και ελπίζεις ότι θα έχεις κάποια αντίδραση... (FG_TU_1).

Εκτός της απάθειας, οι διευκολυντές ορισμένες φορές έχουν να αντιμετωπίσουν και τον υπερανπτυγμένο εγωισμό κάποιων μελών που συχνά εκφράζεται με την προσπάθεια μονοπόλησης της συζήτησης. Και πάλι

...όμως, υπάρχουν καλοί κτηνοτρόφοι, καλοί ηγέτες της ομάδας τους που [η επίδρασή τους] κάνει την ομάδα να δουλεύει πάρα πολύ καλά και που προσανατολίζουν τα πιο αδύναμα μέλη ή [υπάρχουν] ομάδες που όλα τα μέλη είναι σιωπηλά και είναι πολύ δύσκολο να τα κάνεις να δουλέψουν [μαζί] (FG_TU_2).

Η άποψη, συνεπώς, ότι «η διευκόλυνση είναι ευκολότερη στις ΟΣ που έχουν καλούς ηγέτες» έβρισκε αναμφίβολα σύμφωνους πολλούς συμβούλους.

Επιπλέον, η διευκόλυνση είναι ευκολότερη

...όταν τα μέλη νιώθουν ιδιοκτήτες της Ομάδας [τους και] δεν σκέφτονται ότι πρόκειται για την ομάδα του Teagasc ή [την ομάδα] του διευκολυντή. Σε αυτές τις περιπτώσεις είναι πρόθυμοι να συμμετέχουν στη συζήτηση πολύ περισσότερο από το χρονικό διάστημα που είναι υποχρεωμένοι από το πρόγραμμα (At_Sp_6_1).

Οι σύμβουλοι αναγνώρισαν ότι συχνά η μετάβαση της ιδιοκτησίας της ομάδας από το διευκολυντή στα μέλη της είναι προβληματική, αν και αυτού του είδους τα προβλήματα δεν αφορούσαν ιδιαίτερα στις ΟΣ γαλακτοπαραγωγικής κατεύθυνσης. Γενικότερα, όμως, η περίοδος μετάβασης μπορούσε να χαρακτηρίζεται από διακυμάνσεις με τα μέλη να «διεκδικούν» την ομάδα τους περισσότερο ή λιγότερο έντονα.

Οι ΟΣ γενικότερα χαρακτηρίζονται από διακυμάνσεις όσον αφορά στη λειτουργία τους. Οι νέες ΟΣ έχουν πολλά θέματα να συζητήσουν και πολλά καθήκοντα να εκπληρώσουν (π.χ. την καταγραφή στοιχείων και την εποπτεία της κερδοφορίας της εκμετάλλευσής τους μέσω της πλατφόρμας profit monitor). Σύμφωνα με τους Ιρλανδούς συμβούλους, η προθυμία καταγραφής στοιχείων συνδέεται με τον προσανατολισμό της εκμετάλλευσης. Τα μέλη των ΟΣ γαλακτοπαραγωγικής κατεύθυνσης είναι κατά κανόνα περισσότερο πρόθυμα να εμπλακούν στην καταγραφή στοιχείων και τη διερεύνηση της μεταβολής των δεικτών παραγωγής. Σε γενικές γραμμές, οι διευκολυντές των ΟΣ εκτός της γαλακτοπαραγωγικής κατεύθυνσης καταβάλλουν μεγαλύτερη προσπάθεια, προκειμένου

να συλλέξουν πληροφορίες από τα μέλη τους. Ο λόγος έγκειται στον υψηλότερο βαθμό εντατικοποίησης της γαλακτοπαραγωγικής αγελαδοτροφίας που έχει ως αποτέλεσμα τα τεχνικά θέματα να απασχολούν τους παραγωγούς με μεγάλη ένταση. Συγχρόνως, στη γαλακτοπαραγωγική κατεύθυνση περισσότεροι δείκτες παραγωγικότητας είναι αξιοποιήσιμοι από τον κτηνοτρόφο, αποδίδοντάς του άμεσα και ορατά οφέλη.

Η ποικιλομορφία εντός της ΟΣ αποτελεί, επίσης, παράγοντα που συμβάλλει στην καλή της λειτουργία και την ίδια στιγμή παράγοντα παράλυσής της. Μέσα στην ίδια ομάδα οι αντιδράσεις μπορεί να είναι πολύ διαφορετικές. Για παράδειγμα, όταν ο διευκολυντής μιας ΟΣ εκτροφέων κρεοπαραγωγής ζήτησε από τα μέλη να εργαστούν για την καταγραφή στοιχείων κερδοφορίας των εκμεταλλεύσεών τους (profit monitor) οι αντιδράσεις ήταν εκ διαμέτρου αντίθετες και ουσιαστικά η ομάδα διαιρέθηκε στα δύο, με ορισμένα μέλη να μην επωφελούνται από την πρωτοβουλία. Επιπλέον, η παρακολούθηση και ο σχολιασμός των διαθέσιμων στοιχείων από την ομάδα άπτεται του τρόπου με τον οποίο οργανώνονται οι σχέσεις μεταξύ των κτηνοτρόφων, οι οποίες με τη σειρά τους επηρεάζονται σε μεγάλο βαθμό από τις ηγετικές ικανότητες του προεδρεύοντα κάθε ΟΣ.

Ο βαθμός και η ποιότητα αλληλεπίδρασης των μελών μιας ΟΣ εξαρτάται από το χρονικό διάστημα διεξαγωγής των συναντήσεων και συνήθως απαιτείται ελάχιστος χρόνος εξοικείωσης ενός έτους. Συχνά οι σύμβουλοι διανέμουν τη λίστα με τα στοιχεία επικοινωνίας των μελών της ομάδας τους, στην έναρξη των συναντήσεων, σε όλα τα μέλη. Ωστόσο, έχει διαπιστωθεί πως τα μέλη αρχίζουν να τη χρησιμοποιούν προς το τέλος της πρώτης χρονιάς.

Επίσης, η αλληλεπίδραση των μελών εξαρτάται από την προσωπικότητά τους, τα ενδιαφέροντα και τα ευρύτερα αναμενόμενα οφέλη από την ανάπτυξη των σχέσεων τους με τους συναδέλφους τους. Για παράδειγμα, η αγοραπωλησία ζώων αναπαραγωγής μεταξύ μελών της ίδιας ΟΣ αποτελεί μια δραστηριότητα που τα μέλη αναπτύσσουν εκτός της ομάδας.

Παράλληλα, η συναναστροφή στο πλαίσιο της ομάδας και η δυναμική που τα μέλη αναπτύσσουν μπορεί να κινητοποιήσει ορισμένα μέλη στην ανάπτυξη ήπιων δεξιοτήτων τους. Για παράδειγμα, μέλος ΟΣ αποφάσισε να παρακολουθήσει μαθήματα ρητορικής, προκειμένου να βελτιώσει την επιδραστικότητά του στην ομάδα του.

Επιπλέον, η συμμετοχή σε ΟΣ μπορεί να μην εξαντλείται στο χώρο και τον τόπο της συνάντησης αλλά να καταλαμβάνει μέρος της οικογενειακής ζωής ενός μέλους. Για παράδειγμα, κτηνοτρόφος στη Nenagh ανέφερε ότι στα 20 χρόνια που είναι μέλος πάντα μεταφέρει τις συζητήσεις στη γυναίκα του, η οποία δεν έχει παρακολουθήσει καμία συνάντηση. Ορισμένες φορές οι συζητήσεις αυτές οδηγούν σε ιδέες και λύσεις για ζητήματα που αναφέρθηκαν στην ΟΣ, τις οποίες το ζευγάρι μοιράζεται με τον κτηνοτρόφο στον οποίο αφορά τηλεφωνικά.

Σε ό,τι αφορά στην αλληλεπίδραση των κτηνοτρόφων με ειδικούς που καλούνται στις συναντήσεις των ΟΣ για να εκφέρουν εμπειριστατωμένη πληροφόρηση για συγκεκριμένα ζητήματα, αναφέρθηκε από τους κτηνοτρόφους ότι αυτοί «δεν γίνονται πάντα εύκολα κατανοητοί» (Fe_F5). Παρόλο που

υπάρχουν θετικά και αρνητικά παραδείγματα είναι ενδεικτική η περίπτωση κτηνιάτρου που κλήθηκε να μιλήσει σε ΟΣ και μιλούσε επί δίωρο χωρίς καν να προσπαθήσει να έχει κάποια στοιχειώδη αλληλεπίδραση με τα μέλη. Η διευκολύντρια της ομάδας ανέφερε πως «*τον επέλεξε τυχαία και υπό πίεση χρόνου*» (Fe_Ad_19), για να καλύψει την υποχρεωτική συμμετοχή κτηνιάτρου σε συνάντηση της ομάδας, ώστε το σύνολο των εργασιών της ΟΣ να εγκριθεί από το ΚΤ.

8.3 Οι ανάγκες του διευκολυντή και η διασφάλιση της ικανότητας διευκόλυνσης

Ο διευκολυντής μιας ΟΣ επιτελεί δύο βασικές λειτουργίες: αφενός παρέχει στα μέλη πληροφορίες για τα θέματα του άμεσου ενδιαφέροντός τους και αφετέρου διαμορφώνει τη δομή και τη ροή της συζήτησης, ώστε τα μέλη να έχουν την ευκαιρία να συζητήσουν τα δικά τους προβλήματα. Συνεπώς, παρόλο που η αρτιότητα γνώσεων στο τεχνικό πεδίο αποτελεί προσόν για ένα διευκολυντή, η ανάγκη να κρατά τη συζήτηση στο «*εδώ και τώρα*» της ΟΣ επιβάλλει να έχει επίσης αναπτύξει ικανότητα στη διευκόλυνση.

Ο Teagasc προσφέρει στους συμβούλους που αναλαμβάνουν να διευκολύνουν ΟΣ - περιλαμβανομένων των ιδιωτών - τόσο τεχνική εκπαίδευση και υποστήριξη όσο και εκπαίδευση στη διευκόλυνση. Η τεχνική εκπαίδευση των συμβούλων του Teagasc συνίσταται στη συμμετοχή τους σε 4- 5 ημερίδες /έτος, μια εβδομαδιαία διάσκεψη και πέντε ημερήσιες εκπαιδεύσεις σε ειδικά θέματα της επιλογής τους. Οι σύμβουλοι επωφελούνται ιδιαίτερα από την τακτική ενδο-υπηρεσιακή υποστήριξη, από την οποία αντλούν πληροφόρηση και παραδείγματα για την εκπλήρωση των καθηκόντων τους. Η ενδο-υπηρεσιακή υποστήριξη των συμβούλων αποτελεί σημαντική παράμετρο για τη βελτίωση της ποιότητας των παρεχόμενων στους κτηνοτρόφους υπηρεσιών. Κύριο ρόλο στη συνεχή στήριξη των συμβούλων έχουν οι ειδικοί σύμβουλοι, οι οποίοι αποτελούν τους συνδέσμους που διευκολύνουν την επικοινωνία των ερευνητών με τους συμβούλους (τις Γεωργικές Εφαρμογές). Παρά το γεγονός ότι οι σύμβουλοι συμφώνησαν ότι γενικά έχουν εύκολη πρόσβαση σε τεχνική πληροφορία, διαπίστωσαν επίσης δυσκολία επικοινωνίας με τους ερευνητές και πως, σε κάθε περίπτωση, υπάρχει περιθώριο βελτίωσης. Τόσο οι σύμβουλοι του Teagasc όσο και οι ιδιώτες σύμβουλοι έχουν «δομημένη πρόσβαση» σε εκπαιδευτικά προγράμματα και εκδηλώσεις, συμβουλευτικά εργαλεία (π.χ. ηλεκτρονική παρακολούθηση των οικονομικών της εκμετάλλευσης - e-profit monitor) και ενημερωμένη γνώση μέσω της πλατφόρμας ConnectED³³.

Η εκπαίδευση στη διευκόλυνση περιλαμβάνει μια διήμερη εκπαίδευση, που ολοκληρώνεται με την επίβλεψη μιας δια ζώσης διαδικασίας διευκόλυνσης ΟΣ, μια ημερήσια εκπαίδευση που παρέχει το Υπουργείο Γεωργίας (Department of Agriculture, Food and the Marine - MAFM) και, επίσης, τη δυνατότητα παρακολούθησης των εκπαιδεύσεων CECRA. Σε γενικές γραμμές, οι σύμβουλοι θεώρησαν ότι η εκπαίδευση αυτή δεν επαρκούσε και δεν κάλυπτε τις δια βίου ανάγκες τους.

³³ <https://www.teagasc.ie/about/our-organisation/connected/>

Περαιτέρω, στο πλαίσιο των καθηκόντων του διευκολυντή περιλαμβάνεται η καλή γνώση των αναγκών των μελών και η πρόνοια, ώστε αυτές να ικανοποιούνται σε κλίμα εμπιστοσύνης και σεβασμού, εφαρμόζοντας τις κατάλληλες τεχνικές στη διαδικασία της διευκόλυνσης. Σύμφωνα με τους συμβούλους, τα κύρια καθήκοντα ενός διευκολυντή είναι η οργάνωση και η διευκόλυνση της συζήτησης, η διάθεση πληροφορίας και η αντίσταση στην άσκηση κυριαρχίας επί της ομάδας.

Ωστόσο, *«η ομάδα είναι ένας δύσκολος χώρος να είναι κανείς»* (Ca_Ad_4) και η εμπειρία είναι απαραίτητη, προκειμένου ο σύμβουλος να αναπτύξει το δικό του στυλ διευκόλυνσης. Καθώς, όμως, η κατάκτησή της απαιτεί χρόνο, η σύνδεση ενός άπειρου συμβούλου με έναν περισσότερο έμπειρο σύμβουλο συχνά είναι επωφελής. Η αυτοπεποίθηση του διευκολυντή ως αποτέλεσμα της απόκτησης εμπειρίας αποτελεί το πιο σημαντικό του εφόδιο. Η εμπειρία συμβάλει ιδιαίτερα όταν ο διευκολυντής αντιμετωπίζει εγωιστικές συμπεριφορές (π.χ. μονοπώληση συζήτησης), οπότε: *«ως διευκολυντής προσπαθείς να παραμείνεις στο συγκεκριμένο θέμα και να το κρατήσεις στο συγκεκριμένο πλαίσιο ...»*, (Ca_Ad_4) όπως και όταν προσπαθεί να συμβιβαστεί με τη σιωπή της ομάδας:

Όταν ήμουν νέος σύμβουλος αισθανόμουν μεγάλη αμηχανία όταν η ομάδα δεν ήξερε τι να κάνει και παρέμενε σιωπηλή και βιαζόμουν να δώσω την τεχνική συμβουλή, προκειμένου να την αποφύγω [τη σιωπή]. Καθώς τα χρόνια περνούσαν αποκτούσα περισσότερη αυτοπεποίθηση, ώστε να μπορώ τελικά να δώσω στην ομάδα το χρόνο που χρειαζόταν για να καταλήξει στις δικές της απαντήσεις ή ερωτήματα (Ca_Ad_4).

Παρόλα αυτά, κάποιες καταστάσεις δεν αντιμετωπίζονται πάντα πετυχημένα. Για παράδειγμα, ένας σύμβουλος ανέφερε μια περίπτωση παράλληλης συζήτησης («πηγαδάκ») στη συνάντηση μιας ΟΣ, στη διάρκεια της οποίας

ο φιλοξενών την ομάδα στεκόταν πίσω και μιλούσε με ένα από τα μέλη. Τον προέτρεψα να έρθει μπροστά, ώστε να απευθύνεται ευκολότερα σε όλους και απάντησε ότι είναι καλά εκεί που είναι. Τι παραπάνω να κάνει ο διευκολυντής σε αυτήν την περίπτωση; (At_Ad_18).

Νέοι διευκολυντές που ρωτήθηκαν παραδέχτηκαν πως σε ό,τι αφορά στη διευκόλυνση των ομάδων, τελειώνοντας το πανεπιστήμιο *«κανείς δεν ξέρει τίποτα»* (We_Ad_12). Έχουν τεχνική γνώση αλλά δεν αισθάνονται καμία βεβαιότητα ως προς τη διαδικασία διευκόλυνσης των ομάδων τους. Μαθαίνουν, συνεπώς, ρωτώντας τους παλαιότερους. Ο χρόνος και η τριβή δημιουργούν τις προϋποθέσεις που συμβάλλουν στη βελτίωση της ικανότητας διευκόλυνσης με τη συνεχή ανταλλαγή εμπειρίας και τη συνεργασία μεταξύ των συμβούλων.

Πράγματι, η συνεργασία μεταξύ των συμβούλων του Teagasc ήταν σαφώς εκτεταμένη. Εκτός των απαραίτητων, καθορισμένων συναντήσεων εργασίας, οι σύμβουλοι που εργάζονταν στις ίδιες εγκαταστάσεις αντάλασσαν γνώμες και εμπειρίες άτυπα σε καθημερινή βάση στη διάρκεια των διαλειμμάτων τους (tea-break). Οι συζητήσεις αυτές συνέβαλλαν στην επιβεβαίωση των ενεργειών-αποφάσεων που είχαν να πάρουν.

Αναγνωρίζοντας την ανάγκη για στενότερη συνεργασία μεταξύ τους, οι σύμβουλοι του Teagasc σε ορισμένες περιοχές είχαν αρχίσει να οργανώνουν σε λιγότερο ή περισσότερο τακτικά χρονικά διαστήματα ομάδες συζήτησης συμβούλων (ΟΣΣ). Όπως χαρακτηριστικά διατυπώθηκε, «*αν μπορούν οι αγρότες, γιατί όχι κι εμείς;*» (Ne_Ad_10). Οι ΟΣΣ, όπως και οι αντίστοιχες των κτηνοτρόφων, εστίαζαν στο μοίρασμα της γνώσης, τη μεταβίβαση της εμπειρίας, την εμπύχωση και τη βελτίωση της διαδικασίας διευκόλυνσης και της αποτελεσματικότητας της συμβουλευτικής εργασίας. Αναφέρθηκε και εν τέλει φαίνεται πως αποτελεί πεποίθηση πολλών συμβούλων ότι: «*Η καλή λειτουργία και εδραίωση των ΟΣ απαιτεί τη συνεργασία των συμβούλων στον κοινό στόχο ... και επίσης συμβούλους που πιστεύουν και αποδίδουν αξία στις ΟΣ*» (At_Ad_9).

8.4 Επίδραση του KT program στις ΟΣ

Σχεδόν όλοι οι κτηνοτρόφοι και η πλειονότητα των συμβούλων που συμμετείχαν στην έρευνα εξέφρασαν επιφυλάξεις ή σαφώς αρνητική γνώμη για το πρόγραμμα ΚΤ. Σε γενικές γραμμές θεωρήθηκε ότι υιοθετήθηκε μια δομή αναποτελεσματική για την κάλυψη των αναγκών των αγροτών από μη γνωρίζοντες τον τρόπο λειτουργίας των ΟΣ, οι οποίοι αγνόησαν τη διαβούλευση που προηγήθηκε με τους συμβούλους του Teagasc. Τα βασικά μειονεκτήματά του αφορούσαν στο γραφειοκρατικό όγκο δουλειάς (χαρακτηρίστηκε ως «*γραφειοκρατικός εφιάλτης*» για τους συμβούλους, λόγω της πληθώρας στοιχείων που έχουν να συγκεντρώσουν (Tu_Ad_3), τον αριθμό των υποχρεώσεων που οφείλουν τα μέλη να εκπληρώσουν και την ανελαστικότητά του. Όπως ανέφερε ένας σύμβουλος:

*...ζόδεμα έξι ολόκληρες εβδομάδες προετοιμάζοντας τα Σχέδια Βελτίωσης του ΚΤ για τους κτηνοτρόφους και στο διάστημα αυτό δεν επισκέφτηκα ούτε μια εκμετάλλευση. Πρόκειται για την τέλεια σπατάλη χρόνου, καθώς το μόνο που χρειαζόνταν ήταν να «*τικάρω κουτάκια*», στα οποία δεν υπήρχε καμία πληροφορία αξιοποιήσιμη από τους κτηνοτρόφους (Tu_Ad_3).*

Στον πυρήνα των ενστάσεων που διατυπώθηκαν από τους κτηνοτρόφους ήταν το γεγονός ότι το ΚΤ έδωσε έμφαση στην καταγραφή των στοιχείων των εκμεταλλεύσεων παρά στο όφελος που θα μπορούσαν να αντλήσουν οι ίδιοι από τη συμμετοχή τους στις ΟΣ και τα στοιχεία που συλλέχθηκαν. Ενδεικτικά αναφέρθηκε ότι, αν και μεταξύ των καθηκόντων των συμβούλων ήταν να προτείνουν σχέδιο βελτίωσης σε κάθε εκμετάλλευση και να το υποβάλουν στην πλατφόρμα του ΚΤ, το σύστημα δεν παρείχε τη δυνατότητα εκτύπωσης αντιγράφου. Επιπλέον, το πρόγραμμα αγνόησε κάθε πρόνοια που αφορούσε στη διασφάλιση της ποιότητας των εργασιών των ΟΣ.

Σημειώνεται ότι, σύμφωνα με τους συμβούλους, στο ΚΤ η υλοποίηση των συναντήσεων των ΟΣ ακολουθούσε «*παράλογα αυστηρότερους*» περιορισμούς (Ca_Ad_5) σε σχέση με τα προγενέστερα προγράμματα, δίνοντας έμφαση στην εκτέλεση συγκεκριμένων καθηκόντων σε βάρος της αλληλεπίδρασης μεταξύ των μελών. Σύμφωνα με τους συμβούλους τα παλιότερα προγράμματα

προέβλεπαν περισσότερες συναντήσεις και λιγότερα καθήκοντα για τις ΟΣ, λαμβάνοντας υπόψη ότι οι συναντήσεις αποτελούν την πλέον ωφέλιμη διάσταση της λειτουργίας των ΟΣ.

Επιπλέον, το ΚΤ επέδρασε διαλυτικά σε ορισμένες ΟΣ, «αφήνοντας πικρή γεύση» στα μέλη τους (At_Sp_6). Οι άκαμπτοι κανόνες του προγράμματος είχαν ως αποτέλεσμα τον αποκλεισμό ορισμένων παραγωγών από τις ΟΣ για τυπικούς λόγους (π.χ. λόγω προθεσμιών) και συχνά αυτών που τις χρειάζονταν περισσότερο. Γενικότερα, για πολλές ΟΣ η ένταξη στο ΚΤ συνεπαγόταν αλλαγές στη σύνθεσή τους. Ως αποτέλεσμα ορισμένες ΟΣ που προϋπήρχαν του ΚΤ αποφάσισαν να μην ενταχτούν σε αυτό και συνέχισαν τη λειτουργία τους με τα μέλη τους να αναλαμβάνουν τα ίδια το κόστος της διευκόλυνσης. Ενδεικτική του περιοριστικού πλαισίου του ΤΚ είναι η αναφορά ενός συμβούλου ότι σε συναντήσεις ΟΣ που υποστηρίζονταν από το ΚΤ συνέβαινε ορισμένες φορές τα μέλη να ξεκινούν αυθόρμητα να συζητούν τα θέματα που τους απασχολούσαν και, ωστόσο, ο διευκολυντής να διακόπτει τη συζήτηση για να ξεκινήσει *«η συζήτηση με τα προκαθορισμένα θέματα»* (FG_At_18).

Εντούτοις, πάρα τα προβλήματα στο ουσιαστικό σκέλος της λειτουργίας των ΟΣ και τη γραφειοκρατική επιβάρυνση, αρκετοί σύμβουλοι συμφώνησαν ότι *«η βασική ιδέα [του ΚΤ] δεν είναι κακή»* και, κυρίως ότι οι ανάγκες των κτηνοτρόφων εξυπηρετούνται καλύτερα εντός των ΟΣ παρά εκτός αυτών. Οι περισσότεροι σύμβουλοι παραδέχτηκαν ότι το ΚΤ δεν βελτίωσε ικανοποιητικά την ικανότητα αντιμετώπισης σύνθετων καταστάσεων των κτηνοτρόφων (E17_Ad_KT_). Από την άλλη μεριά, θεώρησαν ότι πολλοί κτηνοτρόφοι που εντάχθηκαν στις ΟΣ με το ΚΤ είχαν ήδη αρχίσει να εισάγουν αλλαγές στη διαχείριση των εκμεταλλεύσεών τους, ως αποτέλεσμα της ανάλυσης των οικονομικών τους στοιχείων, κινούμενοι ενδεχομένως αργά αλλά σταθερά στη σωστή κατεύθυνση (E17_Ad_KT_T). Επιπλέον, το ΚΤ ωφέλησε τους συμβούλους, προβλέποντας ικανοποιητική αμοιβή για τη διευκόλυνση των ΟΣ και παράλληλα θέτοντας όριο στον αριθμό ΟΣ που κάθε σύμβουλος είχε δικαίωμα να διευκολύνει (5 ΟΣ / έτος).

Συγχρόνως, το ΚΤ συμπεριέλαβε ΟΣ που λειτούργησαν με ιδιώτες διευκολυντές, οι οποίοι απέκτησαν πρόσβαση σε εκπαιδευτικές διαδικασίες και στην τεχνογνωσία του Teagasc. Ωστόσο, η κουλτούρα παροχής τεχνικής συμβουλής επί πληρωμή δεν είναι ανεπτυγμένη στην Ιρλανδία και ο Teagasc συνεχίζει να αποτελεί τον κύριο πάροχο τεχνικής γνώσης στους αγρότες της Ιρλανδίας.

Συμπεράσματα

Η διερεύνηση της ενσωμάτωσης των ΟΣ στο AKIS της Ιρλανδίας επιβεβαίωσε και εμπλούτισε τα συμπεράσματα που εξήχθησαν στην πορεία υλοποίησης των ΟΣ στην Καρδίτσα και, συγχρόνως, ανέδειξε κρίσιμα ζητήματα στη διαδικασία ενσωμάτωσης. Ειδικότερα η έρευνα έδειξε ότι:

- Η απόφαση ένταξης σε ΟΣ είναι πολυπαραγοντική. Καθοριστικό ρόλο σε αυτήν παίζουν:

- I. Η εξειδίκευση της δραστηριότητάς του υποψήφιου μέλους, με τους κτηνοτρόφους των εντατικοποιημένων τύπων εκτροφής να κινητοποιούνται εντονότερα για την ένταξή τους σε ΟΣ.
  - II. Η πληροφόρηση που έχει κάθε υποψήφιο μέλος για τις ΟΣ και η αρχική αξιολόγησή του για την αναμενόμενη ωφέλεια,
  - III. Τα στοιχεία που συνθέτουν την προσωπικότητα του μέλους και ειδικότερα η μετριοπαθής αυτό-αξιολόγηση των γνώσεων, ικανοτήτων και δυνατοτήτων του. Συνεπώς η επαρκής αλλά όχι υπέρμετρη αυτοπεποίθηση ευνοεί την ένταξη.
  - IV. Οι διαπροσωπικές σχέσεις των υποψήφιων μελών και η εκτίμηση προς τον διευκολυντή. Η φιλία ή τουλάχιστον η έλλειψη εχθρότητας ευνοούν την ένταξη.
  - V. Οι αξίες που κάθε υποψήφιο μέλος ενστερνίζεται, οι οποίες το καθιστούν ικανό να αναζητά και να βρίσκει έμπνευση σε κάθε κατάσταση και ευκαιρία. Συνεπώς, υποψήφιοι με διευρυμένους ορίζοντες εντάσσονται ευκολότερα σε ΟΣ.
  - VI. Η αναγνώριση ότι οι ΟΣ μπορούν να αποτελέσουν το πλαίσιο για την ατομική και κοινωνική ανάπτυξη, ιδιαίτερα των νεότερης ηλικίας μελών.
- Η φιλία, ο κοινός σκοπός, η καλή ηγεσία και ο χρόνος συντελούν στην εύρυθμη λειτουργία των ΟΣ.
  - Η διάδοση των ΟΣ μπορεί να επιτευχθεί με την προσφορά εξωτερικών κινήτρων, ωστόσο, τα εξωτερικά κίνητρα δεν εξασφαλίζουν απαραίτητα την επιτυχημένη λειτουργία της. Κάθε μέλος αποφασίζει να παραμένει στην ομάδα, εφόσον κρίνει ότι ο χρόνος που αφιερώνει στις συναντήσεις αποζημιώνεται. Μια ΟΣ συνεχίζει να υφίσταται, εφόσον όλα τα μέλη μοιράζονται την ίδια αίσθηση ότι οι ατομικοί τους στόχοι εκπληρώνονται. Το συμπέρασμα αυτό αναδεικνύει τον κρίσιμο ρόλο του διευκολυντή και του οργανωτικού πλαισίου των ΟΣ στη διάδοσή τους ως δυναμικού εργαλείου των Γ.Ε.
  - Η καλή λειτουργία και εδραίωση των ΟΣ απαιτεί συμβούλους- διευκολυντές που πιστεύουν και αποδίδουν αξία στις ΟΣ και συνεργάζονται για την επίτευξη των κοινών τους στόχων.
  - Η τεχνική επάρκεια και η διαρκής ενημέρωση θεωρείται δεδομένη, προκειμένου ο διευκολυντής να μπορεί να ανταποκριθεί στο έργο του.
  - Η συναδελφική υποστήριξη αποτελεί αντίβαρο στην έλλειψη εμπειρίας και σε κάθε περίπτωση πολύτιμο εφόδιο του διευκολυντή. Οι ΟΣ συμβούλων /διευκολυντών μπορούν να αποτελέσουν χρήσιμο πόρο για τη διευκόλυνση των ΟΣ και το έργο των συμβούλων γενικότερα.
  - Το πρόγραμμα ΚΤ διεύρυνε τη διάδοση των ΟΣ στην Ιρλανδία, δημιουργώντας προϋποθέσεις βελτίωσης της ανταγωνιστικότητας μεγάλου αριθμού κτηνοτρόφων. Παράλληλα, αγνόησε τις εξατομικευμένες ανάγκες των μελών και απείλησε την ισορροπία εδραιωμένων ΟΣ, αποξενώνοντας ορισμένες από τις πλέον δυναμικές, οι οποίες προκειμένου να διατηρήσουν την αυτοτέλειά τους αποκόπηκαν από το επίσημο σύστημα υποστήριξης των ΟΣ. Υπό αυτήν την έννοια το ΚΤ ανέδειξε την ικανότητα των εδραιωμένων ΟΣ να αποφασίζουν αυτόνομα για την πορεία τους. Παράλληλα, υπονόμευσε το δικαίωμα των μελών κυρίως των νέο-ιδρυθέντων ΟΣ

να ενεργούν ως ιδιοκτήτες τους, στερώντας τους το δικαίωμα να λαμβάνουν καίριες αποφάσεις για αυτές.

- Η προσπάθεια ενσωμάτωσης και επέκτασης των ΟΣ σε ένα γεωργικό/αγροτικό σύστημα γνώσης και καινοτομίας μέσω προγραμμάτων που στοχεύουν στον μέγιστο έλεγχο των δράσεων, προκειμένου να επιτύχουν τον συντονισμό των μέτρων πολιτικής εγκυμονεί κινδύνους. Σε αυτούς περιλαμβάνεται η υπονόμηση της αυτενέργειας των μελών με συνέπεια τη δημιουργία ΟΣ δύο ταχυτήτων (ΟΣ εντός ΚΤ και ΟΣ εκτός ΚΤ), η αδυναμία παραγωγής οφέλους για όλους τους εν δυνάμει ενδιαφερόμενους και η γραφειοκρατική ακαμψία. Η επίτευξη ευρείας συναίνεσης στις διαδικασίες σχεδιασμού και εφαρμογής των προγραμμάτων, που προκύπτει ως αποτέλεσμα ουσιαστικής διαβούλευσης, μπορεί να συνεισφέρει στον μετριασμό των κινδύνων αυτών.

Κεφάλαιο 9

Στάδιο 7ο: Αποτίμηση και προοπτική ενσωμάτωσης των ΟΣ στο Ελληνικό AKIS

Η λήξη των εργασιών των πιλοτικών ΟΣ-ΕΛΓΟ βρήκε αρκετά μέλη τους να συμφωνούν με τη συνέχιση των συναντήσεων των ΟΣ την επερχόμενη παραγωγική περίοδο. Ωστόσο, αυτήν τη φορά κρίθηκε σκόπιμο η απόφαση για συμμετοχή να είναι περισσότερο συνειδητή και ρητά αιτιολογημένη στη βάση της εμπειρίας τους. Αυτό θα βοηθούσε την απόφασή τους αλλά και τη θέλησή τους να δεσμευτούν και να εργαστούν αφιερώνοντας χρόνο στην επίτευξη των σκοπών της ομάδας. Για το λόγο αυτό, η πρώτη συνάντηση αφιερώθηκε στην ανασκόπηση των κυριότερων εμπειριών που αποκόμισαν τα μέλη από τη συμμετοχή τους στις ΟΣ και τη συμφωνία των όρων και των κανόνων λειτουργίας της νέας ομάδας.

Η συνάντηση έγινε στο ΚΕΓΕ Καρδίτσας την 14 Νοεμβρίου 2017. Προσήλθαν 16 κτηνοτρόφοι, μέλη και των τριών προηγούμενων ΟΣ. Η συζήτηση ανέδειξε τα εξής θέματα: προβλήματα στη λειτουργία των προηγούμενων ομάδων, οφέλη από τη συμμετοχή τους, προσδοκίες από την καινούργια ομάδα τους και δεσμεύσεις που κάθε κτηνοτρόφος ήταν πρόθυμος να αναλάβει για την καλή λειτουργία της.

9.1 Αποτίμηση των ΟΣ - Προβλήματα και οφέλη

Τα προβλήματα που δυσκόλεψαν τη λειτουργία των ΟΣ και εντόπισαν οι κτηνοτρόφοι αφορούσαν:

- στην καθυστέρηση προσέλευσης στις συναντήσεις,
- στη διακοπή του ομιλητή και την παράλληλη συνομιλία στη διάρκεια της συζήτησης,
- στην αμετροέπεια ορισμένων «που το έπαιζαν έξυπνοι», και επίσης
- στην αμφισβήτηση των (επιστημονικών) δεδομένων από ορισμένους κτηνοτρόφους και τη σύγχυση γνώμης – δεδομένων.

Ιδιαίτερα όσον αφορά στο τελευταίο, τα μέλη στάθηκαν σε δύο σημεία: Το πρώτο ήταν η διχογνωμία που παρατηρήθηκε ορισμένες φορές μεταξύ των ειδικών για το ίδιο θέμα, καθώς όπως αναφέρθηκε: «10 διαφορετικοί ζωοτέχνες έχουν 10 διαφορετικές απόψεις για το ίδιο θέμα» (ΟΣ1_1_KO1). Ένας κτηνοτρόφος ανακάλεσε, επίσης, περιστατικό από συνάντηση της ΟΣ, στην οποία συμμετείχε, όπου φάνηκε η Δ/Ε να αμφισβητεί τον καλεσμένο ειδικό επιστήμονα, διατυπώνοντας διαφορετική άποψη: «Όταν είχε έρθει ο [χ] που μας έλεγε κάποια πράγματα και εσύ μπήκες στη μέση, ενώ και εκείνος επιστήμονας είναι... και λες δεν είναι έτσι τα πράγματα....» (Α19_KO).

Το δεύτερο σημείο που επισημάνθηκε από τους συμμετέχοντες αφορούσε στο ρόλο του διευκολυντή στην ανάδειξη των επιχειρημάτων υπέρ ή κατά μιας γνώμης, καθώς ο κτηνοτρόφος μπορεί να έχει μια (σωστή) γνώμη αλλά όχι και τα σωστά επιχειρήματα να την υποστηρίξει.

Σε ό, τι αφορά στα οφέλη των συναντήσεων της προηγούμενης περιόδου, ορισμένοι κτηνοτρόφοι είπαν ότι έμαθαν και εφάρμοσαν νέες γνώσεις και ωφελήθηκαν από τις συμβουλές συναδέλφων τους. Ωστόσο, επισημάνθηκε ότι, καθώς δεν έγινε επαναληπτική επίσκεψη στις εκμεταλλεύσεις, δεν υπήρχε ουσιαστική ανατροφοδότηση για το εύρος και τα αποτελέσματα που προέκυψαν από την εφαρμογή των συμβουλών που δόθηκαν (A5_KO1).

9.2 Προσδοκίες και όροι λειτουργίας ενιαίας ΟΣ

Οι προσδοκίες των κτηνοτρόφων από τη λειτουργία νέας ΟΣ την επερχόμενη παραγωγική περίοδο αφορούσαν σε:

- Πιο συχνές συναντήσεις στις μονάδες. (*«Εγώ θέλω να γίνονται πιο τακτικά οι συναντήσεις στις μονάδες, θέλω να βλέπω τη διαχείριση που κάνει ο καθένας μας, αυτό με ενδιαφέρει»* (ΟΣ1_1_KO2)).
- Τη συγκρότηση ομάδας με υψηλούς μαθησιακούς στόχους (*«Να μαθαίνουμε, να κάνουμε έναν πυρήνα, μια ομάδα με υψηλούς στόχους»* (A5_KO2)).
- Την εισδοχή νέων μελών (*«Δεν θέλω να έρθει στην ομάδα κάποιος που να είναι φίλος μου, θέλω να έρθει κάποιος που να έχει άποψη, να μου πει πράγματα που εγώ αργά να πιάσω, σαν επαγγελματία τον θέλω στην ομάδα»* ΟΣ1_1_KO3)).
- Οργάνωση επισκέψεων σε μονάδες εκτός περιοχής και στο εξωτερικό (ΟΣ1_14_KO1).

Οι δεσμεύσεις των κτηνοτρόφων για τη νέα περίοδο λειτουργίας της ΟΣ προέκυψαν από ένα μίγμα αυτοκριτικής και προσδοκιών: Έτσι, για την καινούργια περίοδο έθεταν ως στόχο να είναι περισσότερο αυστηροί με τους εαυτούς τους, περισσότεροι πειθαρχημένοι και συνεπείς στην υλοποίηση και εφαρμογή ιδεών και συμβουλών και περισσότερο έτοιμοι να επιδιώξουν υψηλότερους στόχους. Επεσήμαναν την τροποποίηση της συμπεριφοράς τους ως μέσο για την επίτευξη των στόχων τους, όντας πιο προσεκτικοί ακροατές και περισσότερο δεκτικοί στις απόψεις των άλλων στις συζητήσεις, ώστε τελικά να είναι σε θέση να κρίνουν σωστά και να λαμβάνουν καλές αποφάσεις. Συμφώνησαν ότι μια καλή συζήτηση πρέπει να έχει ενδιαφέρον θέμα αλλά, επίσης, ότι τα μέλη πρέπει να δείχνουν έμπρακτο ενδιαφέρον για το θέμα. Ο σεβασμός, η ανταλλαγή απόψεων σε ήρεμο κλίμα και η αποφυγή της σύγχυσης επισημάνθηκαν ως απαραίτητες παράμετροι μιας ουσιαστική και χρήσιμης συζήτησης.

Οι συμμετέχοντες στη συνάντηση αποφάσισαν να σχηματίσουν μια μεγάλη ομάδα και να επιδιώξουν να πραγματοποιήσουν 5- 6 συναντήσεις στη διάρκεια του παραγωγικού κύκλου. Οι συζητήσεις θα επικεντρώνονταν στην ανάλυση των στοιχείων των εκμεταλλεύσεών τους Η επόμενη συνάντηση κανονίστηκε για τις αρχές του 2018.

Στη συνάντηση αυτή προσήλθαν μόνο τέσσερις κτηνοτρόφοι. Γνωρίζοντας ότι ήταν κίνηση υψηλού ρίσκου, θεώρησα σωστότερο αντί να οργανώσω εγώ την επόμενη συνάντηση να αφήσω την πρωτοβουλία της επικοινωνίας στους ίδιους, δηλώνοντας ότι ήμουν πάντα στη διάθεσή τους. Τελικά

αυτό δεν έγινε. Έγινε, ωστόσο, η σκέψη για ένταξη της ΟΣ στο Μέτρο 16 του ΠΑΑ (Συνεργασία) που απορρίφθηκε, λόγω πρακτικών και γραφειοκρατικών διαδικασιών και της περαιτέρω επιβάρυνσης που συνεπαγόταν στον ήδη πολύ επιβαρυνόμενο φόρτο εργασίας.

9.3 Η επίδραση των ΟΣ στους κτηνοτρόφους μετά τη λήξη των εργασιών των ΟΣ

Το διάστημα που ακολούθησε τη λήξη των ΟΣ μέχρι πρόσφατα η επικοινωνία μου με αρκετά μέλη συνεχίστηκε με ανταλλαγές νέων και απόψεων για θέματα που ανέκυπταν στις εκμεταλλεύσεις και στο κοντινό τους περιβάλλον, δείγμα της εμπιστοσύνης που αναπτύχθηκε. Έτσι, είχα την ευκαιρία να διαπιστώσω ότι η επίδραση των ΟΣ υπερέβαινε κατά πολύ την περίοδο διεξαγωγής των συναντήσεων. Αυτό αφορούσε τόσο στην υιοθέτηση πρακτικών και τεχνολογιών όσο και στη διαμόρφωση διαπροσωπικών σχέσεων και τη δικτύωση των συμμετεχόντων.

Σε τηλεφωνική επικοινωνία τέσσερις μήνες μετά τη λήξη των πιλοτικών ομάδων ένα μέλος (Α18), που πριν τη συμμετοχή στις ΟΣ δεν είχε καμία απολύτως εμπλοκή στη διαχείριση κτηνοτροφικής εκμετάλλευσης, ανέφερε:

Μου έχει λείψει όλο αυτό, ήταν μια συνήθεια, μου λείπουν τα παιδιά, ήταν ωραία ... συν τις γνώσεις που έχω πάρει, που δεν ήξερα τίποτα ... Μου άρεσε πολύ που [στην τελευταία συνάντηση] κάσαμε μαζί σαν ομάδα και δουλέψαμε και βγάλαμε το διάγραμμα, μου άρεσε πολύ αυτό, συμμετείχαν όλα τα παιδιά, άλλος πολύ άλλος λίγο, δεν έχει σημασία. ...

Το ίδιο άτομο είπε σχετικά με τη βοήθεια που έλαβε για τη διαχείριση της εκμετάλλευσης:

[Στη μονάδα] βοηθηθήκαμε σε θέματα εμβολιασμών, είμαστε θετικοί τώρα [να εμβολιάζουμε τα ζώα], [επίσης] κάναμε [αλλαγές] για τον καλύτερο αερισμό του [στάβλου] .... Έχω αποφασίσει να κρατάω και βιβλία, σε πληροφορώ, γιατί δεν κρατούσα ...

Επίσης, σχετικά με την ανάπτυξη δεσμών με συναδέλφους ανέφερε ότι:

Γνώρισα άτομα που δεν θα γνώριζα αλλιώς και έκανα [φίλους] από την ομάδα μας και τελευταία έκανα παρέα και με τον/την [χ] από την άλλη την ομάδα.... «Στην αρχή λέγαμε ότι ο/η [χ] δεν μας μιλάει, τελικά όταν γνωρίζεις τον άνθρωπο, ανατρέπονται όλα.

Η πιο πρόσφατη επικοινωνία μου (16 Μαΐου 2021) με μέλος ΟΣ (Α10) αφορούσε στην επεξεργασία καταγραφών γαλακτομετρήσεων που είχε αρχίσει να κάνει στη μονάδα του τον τελευταίο χρόνο. Σε αυτή την επικοινωνία ειδικά σε ό,τι αφορά στην υιοθέτηση καλών πρακτικών και καινοτομιών ο κτηνοτρόφος ανέφερε:

Είναι πράγματα που είχες πει, [οι γαλακτομετρήσεις]... [όπως] και τα σφουγγάρια, που τα βάζω σε 7 ημέρες, από εσένα το έχω κρατήσει και πάει πολύ καλά, δεν το αλλάζω .... Είναι πράγματα που έχεις πει και τα ξέρω και τα κάνω ακόμη εδώ στα ζώα ... δηλαδή, ρωτάς και κτηνίατρους ακόμη και αν τους πεις 7 ημέρες δεν το παραδέχονται, 15 ημέρες σου λένε και με ορμόνη. Εγώ τα βάζω στις 7 ημέρες και

τα κάνω 1 ml ορμόνη ή κανένα και πίνουν όλα, έχω πολύ καλό αποτέλεσμα σε αυτό ...[για την επιλογή ζώων αναπαραγωγής του κοπαδιού] ... κάνω πολλά πράγματα που είχες πει [στις ΟΣ].

Ο κτηνοτρόφος χρησιμοποιεί δεύτερο πρόσωπο, αποδίδοντας μου τις συμβουλές που παρείχε στην ΟΣ ειδικός επιστήμονας σε θέματα αναπαραγωγής. Ωστόσο, με αυτόν τον τρόπο αναγνωρίζεται, αφενός, η σημασία του διαμεσολαβητικού ρόλου -καθώς ήμουν ο πρώτος αποδέκτης των ερωτημάτων τους – και, αφετέρου, η σημασία της πρωτοβουλίας για τη δημιουργία των ΟΣ.

Ο ίδιος και ορισμένοι άλλοι συνάδελφοί του εξακολουθούσαν να έχουν τακτική επικοινωνία και να ανταλλάσσουν απόψεις. Κρίνοντας εκ τω υστέρων τη συμμετοχή του στην ΟΣ ανέφερε:

«... παρόλο που κάναμε λίγο χαβαλέ εκεί, δηλαδή είναι στιγμές που έχω μετανιώσει πολλά πράγματα που δεν έκατσα [τότε] να στρωθώ και να τα μελετήσω πάρα πολύ».

Και επίσης:

« Μακάρι να ξανατύχει, και να ξαναβρεθούμε και να κάνουμε και άλλο, και να το δεις, όποιον καλέσεις σε σεμινάρια τώρα θα είναι πολύ πιο προσεκτικός από ότι ήταν, να το ξέρεις!».

Συμπεράσματα

1. Η επίδραση των ΟΣ στην υιοθέτηση καινοτομιών από τους συμμετέχοντες επεκτάθηκε σε βάθος χρόνου πολύ πέρα από το χρόνο υλοποίησής τους.
2. Οι ΟΣ αποτέλεσαν αφετηρία αλλαγών στις στάσεις και τις συμπεριφορές των συμμετεχόντων κτηνοτρόφων που αναδιαμόρφωσαν το βαθμό και την ποιότητα των μεταξύ τους αλληλεπιδράσεών τους και συγχρόνως αναβάθμισαν την εμπλοκή τους και βελτίωσαν την ικανότητά τους στη διαχείριση των εκμεταλλεύσεών τους.
3. Οι ΟΣ που αποτελούνται ως επί τω πλείστον από κτηνοτρόφους με μικρή δυναμικότητα χρειάζονται στήριξη και χρόνο προσαρμογής μέχρι να μπορέσουν να λειτουργήσουν αυτόνομα.
4. Η γραφειοκρατία των προγραμμάτων έχει ανασχετική επίδραση στη δημιουργία προϋποθέσεων για τη συνέχιση των ΟΣ.

Κεφάλαιο 10

Στάδιο 8: Δράσεις πρόσκτησης και μετάδοσης γνώσης και δόμησης ικανοτήτων στη διευκόλυνση

Το στάδιο αυτό περιλαμβάνει δύο δέσμες δράσεων (βλ. Συλλογή στοιχείων ποιοτικής διερεύνησης σελ. 35), που υλοποιήθηκαν την περίοδο Ιανουάριου 2017 - Δεκέμβριου 2019 και εστίαζαν στη διαδικασία διευκόλυνσης καθαυτή. Η πρώτη δέσμη αποσκοπούσε στη δόμηση της ικανότητας για την υποστήριξη του ρόλου μου ως διευκολύντριας. Η δεύτερη δέσμη στόχευε στην μετάδοση της αποκτημένης γνώσης και εμπειρίας σε συμβούλους και εκπαιδευτές και αποτελεί μέρος της πρότασης για τη διάδοση των συμμετοχικών, εκ των κάτω προσεγγίσεων στον Ελληνικό και Ευρωπαϊκό αγροτικό χώρο.

Η συμπερίληψη αυτών των δράσεων στην παρούσα έρευνα συνεισφέρει στην καλύτερη κατανόηση της πρόσληψης των συμμετοχικών διαδικασιών, αντλώντας από τις εμπειρίες ενός ευρέως συνόλου εμπλεκόμενων, συμβούλων, εκπαιδευτών και ερευνητών, αναδεικνύοντας ταυτόχρονα τις μεταξύ τους αλληλεπιδράσεις και όρους συνύπαρξης. Επίσης, δίνει μια άποψη κρίσιμων σημείων και παραγόντων που επιδρούν στη διαδικασία διευκόλυνσης υποδεικνύοντας την κατεύθυνση των ενεργειών που μπορούν να συμβάλουν στην επιτυχία μελλοντικών συμμετοχικών παρεμβάσεων.

10.1 Η επίδραση της CECRA TTT

Η εκπαίδευση CECRA TTT είχε άμεση και ουσιαστική επίδραση στην ποιότητα της διευκόλυνσης των τριών ΟΣ στην Καρδίτσα. Η διαφορά στη διευκόλυνση έγινε ορατή μετά την παρακολούθηση του πρώτου κιάλας γύρου της εκπαίδευσης τον Ιανουάριο 2018. Χαρακτηριστικά, ένα από τα πρώτα μέλη της ΟΣ-1 ανέφερε στην πρώτη συνάντηση της ομάδας του μετά την CECRA TTT ότι έγινε η καλύτερη συζήτηση ως τότε.

Η πλέον άμεση επίδραση της CECRA TTT ήταν ότι με βοήθησε να συνειδητοποιήσω την ανάγκη για επαναδιαπραγμάτευση των συμφωνιών μου με τις ομάδες για τους όρους διεξαγωγής των συζητήσεων και έτσι συνέβαλε στην καλύτερη αντιμετώπιση κάποιων δύσκολων συμπεριφορών. Θέματα που δυσκολεύαν την αλληλεπίδραση και τη ροή της συζήτησης, όπως οι καθυστερήσεις στην έναρξη, ή η χρήση κινητών τηλεφώνων, αντιμετωπίστηκαν με μεγαλύτερη αποφασιστικότητα και αποτελεσματικότητα. Η CECRA TTT επέκτεινε αξιοσημείωτα την γκάμα των διαθέσιμων μεθοδολογικών εργαλείων, που όμως δεν αξιοποιήθηκαν ιδιαίτερα στις πιλοτικές ΟΣ. Αυτή η επιλογή ήταν συνέπεια της βασικής μου επιδίωξης για εμπέδωση μιας λειτουργικής ρουτίνας, χωρίς διαδικαστικές «εκπλήξεις» που ενδεχομένως δημιουργούσαν αμφιβολία και ανασφάλεια στα μέλη για τα καθήκοντά τους στη διάρκεια της συζήτησης, δεδομένου ότι οι ΟΣ ήταν σε αρχικό στάδιο. Συνέχισα, συνεπώς, να υιοθετώ απλές τεχνικές που όμως εφαρμόζονταν με μεγαλύτερη σαφήνεια,

συνέπεια και αποφασιστικότητα και, καθώς τα μέλη εξοικειώνονταν ολοένα και περισσότερο με τον τρόπο εργασίας, παράλληλα βελτιώνονταν και η δομή των συζητήσεων.

Ταυτόχρονα, η επικοινωνία με τους έμπειρους εκπαιδευτές και διευκολυντές της CECRA TTT και τους εκπαιδευόμενους συναδέλφους βοήθησε να αποκτήσω μια περισσότερο ολοκληρωμένη και σαφή άποψη του συμβουλευτικού έργου και να εστιάσω σε συγκεκριμένα σημεία του έργου της διευκόλυνσης. Ο συμμετοχικός χαρακτήρας της εκπαίδευσης συνέβαλε, ώστε οι αλληλεπιδράσεις μας να είναι περισσότερο ολοκληρωμένες, καθώς επέτρεψε στις εμπειρίες μας από το συμβουλευτικό πεδίο (και όχι μόνο) να αναδυθούν και να αποτελέσουν τη βάση της μάθησής μας. Καθώς η μεταξύ μας συνεργασία ήταν απαραίτητη, στοιχεία της προσωπικότητας του καθενός μας πρόβαλαν, ενέπνεαν σεβασμό και εκτίμηση, δημιουργούσαν εγγύτητα και διαμόρφωναν φιλίες. Η αλληλεπίδραση με τους εκπαιδευτές και τους συναδέλφους πρόσφερε ευκαιρίες να δω το συμβουλευτικό έργο αλλά και τον εαυτό μου και μέσα από τα δικά τους μάτια. Συνολικά, η CECRA TTT αποτέλεσε μια εμπνευστική εμπειρία που συνέβαλε ώστε να απαλλαγώ από πολλές αμφιβολίες για τις επιλογές μου, να ξαναδώ τα λάθη και τις παραλείψεις μου και να συνειδητοποιήσω τι κάνω καλά και τι όχι στις ΟΣ. Επίσης, συνέβαλε στην επανατοποθέτηση του πήχη των προσδοκιών μου από τον εαυτό μου και τους άλλους, ωστόσο, αυτό ήταν κάτι που συνειδητοποίησα αρκετά αργότερα. Ουσιαστικά, η ισχυρότερη και διαρκέστερη επίδραση της CECRA TTT αφορούσε στην επεξεργασία της εμπειρίας των σχέσεων και την γνώση του κόσμου που αντλώ από αυτές.

10.2 Η εμπειρία του AKIS

Η συμμετοχή στα σεμινάρια και τις εκπαιδύσεις CECRA στο ΓΠΑ ανέδειξε στοιχεία για το κλίμα στις σχέσεις φορέων και ατόμων που ο ρόλος και η θέση τους στο AKIS επιβάλλει να έχουν στενή και συνεπή συνεργασία.

Η σχέση συμβούλων και εκπαιδευτών με τους ερευνητές είναι η πλέον καθοριστική για τη μεταφορά της γνώσης και, ωστόσο, συχνά έπασχε. Σε ορισμένες περιπτώσεις η επικοινωνία ήταν σπάνια και γενικά ανεπαρκής και, όταν υπήρχε, συχνά βασιζόταν σε προσωπικές επαφές ή εξυπηρετούσε κυρίως την υποχρέωση της δημοσιότητας ερευνητικών προγραμμάτων. Η έλλειψη διάθεσης συνεργασίας συνδεόταν, σύμφωνα με ορισμένους εκπαιδευόμενους, με μια ελιτίστικη αντίληψη των πραγμάτων, που υιοθετούσε η μια πλευρά, και εκτεινόταν ως τη διεκδίκηση του «αλάθητου» και την απόρριψη της επιστημονικής υπόστασης της άλλης.

Όμως, και οι σχέσεις μεταξύ των ομότιμων ήταν εξίσου δύσκολες: δύσκολη συνύπαρξη μεταξύ τομέων/ τμημάτων/ γραφείων, υπονομευτικές συμπεριφορές, (π.χ. απόκρυψη πληροφοριών, παρεμπόδιση συμμετοχής σε εκπαιδευτικές δραστηριότητες, σύγχυση ρόλων, δημιουργία κλίματος εις βάρος συναδέλφου, περιθωριοποίηση), ασυνεννοησία που ενέπλεκε το προσωπικό σε έναν ατέρμονο κύκλο αντιπαραθέσεων και αψιμαχιών. Ως εμπόδια στη συνεργασία ομότιμων αναφέρθηκαν η αδιαφορία («δεν σηκώνουν τηλέφωνα», «δεν απαντούν σε γραπτά αιτήματα», «δεν

ανταποκρίνονται σε υποχρεώσεις», είναι «εκτός θέματος»), η γεωγραφική απόσταση, η έλλειψη προσωπικής επαφής και γνωριμίας, τα παράπονα για την κατανομή καθηκόντων και ωρών εργασίας, η έλλειψη «κοινής γραμμής στην επίλυση των θεμάτων» αλλά και ικανότητας στη διαχείριση της «κρίσης της ομάδας». Περιπτώσεις που συνάδελφοι δεν μιλούσαν καθόλου μεταξύ τους ήταν καθόλα γνωστές και καθόλου σπάνιες.

10.3 Θεωρήσεις του έργου της διευκόλυνσης

Η πρόσληψη των συμμετοχικών διαδικασιών από τους συμμετέχοντες στις δράσεις αυτού του σταδίου ανέδειξε τρία κρίσιμα σημεία για την κατανόηση της διευκόλυνσης, που αφορούν: στη συμμετοχή, τη διαφωνία και το ρόλο του διευκολυντή.

Ειδικότερα, έγινε σαφές ότι συχνά ο ρόλος του διευκολυντή γινόταν αντιληπτός είτε ως αυτός του ηγέτη μιας ομάδας συμμετεχόντων είτε ως ρόλος καθαρά διαδικαστικός, κάποιος δηλαδή που απλά κρατά το χρόνο, δίνει το λόγο στους συμμετέχοντες και ανακεφαλαιώνει. Ωστόσο, αυτή η αντίληψη, ότι μόνο η έκφραση της άποψης αρκεί, ακυρώνει όχι μόνο τη διευκόλυνση αλλά και τον ίδιο τον διάλογο. Ο διευκολυντής όχι μόνο οφείλει να ενθαρρύνει τη συζήτηση στη βάση της ανάπτυξης επιχειρημάτων αλλά θα πρέπει εκ των προτέρων να διασφαλίσει τη δυνατότητα των συμμετεχόντων να συμμετάσχουν ουσιαστικά στη συζήτηση, ενημερώνοντας τους εγκαίρως και εξηγώντας επαρκώς το διακύβευμα της συζήτησης. Από την άλλη η αναγνώριση του διευκολυντή ως ηγέτη της ομάδας του τού αναγνωρίζει ταυτόχρονα το δικαίωμα να αποφασίζει τον τρόπο συμμετοχής και συνεισφοράς των μελών στην ομάδα και, συνεπώς, να χειραγωγεί τη συζήτηση. Ορισμένοι εκπαιδευόμενοι έρχονταν στις εκπαιδεύσεις με αυτή την αντίληψη, όμως και κάποιοι διευκολυντές είχαν αντίστοιχη στάση.

Είναι χαρακτηριστική η εμπειρία μιας διεθνούς ομάδας εργασίας: η ομάδα αποτελείτο από πέντε ερευνητές και εργαζόταν παράλληλα με άλλες ομάδες με σκοπό την ανάπτυξη κατανόησης για τη λειτουργία των συστημάτων. Ένας πήρε την πρωτοβουλία να διευκολύνει τη συγκεκριμένη ομάδα στο έργο της, καθώς ήταν εξειδικευμένος διευκολυντής. Το έργο της ομάδας ήταν ο εντοπισμός κριτηρίων και η αναγνώριση του ρόλου του ερευνητή σε έναν αριθμό επιστημονικών εργασιών, τα ποσοστά των οποίων ο διευκολυντής πρότεινε στην ομάδα να αποτυπώσουν σε διάγραμμα και έτσι να παρουσιάσουν το αποτέλεσμα της δουλειάς τους στις άλλες ομάδες. Η ομάδα συμφώνησε, καθώς, όμως, προσπαθούσαν να εντοπίσουν τα κριτήρια κατάταξης προέκυψε διαφωνία στον τρόπο που κατανοούσαν την έννοια του συστήματος, η οποία εξελίχθηκε κυρίως μεταξύ ενός μέλους και του διευκολυντή. Στη συνέχεια, όταν άρχισαν να εφαρμόζουν τα κριτήρια είδαν ότι υπήρχε μεγάλη διάσταση απόψεων με αποτέλεσμα πολλές φορές η ίδια εργασία να κατατάσσεται σε εντελώς διαφορετικές κατηγορίες. Καθώς κανένας δεν πειθόταν από τα επιχειρήματα του άλλου ούτε υποχωρούσε, αποφάσισαν να ρωτήσουν έναν εμπειρογνώμονα, τη γνώμη του οποίου όλοι σέβονταν. Αναζήτησαν ως ομάδα τον εμπειρογνώμονα, που συμφώνησε με την άποψη του μέλους, παρέχοντας

τις απαραίτητες εξηγήσεις. Όμως, την άλλη μέρα το μέλος ανακάλυψε ότι οι συνάδελφοί του είχαν συμφωνήσει να συνεχίσουν στον ίδιο τρόπο δουλειάς!

Το μέλος παρέμεινε στην ομάδα χωρίς να (μπορεί να) συνεισφέρει σε έναν τρόπο εργασίας που του ήταν ακατανόητος, επειδή πλέον ήταν συνειδητά εσφαλμένος και αποσκοπούσε απλώς και μόνο στη διεκπεραίωση της συγκεκριμένης εργασίας. Συνεπώς, ουσιαστικά η επιλογή της ομάδας του να εγκαταλείψει τον αρχικό στόχο -που ήταν η κατανόηση των συστημάτων- και η δική του επιμονή σε αυτόν το απέκλεισε από τις εργασίες της. Ωστόσο, πριν την παρουσίαση του ερευνητικού τους αποτελέσματος στις άλλες ομάδες εργασίας ο διευκολυντής προσέγγισε το δυσαρεστημένο μέλος, προσπαθώντας να αποσπάσει την συναίνεσή του στο αποτέλεσμα της δουλειάς της ομάδας, τονίζοντας πόσο σημαντικό ήταν η ομάδα τους να συνεισφέρει αξιόλογα αποτελέσματα με εύληπτο τρόπο στην κοινή με τις άλλες ομάδες ερευνητική προσπάθεια. Το μέλος δεν είχε λόγο να διαφωνήσει σε αυτόν το στόχο. Όμως, το κρίσιμο ερώτημα είναι αν θα μπορούσε ποτέ κανείς να συμφωνήσει ότι η προαναφερόμενη ακολουθία ενεργειών αποτελεί συμμετοχική διευκόλυνση που διασφαλίζει έστω υποτυπωδώς την καλή συνεργασία της ομάδας.

Σε καμία περίπτωση! Ο ρόλος του διευκολυντή δεν συμβιβάζεται με τη χειραγώγηση του περιεχομένου της συζήτησης ούτε δικαιολογεί τον προσανατολισμό σε προειλημμένες αποφάσεις, όπως συνέβη στη συγκεκριμένη ομάδα με την επιμονή του διευκολυντή στο συγκεκριμένο τρόπο εργασίας. Ο διευκολυντής οφείλει να επανεξετάζει την τρέχουσα κατάσταση και να προσπαθεί να αποσπάσει την συναίνεση κάθε συμμετέχοντα όσον αφορά στην ακολουθούμενη διαδικασία για την λήψη της απόφασης όχι στην απόφαση καθαυτή (η οποία εν προκειμένω αφορούσε στον τρόπο εργασίας της ομάδας). Η εκ των υστέρων προσέγγιση με σκοπό τη χειραγώγηση του μέλους ήταν από κάθε άποψη μια απαράδεκτη ενέργεια. Στη συμμετοχική διαδικασία, η αλλαγή του σκοπού ή των προτεραιοτήτων της ομάδας απαιτεί ανοιχτές διαδικασίες και τη συναίνεση όλων και δεν συμβιβάζεται με κρυφές συμφωνίες. Ορισμένοι συμμετέχοντες στις εκπαιδεύσεις CECRA του ΓΠΑ θεώρησαν ότι ο καλύτερος τρόπος αντιμετώπισης μιας διαφωνίας είναι η καταφυγή στην πλειοψηφία, όπως άλλωστε τελικά έκανε και η συγκεκριμένη ομάδα. Ωστόσο, η πλειοψηφία αναιρεί τη συναίνεση και τη βασική της στόχευση για αμοιβαίο όφελος και διαρκή αποτελέσματα. Οι επιλογές του διευκολυντή αποκάλυπταν την επιτηδειότητα και μαζί την αδιαφορία ή την άγνοιά του στις αρχές της διευκόλυνσης.

Ωστόσο, η ομάδα παρουσίασε το αποτέλεσμα της δουλειάς της στις άλλες ομάδες και το διάγραμμα χειροκροτήθηκε. Το μέλος, όμως, πήρε αποστάσεις, εξηγώντας ότι εργασία δεν το αντιπροσώπευε και ουσιαστικά ο σκοπός δεν είχε επιτευχθεί. Ο εξειδικευμένος διευκολυντής παραδέχτηκε ότι η ομάδα συνέχισε με τον εσφαλμένο τρόπο εργασίας, επειδή πλέον δεν υπήρχε χρόνος, ώστε να παρουσιάσουν κάποιο αποτέλεσμα και κατηγορήσε το μέλος ότι δεν συνεισέφερε στις εργασίες της ομάδας! Η αλλαγή της καθιερωμένης σημασίας των λέξεων, προκειμένου να δικαιολογήσει κάποιος τις πράξεις του αποτελεί δοκιμασμένη τακτική³⁴ για τη διεκδίκηση κυριαρχίας και επιρροής και

---

³⁴ Θουκυδίδης, Περί Πολέμου: «Και την ειωθυίαν αξίωσιν των ονομάτων ες τα έργα αντήλλαξαν τη δικαιοσύνη».

προφανώς αυτό ήταν το διακύβευμα στη συγκεκριμένη περίπτωση, όχι η συμμετοχική διαδικασία. Ο διευκολυντής διεκδίκησε την ηγεσία της ομάδας, εκμεταλλευόμενος κάθε δυνατότητα άσκησης επιρροής ως μέλος και ως διευκολυντής. Το μέλος, από τη μεριά του εξάντλησε κάθε περιθώριο να διαδραματίσει χρήσιμο κατά την γνώμη του ρόλο στην ομάδα του και, όταν απέτυχε, αρνήθηκε να υποκύψει στο πατρωνάρισμα, παίρνοντας αποστάσεις και εκθέτοντας τους λόγους (και μαζί την ομάδα του) που οδήγησαν σε αυτήν την απόφαση.

Η συγκεκριμένη περίπτωση αποκαλύπτει τη δυναμική και συνάμα την τρωτότητα των συμμετοχικών διαδικασιών, το βάθος και η έκταση των οποίων είναι συνάρτηση της ικανότητας και της αντίληψης του ρόλου τους που έχουν τόσο τα μέλη όσο και ο διευκολυντής. Ειδικότερα, το δικαίωμα και συνακόλουθα η δυνατότητα κάθε μέλους ώστε η συνεισφορά του να τυγχάνει της κατά το δυνατόν ανεπηρέαστης κρίσης των συναδέλφων του, για να επιτευχθεί το κοινό όφελος, αποτελεί τη λυδία λίθο της συμμετοχής. Ο ρόλος του διευκολυντή σε μια ομάδα εξαντλείται στη διασφάλιση αυτής της δυνατότητας, περιλαμβάνοντας κάθε πρόσφορη ενέργεια που βοηθά τους συμμετέχοντες να διαμορφώσουν ίδια αντίληψη και να την υπερασπιστούν. Παράλληλα η δυνατότητα αυτή προϋποθέτει ότι όλοι συντάσσονται σε ένα κοινό σκοπό. Στο συγκεκριμένο παράδειγμα η προϋπόθεση αυτή δεν υπήρξε, καθώς, ο κοινός σκοπός ερμηνεύτηκε στην πορεία διαφορετικά από τους συμμετέχοντες. Από την άλλη, ο ρόλος του συμμετέχοντα σε μια συμμετοχική διαδικασία πραγματώνεται όχι μόνο στο βαθμό που κατανοεί τον εαυτό του ως μέλος της ομάδας (και, άρα, υποτάσσεται σε αυτήν) αλλά επίσης στο βαθμό που αναγνωρίζει την ατομική του ευθύνη να συνεισφέρει με τις δικές του δυνάμεις στον κοινό σκοπό.

Η αναγνώριση της συνεισφοράς ως δικαιώματος και ευθύνης εκκινεί μια διαδικασία ενδυνάμωσης, μέσω της οποίας κάθε συμμετέχοντας αναζητεί γνώσεις και ικανότητες, προκειμένου να αυξήσει την επίδρασή του στις αποφάσεις της ομάδας. Εφόσον υποστηριχθεί, η διαδικασία της ενδυνάμωσης, μπορεί να τον καταστήσει παράγοντα αλλαγής στο περιβάλλον του. Στην προαναφερόμενη περίπτωση οι διαδικασίες που υιοθετήθηκαν όχι μόνο δεν ενδυνάμωσαν την αυτοτελή συμμετοχή και την επιδραστικότητα των συμμετεχόντων αλλά υπονόμισαν και τη δυνατότητά τους να επωφεληθούν από τη (ρητή) γνώση του εμπειρογνώμονα που συμβουλευτήκαν.

Εντούτοις, στο συγκεκριμένο παράδειγμα δεν δοκιμάστηκε μόνο η ικανότητα των εμπλεκομένων να επωφελούνται από γνώσεις αλλά κυρίως η ικανότητά τους να οριοθετούν τη συμπεριφορά τους και τη συμπεριφορά των άλλων και να παράγουν γνώση από την εμπειρία των αλληλεπιδράσεών τους. Δεδομένου ότι καθένας βίωσε αυτήν την εμπειρία διαφορετικά, εύλογα η άρρητη γνώση που εσωτερίκευσαν, επίσης, διέφερε. Αυτός ο μετασχηματισμός της εμπειρίας σε άρρητη γνώση ανώτερης τάξης είναι στον πυρήνα των συμμετοχικών διαδικασιών, μαρτυρώντας το λόγο, που η γνώση της διευκόλυνσης είναι κατά κύριο λόγο εμπειρική και δεν μεταφέρεται πλήρως και στο σύνολο της από ένα άτομο σε ένα άλλο αλλά πάντα διέρχεται από τα προσωπικά «φίλτρα» όσων παρεμβάλλονται. Αυτό, δεν συνεπάγεται ότι η γνώση της διευκόλυνσης δεν μπορεί να

συστηματοποιηθεί- εξάλλου η παρούσα εργασία ενσωματώνει μια προσπάθεια μετατροπής της εμπειρικής γνώσης σε συστημική. Αντίθετα, υποδεικνύει ότι η συστημική γνώση της διευκόλυνσης προϋποθέτει εμπειρικό υπόστρωμα που ενσωματώνει τις συμμετοχικές αρχές, προκειμένου η γνώση αυτή να αναπτυχθεί, να εφαρμοστεί και να τελεσφορήσει.

Στο ίδιο συμπέρασμα καταλήγει μια συζήτηση που διενεργήθηκε στο πλαίσιο της εκπαίδευσης CECRA TTT με θέμα τη δυσκολία αφομοίωσης των συμμετοχικών αρχών και τη χρησιμοποίηση των μεθόδων διευκόλυνσης ως μέσο χειραγώγησης των συμμετοχικών διαδικασιών. Σε γενικές γραμμές, θεωρήθηκε φυσική η πρόσδεση στον εδραιωμένο τρόπο σκέψης και η αντίσταση στον καινούργιο, η οποία γίνεται αντιληπτή ως μια διαδικασία προσαρμογής των νέων θεωρήσεων σε γνωστές καταστάσεις. Ωστόσο, η εφαρμογή νέων αρχών εγείρει θέμα άσκησης εξουσίας, καθώς οι νέοι τρόποι σκέψης απειλούν την εδραιωμένη τάξη πραγμάτων. Αυτές οι εγγενείς δυσκολίες θα μπορούσαν να αντιμετωπιστούν δίνοντας μεγαλύτερη έμφαση στην εφαρμογή και στη διάδοση των συμμετοχικών προσεγγίσεων από αυτούς που κατανοούν τις αρχές τους. Η προβολή επιτυχημένων παραδειγμάτων, καθώς και η ενίσχυση της αυτογνωσίας μέσα από τη γνωριμία (όχι κατ' ανάγκη και την αποδοχή) με αξίες και πηγές γνώσης άλλων ανθρώπων, επίσης, συντελούν στην εμπέδωση των συμμετοχικών αρχών.

10.4 Πρώτη αποτίμηση των εκπαιδύσεων CECRA ΓΠΑ από εκπαιδευόμενους

Η αποτίμηση των συμμετοχικών εκπαιδύσεων CECRA που διεξήγαγε το ΓΠΑ στην Ελλάδα και την Κύπρο έδειξε ότι η ανταπόκριση των εκπαιδευομένων ήταν σχεδόν στο σύνολο της πολύ θετική. Σύμφωνα με την ανατροφοδότηση που παρείχαν, το περιεχόμενο των εκπαιδύσεων ήταν εξαιρετικά ενδιαφέρον και είχε άμεση, πρακτική εφαρμογή τόσο στον επαγγελματικό τους στίβο όσο και στις καθημερινές, διαπροσωπικές τους σχέσεις. Οι εκπαιδύσεις τους βοήθησαν να συνειδητοποιήσουν προσλαμβάνουσες που ήδη είχαν και να εμβαθύνουν στο συμβουλευτικό τους ρόλο. Για παράδειγμα, ένας σύμβουλος, αναστοχαζόμενος το ρόλο του και συνειδητοποιώντας ότι μέρος αυτού ήταν η καθοδήγηση του συμβουλευμένου παραγωγού, ώστε να αποσαφηνίσει τους σκοπούς, τους στόχους του και τους τρόπους επίτευξής τους αναφώνησε: «... και εμείς [οι σύμβουλοι] που λέμε ότι έρχονται [οι αγρότες] να μας ρωτήσουν και δεν ξέρουν τι θέλουν!» Επίσης, η βελτίωση των συναδελφικών σχέσεων αποτέλεσε μια ενδιαφέρουσα προοπτική για την εφαρμογή των τεχνικών επικοινωνίας στην περίπτωση μιας εκπαιδευομένης, η οποία είχε την ευκαιρία να αναστοχαστεί τη σχέση με περιθωριοποιημένη συνάδελφό της στο χώρο εργασίας της.

Συμπεράσματα

- Η CECRA TTT συνέβαλε στη βελτίωση της ικανότητας διευκόλυνσης και της λειτουργικότητας των ΟΣ, ενισχύοντας την γκάμα των διαθέσιμων μεθοδολογικών εργαλείων, την αυτεπίγνωση και τη γνώση που προκύπτει από την εμπειρία των σχέσεων.

- Οι σχέσεις μεταξύ των φορέων AKIS είναι βαθιά προβληματικές. Η αποξένωση των υπηρεσιών έρευνας από την παροχή συμβουλών και την εκπαίδευση αποτελεί παγιωμένη κατάσταση.
- Οι διαπροσωπικές σχέσεις στους φορείς AKIS είναι συχνά τεταμένες ή αδιάφορες σε βαθμό που εκ των πραγμάτων ακυρώνουν κάθε δυνατότητα οργανωσιακής μάθησης.
- Η διευκόλυνση διέπεται από αρχές που μπορεί να υποσκάπτονται ακόμη και από ανθρώπους που θεωρούνται ειδικοί και είναι μεθοδολογικά ικανοί. Η μεθοδολογική επάρκεια στις συμμετοχικές τεχνικές δεν συνεπάγεται επάρκεια στη διευκόλυνσή των συμμετοχικών διαδικασιών.
- Ο ρόλος του διευκολυντή σε μια ομάδα αφορά στην ετοιμότητα διασφάλισης του δικαιώματος κάθε μέλους να σχηματίζει και να διατυπώνει τη δική του γνώμη του και η συνεισφορά του να τυγχάνει της ανεπηρέαστης από τη διαδικασία κρίσης των υπολοίπων μελών. Αυτό το δικαίωμα της συμμετοχής σε μια ουδέτερη διαδικασία αποτελεί το θεμέλιο της ενεργούς συμμετοχής του.
- Ο ρόλος κάθε συμμετέχοντα σε μια συμμετοχική διαδικασία πραγματώνεται όχι μόνο στο βαθμό που κατανοεί τον εαυτό του ως μέλος της ομάδας αλλά επίσης στο βαθμό που αναγνωρίζει το δικαίωμα και την ευθύνη του να συνεισφέρει με τις δικές του δυνάμεις στον κοινό σκοπό. Η παραδοχή αυτή αποτελεί την απαρχή της ενδυνάμωσής του, μιας διαδικασίας που τον κινητοποιεί προκειμένου να αυξήσει την επίδρασή του στις αποφάσεις της ομάδας και να καταστεί παράγοντας αλλαγής στο περιβάλλον του. Ο ρόλος του διευκολυντή ολοκληρώνεται εφόσον οι ενέργειές του συντείνουν στην ενδυνάμωση των συμμετεχόντων.
- Η εφαρμογή νέων αρχών εγείρει θέμα άσκησης εξουσίας, με συνέπεια η υιοθέτηση των συμμετοχικών διαδικασιών να οδηγεί σε αμφισβήτηση της εδραιωμένης τάξης πραγμάτων.
- Η γνώση της διευκόλυνσης αφορά σε μια εμπειρική διαδικασία που προϋποθέτει κατάλληλο εμπειρικό υπόστρωμα, προκειμένου να αναπτυχθεί, να εφαρμοστεί και να τελεσφορήσει στη βάση των συμμετοχικών αρχών. Η αφομοίωση των συμμετοχικών αρχών μπορεί να υλοποιηθεί μέσα από την εφαρμογή και διάδοση συμμετοχικών παραδειγμάτων από ανθρώπους που κατανοούν τις αρχές τους. Επίσης, ενθαρρύνεται στο πλαίσιο διαδικασιών ανάπτυξης της αυτογνωσίας των εμπλεκομένων, η οποία επιτυγχάνεται με την επαφή τους με ποικίλες αξίες και πηγές γνώσης.
- Οι συμμετοχικές εκπαιδεύσεις του προτύπου CECRA έγιναν δεκτές θετικά στον Ελλαδικό χώρο. Οι συμμετοχικές διαδικασίες κατανοήθηκαν ως εφαρμογές που αξίζουν να δοκιμαστούν συχνά σε πλαίσιο ευρύτερο του συμβουλευτικού/ εκπαιδευτικού έργου, της βελτίωσης των συναδελφικών σχέσεων συμπεριλαμβανομένης.

ΤΕΤΑΡΤΟ ΜΕΡΟΣ: ΑΝΑΣΚΟΠΗΣΗ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Κεφάλαιο 11

11.1 Η πολλαπλή επίδραση των ΟΣ

Η παρούσα έρευνα αφορούσε στην εφαρμογή των ΟΣ, μιας συμμετοχικής, εκπαιδευτικής παρέμβασης, σε πιλοτική κλίμακα.

Η παρέμβαση συνάντησε δυσκολίες που είχαν διαφορετική αφετηρία: Ορισμένες δυσκολίες αφορούσαν σε γραφειοκρατικές και οργανωσιακές αδυναμίες, στην αμφίθυμη αντιμετώπιση των ΟΣ από την πλευρά τοπικών φορέων που λειτούργησαν ως ρυθμιστές της πρόσβασης στους κτηνοτρόφους, στερεοτυπικές αντιλήψεις και εδραιωμένες συμπεριφορές, καθώς και περιοριστικές αντιλήψεις του ρόλου των φορέων, που επηρέασαν τη μετάδοση της γνώσης. Οι δυσκολίες αυτές εκκινούσαν σε μεγάλο βαθμό από λειτουργικές αδυναμίες του ΑΚΙΣ που εμποδίζουν την κοινή στόχευση και το συντονισμό του. Αντίθετα, η δυσκολία προσαρμογής ορισμένων εμπλεκόμενων στις συμμετοχικές αρχές εκκινούσε από την ίδια τη συμμετοχική διαδικασία και την αμφισβήτηση του στερεοτυπικού τρόπου σκέψης, την οποία οι συμμετοχικές διαδικασίες εγγενώς περιλαμβάνουν. Μεθοδολογικές αδυναμίες επίσης δυσχέραναν την υλοποίηση της πιλοτικής εφαρμογής, ιδιαίτερα στην έναρξή της.

Η παρέμβαση υποστηρίχθηκε από μεμονωμένους κτηνοτρόφους και φορείς που συνεισέφεραν πληροφορίες και γνώσεις, ενθάρρυναν τη συμμετοχή ή και συμμετείχαν στις δράσεις της. Επίσης, ευνοήθηκε από το συμμετοχικό περιβάλλον υλοποίησης Ευρωπαϊκών ερευνητικών προγραμμάτων, από το οποίο αντλήθηκε πολύτιμη εμπειρική γνώση πάνω στη διευκόλυνση. Η παρέμβαση παρήγαγε αποτελέσματα σε πολλαπλά επίπεδα, υποδεικνύοντας τις κατευθύνσεις με βάση τις οποίες μπορούν να παραχθούν οφέλη από την εφαρμογή σε μεγαλύτερη κλίμακα.

Σε ατομικό επίπεδο οι ΟΣ προσέλκυσαν το ενδιαφέρον των κτηνοτρόφων, το οποίο διατηρήθηκε ενεργό για σημαντικό χρονικό διάστημα. Στη διάρκεια της συμμετοχής τους τα μέλη ενεπλάκησαν σε διαδικασίες κριτικού στοχασμού, ενίσχυσαν τις πρακτικές τους γνώσεις, περιόρισαν την εσωστρέφειά τους και βελτίωσαν την ικανότητά τους για υιοθέτηση καινοτομιών, ενδυναμώνοντας και επεκτείνοντας αμφίπλευρα τις δικτύσεις και τις προσβάσεις τους σε γνώσεις. Επίσης, σε προσωπικό επίπεδο η διευκόλυνση των ΟΣ αποτέλεσε την αφετηρία ενός ταξιδιού γνώσης και προσωπικής ανάπτυξης, στη διάρκεια του οποίου ήρθα σε επαφή με διαφορετικά συστήματα γνώσης και επέκτεινα την κατανόησή μου για το οικείο σύστημα και τις προοπτικές του.

Σε επίπεδο ομάδας, οι κτηνοτρόφοι συνεργάστηκαν, αναστοχαζόμενοι, για την επίλυση των προβλημάτων τους, έδειξαν ότι μπορούν να ξεπερνούν προβλήματα σχετικά με τον τρόπο συνεργασίας τους και, ακόμη περισσότερο, να κεφαλαιοποιούν αυτή τη γνώση και να την ενσωματώνουν με τη μορφή ρητών κανόνων, διαμορφώνοντας τους όρους συμμετοχής τους στη

μαθησιακή διαδικασία. Σε συστημικό επίπεδο η ΟΣ-1 αποτέλεσε το δοκιμαστικό πεδίο για τη δημιουργία διαύλων επικοινωνίας στο τοπικό ΑΚΙΣ.

Οι τρεις ΟΣ άφησαν θετικό αποτύπωμα όσον αφορά στη μεταφορά και την παραγωγή της γνώσης και συνολικά τη χρησιμότητα τους, σύμφωνα με τις αξιολογήσεις των μελών τους. Επίσης, η μαθησιακή διαδικασία και το αποτέλεσμα των πιλοτικών ΟΣ αξιολογήθηκε θετικά από στελέχη του ΕΛΓΟ και του ΓΠΑ, που έκριναν χρήσιμη τη συμπερίληψη των ΟΣ στην εργαλειοθήκη της γεωργικής εκπαίδευσης για τους Έλληνες αγρότες. Επίσης, σε θεσμικό επίπεδο, η δυναμική των ΟΣ αποτέλεσε προπομπό για την έναρξη των συμμετοχικών εκπαιδεύσεων του προτύπου CECRA στην Ελλάδα και την Κύπρο, οι οποίες έτυχαν θετικής αντιμετώπισης από εκπαιδευτές και συμβούλους.

11.2 Η γνώση της διευκόλυνσης

Η από κοινού εργασία σε «διευκολυνόμενο περιβάλλον» αποτελεί το πλαίσιο λειτουργίας και την πηγή των ωφελημάτων των ΟΣ. Ωστόσο, η ικανότητα διευκόλυνσης των ομάδων δεν ήταν αποτέλεσμα μιας μόνο εκπαιδευτικής διαδικασίας ή μιας μορφής γνώσης. Αντίθετα, προέκυψε ως αποτέλεσμα πολλών διαδικασιών που είχαν ως σημείο εκκίνησης τη συνειδητοποίηση διαδοχικών ελλειμμάτων γνώσης, ικανότητας και κατανόησης σε όλα τα στάδια της παρέμβασης. Η κάλυψη των ελλειμμάτων αυτών απαίτησε την κινητοποίησή μου ως διευκολύντριας σε μια προσπάθεια συνδυασμού ρητής και άρρητης γνώσης και συνεχών επιλογών.

Η διευκόλυνση των ΟΣ βρισκόταν στο επίκεντρο των επιλογών αυτών. Στη διάρκεια των συζητήσεων στις ΟΣ, ανάγκες αναδύονταν και πληροφορίες και τεχνικές γνώσεις συνδυάζονταν και ορισμένες επιλέγονταν από τους κτηνοτρόφους ως οι πλέον κατάλληλες για εφαρμογή. Συγχρόνως, το διευκολυνόμενο πλαίσιο, στο οποίο εξελίσσονταν οι δράσεις, ήταν πεδίο εφαρμογής στοχευμένων μεθόδων διευκόλυνσης. Οι μέθοδοι διευκόλυνσης ήταν αποτέλεσμα της εξέτασης των συγκεκριμένων συνθηκών που ανέκυπταν από τις τρέχουσες αλληλεπιδράσεις των συμμετεχόντων και επανακαθόριζαν και τη διαδικασία και το γνωσιακό αποτέλεσμά της. Η εμπειρία από τη συμμετοχή σε ποικίλα διευκολυνόμενα περιβάλλοντα έδειξε ότι η παρακολούθηση των αντιδράσεων των συμμετεχόντων και η αναπροσαρμογή της διαδικασίας διευκόλυνσης αποτελούν καθοριστικά στοιχεία για την επιτυχή κατάληξη των συμμετοχικών διαδικασιών.

Στις συμμετοχικές διαδικασίες οι διάφορες μέθοδοι και τεχνικές αντιστοιχούν στη ρητή, τεχνική γνώση της διευκόλυνσης. Αυτή παρέχει ένα εύρος δυνατοτήτων στο διευκολυντή, ο οποίος επιλέγει κάθε φορά την προσφορότερη για τους σκοπούς του μέθοδο. Η επιλογή, όμως, και κυρίως ο τρόπος εφαρμογής κάθε μεθόδου/ τεχνικής είναι προϊόν τόσο ρητής όσο και άρρητης, εσωτερικευμένης γνώσης. Η απόκτηση γνώσης και ικανότητας στη διευκόλυνση, συνεπώς, είναι μια συνεχής διαδικασία δοκιμής και σφάλματος, μια βιωματική μαθησιακή διαδικασία που καθορίζεται από τη γνώση, την αυτογνωσία και τις δεξιότητες που έχει συσσωρεύσει ο διευκολυντής. Αυτό το απόθεμα,

που είναι παράγωγο εμπειριών και αξιών, καθορίζει το βαθμό αφομοίωσης της νέας γνώσης και συνεπώς τη βελτίωση που κάθε διευκολυντής επιτυγχάνει μετά από κάθε εμπειρία διευκόλυνσης.

Στη συγκεκριμένη έρευνα, αφετηρία της εμπειρικής μαθησιακής διαδικασίας διευκόλυνσης ήταν η απόφαση για την ανάληψη κάθε απαραίτητης δράσης για την απόκτηση εμπειρίας από συστήματα γνώσης που ενσωματώνουν διαφορετικές συμπεριφορές και αξίες. Πρώτο βήμα ήταν η αναζήτηση συμμετοχικών παραδειγμάτων στην Ιρλανδία. Αυτό ανέδειξε ως καθοριστική για τη διευκόλυνση των ΟΣ τη στάση που υιοθετεί ο διευκολυντής και την αξία που αποδίδει στην ομάδα, τον τρόπο που αντιμετωπίζει την άγνοιά του και τη συσσωρευμένη εμπειρία του ίδιου και του συστήματος στο οποίο λειτουργεί (δεδομένου ότι έμπειροι διευκολυντές λειτουργούν ως μέντορες των νεότερων). Ανέδειξε, επίσης, τη σημασία της μεθοδολογικής επάρκειας αλλά και της συναδελφικής αλληλεπίδρασης και μάθησης στην ενδυνάμωση του ρόλου των συμβούλων- διευκολυντών κατά τρόπο αντίστοιχο με την επίδραση που έχει η φιλία μεταξύ των μελών των ΟΣ στη λήψη αποφάσεων για τις εκμετάλλευσής τους.

Η παρακολούθηση συμμετοχικών εκπαιδεύσεων αποτέλεσε το δεύτερο σημαντικό βήμα στην αναζήτηση εμπειριών διευκόλυνσης, καθώς ανέδειξε την αναγκαιότητα αλλά και την ανεπάρκεια της μεθοδολογικής γνώσης να διασφαλίσει την ακεραιότητα των συμμετοχικών διαδικασιών. Κρίσιμα σημεία που επίσης αναδείχθηκαν αφορούσαν στη σημασία της αυτεπίγνωσης και της γνώσης που προκύπτει από την εμπειρία των σχέσεων, καθώς αποτελούν το εμπειρικό υπόστρωμα για την αφομοίωση των συμμετοχικών αρχών, την ανάπτυξη της γνώσης της διευκόλυνσης και την πραγμάτωση του ρόλου του διευκολυντή.

Εν τέλει, τα συμπεράσματα αυτά επιβεβαιώνουν ότι η εκπαίδευση των διευκολυντών δεν μπορεί να βασίζεται μόνο στην 'τεχνική' εκπαίδευση της διευκόλυνσης (μέθοδοι) αλλά να εμπλουτίζεται με εμπειρίες συναδελφικής και κοινωνικής μάθησης. Οι εμπειρίες αυτές ενισχύουν την ικανότητά τους να υπερβαίνουν τα εδραιωμένα σχήματα της κοινωνικής διάδρασης και - σε συνδυασμό με την μεθοδολογική γνώση - τους καθιστούν ικανούς να διευκολύνουν τους συμμετέχοντες στις συμμετοχικές διαδικασίες στην αναγνώριση των δικών τους στερεοτύπων και στη λήψη αιτιολογημένων αποφάσεων.

11.3 Απαντώντας τα ερευνητικά ερωτήματα- ερώτημα 10^ο

Πως οι ΟΣ και οι συμμετοχικές διαδικασίες μάθησης μπορούν να συμβάλλουν στη διάδοση της γνώσης, τη συνεργασία και την ενίσχυση των δράσεων στον Ελληνικό αγροτικό χώρο;

Η εφαρμογή των ΟΣ και της συμμετοχικής μάθησης σε ευρύτερη κλίμακα μπορεί να πολλαπλασιάσει τα οφέλη που ανέδειξε η πιλοτική εφαρμογή τους σε ατομικό, ομαδικό και θεσμικό επίπεδο και συνεπώς να συμβάλλει στην ατομική και οργανωσιακή μάθηση, την καλλιέργεια ομαδικότητας και τη βελτίωση της διασύνδεσης ατόμων και φορέων του AKIS. Βασική προϋπόθεση

για αυτό αποτελεί η κατά το δυνατόν ευρύτερη ενσωμάτωση των συμμετοχικών αρχών στην καθημερινή πρακτική των φορέων του AKIS.

Στην κατεύθυνση αυτή συμβάλει η έναρξη στο ΓΠΑ των πρώτων συμμετοχικών εκπαιδεύσεων για συμβούλους /εκπαιδευτές στο πλαίσιο της πιστοποίησης CECRA. Η CECRA εξοικειώνει τους εκπαιδευόμενους με τις συμμετοχικές μεθόδους και συγχρόνως συμβάλλει στην ευαισθητοποίησή τους ώστε να μπορούν να αφομοιώσουν τις συμμετοχικές αρχές στη βάση της εμπειρικής τους γνώσης. Ωστόσο, η CECRA είναι το πρώτο βήμα, το οποίο δίνει το ερέθισμα αλλά όχι και το απόθεμα της εμπειρικής γνώσης που απαιτείται για την ουσιαστική και διαρκή ενσωμάτωση των συμμετοχικών εκπαιδεύσεων και διαδικασιών στο συμβουλευτικό και εκπαιδευτικό έργο.

Ένας άμεσος και περισσότερο ασφαλής τρόπος για τη συνεχή ανατροφοδότηση του ερεθίσματος αυτού, είναι η συμπερίληψη διαδικασιών συμμετοχικής μάθησης στις εσωτερικές διεργασίες των φορέων. Η δημιουργία διευκολυνόμενου περιβάλλοντος με συγκεκριμένο κατά περίπτωση πλάνο και στόχευση μπορεί να επιτρέψει την αναγνώριση προβληματικών περιοχών στο προσφερόμενο έργο και την κεφαλαιοποίηση της γνώσης στο εσωτερικό των φορέων. Μπορεί, επίσης, να συμβάλλει στην καλλιέργεια της ικανότητας ενεργούς συμμετοχής και την ανάδειξη νέων διευκολυντών. Επιπλέον, καθιστά περισσότερο πιθανή την αντιμετώπιση παρανοήσεων, τη σύγχυση ρόλων και καθηκόντων και την ενίσχυση των θετικών εμπειριών αλληλεπίδρασης του προσωπικού τους. Συνεπώς, η βελτίωση της συχνά προβληματικής συνεργασίας στο εσωτερικό των οργανισμών αλλά και της ποιότητας των προσφερόμενων υπηρεσιών είναι μεταξύ των αναμενόμενων αποτελεσμάτων από την ενσωμάτωση των συμμετοχικών διαδικασιών.

Σε συστημικό επίπεδο, η υιοθέτηση των συμμετοχικών διαδικασιών στην υλοποίηση έργων με διεπιστημονικό χαρακτήρα (για παράδειγμα των έργων του Μέτρου «Συνεργασία» του ΠΑΑ), μπορεί να συμβάλλει στην ενίσχυση της διασύνδεσης των φορέων του AKIS. Πεδία για την επίτευξη βελτιώσεων μπορούν ιδιαίτερα να αποτελέσουν η σύνδεση παραγωγής και εφαρμογής της γνώσης, η εδραίωση δίαυλων έγκαιρης και απρόσκοπτης πληροφόρησης, η επικαιροποίηση της τεχνικής γνώσης των συμβούλων σε τακτική βάση με τρόπο ουσιαστικό και αξιόπιστο.

Σε κάθε περίπτωση, η ουσιαστική συμβολή των ΟΣ και των συμμετοχικών διαδικασιών στις δράσεις του Ελληνικού AKIS είναι συνάρτηση της έκτασης και του βαθμού αξιοποίησής τους από τους φορείς του AKIS. Πρωτίστως αφορά στο βαθμό που οι εν λόγω φορείς αναγνωρίζουν την ύπαρξη ελλειμμάτων και προβληματικών περιοχών, τις οποίες η υφιστάμενη διαμόρφωση των σχέσεων και οργάνωση δεν αρκεί για να αντιμετωπίσει. Αν αυτά δεν διαπιστώνονται ρητά, οι συμμετοχικές διαδικασίες δεν πρόκειται να αποτελέσουν ουσιαστική επιλογή και να αξιοποιηθούν.

Εφόσον, ωστόσο, φορείς του AKIS θελήσουν να τις αξιοποιήσουν, η συνεχής, θεσμική υποστήριξη του έργου της διευκόλυνσης είναι απαραίτητη για την αλλαγή των εδραιωμένων σχημάτων που συντελούν στην προαναφερόμενη έλλειψη συνεργασίας και συντονισμού εντός και εκτός των οργανισμών. Η επίδειξη ικανότητας ηγεσίας συμβατής με τη συμμετοχική προσέγγιση είναι απαραίτητη για την εδραίωση ενός οργανωμένου και ευέλικτου πλαισίου υποστήριξης της

συμμετοχικής μάθησης και την εδραίωσή της σε συστημικό επίπεδο. Η γνώση της διευκόλυνσης που κινητοποιείται στην πορεία υλοποίησης των συμμετοχικών διαδικασιών και η προσκόλληση των διευκολυντών στις συμμετοχικές αρχές, αποτελούν, επίσης, κρίσιμες παραμέτρους για την απαγκίστρωση από εδραιωμένα σχήματα κοινωνικής διάδρασης. Αυτό συμβάλει στην αποφυγή του κινδύνου επιδείνωσης αντί επίλυσης των προβληματικών καταστάσεων που οι συμμετοχικές διεργασίες φέρνουν στο προσκήνιο. Η εμπειρία της Ιρλανδίας έδειξε ότι ακόμη και συστήματα ΓΕ με μεγάλη εμπειρία και υψηλό βαθμό οργανωσιακής ικανότητας μπορεί να υιοθετήσουν επιλογές που ζημιώνουν τη συμμετοχή ορισμένων κατηγοριών ενδιαφερομένων στα προγράμματα και προβληματίζουν, επειδή αντίκεινται στις συμμετοχικές αρχές. Ωστόσο, και αυτές οι ενέργειες και οι εντάσεις και οι προβληματισμοί που προκαλούν πρέπει να αξιοποιούνται δημιουργικά στη γενικότερη προσπάθεια για την επίτευξη βελτιώσεων.

Στη κατεύθυνση αξιοποίησης των συμμετοχικών προσεγγίσεων συμβάλλει, επίσης, η έμφαση που δίνεται σε Ευρωπαϊκό επίπεδο στη λειτουργία των εθνικών AKIS και την παροχή συμβουλών για την υλοποίηση πολιτικών, που στοχεύουν στην καινοτομία, την ενίσχυση της ανταγωνιστικότητας εκμεταλλεύσεων και επιχειρήσεων και την πράσινη ανάπτυξη. Αυτή αναμένεται να ενθαρρύνει την ενσωμάτωση των συμμετοχικών διαδικασιών στην παροχή συμβουλών, δεδομένης της διασφάλισης των απαραίτητων κονδυλίων. Οι εκπαιδεύσεις CECRA και ανάλογες εκπαιδεύσεις για τη διαδραστική καινοτομία, καθώς και η ενίσχυση των δικτύσεων των Ευρωπαϊκών συμβούλων (όπως, για παράδειγμα, προβλέπονται στο έργο I2CONNECT³⁵ - H2020) δημιουργούν θετικές προοπτικές, εφόσον οι ευκαιρίες μάθησης και οι διασυνδέσεις αξιοποιηθούν.

Παρά την προσδοκία θετικών εξελίξεων, οφείλει κανείς να μην παραγνωρίζει την αδυναμία διασύνδεσης των φορέων του Ελληνικού AKIS και την έντονη εσωστρέφειά τους, που ενέχει τον κίνδυνο μη (συνεπώς) υποστήριξης των συμμετοχικών αρχών και διαδικασιών. Εξάλλου, στο παρελθόν αναπτυξιακές πολιτικές και εργαλεία, όπως για παράδειγμα οι συνεταιριστικές οργανώσεις και οι ομάδες παραγωγών, παρά τις ευνοϊκές προοπτικές, στη χώρα μας επέτυχαν μόνο ως εξαιρέσεις του κανόνα.

Εντούτοις, η εντεινόμενη προσπάθεια για την πυροδότηση μιας ανατροφοδοτούμενης διαδικασίας εδραίωσης συμμετοχικών διαδικασιών αποτελεί επιλογή που στις παρούσες συνθήκες αξίζει να επιδιωχθεί. Αν, συνεπώς, το κρίσιμο ερώτημα είναι γιατί πρέπει να υποστηριχθούν οι ΟΣ και οι συμμετοχικές εκπαιδευτικές και συμβουλευτικές προσεγγίσεις στην χώρα μας, η απάντηση είναι εύλογη στη βάση των προαναφερόμενων και παραμένει ίδια οπουδήποτε δεν συναντώνται: «επειδή δεν υπάρχουν» (Coutts et al. 2005).

---

³⁵ <https://i2connect-h2020.eu/>

11.4 Επίλογος

Η παρούσα διατριβή συνδύασε ένα ευρύ φάσμα μεθόδων και πηγών γνώσης, προκειμένου να υπηρετηθεί ο πρωταρχικός ερευνητικός σκοπός: η δημιουργία ΟΣ κτηνοτρόφων που φιλοξενούν διαδικασίες μάθησης και προάγουν τη γνώση και το συντονισμό των φορέων ΑΚΙΣ.

Ο συμμετοχικός και διερευνητικός χαρακτήρας της παρέμβασης επέβαλε την έρευνα-δράση ως μεθοδολογικό πλαίσιο και τη θεμελιωμένη θεωρία ως μέθοδο ανάλυσης και ερμηνείας των δεδομένων. Η θεμελιωμένη θεωρία στοιχειοθέτησε τον ορισμό ενός πλαισίου θεώρησης: α. της εφαρμογής των βιωματικών και συμμετοχικών αρχών, β. των παραγόντων που καθορίζουν την επίτευξη των πλεονεκτημάτων τους σε διαφορετικά περιβάλλοντα και γ. των σημείων διαφοροποίησης της συμμετοχικής παρέμβασης των ΟΣ από την καθιερωμένη εκπαιδευτική διαδικασία.

Ο συνδυασμός των ποιοτικών μεθόδων με την ποσοτική διερεύνηση με ερωτηματολόγια επέτρεψε τον σχηματισμό υποθέσεων, την εστίαση στην επίτευξη των πλεονεκτημάτων των ΟΣ και τις παραμέτρους ένταξης των κτηνοτρόφων σε αυτές και συγχρόνως τον εμπλουτισμό των παραμέτρων αυτών. Με τον τρόπο αυτό επιχειρήθηκε η αντιστάθμιση των περιορισμών της ποσοτικής διερεύνησης που απορρέουν από την πιλοτική κλίμακα εφαρμογής της παρέμβασης, σηματοδοτώντας, παράλληλα, την «υποταγή» της στον ποιοτικό σχεδιασμό.

Τα προαναφερόμενα χαρακτηριστικά του ερευνητικού σχεδιασμού και η ποικιλία των πηγών οδήγησαν σε ισχυρά συμπεράσματα όσον αφορά στην εν δυνάμει λειτουργία ΟΣ, καθώς και τη λειτουργία και το συντονισμό των φορέων ΑΚΙΣ στη χώρα μας και, επίσης, τη διευκόλυνση συμμετοχικών διαδικασιών εν γένει. Τα συμπεράσματα αυτά οδήγησαν σε προτάσεις, που συνοψίζονται στην επόμενη ενότητα.

Συγχρόνως, νέες ερευνητικές κατευθύνσεις αναδείχτηκαν από την πρακτική εφαρμογή των διαδικασιών διευκόλυνσης. Έτσι, ενδιαφέρον παρουσιάζει η μελλοντική εφαρμογή των ΟΣ σε ευρύτερη κλίμακα στη χώρα μας, η ποσοτική διερεύνηση της επίδρασης των παραμέτρων του micro-ΑΚΙΣ στην ένταξη των παραγωγών και την αποτελεσματικότητα της διευκόλυνσης. Η ενσωμάτωση των συμμετοχικών αρχών στην εκπαίδευση των παραγωγών και κυρίως των συμβούλων αποτελεί μια θεσμική πρόκληση, η διευθέτηση της οποίας ενδεχομένως προσανατολίσει τη μελλοντική υλοποίηση και διερεύνησή τους σε ποικίλα τεχνικά πεδία. Ευρύτερα, η εφαρμογή της αρχής της συμπεριληπτικότητας σε μελλοντικές παρεμβάσεις και η ανάγκη κεφαλαιοποίησης της γνώσης, ειδικότερα στο πλαίσιο του κατεξοχήν αποσπασματικού Ελληνικού ΑΚΙΣ, ενέχει μεγάλο θεωρητικό και πρακτικό ενδιαφέρον και ιδιαίτερα υπό την απειλή της εξάντλησης των φυσικών πόρων, της κλιματικής αλλαγής και των αναδυόμενων κινδύνων της δημόσιας υγείας.

Σύνοψη συμπερασμάτων-προτάσεων

Υλοποίηση ΟΣ

- Ανεξάρτητοι παραγωγοί και φορείς με κύρος στις τοπικές κοινωνίες μπορούν να παίξουν καίριο ρόλο στη δημιουργία των ΟΣ. Η απευθείας επικοινωνία αποτελεί την ασφαλέστερη οδό για την προσέγγιση και επίτευξη συνεργασίας με παραγωγούς.
- Η ένταξη σε ΟΣ προϋποθέτει μια «κρίσιμη μάζα» κοινωνικού δεσμευτικού κεφαλαίου. Εφόσον αυτή διασφαλίζεται, η συμμετοχική διαδικασία ενδυναμώνει τους δεσμούς και επεκτείνει τόσο τις ισχυρές όσο και τις ασθενείς δικτύωσεις των μελών μεταξύ τους και με φορείς του ΑΚΙΣ. Τα μέλη αυτά των ΟΣ μπορούν να παίξουν ρόλο στη διάδοση της γνώσης και τη δημιουργία ευκαιριών για τοπική καινοτομία, εφόσον οι τοπικοί φορείς ΑΚΙΣ τα συμπεριλάβουν σε δράσεις και ευνοήσουν περαιτέρω τη δικτύωσή τους.
- Η κύρια αιτία μη ένταξης των εκπαιδευόμενων σε ΟΣ εντοπίζεται στο έλλειμμα δεσμευτικού κοινωνικού κεφαλαίου. Σε αυτήν την περίπτωση, η εξωτερική παρακίνηση της συμμετοχής σε μια ΟΣ μπορεί να πυροδοτήσει ένα μηχανισμό δημιουργίας του απαραίτητου δεσμευτικού κεφαλαίου, που μεσοπρόθεσμα ενδεχομένως να οδηγήσει στην αυτοδύναμη συμμετοχή τους. Συνεπώς, ένα πλαίσιο σχεδιασμού και υποστήριξης ΟΣ συνιστάται να περιλαμβάνει ένα πλαίσιο εξωτερικών κινήτρων. Ιδιαίτερα οι μικρής δυναμικότητας κτηνοτρόφοι χρειάζονται στήριξη και χρόνο προσαρμογής μέχρι να μπορέσουν να λειτουργήσουν αυτόνομα.
- Η συμμετοχή σε ΟΣ οδηγεί τα μέλη σε βελτιώσεις των ακολουθούμενων πρακτικών στις εκμεταλλεύσεις τους. Αυτές προκύπτουν ασφαλέστερα με την ανταλλαγή γνώσης και εμπειρίας μεταξύ των μελών και τον πειραματισμό σε συνδυασμό με τη μεταφορά γνώσης από ειδικούς που συμμετέχουν περιστασιακά ως εξωτερικοί δρώντες.
- Η συνέχιση των εργασιών μιας ΟΣ απαιτεί τη διατήρηση του ερεθίσματος /κινήτρου για νέα γνώση, υποδεικνύοντας την ισχυρή σύνδεση των ΟΣ με την καινοτομία και την ανάγκη για συνεχή επέκταση της γνώσης. Η ανάγκη για επικαιροποιημένη γνώση και επιστημονική τεκμηρίωση που διέπει τη λειτουργία των ΟΣ προαπαιτεί τη σταθερή συνεργασία της έρευνας με τις υπηρεσίες κατάρτισης και παροχής συμβουλών.

Διευκόλυνση συμμετοχικών διαδικασιών

- Η συνειδητοποίηση ελλειμμάτων γνώσης και ικανοτήτων και η κινητοποίηση για την απόκτηση εμπειρίας και τη διερεύνηση διαφορετικών απόψεων, συμπεριφορών και αξιών αποτελεί την απαρχή μιας συμμετοχικής διαδικασίας μάθησης.
- Η υιοθέτηση των συμμετοχικών αρχών και διαδικασιών συχνά οδηγεί σε αμφισβήτηση της εδραιωμένης τάξης πραγμάτων, με αποτέλεσμα να ελλοχεύει ο κίνδυνος παραποίησης τους, ώστε τίποτα να μην αλλάξει. Συνεπώς, η υιοθέτηση των συμμετοχικών αρχών προϋποθέτει καινοτόμα αντίληψη και ισχυρή βούληση.

- Οι διαπροσωπικές σχέσεις και ο τρόπος που αντιμετωπίζει ο διευκολυντής την άγνοιά του και η αξία που αποδίδει στη συμμετοχική διαδικασία είναι καθοριστικές για τη διαδικασία και το αποτέλεσμα της διευκόλυνσης.
- Η εκπαίδευση των γεωργικών συμβούλων στις συμμετοχικές μεθοδολογίες αποτελεί κρίσιμη προϋπόθεση για την ανάπτυξη και τη διάδοση των συμμετοχικών καινοτόμων διαδικασιών. Οι εκπαιδεύσεις CECRA δημιουργούν θετικές προοπτικές για την κάλυψη αυτού του κενού. Ωστόσο, η εκπαίδευση στις συμμετοχικές διαδικασίες δεν αποτελεί επαρκή συνθήκη της ικανότητας διευκόλυνσης.
- Η ικανότητα διευκόλυνσης συμμετοχικών διαδικασιών προϋποθέτει ορισμένο βαθμό αυτεπίγνωσης, που προκύπτει από τη βιωματική εμπειρία των σχέσεων. Η παρατεταμένη διάδραση, με οποιονδήποτε ρόλο, σε ποικίλα συμμετοχικά περιβάλλοντα «εξασκεί» τόσο την ικανότητα συμμετοχής όσο και την ικανότητα διευκόλυνσης, καθώς εμπλουτίζει με άρρητη γνώση την εμπειρική βάση, στην οποία αφομοιώνονται οι συμμετοχικές αρχές, και συντελεί στην απαγκίστρωση από τα εδραιωμένα σχήματα της κοινωνικής διάδρασης.

Η λειτουργία του AKIS

- Οι εσωτερικές και εξωτερικές σχέσεις των φορέων AKIS στη χώρα μας είναι προβληματικές και εκ των πραγμάτων δυσχεραίνουν κάθε καινοτόμο παρέμβαση και προσπάθεια οργανωσιακής μάθησης. Τα ζητήματα αυτά αντανακλούν και έλλειμμα ηγεσίας στην ιεραρχία των φορέων. Η ανάγκη θεσμικής υποστήριξης των συμμετοχικών διαδικασιών καθιστά την ηγεσία των οργανισμών που συνιστούν το AKIS κρίσιμη παράμετρο για την εδραίωσή τους.
- Η επικράτηση γραφειοκρατικών μηχανισμών υποσκάπτει τη διαχειριστική ικανότητα των φορέων και τη δυνατότητα εισαγωγής/ υποστήριξης καινοτομιών. Οι «δύσκολες» σχέσεις των φορέων και τα οργανωτικά ελλείμματα έχουν δυσμενή αντίκτυπο στη συνεργασία και την εμπιστοσύνη των συμμετεχόντων σε μια συμμετοχική διαδικασία. Η απλοποίηση των διαδικασιών, που πρέπει να απαντούν σε συγκεκριμένα προβλήματα, η ευελιξία και η εδραίωση ανοικτών, διαφανών μηχανισμών διαβούλευσης συμβάλλουν στην άρση των δυσκολιών.
- Η ενσωμάτωση συμμετοχικών διαδικασιών στην εσωτερική λειτουργία των φορέων του AKIS σε τακτική βάση και η δημιουργία ευνοϊκού περιβάλλοντος για ανταλλαγές μεταξύ ομότιμων (π.χ. μέσω εδραίωσης τακτικών συναντήσεων/ ενημερώσεων, συζητήσεων) μπορεί να συμβάλει στην αναγνώριση προβληματικών περιοχών, την κεφαλαιοποίηση της γνώσης και την περαιτέρω ανάπτυξη της ικανότητας υλοποίησης συμμετοχικών διαδικασιών.
- Οι κακές διαπροσωπικές σχέσεις και ο ανταγωνισμός στην (ευρύτερη) επιστημονική κοινότητα συσκοτίζουν αντί να αποσαφηνίζουν την επιστημονική γνώση, οδηγώντας στην αμφισβήτηση της εγκυρότητάς της και τη δυσπιστία όσον αφορά στα αποτελέσματα της εφαρμογής της. Η ενσωμάτωση διαδικασιών διευκόλυνσης σε έργα που υλοποιούνται με τη συνεργασία διαφορετικών φορέων, δίνοντας έμφαση στη μάθηση ομότιμων, μπορεί να ενθαρρύνει την ανάδειξη κοινών στοχεύσεων και να ενισχύσει τη διασύνδεση των φορέων του AKIS.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Akella, D. (2010). Learning together: Kolb's experiential theory and its application. *Journal of Management & Organization* 16, 100–112.
- Akoglu H. (2018). User's guide to correlation coefficients. *Turkish Journal of Emergency Medicine* 18, 91-93. Ανακτήθηκε από: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC6107969>
- Alexopoulos, G., Koutsouris, A. & Tzouramani, I. (2009). The finance of extension services: A survey among rural youth in Greece. *The Journal of Agricultural Education and Extension* 15, 177-190.
- Andersen, H. (2004). Different personal skills and competencies which local agricultural advisers can use to co-create change in management procedures: a case-study of Danish dairy farmers and advisers. *J. Agric. Educ. Ext.*, 10 (4), 151-162. <http://dx.doi.org/10.1080/13892240485300171a>.
- Atherton, J. (1999). Resistance to learning: a discussion based on participants in in-service professional training programmes. *Journal of Vocational Education and Training* 51(1), 77-90, DOI: 10.1080/13636829900200070
- Attorps, I. (2006). *Mathematics teachers' conceptions about equations* (Thesis). Department of Applied Sciences of Education, Faculty of Behavioural Sciences, University of Helsinki. ISBN 952-10-2978-1 (PDF) ISSN 1795-2158.
- Axelsson, R., Angelstam, P., Myhrman, L., Saëdbom, S., Ivarsson, M., Elbakidze, M., Andersson, K., Cupa, P., Diry, C., Doyon, F., Drotz, M., Hjorth, A., Hermansson, J., Kullberg, T., Lickers, H., McTaggart, J., Olsson, A., Pautov, Y., Svensson, L. & Tornblom, J. (2013). Evaluation of multi-level social learning for sustainable landscapes: perspective of a development initiative in Bergslagen, Sweden. *AMBIO - A J. Hum. Environ.*, 42 (2), 241-253. <http://dx.doi.org/10.1007/s13280-012-0378-y>
- Babbie, E. (2011). Εισαγωγή στην Κοινωνική Έρευνα. Εισαγωγή και επιμέλεια Κ. Ζαφειρόπουλος. Αθήνα: Εκδόσεις Κριτική.
- Bakker, J. I. (2019). Grounded Theory Methodology and Grounded Theory Method: Introduction to the Special Issue. *Sociological Focus*, 52(2), 91-106.
- Baskerville, R. (1999). Investigating information systems with action research. *Communications of the Association for Information Systems*, 2, 1-32
- Bennet, D., & Bennet, A. (2008). Engaging tacit knowledge in support of organizational learning. *VINE*, 38(1), 72–94. <https://doi.org/10.1108/03055720810870905>
- Berta, W., Cranley, L., Dearing, J.W, Dogherty, E.J, Squires J.E & Estabrooks C.A. (2015). Why (we think) facilitation works: insights from organizational learning theory. *Implementation Science*. 10 (141). DOI:10.1186/s13012-015-0323-0
- Beers, P.J. & van Mierlo, B. (2017). Reflexivity, reflection and learning in the context of system innovation: Prying loose entangled concepts. In: Elzen, B., A. Augustyn, M. Barbier and B. van Mierlo. (eds) *AgroEcological Transitions: Changes and Breakthroughs in the Making*. Wageningen: Wageningen University & Research, Applied Arable and Vegetable Research, 243–56.
- Bakker JI. (2019). Grounded theory methodology and grounded theory method: introduction to the special issue. *Sociological Focus*, 52(2), 91-106. <https://doi.org/10.1080/00380237.2019.1550592>
- Ben-Eliyahu, A., Moore, D., Dorph, R., & Schunn, C. D. (2018). Investigating the multidimensionality of engagement: Affective, behavioral, and cognitive engagement across science activities and contexts. *Contemporary Educational Psychology*, 53, 87-105. <https://doi.org/10.1016/j.cedpsych.2018.01.002>
- Bjerke, L. (2016). Knowledge in agriculture: a micro data assessment of the role of internal and external knowledge in farm productivity in Sweden. *Studies in Agricultural Economics*, 118, 68-76.
- Bornbaum, C. C., K. Kornas, L. Peirson, & L. C. Rosella. (2015). Exploring the Function and Effectiveness of Knowledge Brokers as Facilitators of Knowledge Translation in Health-related Settings: A Systematic Review and Thematic Analysis. *Implementation Science*, 10 (1), 165. doi:10.1186/s13012-015-0351-9.
- Bos, J.J., Brown, R.R. & Farrelly, M.A. (2013). A design framework for creating social learning situations, *Global Environmental Change*, 23, 398–412.

- Brink HI. (1993). Validity and reliability in qualitative research. *Curationis*, 16(2), 35-38.
- Braun, A.R., Thiele, G., & Fernández, M. (2000). Farmer Field School and Local Agricultural Research Committees: Complementary Platforms for Integrated Decision-Making in Sustainable Agriculture. Agricultural Research and Extension Network Paper No 105, Overseas Development Institute, London.
- Brown, D., & Crace, R. K. (1996). Values in life role choices and outcome: A conceptual model. *Career Development Quarterly* 44, 211–223.
- Byrne, F. P. (1997). *A Study of the Impact of 'Modified New Zealand Type Discussion Groups in Technology Transfer on Irish Dairy Farms*. (Masters Dissertation). Dublin, Ireland: University College Dublin.
- Carolan, M. (2006). Sustainable Agriculture, Science and the Co-Production of 'Expert' Knowledge: The Value of Interactional Expertise. *Local Environment*, 11(4), 421–431
- Cauley, K. M., & McMillan, J. H. (2010). Formative assessment techniques to support student motivation and achievement. *The Clearing House: A Journal of Educational Strategies, Issues and Ideas*, 83(1), 1-6.
- Chambers, R. (1993) *Challenging the Professions: Frontiers for Rural Development*. London: Intermediate Technology Publications.
- Chambers, R. (1994). Participatory rural appraisal (PRA): Analysis of experience. *World Development* 22, 1253–1268.
- Charatsari, C., Papadaki-Klavdianou, A., & Michailidis, A. (2011) Farmers as consumers of agricultural education services: Willingness to pay and spend time. *The Journal of Agricultural Education and Extension*, 17(3), 253-266.
- Charatsari, C., & Lioutas, E. (2019) Is current agronomy ready to promote sustainable agriculture? Identifying key skills and competencies needed. *International Journal of Sustainable Development and World Ecology*, 26(3), 232-241.
- Charatsari, Ch. Lioutas, E., & Koutsouris, A. (2020). Farmer field schools and the co-creation of knowledge and innovation: the mediating role of social capital. *Agriculture and Human Values* <https://doi.org/10.1007/s10460-020-10115-8>
- Charmaz, K. (2006). *Constructing Grounded Theory: a Practice Guide through Qualitative Analysis*. London: Sage.
- Canadian Health Services Research Foundation. (2003). *The theory and practice of knowledge brokering in Canada's health system*. Ottawa, ON: Canadian Health Services Research Foundation.
- Cofré-Bravo, G., Klerkx, L., & Engler, A. (2019). Combinations of Bonding, Bridging, and Linking Social Capital for farm Innovation: How Farmers Configure Different Support Networks. *Journal of Rural Studies*, 69, 53–64.
- Cohen, L., Manion, L., & Morrison, K. (2008). *Μεθοδολογία εκπαιδευτικής έρευνας*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Corbin, J., & Strauss, A. (2008). *Basics of qualitative research: Techniques and procedures for developing grounded theory* (3rd ed.). Sage Publications, Inc. <https://doi.org/10.4135/9781452230153>
- Cornwall, A. (2008). Unpacking 'Participation': Models, meanings and practices. *Community Dev. J.*, 43, 269–283.
- Cooke, B., & Kothari, U. (2001). *Participation: The New Tyranny?* Zed Books: London, UK.
- Coutts, J., Roberts, K., Frost, F., & Coutts, A. (2005). The role of extension in building capacity—What works, and why: A review of extension in Australia in 2001-2003 and its implications for developing capacity into the future. A Report for the Cooperative Venture for Capacity Building. *Rural Industries and Development Corporation*, (05/094).
- Cranton, P. (1994). *Understanding and Promoting Transformative Learning: A Guide for Educators of Adults*. Jossey-Bass, San Fransisco.
- Creswell J., W., & Miller D. L. (2000). Determining validity in qualitative inquiry. *Theory Into Practice*, 39, 124-131.
- Cristovao, A., Koutsouris, A., & Kugler, M. (2012). Extension Systems and Change Facilitation for Agricultural and Rural Development. In: Darnhofer, D.Gibbon & D., Dediieu, B.(eds.), *Farming Systems Research into the 21st Century: The New Dynamic*, Springer, 201- 227.
- Curry, N. & Kirwan, J. (2014). The role of tacit knowledge in developing networks for sustainable agriculture. *Soc. Ruralis*, 54, 341–361.

- Cypres, B. (2017). Rigor or Reliability and Validity in Qualitative Research Perspectives, Strategies, Reconceptualization, and Recommendations. *Dimensions of Critical Care Nursing*, 36 (4).
- Darnhofer, I., Gibbon D., & Dedieu, B. (2012). Farming Systems Research: an approach to inquiry. In «Farming Systems Research into the 21st Century». The New Dynamic. Springer Dordrecht Heidelberg, New York London.
- Davenport, T.H., Prusak, L., 1998. Working Knowledge: How Organizations Manage What They Know, Ubiquity. Harvard Business School Press. <https://doi.org/10.1521/bumc.2010.74.1.78>
- Davies, D. & Dodd, J. (2002). Qualitative research and the question of rigor. *Qual Health Res.* 12, 279-289.
- Davis, K., Nkonya, E., Kato, E., Mekonnen, D.A., Odendo, M., Miiro, R. & Nkuba, J. 2012. Impact of farmer field schools on agricultural productivity and poverty in East Africa. *World Development* 40 (2), 402-413.
- Davison, R.M., Martinsons, M.G. & Kock, N. (2004). Principles of canonical action research. *Information Systems Journal*, 14, 65-86.
- Duveskog, D. (2006). Theoretical Perspectives of the Learning Process in Farmer Field Schools With reference to East African experiences. Rome, Food and Agriculture Organization of the United Nations.
- Duveskog, D. (2013). Farmer Field Schools as a transformative learning space in the rural African setting (Doctoral Thesis). Swedish University of Agricultural Sciences, Uppsala.
- Denzin, N. K. (1989). The research act (3rd ed.). Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.
- EC (2008): European Competitiveness Report 2008. Brussel: European Commission.
- Eden, C. & Huxham, C. (1996). Action research for management research. *British Journal of Management*, 7, 75-86.
- Eidt, C.M., Laxmi P. Pant, L.P. Hickey, G. (2020). Platform, Participation, and Power: How Dominant and Minority Stakeholders Shape Agricultural Innovation. *Sustainability* 12 (2), 461.
- EU SCAR (2012) Agricultural knowledge and innovation systems in transition – a reflection paper. Brussels: European Commission.
- Faure, G., Knierim, A., Koutsouris, A., Ndah, H.T., Audouin, S., Zarokosta, E., Wielinga, E., Triomphe, B., Mathé, S., Temple L., & Heanue, K. (2019). How to Strengthen Innovation Support Services in Agriculture with Regard to Multi-Stakeholder Approaches. *J. Innov. Econ.* 28, 145-169. Ανακτήθηκε από: <https://www.caim.info/revue-journal-of-innovation-economics-2019-1-page-145.htm>
- Featherstone, M., Lash S. (1999). Spaces of Culture : City, Nation, World. Sage.
- Hall, A. (2007). Challenges to Strengthening Agricultural Innovation Systems: Where Do We Go From Here? UNU-MERIT Working Paper Series -038.
- Hammersley, M. (1992). What's wrong with ethnography? London: Routledge.
- Hamunen, K., Appelstrand, M., Hujala, T., Kurttila, M., Srisikandarajah, N., Vilkriste, L., & Tikkanen, J. (2015). Defining Peer-to-peer Learning – from an Old ‘Art of Practice’ to a New Mode of Forest Owner Extension? *The Journal of Agricultural Education and Extension*, 21(4), 293–307.
- Flick, U. (2017). Εισαγωγή στην ποιοτική έρευνα. Προπομπός, Αθήνα.
- Friis-Hansen, E. (2004). Concepts and experiences with demand driven advisory services: A review of recent literature with examples from Tanzania, DIIS Working Paper 2004/7.
- Friis-Hansen, E., & Duveskog, D. (2011). The empowerment route to well-being: An Analysis of the farmer field schools in East Africa. *World Development* 20(2), 414-427.
- Gallagher, K. (2003) Fundamental elements of a Farmer Field School. LEISA Magazine 05(6), 5-6. ILEIA.
- Geerling-Eiff, F., Zaalmink, W., (2013). Networks in animal husbandry in the Netherlands. SOLINSA show case report. http://www.solinsa.org/fileadmin/Files/deliverables/LINSA_Reports/Netherlands_show_case_report.pdf
- Glaser, B. (1978). Theoretical Sensitivity: Advances in the Methodology of Grounded Theory. Mill Valley, CA: Sociology Press.
- Glaser, B. (1992). Basics of Grounded Theory Analysis: Emergence vs. Forcing. Mill Valley, CA: Sociology Press.

- Golafshani, Nahid. (2003). Understanding reliability and validity in qualitative research. *Qualitative Report* 8(4), 597-607
- Goldkuhl, G., Cronholm, S. & Lind, M. (2020). Multi-grounded action research. *Information Systems and e-Business Management*, 18, 121-156. <https://doi.org/10.1007/s10257-020-00469-1>
- Gorman, M. (2018). Becoming an agricultural advisor – the rationale, the plan and the implementation of a model of reflective practice in extension higher education. *The Journal of Agricultural Education and Extension*, 25(2), 179-191. DOI: 10.1080/1389224X.2018.1559742
- Goulding, Ch. 2017. Navigating the Complexities of Grounded Theory Research in Advertising. *Journal of Advertising* 46(1), 61–70. <https://doi.org/10.1080/00913367.2017.1281775>
- Gravetter, F.J. & Wallnau, L.B. (2004). *Statistics for the behavioral sciences* (6th edn). Belmont, CA: Wadsworth.
- Green, S, B., & Yang, Y. (2008). Commentary on coefficient alpha: A cautionary tale, *Psychometrika*, 74 (1), 121-135
- Greenwood, J. D. & Levin, M. (2007). *Introduction to Action Research*. SAGE Publications, Inc.
- Grisold, T., A. Kaiser & J. Hafner (2017). Unlearning before creating new knowledge A cognitive process. In: *50th Hawaii International Conference on System Sciences*, Hawaii.
- Guba, E. G., & Lincoln, Y. S. (1981). Effective evaluation: Improving the usefulness of evaluation results through responsive and naturalistic approaches. San Francisco, CA: Jossey-Bass.
- Guba, E. G., & Lincoln, Y. S. (1989). *Fourth generation evaluation*. Newbury Park, CA: Sage.
- Hennessy, T., & Heanue, K. (2012). Quantifying the effect of discussion group membership on technology adoption and farm profit on dairy farms. *Journal of Agricultural Education and Extension* 18, 41–54.
- Hernandez, C. A. (2009). Theoretical coding in Grounded Theory Methodology. *The Grounded Theory Review* 8(3), 51-66.
- IAASTD (2009): *Agriculture at a cross roads. International assessment of agricultural knowledge, science and technology for development. Global Report*. Washington D.C.
- Kaberis, N. & Koutsouris, A. (2012) Reflections on the ‘expert syndrome’: a Greek case study on extension education. In: 10th European IFSA Symposium, Aarhus, Denmark, 1-4 July 2012. http://ifsa.boku.ac.at/cms/fileadmin/Proceeding2012/IFSA2012_WS1.1_Kaberis.pdf
- Kjærbeck, S. & Holmstrøm, S. M. (2007). The Reflective Paradigm in Theory and Practice. An interdisciplinary approach. Paper presented at *Legitimacy in A Changing World*, Roskilde University, Lund University, Denmark.
- Kildalton Discussion Group Paper For The Food Harvest 2025 Committee. <https://studylib.net/doc/7057837/kildalton-discussion-group-2025-submission>
- King, B., Fielke, S., Bayne, K. Klerkx, L. & R. Nettle. (2019). Navigating shades of social capital and trust to leverage opportunities for rural innovation. *Journal of Rural Studies* 68, 123–134.
- Klerkx, L. & Leeuwis, C. (2009). Establishment and embedding of innovation brokers at different innovation system levels: Insights from the Dutch agricultural sector. *Technol. Soc.* 76, 849–860. [CrossRef]
- Klerkx, L., & Leeuwis, C. (2009b). Shaping Collective Functions in Privatized Agricultural Knowledge and Information Systems: The Positioning and Embedding of a Network Broker in the Dutch Dairy Sector. *The Journal of Agricultural Education and Extension*, 15(1), 81 - 105.
- Klerkx, L., van Mierlo & B., Leeuwis, C. (2012). Evolution of systems approaches to agricultural innovation: Concepts, analysis and interventions. In: Darnhofer, I., Gibbon, D. and Dedieu, (Eds.) *Farming systems research into 21st century: The new dynamic*: 457-483. Springer Science, Business Media Dordrecht.
- Kolb, D. A. (1984). *Experiential Learning: Experience as the Source of Learning and Development*. Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice Hall.
- Koutsouris, A. (2018) The role of Extension in Agricultural Technology Transfer: A critical review. In: N. Kalaitzandonakes, E. Carayannis, E. Grigoroudis, and S. Rozakis (Eds.): *From Agriscience to Agribusiness - Theories, Policies and Practices in Technology Transfer and Commercialization*: 337-359. Springer.
- Koutsouris, A. (2014) AKIS and advisory services in Greece. Report for the AKIS inventory (WP3) of the PROAKIS project. Ανακτήθηκε από:

<http://proakis.webarchive.hutton.ac.uk/sites/www.proakis.eu/files/Country%20Report%20Greece%2003%2006%2014.pdf> (verified 12/7/2019)

- Konstantidelli, V., Koutsouris, A., Karanikolas P. & Tsimboukas, K. (2018). Setting-up a Farm Advisory Network in the Agricultural University of Athens: an exploratory analysis. 13th European IFSA Symposium, 1-5 July 2018, Chania, Greece.
- Knowles MS (1984) Introduction: the art and science of helping adults to learn. In MS Knowles and Associates(Eds) '*Andragogy in action*'. Jossey-Bass: San Francisco.
- Lamprinopoulou1, C., Renwick, A., Klerkx, L., Hermans, F., Md. Mofakkarul I. & Roep, D. (2012). A Systemic Policy Framework: The cases of Scottish and Dutch, Agrifood Innovation Systems. *131st EAAE Seminar Innovation for Agricultural Competitiveness and Sustainability of Rural Areas, Sept. 18-19*, Prague, Czech Republic.
- Lave, J., & Wenger, E. (1991). *Situated learning: Legitimate peripheral participation*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Leeuwis, C. (2000). Reconceptualizing participation for sustainable rural development: towards a negotiation approach. *Development and Change* 31 (5), 931–959
- Leeuwis, C. (2004). *Communication for Rural Innovation: rethinking agricultural extension*. Blackwell Publishing.
- Levin, D.Z. & Cross, R. (2004). The strength of weak ties you can trust; the mediating role of trust in effective knowledge transfer. *Management Science* 50 (11), 1477-90.
- Lewin, K. (1948). *Resolving Social Conflicts*. New York Harper.
- Linardis, A., & Fragoulis, G. (2021). Κοινωνικές ανισότητες στην κατανομή του κοινωνικού κεφαλαίου χρηστών και μη χρηστών διαδικτύου. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 156, 175-203. doi:<https://doi.org/10.12681/grsr.25951>
- Lincoln, Y. S. & Guba, E. G. (1985). *Naturalistic inquiry*. Beverly Hills, CA: Sage.
- Luhmann, N. (1995). *Social systems*. Stanford CA: Stanford University Press.
- Lynch, M. (2000). Against reflexivity as an academic virtue and source of privileged knowledge. *Theory, Culture & Society*, 17(3), 26-53.
- Mahon, M., Farrel, M. & McDonagh J. (2010). Power, positionality and the view from within: agricultural advisers' role in implementing participatory extension programmes in the Republic of Ireland. *Sociologia Ruralis* 50 (2), 104-120.
- Malinen, A. (2000). *Towards the Essence of Adult Experiential Learning*. Jyvaˆ skylaˆ , Finland: SoPhi Academic Press.
- Manning, Louise. (2013). A Knowledge Exchange and Diffusion of Innovation (KEDI) Model for Primary Production. *British Food Journal* 115 (4), 614–631.
- Marecek, J. (2003). Dancing through minefields: Toward a qualitative stance in psychology. In P.M. Camic, J.E. Rhodes & L. Yardley (Eds.), *Qualitative research in psychology: Expanding perspectives in methodology and design*. USA: American Psychological Association, 49-69.
- Mariussen, A., & Virkkala, S. (2013). *Learning Transnational Learning*. Routledge.
- Matsuo, M. & Matsuo, T. (2017). The effect of diagnostic and interactive uses of management control systems and managerial coaching on reflection in teams. *Journal of accounting & organizational change*. 13(3), 410-424. <http://hdl.handle.net/2115/67807>
- Maturana, H.R. & Varela F.J. (1984). *The Tree of Knowledge: The Biological Roots of Human Understanding*. Shambala, Boston.
- Meyer M. (2010). The Rise of the Knowledge Broker. *Science Communication*, 32 (1), 118-127.
- Morse J.M., Barrett M., Mayan & Olson, & Spiers J. (2002). Verification strategies for establishing reliability and validity in qualitative research. *Int J Qual Methods*, 1,13-22.
- Mezirow, J. (1991). *Transformative dimensions of adult learning and fostering critical reflection in adulthood: a guide to transformative and emancipatory learning*. San Francisco: Jossey Bass Publication.
- Mezirow, J. (1995). *Transformative Theory of Adult Learning*. In: Welton, M. (Ed.) *Defense of the Lifeworld*. Albany: State University of New York Press, 1995.
- Mezirow, J. (1996). Contemporary Paradigms of Learning. *Adult Education Quarterly* 46, 158- 172.
- Mezirow, J. (1997). *Transformative Learning: Theory to Practice*. *New Directions for Adult and Continuing*.
- Mullen, J.D., D. Vernon & K.I. Fishpool (2000) Agricultural extension policy in Australia: public funding and market failure. *The Australian Journal of Agricultural and Resource Economics* 44 (4), 629-645.

- Murray, P. (2000). Evaluating participatory extension programs: challenges and problems. *Australian Journal of Experimental Agriculture* 40 (4), 519–226.
- Neef, A. & Neubert, D. (2011). Stakeholder participation in agricultural research projects: A conceptual framework for reflection and decision-making. *Agric. Hum. Values*, 28, 179–194
- Newell, S. & Swan, J. (2000). Trust and inter-organizational networking. *Humman. Relations* 53 (10), 1287–1326.
- Nonaka I. (1994). Theory of Organizational Knowledge Creation, *Organizational Science* 5(1).
- Österle, N., Koutsouris, A., Livieratos, Y. & Kabourakis, E. (2016) Extension for organic agriculture: A comparative study between Baden-Württemberg, Germany and Crete, Greece. *The Journal of Agricultural Education & Extension* 22(4), 345-362.
- Padel, S, Pearce, B, Cuoco, E, Schlüter, M, Niggli, U, Schmid, O, Willer, H, Huber, M, Halberg, N. & Micheloni, C. (2011). Technology Platform Organics: Knowledge Generation and Exchange in Organic Food And Farming Research. In D. Neuhoff et al. (eds.), *Organic is Life: Knowledge for Tomorrow*. ISOFAR, Bonn, 330-333.
- Pallant, J. (2011). SPSS Survival Manual 4th edition: A step by step guide to data analysis using SPSS version 18. Maidenhead, Berkshire: Open University Press.
- Papaspyrou, S. & Koutsouris, A. (2018) The educational philosophy of Greek extensionists vis-à-vis contemporary extension thinking: a critical appraisal. *The Journal of Agricultural Education & Extension* 24(4), 345-360.
- Patton, M. Q. (2002). Qualitative evaluation and research methods (3rd ed.). Thousand Oaks, CA: Sage Publications, Inc.
- Percy, B. R. (2005). The contribution of experiential learning theories to the practice of participatory technology development. *Agriculture and Human Values*, 22(2), 127–136.
- Pontius, J., R. Dilts & Bartlett, A. (2002). From farmer field school to community IPM: Ten years of IPM training in Asia. Bangkok, FAO Regional Office for Asia and the Pacific.
- Prager, K. & Thomson, K. (2014). AKIS and advisory services in the Republic of Ireland. Report for the AKIS inventory (WP3) of the PRO AKIS project. Ανακτήθηκε από: www.proakis.eu/publicationsandevents/pubs
- Prager, K., Creaney, R. & Lorenzo-Arribas A. (2017). Criteria for a system level evaluation of farm advisory services. *Land Use Policy* 61, 86–98.
- Pretty, J. N. (1995). Participatory learning for sustainable agriculture. *World Development*, 23, 1247–1263.
- Putnam, R.D. (2000). Bowling alone: The collapse and revival of American Society. New York, NY: Simon & Schuster.
- RELU (2007). Rural economy and land use programme briefing Series No 6. Common knowledge? An exploration of knowledge transfer. Ανακτήθηκε από: https://eprints.ncl.ac.uk/file_store/production/54838/F170432A-9446-4A11-93BA-58EBA44B38DA.pdf
- Rigou, A. & Koutsouris, A. (2011) Agricultural Training and Entrepreneurship: The Case of ‘Young Farmers’ in a Greek Prefecture. *Proceedings of the 20th ESEE Seminar: Private-Public Partnerships for Advisory Services in Europe*, JTO School of Management Kirkkonummi, Finland, 30 August-3 September 2011, 204-209.
- Ruiu, M.L., Seddaiu, G. & Roggero, P.P. (2017). Developing adaptive responses to contextual changes for sustainable agricultural management: the role of social capital in the Arborea district (Sardinia, Italy). *J. Rural Stud.* 49, 162–170. <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2016.11.017>.
- Ryan, E. & Decci ,R. (2000). The “What” and “Why” of Goal Pursuits. Human Needs and the Self-Determination of Behavior *Psychological Inquiry* 11(4), 227–268.
- Rudman, C. (2010). Agricultural Knowledge Systems in Transition: Towards a more effective and efficient Support of Learning and Innovation Networks for Sustainable Agriculture (SOLINSA). Project description.
- Saint Ville, A.S., Hickey, G.M., Locher, U. & Phillip, L.E. (2016). Exploring the role of social capital in influencing knowledge flows and innovation in smallholder farming communities in the Caribbean. *Food Secur.* 8, 535–549. <https://doi.org/10.1007/s12571-016-0581-y>
- Sæther, B. (2010). Agricultural extension services and rural innovation in inner Scandinavia. *Norwegian Journal of Geography* 64 (1), 1-8. <http://dx.doi.org/10.1080/00291950903557647>.

- Schwandt, T. (1997). *Qualitative inquiry: A dictionary of terms*. Thousand Oaks, CA: Sage
- Scoones, I. & Thompson, J. (1994a). Knowledge, power and agriculture - towards a theoretical understanding Beyond Farmer First.
- Scoones, I. & Thompson, J. (1994). *Beyond Farmer First. Rural people's knowledge, agricultural research and extension practice*. Intermediate Technology Publications.
- Seidl, D. & Mormann, H. (2014), “*Niklas Luhmann as organization theorist*”, in Adler, P.S., Du Gay, P., Morgan, G. and Reed, M. (Eds), *The Oxford Handbook of Sociology, Social Theory, and Organization Studies: Contemporary Currents*, Oxford University Press, Oxford, 125-157.
- Sheate W.R., & Partidario M.R. (2010) Strategic approaches and assessment techniques—Potential for knowledge brokerage towards sustainability. *Environmental Impact Assessment Review* (30), 278–288.
- Shenton, A. (2004). Strategies for ensuring trustworthiness in qualitative research projects. *Education for Information*, 22(2), 63-75.
- Sijtsma, K. (2009). On the use, the misuse, and the very limited usefulness of Cronbach’s alpha. *Psychometrika*, 74 (1), 107-120.
- Smits, R., & Kuhlmann, S. (2004). The rise of systemic instruments in innovation policy. *International Journal of Foresight and Innovation Policy*, 1(1/2), 4-30
- Spielman, D. J. (2005). *Innovation Systems Perspectives on Developing-country Agriculture: A Critical Review*. International Food Policy Research Institute. International Service for National Agricultural Research Division, Discussion paper 2.
- Stevens, J. B., & Letty, B. (2014). Understanding the dynamics of multi-stakeholder innovation systems and the opportunities for joint learning by small scale farmers. *S. Afr. J. Agric. Ext.*, Vol. 42(2), 24 -38.
- Strauss, A. & Corbin, J. (1990). *Basics of Qualitative Research: Grounded Theory Procedures and Techniques*. London: Sage Publications.
- Strauss, A., & Corbin, J. (1998). *Basics of qualitative research: Techniques and procedures for developing grounded theory* (2nd ed.). Sage Publications, Inc.
- Strauss, A., & Corbin, J. (1998b). *Grounded Theory Methodology. An Overview*. Στο N. K. Denzin, & Y. S. Lincoln, (επιμ.), *Strategies of Qualitative Inquiry*. London: Sage.
- Sutherland, L. A., L. Madureira, V. Dirimanova, M. Bogusz, J. Kania, K. Vinohradnik, R. Creaney, D. Duckett, T. Koehnen & Knierim, A. (2017). New Knowledge Networks of Small-Scale Farmers in Europe’s Periphery. *Land Use Policy* 63, 428–439.
- Sutherland, L. A., P. Labarthe, B. Elzen, & A. Adamson Fiskovica. (2018). *AgriLink’s Multilevel Conceptual Framework – Full Version Report*. AgriLink Project. Ανακτήθηκε από: <https://www6.inrae.fr/agrilink/content/download/3606/35459/version/1/file/AgriLink.Conceptual+framework+full+version+report.pdf>
- Sverrisson, A. (2001). Translation networks, knowledge brokers and novelty construction: Pragmatic environmentalism in Sweden. *Acta Sociologica*, 44, 313-327.
- Agriculture and Food Development Authority. (2015). *Teagasc Food Harvest 2025 Submission “Driving Sustainable Profit from Productivity”*. Ανακτήθηκε από: https://www.teagasc.ie/media/website/publications/2015/Teagasc_Food_Harvest_2025_Submission.pdf
- Tiwana, A.. (2008). Do bridging ties complement strong ties? An empirical examination of alliance ambidexterity. *Strat. Manag. J.* 29, 251–272. <https://doi.org/10.1002/smj>
- Topping, K. J. (2005). Trends in Peer Learning. *Educational Psychology*, 25(6), 631–645.
- Torkington, K. (1996). The rationale for experiential/ participatory learning. *Working Papers in Early Childhood Development* 16. Institute of Education Sciences. Ανακτήθηκε από: <https://eric.ed.gov/?id=ED392940>
- Turnhout E, Metzger, T.,Wyborn, C., Klenk, N. & Louder, E. (2020). The politics of co-production: participation, power, and transformation. *Current Opinion in Environmental Sustainability* 42, 15-21. <https://doi.org/10.1016/j.cosust.2019.11.009>
- Vaarst, M., Nissen, T., Ostergaard, S., Klaas, I.C., Bennedgaard, T. W. & Christensen, J. (2007). Danish Stable Schools for Experiential Common Learning in Groups of Organic Dairy Farmers. *Journal of Dairy Products* 90 (5), 2543-2554.
- Van De Walle, A. J., Karp, S. K., & Bay-Williams, M. J. (2013). *Elementary and Middle School Mathematics: Teaching Developmentally* (8 ed.). United States of America: Pearson.

- Wals, Ir., & Arjen E.J. (2015). Beyond unreasonable doubt. Wageningen University. Ανακτήθηκε από: https://arjenwals.files.wordpress.com/2016/02/8412100972_rvb_inauguratie-wals_oratieboekje_v02.pdf
- Ward, V., House, A. & Hamer, S. (2009). Knowledge brokering: The missing link in the evidence to action chain? *Evidence & Policy: A Journal of Research, Debate and Practice* 5, 267-279.
- Wenger, E. (1998). Communities of practice: Learning, meaning, and identity. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Wielinga, H.E., Zaalmink, B.W., Bergevoet, R., Geerling-E., Holster H., Hoogerwerf, L., Vrolijk, M. & Teenstra, E. (2008). Networks with free actors: Encouraging sustainable innovations in animal husbandry by using the FAN approach. Wageningen UR.
- Wilson, AL., & Lee, B. (1989). What makes learning meaningful? Annual Meeting of the American Association for Adult and Continuing Education, October, Atlantic City, NJ.
- Whittemore R, Chase SK & Mandle CL. (2001). Validity in qualitative research. *Qual Health Res.* 11(4), 522-537.
- Wu, L. & Looi, C. (2012). Agent prompts: scaffolding for productive reflection in an intelligent learning environment. *Educ. Technol. Soc.* 15 (1), 339-353. http://dx.doi.org/10.1007/978-3-642-13437-1_92
- Yu, Y., Hao, J.-X., Dong, X.-Y., & Khalifa, M. (2013). A multilevel model for effects of social capital and knowledge sharing in knowledge-intensive work teams. *Int. J. Inf. Manag.* 33, 780–790. <https://doi.org/10.1016/j.ijinfomgt.2013.05.005>
- Ζαρόκωστα, Ε. & Κουτσούρης, Α. (2016) Προϊόντα Ονομασίας Προέλευσης και τοπική ανάπτυξη: Η περίπτωση της Φορμαέλας Αράχovas Παρνασσού. *Πρακτικά 14ου Πανελληνίου Συνεδρίου Αγροτικής Οικονομίας «Νέα ΚΑΠ και ανασυγκρότηση της Αγροτικής οικονομίας»*, Βόλος, 20-21 Οκτωβρίου 2016, 11-12.
- Ζαφειρόπουλος, Κ. (2005). Πως γίνεται μια επιστημονική εργασία. Επιστημονική έρευνα και συγγραφή εργασίας. Αθήνα: Εκδόσεις Κριτική.
- Τσαρη, Φ. & Πουρκός, Μ. (2015). Ποιοτική μεθοδολογία έρευνας. Αθήνα: Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών. Ανακτήθηκε από: <http://hdl.handle.net/11419/5818>
- Κατσαρού, Ε. & Τσιώλης, Γ. (2019). Εκλεκτικές συγγένειες και ανταλλαγές μεταξύ Έρευνας-Δράσης και Εμπειρικά Θεμελιωμένης Θεωρίας. Στο Σ. Αυγητίδου, Ε. Κατσαρού & Β. Τσάφος (επιμ.). *Πρακτικά του 2ου Πανελληνίου Συμποσίου για την Εκπαιδευτική Έρευνα-Δράση, Ζητούμενα-Συγκρούσεις-Προοπτικές*, 308-325. Ανακτήθηκε από: http://www.actionresearch.gr/sites/default/files/2o_symposio_0.pdf
- Μανωλέσου, Α. (2015). Παραμετρικοί και μη παραμετρικοί έλεγχοι υποθέσεων. Στο Χαλικιάς, Μ., Λάλου, Π., Μανωλέσου, Α. *Μεθοδολογία έρευνας και εισαγωγή στη Στατιστική Ανάλυση Δεδομένων με το IBM SPSS STATISTICS*. Αθήνα: Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών. Ανακτήθηκε από: <http://hdl.handle.net/11419/5081>
- Ουζούνη, Χ., & Νακάκης, Κ. (2011). Η Αξιοπιστία και η Εγκυρότητα των Εργαλείων Μέτρησης σε Ποσοτικές Μελέτες. *Νοσηλευτική*, 50 (2), 231-239. Ανακτήθηκε από: <http://knakakis.advancednursing.teiste.gr/wp-content/uploads/2014/01/07.pdf>
- Τσιώλης, Γ. (2014). Μέθοδοι και τεχνικές ανάλυσης στην ποιοτική κοινωνική έρευνα. Κριτική, Αθήνα.
- Χαρατσάρη, Χ. (2015). Οδηγός Σχολείων Αγρού στην Ελλάδα. ΑΓΡΟΕΤΑΚ, Ερευνητικά και Τεχνολογικά Αναπτυξιακά Έργα Καινοτομίας. Θεσσαλονίκη, ΕΛΓΟ- Δήμητρα
Doi:10.13140/RG.2.1.5142.8881

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ

ΕΡΩΤΗΜΑΤΟΛΟΓΙΟ Α

Ημερομηνία:

.....
ΜΕΡΟΣ 1:Στοιχεία Κτηνοτρόφου

Όνοματεπώνυμο: .....

Διεύθυνση:

.....

Τηλ.: Σταθερό: .....

Τηλ.

κινητό:.....

1. Ηλικία:.....

2. Οικογενειακή κατάσταση: .....

Παιδιά:.....

3. Εκπαίδευση:

.....

...

4. Έχετε λάβει αγροτική εκπαίδευση ή έχετε παρακολουθήσει πρόγραμμα αγροτικής κατάρτισης;

Τίτλος/ Φορέας Προγράμματος	Διάρκεια / Έτος παρακολούθησης	Βαθμός ικανοποίησης*
*1=καθόλου ικανοποιητικός, 2=λίγο, 3=αρκετά/ μέτρια, 4=πολύ, 5=πάρα πολύ ικανοποιητικός/εξαιρετικά		

5. Χρησιμοποιείτε ηλεκτρονικό υπολογιστή; **Ναι** **Όχι**

6. Χρησιμοποιείτε το κινητό σας τηλέφωνο για να έχετε πρόσβαση στο ίντερνετ;

Ναι **Όχι**7. Έχετε πρόσβαση στο Διαδίκτυο (internet); **Ναι** **Όχι**8. Αν ναι, κάνετε χρήση για λόγους Προσωπικούς Επαγγελματικούς

9. Πόσο συχνά;

10. Τι πληροφορίες για τη μονάδα σας αναζητάτε συχνότερα στο

διαδίκτυο;.....

.....

11. Έχετε Φείζμπουκ; **Ναι** **Όχι**

12. Αν ΝΑΙ , χρησιμοποιείται το Φείζμπουκ για συζητήσεις με συναδέλφους σας;

ΜΕΡΟΣ 2: Στοιχεία Κτηνοτροφικής Εκμετάλλευσης

Τύπος εκμετάλλευσης:Μικτή ... **Ναι****Όχι**Συστεγαζόμενα κοπάδια... **Ναι** **Όχι****3. Υγιεινή**

Κτηνίατρος (όνομα, έδρα, συχνότητα επισκέψεων): .....

Ετήσιο Κόστος κτηνιάτρου.....

4. Διατροφή - Βόσκησι -Ζωοτροφές:

Ζωοτέχνης (όνομα, έδρα, συχνότητα επικοινωνίας /επισκέψεων):
.....

Ετήσιο Κόστος ζωοτέχνη:
.....

Διατροφή -Βόσκησι

Βόσκησι ΝΑΙ ΟΧΙ

Περίοδος και Ώρες βόσκησι του κοπαδιού/ημέρα: .....

Καλλιεργείτε ζωοτροφές; ΝΑΙ ΟΧΙ (στρέμματα) .....

Συνολικά καλλιεργούμενες εκτάσεις (στρέμματα) .....

5. Ζωικό κεφάλαιο (τρέχουσα περίοδο)

Αριθμός ζώων κοπαδιού /φυλή.....

6. Γαλακτοπαραγωγή

Συνολική Γαλακτοπαραγωγή το προηγούμενο έτος(Kg): .....

7. Οργάνωση της εκμετάλλευσις

1. Απασχόλησι στη μονάδα:

Απασχολούνται	Μόνιμα	Περιστασιακά
Μέλη της οικογένειας (αριθμός)		
Εργάτες (αριθμός)		

2. Συμμετέχετε σε κάποιο αγρο-περιβαλλοντικό πρόγραμμα (παρακαλώ κυκλώστε)

- Βιολογική Κτηνοτροφία
- Διατήρησι απειλούμενων φυλών
- Άλλο.....

ΜΕΡΟΣ 3: Συνεργασίες-Λήψη Αποφάσεων- Επικοινωνία-Δικτύωσι

1. Είστε μέλος συνεταιρισμού, συλλόγου ή ομάδας κτηνοτρόφων;

ΝΑΙ (αναφέρατε που;) ..... ΟΧΙ

2. Αν ναι, συμμετέχετε

I.σε συνελεύσεις και ψηφοφορίες; ΝΑΙ ΟΧΙ.....

II. σε ενημερωτικές ημερίδες, σεμινάρια και συνέδρια; ΝΑΙ ΟΧΙ

3. Αποφασίζετε ο μόνος σας για την εκμετάλλευσι ΝΑΙ ΟΧΙ

Ποιος άλλος συμμετέχει στις αποφάσεις; .....

Όταν αναζητάτε πληροφορίες/ συμβουλές συνήθως σε ποιόν απευθύνεστε; Ιδιότητα ή σχέση/ συγγένεια	Συχνότητα*	Τρόπο επικοινωνίας

4. Όταν έχετε πληροφορίες για επαγγελματικά θέματα, πόσο συχνά τις συζητάτε με συναδέλφους σας;

Πάντοτε	Πού και πού, αν τύχει
Συχνά	Σπάνια
Συνήθως	Ποτέ/ Σχεδόν ποτέ

5. Που και με ποιον τρόπο συνήθως ανταλλάσσετε πληροφορίες/ απόψεις με συναδέλφους σας;

	Πόσο ικανοποιημένος είστε;	Συχνότητα*
Δημόσιο χώρο (π.χ. καφενείο / πλατεία)		
Σε προσωπικό χώρο (π.χ. σπίτια, εκμεταλλεύσεις)		
Στον σύλλογο/ συνεταιρισμό		
Σε ιδιωτικούς επαγγελματικούς χώρους (καταστήματα ζωοτροφών, κτηνιατρεία κ.α.)		
Σε χώρους δημοσίων φορέων, δήμων κ.α. στο πλαίσιο ενημερώσεων, σεμιναρίων κ.α.		
Διαδίκτυο (Facebook, κ.α.)		
Αλλού		
Δεν συναντώ/Δεν συζητώ με άλλους κτηνοτρόφους συνήθως για τη δουλειά		

*1. Σχεδόν κάθε μέρα, 2. Περίπου 2-3 φορές την εβδομάδα, 3. Περίπου 1 φορά/.εβδομάδα, 4. Περίπου 1 φορά το μήνα, 5. Περίπου 3-6 φορές / έτος, 7. Σπανιότερα

6. Γνωρίζετε καινοτόμες φάρμες/ κτηνοτρόφους που ξεχωρίζουν στην περιοχή σας ή αλλού; ΝΑΙ
ΟΧΙ

Όνομα/Έδρα	Έχετε επικοινωνία (ΝΑΙ-ΟΧΙ)/ Πόσο συχνά; *

Απόψεις

1. Για ποιο λόγο αποφασίσατε να γίνεται νέος κτηνοτρόφος;
.....

2. Τι σας αρέσει στη ζωή του κτηνοτρόφου; .....
.....

3. Τι σας απωθεί στη ζωή του κτηνοτρόφου; .....
.....

4. Η επιδότηση του προγράμματος «Νέοι Γεωργοί» επηρέασε την απόφασή σας;

- a. Καθόλου δεν επηρέασε, θα εντασσόμουν ούτως ή άλλως
- b. Βοήθησε αλλά δεν επηρέασε σημαντικά την απόφασή μου,
- c. Βοήθησε σημαντικά αλλά θα εντασσόμουν χωρίς αυτήν,
- d. Μάλλον δεν θα εντασσόμουν χωρίς αυτήν
- e. Σίγουρα δεν θα εντασσόμουν χωρίς αυτήν.

5. Θα αλλάζατε κάτι στο πρόγραμμα Νέων Γεωργών (π.χ. στις υποχρεώσεις σας);
.....

6. Ποιο είναι το ετήσιο κόστος λειτουργίας της εκμετάλλευσής σας; .....

7. Έχετε οικογενειακό εισόδημα από άλλες αγροτικές δραστηριότητες; .....

8. Έχετε οικογενειακό εισόδημα από εξωγεωργικές δραστηριότητες; .....

9. Το καθαρό εξωγεωργικό οικογενειακό σας εισόδημα (€) είναι:

<3.000

3.000-6.000

6.000-12.000

> 12.000

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Β

Ερωτηματολόγιο Β

Παρακαλώ κυκλώστε στην κλίμακα από 1-5 τον αριθμό που σας αντιπροσωπεύει:

	«Διαφωνώ πλήρως»	«Μάλλον διαφωνώ»	Ουδέτερος	«Μάλλον συμφωνώ»	«Συμφωνώ»
1. Το περιεχόμενο της συζήτησης:					
1. Είχε ενδιαφέρον	1	2	3	4	5
2. Ήταν σχετικό με τις ανάγκες σας	1	2	3	4	5
3. Ήταν κατανοητό	1	2	3	4	5
4. Εξέταζε πολλές πλευρές των θεμάτων που συζητήθηκαν	1	2	3	4	5

2. Ο διευκολυντής της συζήτησης:

1. Διευκόλυνε την έκφραση των συμμετεχόντων		1	2	3	4	5
2. Ήταν αποτελεσματικός στον συντονισμό της συζήτησης	1	2	3	4	5	

3. Στη διάρκεια της συζήτησης επικράτησε κλίμα που ενθάρρυνε την ανταλλαγή απόψεων (κυκλώστε)

1: «Διαφωνώ πλήρως» 2: «Μάλλον διαφωνώ» 3: Ουδέτερος 4: «Μάλλον συμφωνώ» 5: «Συμφωνώ απολύτως»

Αν διαφωνείτε, τι δεν σας άρεσε;

.....
.....

4. Τι σας άρεσε περισσότερο σε αυτήν την συνάντηση;

.....
.....

5. Πιστεύετε ότι στα θέματα που συζητήθηκαν:

α. Πήρατε νέες γνώσεις

β. Βελτιώθηκαν οι γνώσεις που ήδη είχατε

δ. Τίποτα από τα παραπάνω

6. Τι θέματα συζήτησης προτείνετε για επόμενη συνάντηση;

.....
.....

7. Παρακαλώ, σημειώστε πόσο ικανοποιημένος μείνατε συνολικά από τη σημερινή συζήτηση

1.....25.....50.....75.....100

8. Παρακαλώ, σχολιάστε τη σημερινή συνάντηση- Παρατηρήσεις

"Πίνακας 1 : Αυτό-αξιολόγηση γνώσεων ΠΡΙΝ (Π) και ΜΕΤΑ (Μ) την 1η κοινή συνάντηση στο ΚΕΓΕ την 1-2-2017 - Διατροφή

	Θρεπ. Συστ.		Χονδροειδείς		Συμπυκ/νες		Υποκατά/ση		Αξιολόγηση		Ισορροπιστές		Βόσκηση		Κατάρτιση ανάγκες		Κατάρτιση Γαλ/γή		Κατάρτιση Αξιολόγηση		Έλεγχος σιτηρεσίου		Διατροφή βιολ. εκτροφής	
	Π	Μ	Π	Μ	Π	Μ	Π	Μ	Π	Μ	Π	Μ	Π	Μ	Π	Μ	Π	Μ	Π	Μ	Π	Μ	Π	Μ
κ2.1	2	0	2	0	4	0	0	0	4	0	4	0	1	0	4	0	4	0	4	0	3	0	0	0
κ2.2	3	4	3	4	4	4	2	4	4	4	4	4	3	4	3	4	4	4	4	4	3	4	4	4
κ2.3	2	3	3	4	2	4	3	4	3	4	3	4	3	4	2	4	2	4	2	4	3	4	0	0
κ2.4	3	0	2	0	1	0	1	0	2	0	1	0	2	0	3	0	4	0	3	0	2	0	0	0
κ2.5	3	3	3	3	4	4	3	4	3	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4
κ2.6	2	3	4	2	3	3	2	2	0	3	3	0	3	3	4	0	4	2	2	4	3	4	2	2
κ2.7	3	0	3	0	4	0	2	0	4	0	2	0	3	0	4	0	0	2	2	0	3	0	3	0
κ2.8	2	3	3	3	2	3	2	3	3	3	3	3	2	3	3	3	3	3	3	3	2	3	0	0
κ2.9	2	4	3	4	2	4	1	4	1	4	2	4	3	4	2	4	3	4	1	4	2	4	0	0
κ2.10	3	0	4	0	3	0	3	0	3	0	3	0	4	0	4	0	3	0	3	0	3	0	0	0
κ2.11	2	3	2	4	2	4	1	3	1	3	2	3	3	4	3	4	3	3	2	3	1	4	1	0
κ2.12	1	2	1	3	1	3	1	3	1	2	2	2	3	2	1	2	2	3	1	3	2	4	2	2
κ2.13	3	4	3	4	3	4	4	4	3	4	3	3	1	3	0	3	4	4	3	4	3	4	0	0
κ2.14	2	3	1	4	2	4	2	3	3	4	4	2	3	4	4	4	3	4	2	2	3	3	4	2
κ2.15	3	0	3	0	4	0	4	0	4	0	4	0	1	0	4	0	4	0	4	0	4	0	0	0
κ2.16	2	2	3	4	3	4	1	2	3	4	2	3	2	3	3	4	3	4	3	4	3	4	3	4
κ2.17	3	3	3	3	3	3	0	2	2	2	3	3	4	3	3	4	3	3	3	3	3	3	0	0
κ2.18	2	3	2	3	2	3	1	3	1	3	1	3	1	3	2	3	2	3	1	3	1	3	1	3
κ2.19	3	0	3	0	2	0	2	0	0	0	1	0	3	0	2	0	3	0	2	0	2	0	1	0
κ2.20	3	4	3	4	3	4	3	4	3	4	3	4	3	4	3	4	3	4	3	4	3	4	3	4
κ2.21	2	0	2	0	2	0	0	0	2	0	1	0	2	0	2	0	2	0	2	0	2	0	1	0
Σύνολο	51	44	56	49	56	51	38	45	50	48	55	42	54	48	60	47	63	51	54	49	55	52	29	25
ΜΟ	2,4	3,1	2,7	3,3	2,7	3,6	2,1	3,2	2,6	3,4	2,6	3,8	2,6	3,4	3,0	3,6	3,2	3,4	2,6	3,5	2,6	3,7	2,2	3,1
Αρ.Απ.	21	14	21	15	21	14	18	14	19	14	21	11	21	14	20	13	20	15	21	14	21	14	13	8
Μαx	84	56	84	60	84	56	72	56	76	56	84	44	84	56	80	52	80	60	84	56	84	56	52	32
%	60,7	78,6	66,7	81,7	66,7	91,1	52,8	80,4	65,8	85,7	65,5	95,5	64,3	85,7	75,0	90,4	78,8	85,0	64,3	87,5	65,5	92,9	55,8	78,1
%	17,9		15,0		24,4		27,6		19,9		30,0		21,4		15,4		6,3		23,2		27,4		22,4	

Πίνακας 2: Αξιολόγηση γνώσεων πριν και μετά την 2η κοινή συνάντηση στο ΚΕΓΕ την 2-5-2017- Κλιματική αλλαγή

ανεπαρκής = 1,
μέτρια = 2, καλή
= 3,
εξαιρετική = 4,
χωρίς
απάντηση = 0

	Κατανόηση παραγόντων κλιματικής αλλαγής -φαινομένου θερμοκηπίου		Κατανόηση επίδρασης της κτηνοτροφίας στην κλιματική αλλαγή		Κατανόηση της επίδρασης της κλιματικής αλλαγής στην κτηνοτροφία		Κατανόηση πολιτικών αντιμετώπισης κλιματικής αλλαγής	
	πριν	μετά	πριν	μετά	πριν	μετά	πριν	μετά
K3.1	2	4	4	3	4	4	4	2
K3.2	3	4	2	4	3	4	3	4
K3.4	2	3	2	3	3	4	2	3
K3.5	2	3	2	0	2	3	3	4
K3.6	0	0	0	0	0	0	0	0
K3.7	2	3	1	3	1	3	1	3
K3.8	0	0	0	0	0	0	0	0
K3.9	2	2	2	2	2	2	2	2
K3.10	2	2	2	2	0	0	0	0
K3.11	3	3	2	3	3	3	2	2
K3.12	4	4	4	4	4	4	3	3
K3.13	2	3	1	4	1	3	1	4
K3.14	3	3	2	2	3	3	3	3
K3.15	2	3	2	3	2	3	2	3
K3.16	2	3	2	3	2	3	2	3
K3.17	0	0	0	0	0	0	0	0
K3.18	1	4	2	3	1	2	1	1
K3.20	3	4	3	4	3	1	3	2
K3.21	1	3	1	3	1	3	1	3
K3.22	3	4	3	4	2	3	3	4
ΣΥΝΟΛΟ	39	55	37	50	37	48	36	46
M.O.	2,3	3,2	2,2	3,1	2,3	3,0	2,3	2,9
Αρ. Απαντήσεων	17	17	17	16	16	16	16	16
max	68	68	68	64	64	64	64	64
%	57,4	80,9	54,4	78,1	57,8	75,0	56,3	71,9
% μεταβολή	23,5			23,7	17,2			10,0

Πίνακας 3: Αυτό-αξιολόγηση γνώσεων πριν και μετά την 4η κοινή συνάντηση την 23-5-2017 - Αναπαραγωγή								
ανεπαρκής = 1, μέτρια = 2,καλή =3, εξαιρετική =4, χωρίς απάντηση=0	Κατανόηση παραγόντων που καθορίζουν την αναπαραγωγική ικανότητα κοπαδιού		Γνώση εφαρμογής μεθόδων συγχρονισμού οίστρου		Γνώση νέων τεχνολογιών αναπαραγωγής		Κατανόηση τρόπου επιλογής φυλής κοπαδιού	
	πριν	μετά	πριν	μετά	πριν	μετά	πριν	μετά
K4.1	3	3	3	4	1	2	4	4
K4.2	3	3	3	3	2	2	3	3
K4.4	2	4	2	4	2	4	2	4
K4.5	2	2	2	2	2	2	3	3
K4.6	4	4	4	4	4	4	4	4
K4.7	2	3	2	3	2	3	2	3
K4.8	3	4	3	4	2	4	3	3
K4.9	2	3	2	3	2	3	2	3
K4.10	2	4	1	3	3	3	3	3
K4.11	3	3	2	3	2	3	3	3
K4.12	0	0	0	0	0	0	0	0
K4.13	2	3	2	3	1	3	2	3
K4.14	4	4	4	4	4	4	4	4
K4.15	0	0	0	0	0	0	0	0
K4.16	3	3	3	3	3	3	3	3
K4.17	2	3	2	3	2	3	3	4
K4.18	2	3	3	2	3	4	3	2
K4.19	2	4	2	3	1	3	3	3
K4.20	2	4	3	4	2	4	3	4
K4.21	2	3	1	3	1	3	3	3
K4.22	2	3	1	3	2	3	2	3
ΣΥΝΟΛΟ	47	63	45	61	41	60	55	62
ΜΟ	2,5	3,3	2,4	3,2	2,2	3,2	2,9	3,3
Αρ. Απαντήσεων	19	19	19	19	19	19	19	19
max	76	76	76	76	76	76	76	76
%	61,8	82,9	59,2	80,3	53,9	78,9	72,4	81,6
% μεταβολή	21,1		21,1		25,0		9,2	

Ερωτηματολόγιο Γ (Πριν- Μετά την εκπαίδευση)

Πίνακας 1: Ερωτηματολόγιο πρακτικών- γνώσεων και στάσεων στην έναρξη και λήξη του πιλοτικού προγράμματος

B	Εφαρμοζόμενες Πρακτικές
B 1	Καταγραφή και διατήρηση αρχείου με τα στοιχεία του κοπαδιού (αριθμούς ενωτίων, οχείες, αναμενόμενους τοκετούς, αποδόσεις, εμβολιασμοί, ασθένειες....)
B 2	Καταγραφή και διατήρηση αρχείου με τα έσοδα-έξοδα της μονάδας
B 3	Τοποθέτηση ενωτίων στα αρνιά με τη γέννησή τους
B 4	Συμμετοχή σε πρόγραμμα ελέγχου αποδόσεων (φυλές Χίου και Καραγκούνικη
B 5	Ζευγάρισμα των αρνάδων σε ηλικία μεγαλύτερη των 8 μηνών
B 6	Συγχρονισμός οίστρου με ενδοκολπικούς σπόγγους (σφουγγάρια) ή εμφυτεύματα μελατονίνης
B 7	Διάγνωση εγκυμοσύνης και αριθμού εμβρύων με υπερηχογράφημα
B 8	Επιβεβαιωμένη λήψη πρωτογάλακτος από τα αρνιά μέσα στις πρώτες 24 ώρες από τη γέννηση
B 9	Χρησιμοποίηση θερμαντικών λαμπών για την θέρμανση των νεογέννητων αρνιών
B 10	Διατήρηση των αρνιών που θηλάζουν σε ξεχωριστό χώρο
B 11	Διατήρηση των αρνιών που θηλάζουν σε ξεχωριστό χώρο
B 12	Εφαρμογή τεχνητού θηλασμού στα υπεράριθμα αρνιά
B 13	Ιδιοπαραγωγή μέρους των ζωοτροφών που καταναλώνει το κοπάδι
B 14	Δειγματοληπτική εκτίμηση της θρεπτικής κατάστασης των ζώων και προσαρμογή του σιτηρεσίου αναλόγως
B 15	Διαδοχική βόσκηση σε διαφορετικά τμήματα βοσκοτόπων- Συχνή εναλλαγή βοσκοτόπων
B 16	Χορήγηση συμπληρωματικού σιτηρεσίου στις προβατίνες (ατομική διατροφή) ανάλογα με την γαλακτοπαραγωγή τους
B 17	Περιποίηση ποδιών/ νυχιών ζώων (καθαρισμός κόψιμο νυχιών, ποδόλουτρα .....
B 18	Αποπαρασίτωση 20 ημέρες πριν το μάρκαλο και/ή 1,5- 2 μήνες πριν τον τοκετό
B 19	Καθαρισμός, απολύμανση του στάβλου και αλλαγή στρωμνής τουλάχιστον 2 φορές/έτος
B 20	Απομόνωση των πρόσφατα αγορασμένων ζώων για ένα μήνα από το υπόλοιπο κοπάδι
B 21	Πλύσιμο του μαστού και απόρριψη των πρώτων ριπών γάλακτος, πριν το άρμεγμα
ΓΝΩΣΕΙΣ	
Γ. α	Πώς χαρακτηρίζετε τις γνώσεις σας για τη διαχείριση της κτηνοτροφικής σας μονάδας;
Γ. β	Πώς βαθμολογείτε τις γνώσεις σας για τη διαχείριση της κτηνοτροφικής σας μονάδας;
Γ. 1	Για να κρίνετε την παραγωγικότητά σε γάλα μιας προβατίνας πρέπει να γνωρίζετε:
	1. την ημερήσια γαλακτοπαραγωγή της
	2.την γαλακτοπαραγωγή της την πρώτη εβδομάδα μετά τον απογαλακτισμό
	3.τη συνολική γαλακτοπαραγωγή σε όλη τη διάρκεια της γαλακτικής περιόδου
Γ. 2	Ποιοι από τους ακόλουθους τύπους μαστών είναι οι πλέον <u>ακατάλληλοι</u> για μηχανική άμελξη;
Γ.3	Η φέτα παρασκευάζεται με γάλα προβάτων φυλής:
	1. Καραγκούνικης
	2. Λακόν
	4. Αβάσι
	6. Με όλες τις παραπάνω
	7. Δεν γνωρίζω
Γ. 4	Σε μια εγκυμοσύνη, ποιος γονέας συνεισφέρει γενετικά περισσότερο στους απογόνους;

	1. Ο κριός
	2. Η προβατίνα
	3. Και οι δύο το ίδιο
	4. Κανένας από τους δύο
	5. Δεν γνωρίζω.
Γ.5	Ποιοι από τους παρακάτω παράγοντες επηρεάζουν την ποιότητα / ποσότητα του σπέρματος ενός κριού;
	1. η υπερβολική ή η μειωμένη χρήση του κριού
	2. η διατροφή του
	3. η συνεχής παρουσία θηλυκών ζώων στο χώρο
	4. η θερμοκρασία
	5. όλοι οι παραπάνω
	6. κανένας από τους παραπάνω
Γ.6	Η ημερήσια γαλακτοπαραγωγή των προβατινών γίνεται μέγιστη:
	1. αμέσως μετά τον τοκετό
	2. 1 -2 εβδομάδες μετά τον τοκετό
	3. 3-6 εβδομάδες μετά τον τοκετό
	4. 6 εβδομάδες μετά τον τοκετό
	5. Δεν γνωρίζω
Γ.7	Οι περισσότεροι θάνατοι αρνιών συμβαίνουν:
	1. το πρώτο 24ωρο μετά τον τοκετό
	2. τις πρώτες 3-5 ημέρες μετά τον τοκετό
	3. την πρώτη εβδομάδα μετά τον τοκετό
	4. Δεν γνωρίζω
Γ.8	Πότε είναι αυξημένες οι διατροφικές ανάγκες των προβατινών;
	1. όλο το έτος
	2. την περίοδο πριν το μάρκαλο
	3. στην αρχή της εγκυμοσύνης
	4. στο τέλος της εγκυμοσύνης
	5. στην αρχή της γαλακτικής περιόδου
	6. το τέλος της γαλακτικής περιόδου
	7. Πριν το μάρκαλο σε όλες τις προβατίνες
	8. Πριν το μάρκαλο στις αδύνατες προβατίνες
	9. Πριν το μάρκαλο στις ζυγούρες
	10. Σε ολόκληρη την εγκυμοσύνη στις ζυγούρες
	11. Δεν γνωρίζω
Γ.9	Η έλλειψη χονδροειδών ζωοτροφών (όπως σανού μηδικής, τριφυλλιού, άχυρου σταριού...) στο σιτηρέσιο επηρεάζει στο γάλα:
	1. την περιεκτικότητα σε λίπος
	2. την περιεκτικότητα του σε πρωτεΐνες
	3. την περιεκτικότητα σε λακτόζη
	4. όλα τα παραπάνω
	5. Δεν γνωρίζω.

Γ.10	Προϋπόθεση για την εξασφάλιση άριστων συνθηκών διαβίωσης και υγιεινής στο στάβλο είναι:
	1. Η διατήρηση της θερμοκρασίας στους 20-25 C _o
	2. Η προφύλαξη των ζώων από τα ρεύματα αέρα
	3. Ο αερισμός του στάβλου από τα πλαϊνά ανοίγματα προς την οροφή
	4. Η κάλυψη των ανοιγμάτων το χειμώνα ώστε να μην κρυώνουν τα πρόβατα
	5. Η διατήρηση του δαπέδου στεγνού
	6. Όλα τα παραπάνω
	7. Δεν γνωρίζω
Γ.11	Ποια από τα παρακάτω μέτρα βοηθούν στον έλεγχο και την πρόληψη των αποβολών;
	1. Διατήρηση αρνάδων για αναπαραγωγή από το κοπάδι και αποφυγή αγοράς από άλλα κοπάδια
	2. Χρήση απολυμαντικής τάφρου στην είσοδο της μονάδας για πεζούς και τροχοφόρα
	3. Αποφυγή ανάμειξης του ποιμνίου με πρόσφατα αγορασμένα ζώα
	4. Είσοδος σε ποδόλουτρο κατά την επιστροφή των ζώων από τη βόσκηση
	5. Διαχωρισμός των αγορασμένων θηλυκών 2 μήνες πριν τους τοκετούς από τα υπόλοιπα έγκυα ζώα
	6. Μπάνιο των ζώων με καταιονισμό/ψεκασμό
	7. Σμίξιμο πριν από το μάρκαλο των ζώων που διαπιστωμένα είναι φορείς με τα υπόλοιπα ζώα του κοπαδιού
Γ.12	Ποια μέτρα πρόληψης λαμβάνονται για το περιορισμό της τρομώδους νόσου των προβάτων (scrapie);
	1. προληπτικοί εμβολιασμοί
	2. επιλογή για γενετική ανθεκτικότητα στη νόσο
	3. φαρμακευτική αγωγή
	4. Δεν γνωρίζω
	ΓΝΩΣΕΙΣ-ΣΤΑΣΕΙΣ
Δ 1	Η καταγραφή της συνολικής γαλακτοπαραγωγής του κοπαδιού και η ενδεικτική μέτρηση και καταγραφή της γαλακτοπαραγωγής ορισμένων μόνο προβατίνων είναι σχεδόν το ίδιο χρήσιμη και έχει τα ίδια αποτελέσματα στον χειρισμό του κοπαδιού με την καταγραφή και μέτρηση της γαλακτοπαραγωγής όλων των προβατίνων του κοπαδιού.
	1. Συμφωνώ απολύτως
	2. Μάλλον συμφωνώ
	3. Δεν γνωρίζω
	4. Μάλλον διαφωνώ
	5. Διαφωνώ
Δ2	Η κατοχύρωση της φέτας ως Προϊόντος Ονομασίας Προέλευσης (ΠΟΠ) ωφέλησε τους κτηνοτρόφους και την ελληνική προβατοτροφία.
	1. Συμφωνώ απολύτως
	2. Μάλλον συμφωνώ
	3. Δεν γνωρίζω
	4. Μάλλον διαφωνώ
	5. Διαφωνώ
Δ3	Η επιλογή των κριών και προβατίνων αντικατάστασης με βάση τα εξωτερικά, μορφολογικά τους χαρακτηριστικά εξασφαλίζει τη βελτίωση της γαλακτοπαραγωγής του κοπαδιού.
	1. Συμφωνώ απολύτως
	2. Μάλλον συμφωνώ

	3. Δεν γνωρίζω
	4. Μάλλον διαφωνώ
	5. Διαφωνώ
Δ4	Η χρησιμοποίηση βελτιωμένων κριών αναπαραγωγής συνεισφέρει στη βελτίωση του κοπαδιού περισσότερο από την χρησιμοποίηση βελτιωμένων προβατίνων.
	1. Συμφωνώ απολύτως
	2. Μάλλον συμφωνώ
	3. Δεν γνωρίζω
	4. Μάλλον διαφωνώ
	5. Διαφωνώ
Δ5	Η διατροφή τον μήνα πριν τον τοκετό καθορίζει τη μέγιστη γαλακτοπαραγωγή των προβατίνων, <u>με δεδομένο το γενετικό τους δυναμικό</u>
	1. Συμφωνώ απολύτως
	2. Μάλλον συμφωνώ
	3. Δεν γνωρίζω
	4. Μάλλον διαφωνώ
	5. Διαφωνώ
Δ6	Η εκτίμηση της θρεπτικής κατάστασης των ζώων του κοπαδιού τουλάχιστον 3 φορές το χρόνο βοηθά στην καλύτερη εκτίμηση των διατροφικών τους αναγκών.
	1. Συμφωνώ απολύτως
	2. Μάλλον συμφωνώ
	3. Δεν γνωρίζω
	4. Μάλλον διαφωνώ
	5. Διαφωνώ
Δ7	Στις βοσκές τα αρνιά που προορίζονται για γεννήτορες πρέπει να βόσκουν ξεχωριστά από το κοπάδι, σε διαφορετικά τμήματα του βοσκότοπου
	1. Συμφωνώ απολύτως
	2. Μάλλον συμφωνώ
	3. Δεν γνωρίζω
	4. Μάλλον διαφωνώ
	5. Διαφωνώ
Δ8	Η απομόνωση των πρόσφατα αγορασμένων ζώων προφυλάσσει το κοπάδι από ασθένειες.
	1. Συμφωνώ απολύτως
	2. Μάλλον συμφωνώ
	3. Δεν γνωρίζω
	4. Μάλλον διαφωνώ
	5. Διαφωνώ
Δ9	Η καταπολέμηση των εντόμων στο στάβλο μειώνει τον κίνδυνο μαστίτιδας
	1. Συμφωνώ απολύτως
	2. Μάλλον συμφωνώ
	3. Δεν γνωρίζω
	4. Μάλλον διαφωνώ
	5. Διαφωνώ
Δ10	Η περιποίηση των χηλών (νυχιών- ποδιών) των ζώων βελτιώνει την παραγωγικότητα των κοπαδιών

	1. Συμφωνώ απολύτως
	2. Μάλλον συμφωνώ
	3. Δεν γνωρίζω
	4. Μάλλον διαφωνώ
	5. Διαφωνώ
Δ11	Ο κορφιάτης (άνοιγμα) πλάτους 20-30 εκ. στην οροφή του στάβλου βοηθά στη διατήρηση κατάλληλων συνθηκών υγρασίας και θερμοκρασίας στον στάβλο.
	1. Συμφωνώ απολύτως
	2. Μάλλον συμφωνώ
	3. Δεν γνωρίζω /
	4. Μάλλον διαφωνώ
	5. Διαφωνώ

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Δ- ΕΡΩΤΗΜΑΤΟΛΟΓΙΟ Δ (Τελική Αξιολόγηση ΟΣ/Ε-ΚΕΓΕ)

Αξιολόγηση των εκπαιδύσεων

Παρακαλώ, κυκλώστε ΚΕΓΕ ή Ομάδες Συζήτησης

Παρακαλώ, κυκλώστε την απάντηση που σας αντιπροσωπεύει

1. Στις εκπαιδύσεις έμαθα σημαντικά πράγματα για την κτηνοτροφική εκτροφή .

Διαφωνώ πλήρως	Διαφωνώ	Ούτε διαφωνώ/ ούτε συμφωνώ	Συμφωνώ	Συμφωνώ πλήρως
①	②	③	④	⑤

2. Οι εκπαιδύσεις ήταν βαρετές.

Διαφωνώ πλήρως	Διαφωνώ	Ούτε διαφωνώ/ ούτε συμφωνώ	Συμφωνώ	Συμφωνώ πλήρως
①	②	③	④	⑤

3. Είχα τέλεια συνεργασία με τους συναδέλφους/ την ομάδα μου στη διάρκεια των εκπαιδύσεων.

Διαφωνώ πλήρως	Διαφωνώ	Ούτε διαφωνώ/ ούτε συμφωνώ	Συμφωνώ	Συμφωνώ πλήρως
①	②	③	④	⑤

4. Δεν είχα πάντα την ευκαιρία να εκφράσω την άποψή μου μέσα στην ομάδα μου/ στην τάξη.

Διαφωνώ πλήρως	Διαφωνώ	Ούτε διαφωνώ/ ούτε συμφωνώ	Συμφωνώ	Συμφωνώ πλήρως
①	②	③	④	⑤

5. Επηρέασα τον τρόπο σκέψης των συναδέλφων μου /της ομάδας μου.

Διαφωνώ πλήρως	Διαφωνώ	Ούτε διαφωνώ/ ούτε συμφωνώ	Συμφωνώ	Συμφωνώ πλήρως
①	②	③	④	⑤

6. Επικοινωνώ με συναδέλφους που γνώρισα στο εκπαιδευτικό πρόγραμμα εκτός του προγράμματος

Διαφωνώ πλήρως	Διαφωνώ	Ούτε διαφωνώ/ ούτε συμφωνώ	Συμφωνώ	Συμφωνώ πλήρως
①	②	③	④	⑤

7. Μέσα από τις εκπαιδύσεις έμαθα πράγματα για την κτηνοτροφία που με ενδιαφέρουν.

Διαφωνώ πλήρως	Διαφωνώ	Ούτε διαφωνώ/ ούτε συμφωνώ	Συμφωνώ	Συμφωνώ πλήρως
①	②	③	④	⑤

8. Οι διαφωνίες που τυχόν υπήρξαν μέσα στην ομάδα/ την τάξη μου, ακούστηκαν και συζητήθηκαν.

Διαφωνώ πλήρως	Διαφωνώ	Ούτε διαφωνώ/ ούτε συμφωνώ	Συμφωνώ	Συμφωνώ πλήρως
①	②	③	④	⑤

9. Στις εκπαιδύσεις οι διαφορετικές απόψεις εξετάστηκαν σε ικανοποιητικό βαθμό μέσα στην ομάδα/ τάξη.

Διαφωνώ πλήρως		Ούτε διαφωνώ/ ούτε συμφωνώ		Συμφωνώ πλήρως
Διαφωνώ				
①	②	③	④	⑤

10. Ορισμένες φορές στη διάρκεια των εκπαιδεύσεων αισθάνθηκα ότι ο εκπαιδευτής προσπάθησε να με κατευθύνει ώστε να συμφωνήσω με τη γνώμη του.

Διαφωνώ πλήρως		Ούτε διαφωνώ/ ούτε συμφωνώ		Συμφωνώ πλήρως
Διαφωνώ				
①	②	③	④	⑤

11. Οι εκπαιδεύσεις ήταν χάσιμο χρόνου.

Διαφωνώ πλήρως		Ούτε διαφωνώ/ ούτε συμφωνώ		Συμφωνώ πλήρως
Διαφωνώ				
①	②	③	④	⑤

12. Ο τρόπος που έγιναν οι εκπαιδεύσεις με παρακινούσε να προσπαθώ και να κάνω το καλύτερο δυνατό.

Διαφωνώ πλήρως		Ούτε διαφωνώ/ ούτε συμφωνώ		Συμφωνώ πλήρως
Διαφωνώ				
①	②	③	④	⑤

13. Ο τρόπος που έγιναν οι εκπαιδεύσεις δεν διαφέρει από το συνηθισμένο τρόπο διδασκαλίας.

Διαφωνώ πλήρως		Ούτε διαφωνώ/ ούτε συμφωνώ		Συμφωνώ πλήρως
Διαφωνώ				
①	②	③	④	⑤

14. Μέσω των εκπαιδεύσεων είχα την ευκαιρία να ακούσω απόψεις που δεν είχα προηγουμένως σκεφτεί.

Διαφωνώ πλήρως		Ούτε διαφωνώ/ ούτε συμφωνώ		Συμφωνώ πλήρως
Διαφωνώ				
①	②	③	④	⑤

15. Οι εκπαιδεύσεις βοηθούν να είμαι πιο αποτελεσματικός στην εργασία μου ως κτηνοτρόφος.

Διαφωνώ πλήρως		Ούτε διαφωνώ/ ούτε συμφωνώ		Συμφωνώ πλήρως
Διαφωνώ				
①	②	③	④	⑤

16. Οι εκπαιδεύσεις με έκαναν να αλλάξω τον τρόπο που σκέφτομαι για θέματα που αφορούν την εκμετάλλευσή μου.

Διαφωνώ πλήρως		Ούτε διαφωνώ/ ούτε συμφωνώ		Συμφωνώ πλήρως
Διαφωνώ				
①	②	③	④	⑤

17. Οι εκπαιδεύσεις με βοηθούν να κάνω αλλαγές στην εκμετάλλευσή μου.

Διαφωνώ πλήρως

Διαφωνώ

Ούτε διαφωνώ/
ούτε συμφωνώ

Συμφωνώ

Συμφωνώ πλήρως

①

②

③

④

⑤

18. Οι αλλαγές που σκέφτομαι για την εκμετάλλευσή μου αφορούν .....

.....

.....

.....

.....

19. Πως βαθμολογείτε τις γνώσεις που πήρατε από την εκπαίδευση στα παρακάτω θέματα; (από το 1 με άριστα το 10)

- τη βελτίωση της διατροφής του κοπαδιού σας
- τις συνθήκες σταβλισμού και υγιεινής του κοπαδιού σας
- τις φυλές, την επιλογή και την αναπαραγωγή των ζώων
- τις πληροφορίες για την ισχύουσα νομοθεσία
- τις πληροφορίες για τις επενδυτικές δυνατότητες στην κτηνοτροφία
- τη δυνατότητα επικοινωνίας με συμβούλους και ειδικούς στην εκτροφή του κοπαδιού σας
- τη δυνατότητα για επικοινωνία με άλλους κτηνοτρόφους
- τις γνώσεις για καλύτερη οικονομική διαχείριση της εκμετάλλευσης
- τη δυνατότητα για σύγκριση των συνθηκών στη μονάδα σας με αυτές άλλων μονάδων

20. Ποιες από τις παρακάτω λέξεις θα χρησιμοποιούσατε για να περιγράψετε τα συναισθήματα που είχατε στη διάρκεια των εκπαιδεύσεων; (κυκλώστε μέχρι 3 επιλογές).

➤ Περιέργεια	➤ Ευχαρίστηση
➤ Χαρά,	➤ Καταναγκασμό
➤ Νύστα,	➤ Ικανοποίηση
➤ Άγχος	➤ Βαρυγκώμια
➤ Βαρεμάρα,	➤ Πλήξη,
➤ Προσδοκία	➤ Ενδιαφέρον
➤ Δυσαρέσκεια	➤ Επιθυμία για γρήγορη ολοκλήρωση των μαθημάτων
➤ Άλλο.....	➤

21. Παρακαλώ κυκλώστε _ (μόνο όσοι συμμετείχατε στις ΟΜΑΔΕΣ)

- I. Οι συναντήσεις στους στάβλους ήταν καλή ευκαιρία να μάθω καινούργια πράγματα από άλλους κτηνοτρόφους και να τα εφαρμόζω στη δική μου μονάδα. **ΝΑΙ ΟΧΙ**
- II. Οι συναντήσεις στους στάβλους δεν προσφέρουν τίποτα σημαντικό. **ΝΑΙ ΟΧΙ**
- III. Οι συναντήσεις στους στάβλους είναι ευκαιρία να γνωριστώ καλύτερα με συναδέλφους μου **ΝΑΙ ΟΧΙ**
- IV. Η συνάντηση στη δική μου μονάδα ήταν ευκαιρία να ζητήσω τη γνώμη των συναδέλφων μου για πράγματα που εφαρμόζω ή θέλω να εφαρμόσω στην μονάδα μου **ΝΑΙ ΟΧΙ**
- V. Επέλεξα τις ομάδες συζήτησης επειδή απαιτούν την παρουσία μου λιγότερο χρόνο **ΝΑΙ ΟΧΙ**
- VI. Η συνάντηση στη μονάδα μου ήταν ευκαιρία να δείξω στους συναδέλφους το κοπάδι μου **ΝΑΙ ΟΧΙ**
- VII. Θα ήθελα στο μέλλον να βρισκόμαστε με συναδέλφους και να συζητάμε στους στάβλους **ΝΑΙ ΟΧΙ**
- VIII. Θα ήθελα στο μέλλον να μάθαινα περισσότερα πράγματα από τους ειδικούς **ΝΑΙ ΟΧΙ**
- IX. Δεν υπάρχει κάτι αξιολογικό να μάθω από τους άλλους κτηνοτρόφους **ΝΑΙ ΟΧΙ**
- X. Η επίσκεψη άλλων κτηνοτρόφων στην μονάδα μου και η συζήτηση ωφελεί τη μονάδα μου **ΝΑΙ ΟΧΙ**
- XI. Μου αρέσει να ανταλλάσσω εμπειρίες/ απόψεις με συναδέλφους μου **ΝΑΙ ΟΧΙ**
- XII. Μερικές φορές δυσκολεύομαι να παρακολουθήσω τη συζήτηση στις μονάδες **ΝΑΙ ΟΧΙ**
- XIII. Μερικές φορές δυσκολεύομαι να παρακολουθήσω τη συζήτηση με τους ειδικούς **ΝΑΙ ΟΧΙ**
- XIV. Οι συναντήσεις στους στάβλους ήταν ευκαιρία να δω άλλα κοπάδια. **ΝΑΙ ΟΧΙ**
- XV. Δεν μου αρέσουν οι επισκέψεις άλλων κτηνοτρόφων στο στάβλο μου **ΝΑΙ ΟΧΙ**
- XVI. Θα ήθελα στο μέλλον να συμμετέχω σε εκπαιδεύσεις για κτηνοτρόφους **ΝΑΙ ΟΧΙ**

22. Παρακαλώ κυκλώστε _ (όσοι συμμετείχαν στις εκπαιδεύσεις στο ΚΕΓΕ)

- I. Επέλεξα την εκπαίδευση στο ΚΕΓΕ με κριτήριο το διαθέσιμο χρόνο μου για εκπαιδεύσεις **ΝΑΙ ΟΧΙ**
- II. Οι εκπαιδεύσεις ήταν ευκαιρία να μάθω καινούργια πράγματα και να τα εφαρμόσω στη μονάδα μου **ΝΑΙ ΟΧΙ**
- III. Θα ήθελα να στο μέλλον να μάθαινα περισσότερα πράγματα από τους ειδικούς **ΝΑΙ ΟΧΙ**
- IV. Δεν υπάρχει κάτι αξιολογικό να μάθω από άλλους κτηνοτρόφους **ΝΑΙ ΟΧΙ**

- V. Η επίσκεψη και η συζήτηση με άλλους κτηνοτρόφους στην μονάδα μου θα με ωφελούσε **ΝΑΙ**
ΟΧΙ
- VI. Επέλεξα την εκπαίδευση στο ΚΕΓΕ επειδή με ενδιαφέρει να μάθω από ειδικούς **ΝΑΙ** **ΟΧΙ**
- VII. Δεν μου αρέσουν οι επισκέψεις άλλων κτηνοτρόφων στο στάβλο μου **ΝΑΙ** **ΟΧΙ**
- VIII. Μερικές φορές δυσκολεύομαι να παρακολουθήσω τη συζήτηση με τους ειδικούς **ΝΑΙ** **ΟΧΙ**
- IX. Μου αρέσει να ανταλλάσσω εμπειρίες/ απόψεις με συναδέλφους μου **ΝΑΙ** **ΟΧΙ**
- X. Θα ήθελα στο μέλλον να συμμετέχω σε εκπαιδεύσεις για κτηνοτρόφους **ΝΑΙ** **ΟΧΙ**

23. Αν οργάνωνα εγώ τις εκπαιδεύσεις θα άλλαζα.....

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Δ- Ερωτηματολόγιο τελικής αξιολόγησης ΟΣ- ΚΕΓΕ

Πίνακας Δ1: Ερωτήσεις από 1 έως 17

Group Statistics					
	Ομάδα	N	Mean	Std. Deviation	Std. Error Mean
1. Στις εκπαιδεύσεις έμαθα σημαντικά πράγματα για την κτηνοτροφική εκτροφή	OM	21	4,62	,498	,109
	KEGE	21	4,14	,359	,078
2. Οι εκπαιδεύσεις ήταν βαρετές	OM	21	2,14	1,108	,242
	KEGE	21	1,90	,768	,168
3. Είχα τέλεια συνεργασία με τους συναδέλφους στις εκπαιδεύσεις	OM	21	4,43	,507	,111
	KEGE	21	4,05	,740	,161
4. Δεν είχα την ευκαιρία πάντα να εκφράσω την γνώμη μου στην ομάδα/ τάξη	OM	21	2,38	1,322	,288
	KEGE	21	1,95	,740	,161
4. Δεν είχα την ευκαιρία πάντα να εκφράσω την γνώμη μου στην ομάδα/ τάξη	OM	21	3,62	1,322	,288
	KEGE	21	4,05	,740	,161
5. Επηρέασα τον τρόπο σκέψης των συναδέλφων	OM	20	3,10	,912	,204
	KEGE	21	2,48	,981	,214
6. Επικοινωνώ εκτός προγράμματος με συναδέλφους που γνώρισα σε αυτό	OM	21	3,95	,865	,189
	KEGE	21	4,19	,402	,088
7. Στις εκπαιδεύσεις έμαθα ενδιαφέροντα πράγματα για την κτηνοτροφία	OM	21	4,43	,598	,130
	KEGE	21	4,43	,598	,130
8. Οι διαφωνίες στην ομάδα ακούστηκαν και συζητήθηκαν	OM	21	4,29	,561	,122
	KEGE	21	3,62	,669	,146
9. Στις εκπαιδεύσεις οι διαφορετικές απόψεις εξετάστηκαν ικανοποιητικά	OM	21	4,19	,512	,112
	KEGE	21	3,76	,625	,136
10. Ορισμένες φορές αισθάνθηκα ότι ο εκπαιδευτής κατεύθυνε τη γνώμη του	OM	21	2,19	1,030	,225
	KEGE	21	2,71	1,271	,277
10. Ορισμένες φορές αισθάνθηκα ότι ο εκπαιδευτής κατεύθυνε τη γνώμη μου	OM	21	3,81	1,030	,225
	KEGE	21	3,29	1,271	,277
11. Οι εκπαιδεύσεις ήταν χάσιμο χρόνου	OM	21	1,67	,577	,126
	KEGE	20	1,85	,875	,196
12. Ο τρόπος που έγιναν οι εκπαιδεύσεις με παρακινούσε να προσπαθώ για το καλύτερο δυνατό	OM	20	4,10	,641	,143
	KEGE	21	4,10	,700	,153
13. Ο τρόπος που έγιναν οι εκπαιδεύσεις δεν διαφέρει από τον συνηθισμένο τρόπο διδασκαλίας	OM	21	2,62	1,071	,234
	KEGE	21	3,05	,921	,201
13. Ο τρόπος που έγιναν οι εκπαιδεύσεις δεν διαφέρει από τον συνηθισμένο τρόπο διδασκαλίας	OM	21	3,38	1,071	,234
	KEGE	21	2,95	,921	,201
14. Στις εκπαιδεύσεις άκουσα απόψεις που δεν είχα προηγουμένως σκεφτεί	OM	21	4,38	,669	,146
	KEGE	21	4,00	,775	,169
15. Οι εκπαιδεύσεις βοηθούν να είμαι πιο αποτελεσματικός στην εργασία μου	OM	20	4,20	,696	,156
	KEGE	21	4,10	,944	,206
16. Οι εκπαιδεύσεις άλλαξαν τον τρόπο που σκέφτομαι για την εκμετάλλευσή μου	OM	21	4,14	,727	,159
	KEGE	21	3,76	,995	,217
17. Οι εκπαιδεύσεις βοηθούν να κάνω αλλαγές στην εκμετάλλευσή μου	OM	21	3,86	,910	,199
	KEGE	21	3,57	,746	,163

Πίνακας Δ2: Στοιχεία 1-17- Έλεγχος Mann- Whitney U

	Mann-Whitney U	Wilcoxon W	Z	Asymp. Sig. (2-tailed)
1. Στις εκπαιδεύσεις έμαθα σημαντικά πράγματα για την κτηνοτροφική εκτροφή	115,5	346,5	3,139	0,002
2. Οι εκπαιδεύσεις ήταν βαρετές	203	434	0,483	0,629
3. Είχα τέλεια συνεργασία με τους συναδέλφους στις εκπαιδεύσεις	160,5	391,5	-1,74	0,082
4. Δεν είχα την ευκαιρία πάντα να εκφράσω την γνώμη μου στην ομάδα/ τάξη	192,5	423,5	0,761	0,446
5. Επηρέασα τον τρόπο σκέψης των συναδέλφων	129,5	360,5	2,223	0,026
6. Επικοινωνώ εκτός προγράμματος με συναδέλφους που γνώρισα σε αυτό	190,5	421,5	0,873	0,383
7. Στις εκπαιδεύσεις ενδιαφέροντα πράγματα για την κτηνοτροφία	220,5	451,5	0	1
8. Οι διαφωνίες στην ομάδα ακούστηκαν και συζητήθηκαν	111	342	3,128	0,002
9. Στις εκπαιδεύσεις οι διαφορετικές απόψεις εξετάστηκαν ικανοποιητικά	148	379	2,295	0,022
10. Ορισμένες φορές αισθάνθηκα ότι ο εκπαιδευτής κατεύθυνε τη γνώμη του	172	403	1,311	0,19
11. Οι εκπαιδεύσεις ήταν χάσιμο χρόνου	193,5	424,5	0,474	0,635
12. Ο τρόπος που έγιναν οι εκπαιδεύσεις με παρακινούσε να προσπαθώ για το καλύτερο δυνατό	210	441	0	1
13. Ο τρόπος που έγιναν οι εκπαιδεύσεις δεν διαφέρει από τον συνηθισμένο τρόπο διδασκαλίας	169,5	400,5	-1,34	0,18
14. Στις εκπαιδεύσεις άκουσα απόψεις που δεν είχα προηγουμένως σκεφτεί	161	392	1,645	0,1
15. Οι εκπαιδεύσεις βοηθούν να είμαι πιο αποτελεσματικός στην εργασία μου	204	435	0,167	0,867
16. Οι εκπαιδεύσεις άλλαξαν τον τρόπο που σκέφτομαι για την εκμετάλλευσή	176,5	407,5	1,182	0,237
17. Οι εκπαιδεύσεις βοηθούν να κάνω αλλαγές στην εκμετάλλευσή μου	176,5	407,5	1,208	0,227

a. Grouping Variable: Ομάδα

Πίνακας Δ3: Ερώτηση 19

Group Statistics					
	Ομάδα	N	Mean	Std. Deviation	Std. Error Mean
19.1 Βαθμολογήστε τις γνώσεις που πήρατε [Διατροφή]	OM	20	6,55	3,546	,793
	KEGE	20	8,30	2,003	,448
19.2 Βαθμολογήστε τις γνώσεις που πήρατε [Σταβλισμός και υγιεινή]	OM	20	7,50	2,947	,659
	KEGE	20	8,50	1,701	,380
19.3 Βαθμολογήστε τις γνώσεις που πήρατε [φυλές , αναπαραγωγή]	OM	20	7,30	2,342	,524
	KEGE	20	7,80	2,042	,457
19.4 Βαθμολογήστε τις γνώσεις που πήρατε [Νομοθεσία]	OM	19	6,16	2,433	,558
	KEGE	20	7,05	2,373	,531
19.5 Βαθμολογήστε τις γνώσεις που πήρατε [Επενδυτικές δυνατότητες]	OM	20	6,80	2,628	,588
	KEGE	20	7,75	2,099	,469
19.6 Βαθμολογήστε τις γνώσεις που πήρατε [Επικοινωνία με ειδικούς]	OM	20	6,40	2,761	,617
	KEGE	19	7,53	2,756	,632
19.7 Βαθμολογήστε τις γνώσεις που πήρατε [Επικοινωνία με άλλους κτηνοτρόφους]	OM	20	7,45	2,704	,605
	KEGE	20	8,50	2,013	,450
19.8 Βαθμολογήστε τις γνώσεις που πήρατε [Καλύτερη διαχείριση εκμετάλλευσης]	OM	20	7,60	2,437	,545
	KEGE	20	7,25	2,789	,624
19.9 Βαθμολογήστε τις γνώσεις που πήρατε [Σύγκριση συνθηκών στις μονάδες - Benchmarking]	OM	20	8,30	2,227	,498
	KEGE	20	7,80	2,331	,521

Πίνακας Δ4: Έλεγχος υποθέσεων των επιδόσεων των εκπαιδευόμενων

	Mann-Whitney U	Wilcoxon W	Z	Asymp. Sig. (2-tailed)	Exact Sig. [2*(1-tailed Sig.)]
19.1 Βαθμολογήστε τις γνώσεις που πήρατε [Διατροφή]	148,5	358,5	-1,437	0,151	,165 ^b
19.2 Βαθμολογήστε τις γνώσεις που πήρατε [Σταβλισμός και υγιεινή]	170	380	-0,842	0,4	,429 ^b
19.3 Βαθμολογήστε τις γνώσεις που πήρατε [φυλές , αναπαραγωγή]	175	385	-0,691	0,49	,512 ^b
19.4 Βαθμολογήστε τις γνώσεις που πήρατε [Νομοθεσία]	148	338	-1,196	0,232	,247 ^b
19.5 Βαθμολογήστε τις γνώσεις που πήρατε [Επενδυτικές δυνατότητες]	157,5	367,5	-1,171	0,242	,253 ^b
19.6 Βαθμολογήστε τις γνώσεις που πήρατε [Επικοινωνία με ειδικούς]	138,5	348,5	-1,463	0,144	,149 ^b
19.7 Βαθμολογήστε τις γνώσεις που πήρατε [Επικοινωνία με άλλους κτηνοτρόφους]	147	357	-1,488	0,137	,157 ^b
19.8 Βαθμολογήστε τις γνώσεις που πήρατε [Καλύτερη διαχείριση εκμετάλλευσης]	190	400	-0,277	0,782	,799 ^b
19.9 Βαθμολογήστε τις γνώσεις που πήρατε [Σύγκριση συνθηκών στις μονάδες - Benchmarking]	176,5	386,5	-0,656	0,512	,529 ^b

Πίνακας Δ5: Συναισθηματική εμπειρία εκπαιδύσεων Ερώτηση 20 - Group Statistics

	Ομάδα	N	Mean	Std. Deviation	Std. Error Mean
20.1 Ποιες λέξεις περιέγραφαν τα συναισθήματά σας στη διάρκεια των εκπαιδύσεων [νύστα, βαρεμάρα, πλήξη]	OM	21	,10	,301	,066
	KEGE	21	,10	,301	,066
20.2 Ποιες λέξεις περιέγραφαν τα συναισθήματά σας στη διάρκεια των εκπαιδύσεων [χαρά, ικανοποίηση, ευχαρίστηση]	OM	21	,86	,359	,078
	KEGE	21	,81	,402	,088
20.3 Ποιες λέξεις περιέγραφαν τα συναισθήματά σας στη διάρκεια των εκπαιδύσεων [προσδοκία, περιέργεια, ενδιαφέρον]	OM	21	,86	,359	,078
	KEGE	21	,76	,436	,095
20.4 Ποιες λέξεις περιέγραφαν τα συναισθήματά σας στη διάρκεια των εκπαιδύσεων [καταναγκασμός, βαρυσκωμιά]	OM	21	,00	,000	,000
	KEGE	21	,10	,301	,066
20.5 Ποιες λέξεις περιέγραφαν τα συναισθήματά σας στη διάρκεια των εκπαιδύσεων [άγχος, στεναχώρια]	OM	21	,10	,301	,066
	KEGE	21	,00	,000	,000
20.6 Ποιες λέξεις περιέγραφαν τα συναισθήματά σας στη διάρκεια των εκπαιδύσεων [επιθυμία για γρήγορη ολοκλήρωση]	OM	21	,05	,218	,048
	KEGE	21	,00	,000	,000
20.7 Ποιες λέξεις περιέγραφαν τα συναισθήματά σας στη διάρκεια των εκπαιδύσεων [άλλο]	OM	21	,00	,000	,000
	KEGE	21	,05	,218	,048

Πίνακας Δ6: Συναισθηματική εμπειρία: Έλεγχος Mann-Whitney

	Mann-Whitney U	Wilcoxon W	Z	Asymp. Sig. (2-tailed)
20.1 Ποιες λέξεις περιέγραφαν τα συναισθήματά σας στη διάρκεια των εκπαιδύσεων [νύστα, βαρεμάρα, πλήξη]	220,5	451,5	0	1
20.2 Ποιες λέξεις περιέγραφαν τα συναισθήματά σας στη διάρκεια των εκπαιδύσεων [χαρά, ικανοποίηση, ευχαρίστηση]	210	441	-0,409	0,682
20.3 Ποιες λέξεις περιέγραφαν τα συναισθήματά σας στη διάρκεια των εκπαιδύσεων [προσδοκία, περιέργεια, ενδιαφέρον]	199,5	430,5	-0,776	0,437
20.4 Ποιες λέξεις θα περιέγραφαν τα συναισθήματά σας στη διάρκεια των εκπαιδύσεων [καταναγκασμός, βαρυσκωμιά]	199,5	430,5	-1,432	0,152
20.5 Ποιες λέξεις περιέγραφαν τα συναισθήματά σας στη διάρκεια των εκπαιδύσεων [άγχος, στεναχώρια]	199,5	430,5	-1,432	0,152
20.6 Ποιες λέξεις περιέγραφαν τα συναισθήματά σας στη διάρκεια των εκπαιδύσεων [επιθυμία για γρήγορη ολοκλήρωση]	210	441	-1	0,317
20.7 Ποιες λέξεις θα περιέγραφαν τα συναισθήματά σας στη διάρκεια των εκπαιδύσεων [άλλο]	210	441	-1	0,317

a. Grouping Variable: Ομάδα

Πίνακας Δ7: Στάσεις εκπαιδευόμενων 21-28-Έλεγχος Mann-Whitney U Test Statistics^a

	Mann-Whitney U	Wilcoxon W	Z	Asymp. Sig. (2-tailed)	Exact Sig. [2*(1-tailed Sig.)]
21. Οι συναντήσεις / εκπαιδεύσεις ήταν ευκαιρία να μάθω από άλλους κτηνοτρόφους και να κάνω εφαρμογές όσων έμαθα στην μονάδα μου	199,5	409,5	-1,025	0,306	
22. Θα ήθελα στο μέλλον να μάθαινα περισσότερα από ειδικούς	178,5	368,5	-1,506	0,132	,573 ^b
23. Δεν υπάρχει κάτι αξιόλογο να μάθω από άλλους κτηνοτρόφους	135,5	366,5	-2,501	0,012	,083 ^b
23. Δεν υπάρχει κάτι αξιόλογο να μάθω από άλλους κτηνοτρόφους	135,5	325,5	-2,501	0,012	,083 ^b
24. Η επίσκεψη άλλων κτηνοτρόφων ωφελεί / θα ωφελούσε την μονάδα μου	187,5	358,5	-0,111	0,912	,967 ^b
25. Δεν μου αρέσουν οι επισκέψεις άλλων κτηνοτρόφων στο στάβλο μου	73,5	304,5	-4,298	0	,000 ^b
26. Μερικές φορές δυσκολεύομαι να παρακολουθήσω συζητήσεις με ειδικούς	172,5	403,5	-0,885	0,376	,469 ^b
27. Μου αρέσει να ανταλλάσσω εμπειρίες / απόψεις με συναδέλφους	147	337	-2,482	0,013	,161 ^b
28. Θα ήθελα στο μέλλον να συμμετέχω σε εκπαιδεύσεις	173	383	-0,631	0,528	,647 ^b

a. Grouping Variable: Ομάδα

b. Not corrected for ties

23 Ερώτηση

Crosstab				
Count				
		23. Δεν υπάρχει κάτι αξιόλογο να μάθω από άλλους κτηνοτρόφους		Total
		OXI	NAI	
Ομάδα	OM	20	1	21
	KEGE	12	7	19
Total		32	8	40

Chi-Square Tests						
	Value	df	Asymptotic Significance (2-sided)	Exact Sig. (2-sided)	Exact Sig. (1-sided)	Point Probability
Pearson Chi-Square	6,416 ^a	1	,011	,017	,015	
Continuity Correction ^b	4,568	1	,033			
Likelihood Ratio	6,983	1	,008	,017	,015	
Fisher's Exact Test				,017	,015	
Linear-by-Linear Association	6,256 ^d	1	,012	,017	,015	,014
McNemar Test				. ^c		
N of Valid Cases	40					

a. 2 cells (50,0%) have expected count less than 5. The minimum expected count is 3,80.

b. Computed only for a 2x2 table

c. Both variables must have identical values of categories.

d. The standardized statistic is 2,501.

Symmetric Measures				
		Value	Approximate Significance	Exact Significance
Nominal by	Phi	,401	,011	,017
Nominal	Cramer's V	,401	,011	,017
N of Valid Cases		40		

Crosstab				
Count				
		23. Δεν υπάρχει κάτι αξιόλογο να μάθω από όχι κτηνοτρόφους		
		OXI	NAI	Total
Ομάδα	OM	1	20	21
	KEGE	7	12	19
Total		8	32	40

Chi-Square Tests						
	Value	df	Asymptotic Significance (2-sided)	Exact Sig. (2-sided)	Exact Sig. (1-sided)	Point Probability
Pearson Chi-Square	6,416 ^a	1	,011	,017	,015	
Continuity Correction ^b	4,568	1	,033			
Likelihood Ratio	6,983	1	,008	,017	,015	
Fisher's Exact Test				,017	,015	
Linear-by-Linear Association	6,256 ^d	1	,012	,017	,015	,014
McNemar Test				. ^c		
N of Valid Cases	40					
a. 2 cells (50,0%) have expected count less than 5. The minimum expected count is 3,80.						
b. Computed only for a 2x2 table						
c. Both variables must have identical values of categories.						
d. The standardized statistic is -2,501.						

Symmetric Measures				
		Value	Approximate Significance	Exact Significance
Nominal by Nominal	Phi	-,401	,011	,017
	Cramer's V	,401	,011	,017
N of Valid Cases		40		

**25 Ερώτηση
Crosstab**

Count

		25. Δεν μου αρέσουν οι επισκέψεις άλλων κτηνοτρόφων στο στάβλο μου		Total
		OXI	NAI	
Ομάδα	OM	21	0	21
α	KEGE	7	12	19
Total		28	12	40

Chi-Square Tests

	Value	df	Asymptotic Significance (2-sided)	Exact Sig. (2-sided)	Exact Sig. (1-sided)	Point Probability
Pearson Chi-Square	18,947 ^a	1	,000	,000	,000	
Continuity Correction ^b	16,059	1	,000			
Likelihood Ratio	23,861	1	,000	,000	,000	
Fisher's Exact Test				,000	,000	
Linear-by-Linear Association	18,474 ^d	1	,000	,000	,000	,000
McNemar Test				. ^c		
N of Valid Cases	40					

a. 0 cells (0,0%) have expected count less than 5. The minimum expected count is 5,70.

b. Computed only for a 2x2 table

c. Both variables must have identical values of categories.

d. The standardized statistic is 4,298.

Symmetric Measures

		Value	Approximate Significance	Exact Significance
Nominal by Nominal	Phi	,688	,000	,000
	Cramer's V	,688	,000	,000
N of Valid Cases		40		

Crosstab

Count

		25. Δεν μου αρέσουν οι επισκέψεις άλλων κτηνοτρόφων στο στάβλο μου		Total
		OXI	NAI	
OM		0	21	21
KEGE		12	7	19
Total		12	28	40

Chi-Square Tests

	Value	df	Asymptotic Significance (2-sided)	Exact Sig. (2-sided)	Exact Sig. (1-sided)	Point Probability
Pearson Chi-Square	18,947 ^a	1	,000	,000	,000	
Continuity Correction ^b	16,059	1	,000			
Likelihood Ratio	23,861	1	,000	,000	,000	
Fisher's Exact Test				,000	,000	
Linear-by-Linear Association	18,474 ^d	1	,000	,000	,000	,000
McNemar Test				. ^c		
N of Valid Cases	40					

a. 0 cells (0,0%) have expected count less than 5. The minimum expected count is 5,70.

b. Computed only for a 2x2 table

c. Both variables must have identical values of categories.

d. The standardized statistic is -4,298.

Symmetric Measures

	Value	Approximate Significance	Exact Significance
Nominal by Phi	-,688	,000	,000
Nominal by Cramer's V	,688	,000	,000
N of Valid Cases	40		

27 Ερώτηση

Crosstab				
Count				
		27. Μου αρέσει να ανταλλάσσω εμπειρίες / απόψεις με συναδέλφους		Total
		OXI	NAI	
Ομάδα	OM	0	21	21
	KEGE	5	14	19
Total		5	35	40

Chi-Square Tests						
	Value	df	Asymptotic Significance (2-sided)	Exact Sig. (2-sided)	Exact Sig. (1-sided)	Point Probability
Pearson Chi-Square	6,316 ^a	1	,012	,018	,018	
Continuity Correction ^b	4,139	1	,042			
Likelihood Ratio	8,241	1	,004	,018	,018	
Fisher's Exact Test				,018	,018	
Linear-by-Linear Association	6,158 ^d	1	,013	,018	,018	,018
McNemar Test				. ^c		
N of Valid Cases	40					
a. 2 cells (50,0%) have expected count less than 5. The minimum expected count is 2,38.						
b. Computed only for a 2x2 table						
c. Both variables must have identical values of categories.						
d. The standardized statistic is -2,482.						

Symmetric Measures				
		Value	Approximate Significance	Exact Significance
Nominal by Nominal	Phi	-,397	,012	,018
	Cramer's V	,397	,012	,018
N of Valid Cases		40		

